શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડલ, મુંબઈ. ગ્રંથાંક ૫.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ
શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ

શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીવિરચિત

શ્રી સુબોધિનીજી

તામસપ્રમેયપ્રકરણ

શ્રીમદ્‌ભાગવત દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ
અ૦ ૧૨ થી ૧૭.

શ્રીગુસાંઇજીકૃત ટિપ્પણીજી, શ્રીવલ્લભજીકૃત લેખ,
શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત પ્રકાશ, ભ.લાલુભટ્ટજીકૃત યોજના
અને ભ.નિર્ભયરામભટ્ટકૃત કારિકાર્થના આધારે

ગુજરાતી સરળ ભાષાંતર

ભાષાન્તરકર્તાઃ નાનુલાલ એન. ગાંધી, વકીલ. રાજકોટ.
M. A. LL. B.

પ્રકાશકઃ ચુનીલાલ પરીખ.
ઑ. સે. શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડલ,
૪૭૮, ડંકનરોડ, મુંબઈ નં. ૪.

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૫૦૦

ન્યોછાવર રૂા. ૧-૧૨-૦ પોસ્ટેજ જુદું

શ્રીમહાપ્રભુપ્રાકટ્યોત્સવ
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૬૨. સં. ૧૯૯૬.

અખંડભૂમંડલ-આચાર્યવર્ય શ્રીકૃષ્ણવદનવિરહ વૈશ્વાનરાવતાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી
(શ્રીમહાપ્રભુજી) શ્રીસુબોધિનીજીના વ્યાખ્યાતા

श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणः । साकारब्रह्मवादैकस्थापको वेदपारगः ॥
मायावादनिराकर्ता सर्ववादिनिरासकृत् । भक्तिमार्गाब्जमार्तण्डः स्त्रीशूद्राद्युद्धृतिक्षमः ॥
श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमः । तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रहः ॥
पृथक्शरणमार्गोपदेष्टा श्रीकृष्णहार्दवित् । प्रतिक्षणनिकुंजस्थलीलारससुपूरितः ॥

શ્રીભાગવતના ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ કરવામાં તત્પર એવા; બ્રહ્મ સાકાર છે, એ વાદના એક જ સ્થાપન કરનારા અને વેદના પારને પામેલા, એવા **શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી.**

માયાવાદનું ખંડન કરનારા. સર્વ વાદિઓનો પરાજય કરનારા. ભક્તિમાર્ગરૂપી કમલને વિકસાવનાર સૂર્યરૂપ. અને સ્ત્રીઓ. શૂદ્રો. વિગેરેનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ, એવા **શ્રીવલ્લભાચાર્યજી.**

શ્રીભાગવતરૂપી અમૃતસમુદ્રનું મથન કરનારા, અને તેના સારભૂત 'રાસ' અને **'સ્ત્રીભાવ'**થી પૂરાયલા શ્રીઅંગવાળા **શ્રીવલ્લભાધીશ.**

વિલક્ષણ-જુદા એવા શરણમાર્ગનો ઉપદેશ કરનારા, શ્રીકૃષ્ણના હાર્દને જાણનારા. અને ક્ષણે ક્ષણે નિકુંજમાં થતી (રાસ)લીલાના રસે કરીને પરિપૂર્ણ, એવા **શ્રીમહાપ્રભુજી.**

श्रीविठ्ठलः कृपासिंधुर्भक्तवश्योऽतिसुंदरः ।
कृष्णलीलारसाविष्टः श्रीमान् वल्लभनन्दनः ॥
शरणागतभक्तानां त्राता कलिमलापहः ।
आचार्यकुलपीयूषपारावाररमापतिः ॥

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના અવતાર, શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ, શ્રીગુસાંઈજી.
શ્રીમતી ટિપ્પણીના લેખક શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી.

કૃપાસાગર, ભક્તવશ્ય, અતિસુંદર, કૃષ્ણલીલારસાવિષ્ટ, શ્રીમાન્, વલ્લભનંદન **શ્રીવિઠ્ઠલપ્રભુ.** શરણાગત ભક્તોના રક્ષક, કલિમલને દૂર કરનાર, આચાર્યકુલરૂપી અમૃતના સમુદ્રમાં ભરતી લાવનાર ચંદ્ર. **શ્રીગુસાંઈજી.** (શ્રીરઘુનાથજી)

આપ સેવા કરી શીખવે શ્રીહરિ, ભક્તિપક્ષ વૈભવ સુદૃઢ કીધો.
આપની લીલા તે વદન પોતે કરી, ઉચ્ચાર આનંદ તે અધિક દીધો.
વેદદધિમથ્ય નવનીત જે ભજનરસ મથિત માધુરી જીવે શ્રવણ પીધો.

*

રંગ તે રમતા દીઠડા, બલદેવ શ્રીગોવિંદ, તે પુત્રભાવે પ્રકટશે, મન ઉપન્યો આનંદ.
(શ્રીગોપાલદાસજી)

શ્રીસુબોધિનીજી

શું વાંચવાથી શ્રીભાગવતનો ગૂઢ અર્થ સમજાય?
શ્રીહરિરાયજીએ શેના અવલોકનવિના વૃથા જન્મ કહ્યો છે?
કયા ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગના મૂલભૂત સિદ્ધાન્તો મળે?
શું વાંચવાથી શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય જાણી સેવામાં પ્રેમ વધે?
બબ્બેવાર પ્રભુની આજ્ઞા ઉથાપીને પણ શ્રીવલ્લભાધીશે
નિજ સેવકોને શેનું અમુલ્ય દાન આપ્યું?
શું વાંચવાથી સાંપ્રદાયિક મતભેદો દૂર ભાગે?
રસરૂપ પ્રભુનો રસાસ્વાદ શું વાંચવાથી મળે?
વેદવૃક્ષનું ફલ શ્રીભાગવત, તેનો રસ પાનાર કોણ?
શ્રીનાથજીની લીલાઓ સમજાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ કયો?
આ સર્વનો એક જ ઉત્તર "શ્રીસુબોધિનીજી"

વિજ્ઞપ્તિ—વૈષ્ણવોએ અવશ્ય શ્રીસુબોધિનીજીના સંપૂર્ણ પ્રકાશનમાટે એક પણ મિનિટ ગુમાવવી જોઈએ નહિ.

પ્રકાશકો.

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં—

૧. **ચુનીલાલ પરીખ એન્ડ કું.** મારબલ, માંગલોરી નળીઆં, સર્વે જાતની લાદીઓ તથા ટાઈલ્સના વેપારીઓ અને એજન્ટો. ૪૭૮ ડંકનરોડ, મુંબઈ નં. ૪.

૨. **ગિરધરલાલ જ. શાહ.** સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો વિગેરે વેચનાર મોટું મંદિર, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ.

૩. **પંડિત શ્રીગટુલાલજીની સંસ્થા.** કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ.

૪. **નાનુલાલ એન. ગાંધી, વકીલ.** રાજકોટ. (કાઠીઆવાડ)

૫. **પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય.** નડીઆદ.

તેમજ અન્ય બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

Printed by Manilal Purushottam Mistry, B. A. at Aditya Mudranalaya, Raikhad: Ahmedabad, & Published by Chunilal Parikh, Hon. Secretary Shree Vaishnava Seva Mandal; 478, Duncan Road, Bombay. 3-5-1940.

શ્લોકની અક્ષર પ્રમાણે અનુક્રમણિકા

(તામસપ્રમેયપ્રકરણ અ.૧૨ થી ૧૮.)

* આ પેજ નંબર શ્રીવેણુગીત અ૦ ૧૮ ના ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રમાણે છે.

કારિકાઓની અક્ષર પ્રમાણે અનુક્રમણિકા

તામસપ્રમાણ પ્રકરણ અ૦ ૧૨ થી ૧૮

* અ० ૧૮ સંસ્કૃત કારિકાઓ છાપવામાં આવી નથી, ભાષાંતર પ્રમાણે પાન નં. છે.

ક્યાં ક્યાં અને શું? અવલોકન કરશો?

તામસપ્રમેયપ્રકરણની અનુક્રમણિકા

યશોદાજીમાં પોતાના પુત્ર ભગવાનમાં જે **ભક્તિરસ** હતો તે સ્વતંત્ર (શૃંગારના સંબંધવિનાનો) હતો. પા. ૪૧ નોટ ૩.

ધેનુકવધલીલા (૪૫ થી ૫૪). કથાશ્રવણુની મહત્તા પા.૫૫. સંધ્યા સમયે વ્રજમાં પધારવું (૫૬). દશ રસ ઉત્પન્ન કરે તેવું સ્વરૂપ વિવેચન. પા.૫૮.

જેઓ માત્ર રસ ઉપર જ રહેનારા હોય તેઓ જ (ભકિત) રસને જાણે છે. મુકુંદના મુખારવિંદના મધુનું પાન કરતી વ્રજની સ્ત્રિયો. પા.૬૦.

બ્રહ્મા વિગેરે દેવો અને શ્રુતિઓ, એમ જણાવે છે કે સર્વ વેદોમાં જે **પરમાનંદ** કહેલો છે તે ભગવાન **શ્રીકૃષ્ણ** જ છે. પા.૬૦.

વ્રજમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય નથી પણ ધર્મિનું પ્રાધાન્ય છે. પા.૬૪.

કાલિયદમન લીલા. પા.૬૫ થી ૬૮.

૨. અધ્યાય ૧૩ મો શ્લો. ૬૭. પા. ૬૯ થી ૧૩૧.

ભકિતમાર્ગ પ્રમાણે સંસારમાંથી છૂટવાનો ઉપાય. પા.૬૯.

ઇન્દ્રિયોને સર્વની મૃત્યુ કહેલી છે, તે વિષયરૂપ વિષથી ભરેલી છે, તેનું મર્દન યોગ્ય છે, તેથી ભગવાને કરેલી **કાલિયદમનલીલા.** પા. ૭૨ થી ૯૨.

આત્મનિવેદન જેમણે કરેલું હોય, **તે** ભગવાનથી **દૂર રહે** તે યોગ્ય નથી.પા.૭૯.

સ્નેહનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે જેના ઉપર આપણુને સ્નેહ હોય તેના જીવન-ની હયાતીવિષે સદા અનિષ્ટ વિચાર અને અપ્રિયમાટે વિપરીત વિચારો આવેછે.પા.૮૧.

ભગવાનનાં ચરણચિહ્નમાં (પગલાંમાં) **યવ** કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે; **કમલ જેવી રેખા** સુખથી સેવા કરી શકાય એમ દર્શાવનારી છે; **અંકુશની રેખા** ભક્તોના મનરૂપી હાથીને નિયમમાં રાખવા માટે છે, **વજ્ર** પાપના પર્વતો છેદવા માટે છે; **ધજા** ભયરહિત વાસ આપવા માટે છે. પા.૮૨.

સર્પ જેવાને થએલ **જ્ઞાન** અને **ભક્તિ** (૯૩). પોતે 'હું' દાસ છું, આ મારા સ્વામી છે' એમ માને **એ જ્ઞાન,** 'શરણે જવું' તે **ભક્તિ.** પા.૯૪.

નાગપત્નીઓની સ્તુતિ. પા.૯૮ થી ૧૨૨.

ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધર્મ આચરવાથી (અનુગ્રહરૂપી) ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે જ ભગવદ્ધર્મ આચરવાથી જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પા.૧૦૨.

કીર્તન ભક્તિમાં કોઈનો દ્રોહ થવાની સંભાવના નથી. પા.૧૦૨.

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. પા.૧૦૩.

આ રજને શરણે આવેલા જીવો સ્વર્ગની, સાર્વભૌમની, પારમેષ્ઠયની, રસા-ધિપત્યની, યોગની, સિદ્ધિઓની અથવા મોક્ષની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી. પા.૧૦૫.

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુ એવી છે કે તેની ઇચ્છા જે પુરુષ કરે તે સાધનવિનાનો હોવા છતાં તેને ઉત્તમ ફલ કોઈવાર પ્રત્યક્ષ થાય છે. પા.૧૦૬.

આત્મનિવેદન કરનારનો સ્વધર્મ એ જ કે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. પા.૧૨૨.

કાલિયે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ. પા.૧૨૩ થી ૧૨૬.

શુદ્ધિ પત્ર*

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૩	हसमिव	स्मयमिव
૧૮	૩૦	અધિદૈવિક	આધિદૈવિક
૧૯	૨૨	નથી	નથી. (ले)
૨૦	૧૦	કારણથી જ–	કારણથી જ ભગવાન તેને
૨૦	૧૯	એ જાણવું.	એમ જાણવું.
૨૦	૨૪	ભમરો	ભ્રમરો
૨૬	૩૩	લક્ષ્મીથી	લક્ષ્મીની
૨૭	૩૩	કરે છે.	કરે છે. (प्र)
૩૯	૩૩	ગણાય નહિ	ગણાય નહિ. (टि)
૪૧	૩૦	શૃંગારસના	શૃંગારરસના
૪૨	૨૦	માહાત્મા	મહાત્મા
૪૨	૨૧	તે ગાન	તે ગાન.
૫૧	૬	એક જ	પકડી એક જ
૫૨	૨	બલભદ્ર	બલભદ્ર
૫૪	૩૪	सतालम्रैः	सतालाम्रैः
૫૫	૩૧	મટાટે છે	મટાડે છે
૬૦	૨૪	પોનાનાં	પોતાનાં
૬૨	૭	ભગવવાનની	ભગવાનની
૬૩	૨૨	સ્વાદિષ્ઠ	સ્વાદિષ્ટ
૬૪	૨	ભલભદ્ર	બલભદ્ર
૬૮	૩૨	પોતાથી	પોતાની
૭૧	૮	(टी + का)	(टि + का)
૭૧	૩૮	૩. ૧૧–૧૨	૩. ૧–૨૨
૭૨	૨૭	જણાવેલું છે.	જણાવેલું છે. (का)
૯૭	૩૧	વૈરાગ્ય અને મોક્ષ)	અને વૈરાગ્ય
૧૧૨	૧૧	કે જેની	એમ જેની
૧૧૪	૨૯	થાય છે.	થાય છે. (ले)
૧૧૪	૩૧	થયું.	થયું. (प्र)
૧૧૮	૩૩	મુક્તિલાલા	મુક્તિલીલા
૧૨૮	૧૭	અંતકરણ	અંતઃકરણ
૧૩૨	૨૪	અને–ઇંદ્રિયનો ધર્મ રસન(રુચિ)થી પ્રાણનો	અને પ્રાણનો
૧૩૬	૧૮	(निर)	(निर्)
૧૪૧	૩	કૃપ્ણ	કૃષ્ણ
૧૪૨	૧	गुरुवः	गुरवः
૧૪૪	૩૨	સાધારણ	અસાધારણ
૧૪૯	૭	જમણે	જેમણે
૧૫૨	૧૩	વિગેરેથી કહે છે,આ	આ
૧૫૪	૧	દ્વીજો	દ્વિજો
૧૫૮	૧૩	એનો	એ
૧૬૧	૯	'यथायथम्'	'यथायथम्'
૧૬૫	૬	જેવાં	જેનાં
૧૬૫	૮	રથાન	સ્થાન
૧૬૫	૧૫	परिछच्दः	परिच्छदः
૧૬૬	૨૦	ભલભદ્રે	બલભદ્રે
૧૭૧	૩૬	અભ્યાસ	અધ્યાસ
૧૭૬	૩૧	(અમોને) રક્ષણ	(અમોને) રક્ષવા
૧૮૦	૨૪	(यो)	(प्र)
૧૯૫	૮	પણ(ગ્રહો)	(પણ) ગ્રહો
૧૯૬	૩૮	જેઓનો	જેનો
૧૯૯	૩૫	૧.	૩.
૨૦૧	૧૨	घर्मा	घर्मा
૨૦૧	૧૮-૨૦	घर्माः	घर्माः
૨૦૨	૧૭	हरिभि	हरिभिः
૨૧૮	૧૦-૩૦	હતું ?	હતું,
૨૧૯	૩૦	ભાજન	ભોજન
૨૨૦	૩૧	જાણવું.	જાણવું. (ले)
૨૨૧	૬	विभाविता	विभाविताः
૨૨૩	૩૫	પ્રસિદ્ધ છે.	પ્રસિદ્ધ છે. (प्र)
ઉ.૨૦	૨૮	૪૬૨.	૪૬૮.

* ા િ ી ુ ૂ ે ૈ ો ૌ : વિગેરે જે ટાઇપ છાપતાં નિકળી ગયા હોય તે; અથવા ભાગી જવાથી જે ટાઈપો બરાબર વંચાતા ન હોય તે સર્વે; તેમજ જે ભૂલો સુધારવી રહી ગઈ હોય તે સર્વે; વાંચનારે પોતે કૃપા કરી સુધારી લેવી, અને અમોને જણાવશે તો તે બીજી આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવશે.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥ ૨૨૩૯૦

પ્રાસંગિક નોંધ

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥

કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે. ફલમાં કદાપિ ન હો. કર્મફલના પ્રયોજનવાળો ન થા. અકર્મમાં તારો સંગ ન હો. (ગી. ૨-૪૭)

શ્રીમદ્વલ્લભાધીશના અનુગ્રહથી, રસેશ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના કૃપાકટાક્ષથી, પ્રાપ્તભગવચ્ચરણ શાસ્ત્રીજી મગ્નલાલ ગણપતિરામ M. A. ના સત્સંગથી, શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડલના નામે પ્રકાશનકાર્યની સેવાપ્રવૃત્તિ સં. ૧૯૮૫માં શરુ થઈ. (૧) પ્રથમ સં. ૧૯૮૫માં પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તોનો સંગ્રહ એકઠો કરી "પુષ્ટિમાર્ગીય વચનામૃતો"ના ગ્રંથની ૩૦૦૦ પ્રતો છપાવી, તેમાં બે હજાર નકલોની તો વિનામૂલ્ય છુટથી સર્વના વાચનમાં આવે તેમ યોજના કરી; પછી (૨) શ્રીમહાપ્રભુજીવિરચિત **"ષોડશગ્રન્થ"** મૂલમાત્ર સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રીજીની દેખરેખ નીચે સંશોધન કરાવી પ્રત ૨૦૦૦ સં.૧૯૮૭ અને સં.૧૯૮૯માં વિનામૂલ્ય વહેંચવામાં આવી; (૩) સં. ૧૯૯૧માં **"શ્રીતામસસાધનપ્રકરણ સુબોધિનીજી"**નું સર્વ ટીકાઓસહિત ભાષાંતર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું; (૪) સં. ૧૯૯૩માં શાસ્ત્રીજીએ ગુજરાતીમાં કરેલા "શ્રીવેણુગીત"ના અનુવાદને સરળ ભાષામાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો; અને આ વર્ષમાં (૫) **શ્રીતામસપ્રમેયપ્રકરણ**ના અ. ૧૨થી ૧૭નું સરળ ભાષાંતર પ્રકટ કરવામાં આવે છે. જન્માષ્ટમી મહોત્સવ ઉપર (૬) તામસપ્રમેયપ્રકરણ વણુગીતસહિત બાઇન્ડીંગ કરાવી પ્રકટ કરવામાં આવશે (૭) **'તામસપ્રમાણપ્રકરણ'** શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ અ.૫ થી ૧૧ અને ક્ષેપક ૩ અધ્યાયોસહિત અને (૮) **રાજસપ્રમાણપ્રકરણ** અ. ૩૩ થી ૩૯નાં સરળ ભાષાંતરો હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

ભાષાન્તર વિષે–શ્રીહરિરાયચરણ આજ્ઞા કરે છે કે "જેમણે **શ્રીસુબોધિનીજી**નું અવગાહન કર્યું નહિ તેનો ભૂતલપર જન્મ વૃથા છે." શ્રીમહાપ્રભુજી પણ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે શ્રીવેદવ્યાસે સમાધિમાં જે ભગવાનની લીલાઓનો અનુભવ કરેલો તે સમાધિભાષા, લૌકિક અને પરમત, એમ ત્રણેથી સંયુક્ત કરેલો ભગવત્સ્વરૂપાત્મક ગ્રંથ તે **શ્રીમદ્ભાગવત**. તેમાં દર્શાવેલી લીલાઓના રહસ્યને નહિ જાણનાર ટીકાકારો બરાબર સમજાવી શક્યા નથી, તેથી વૈશ્વાનર વાક્પતિ એવા આપશ્રી વિના બીજો કોઈ સમજાવી શકે તેમ નહિ હોવાથી, ભૂતળ પર પધારી આપશ્રીએ તેના પર વિવરણ કરી સરળ રીતે નિબંધમાં ચાર અને **શ્રીસુબોધિનીજી**માં ત્રણ પ્રકારે અર્થ સમજાવી ભાગવતના અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

આવા અપૂર્વ ગ્રંથનું ભાષાંતર પ્રકટ કરી નામસેવા કરવા કોને ઉમંગ ન થાય? તે માટે પ્રથમ ભાષાંતરકર્તાની મુખ્ય આવશ્યકતા રહે છે. **તામસસાધનપ્રકરણ**નું ભાષાંતર મુરબ્બી ધીરજલાલ વ્ર. સાંકળીઆની સહાયથી પ્રકટ કર્યું, ત્યારે જ આ **પ્રમેયપ્રકરણ** માટે મનોરથ સેવેલો પણ ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય ત્યારે જ કાર્ય સિદ્ધ થાય; કાર્ય અટક્યું, ભાષાંતર કરનાર કોઈ મળ્યું નહિ, જેથી કાર્ય શરુ કરવા આ પ્રકરણના અ.૧૮ 'વેણુગીત'ના કઠિન ભાષાંતરને સરળ કરી અને ખાસ ભાવવાહી ચિત્રજીનું શોધન કરી તે પ્રકટ કર્યું, છતાં આગળ વધી શક્યા નહિ. જ્યારે સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ ત્યારે પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ છોડી દેવાના વિચાર ઉપર આવ્યા, ત્યાં તો પ્રભુને મનોરથ પૂર્ણ પાડવો હશે તેથી પ્રયત્ન કરતાં જેઓએ વિદ્વન્મંડન જેવા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરેલું તેમજ શાસ્ત્રીજીના સહવાસથી સાંપ્રદાયિક સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું તેવા વયોવૃદ્ધ શ્રીયુત્ નાનુલાલ એન. ગાંધી, M. A. LL. B. વકીલને રાજકોટ પત્રદ્વારા ભાષાંતર કરી આપવા જણાવ્યું અને તે પત્ર તેમને મળતાં જ તેઓશ્રીએ આનંદપૂર્વક સેવા કરવાનું સ્વીકારીને બનતી ઝડપથી ગયા બે મહિના પહેલાં ૭ અધ્યાયોનું ભાષાંતર અમોને મોકલી પણ આપ્યું, જે મળતાં પ્રેસ વિગેરેની ગોઠવણ કરી છપાવવાની તજવીજ થતાં આજે તે રસયુક્ત સામગ્રીથી ભરેલ આ ગ્રંથ પ્રકટ કરતાં અમોને અત્યંત આનંદ થાય છે.

જે વિલંબ આ મનોરથ પૂર્ણ કરવામાં પ્રભુએ કરાવ્યો તેમાં પણ અનુગ્રહ જ સમાયલો હતો, કે જેને લઈને ઘણું જ સરળ અને સર્વ ટીકાઓની સુંદર યોજનાવાળું ભાષાંતર અમો પ્રકટ કરી શકીએ છીએ.

હવે પછી તેમના જ તરફથી ભાષાંતરની સેવા "તામસપ્રમાણપ્રકરણ"માટે ચાલુ છે અને ખંભાત-નિવાસી પ. ભ. ભદ્રશંકર શાસ્ત્રીજી તરફથી "રાજસપ્રમાણપ્રકરણ"ના ભાષાંતરની સેવા ચાલુ છે, તે બંને ગ્રંથો હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે. પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુ તેમ જ નિરોગી રાખે અને દર વર્ષે આવા એકેક પ્રકરણના ભાષાન્તરની સેવા તેમની પાસે ઉમંગભેર કરાવે એમ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

દ્રવ્યસહાય અને વ્યવસ્થા-ગયા વેણુગીતના પ્રકાશનની નોંધમાં અન્યના દ્રવ્યની સહાયથી સાંપ્રદાયિક કાર્ય કરનારાઓને જે મુશ્કેલી પડે છે, તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે, છતાં પણ જેની પાસે સેવા લેવાની ઇચ્છા પ્રભુ કરે છે, તેના પર અનુગ્રહ કરી તે જ સર્વ સગવડતા કરી દે છે. જીવનું શું ગજું? આ ગ્રંથ માટે બહારની દ્રવ્યસહાયની અપેક્ષા નહિ રાખતાં **ચુનીલાલ પરીખ કું.** પાસેથી "શ્રીરુક્મિણી સ્મારક શ્રીસુબોધિનીજી પ્રકાશન ફંડ"માંથી લોન તરીકે સર્વ રકમ લેવામાં આવી છે, અને તે વિના-વ્યાજે વેચાણમાંથી પાછી આપી દેવામાં આવશે. જે કાંઈ નફો રહેશે તેનો ઉપયોગ **શ્રીસુબોધિનીજી** વિગેરેના પ્રકાશન માટે જ મંડળ તરફથી કરવામાં આવશે.

મંડળ તરફથી ગ્રંથો આપ્યાવિના કોઈ પણ દ્રવ્ય સહાયનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી માટે જેઓ પોતાના ફંડમાંથી આ કાર્યને સહાય કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે છપાતાં જ બને તેટલી નકલો ખરીદી લેવી, જેથી વધારે પ્રતો છપાવી વધારે સસ્તા વેચાણની ગોઠવણ કરી શકાય.

સંશોધન કાર્ય-પ્રૂફ વિગેરેના સંશોધનનું કાર્ય અમારાથી બન્યું તેટલું કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે, છતાં પણ છપાયા પછી જોતાં ભૂલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે જ સમજાય છે કે ભૂલ થઈ. આ કાર્યમાં ખાસ અમોને સંસ્કૃત અને ગુજરાતી બની શકયું તેટલું શોધી આપવામાં પ. ભ. મંગળદાસ મોહનલાલ તરફથી, તથા અનુક્રમણિકાની પણ તેમના તરફથી રફ કોપી મળતાં ભાઈ મોહનલાલ જરીવાળા તરફથી સુધારી પ્રેસ કોપી તૈયાર કરી આપવાની અને મૂલ હસ્તલિખિત પ્રતો જોવાની આવશ્યકતા પડતાં તે શ્રીગટ્ટુલાલજીની સંસ્થામાં જોઈને મૂલપાઠો શોધી આપવાની અને વખતો વખત શંકાઓનો ઉદ્ભવ થતાં યથાયોગ્ય સમાધાન કરવાની મુરબ્બી પ. ભ. ધીરજલાલ વ્ર. સાંકળીઆ તરફથી સંપૂર્ણ સહાય મળી છે. તેમ જ ભાષાંતરકર્તા શ્રીયુત્ નાનુભાઈ ગાંધી તરફથી પણ ભૂલોના સંશોધનનો, તથા પ્રથમ થોડાં પ્રૂફો સુધારી લાઈન પર ચડાવવાનો જે શ્રમ લેવામાં આવ્યો છે તે સર્વના સંયુક્ત પ્રયાસથી જ આ કાર્ય જલદી પૂરૂં કરી શકયા છીએ, તે માટે તેમનો સર્વનો આભાર માનીએ છીએ.

ગ્રંથ છાપવામાં પણ શ્રીઆદિત્ય મુદ્રણાલયના માલિક મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી B. A. તરફથી સારી કાળજી રાખવામાં આવી છે તે માટે, અને આવા યોગ્ય પ્રેસની ગોઠવણ માટે અને બંને ચિત્રજીના બ્લોકો આપવા માટે શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ વિગેરે સર્વનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં પ્રકાશકો તરીકે ભાષાંતર સંબંધી, પ્રૂફો જોવામાં અને સુંદર કાર્ય દેખાય તે માટે અમારાથી બનતી કાળજી રાખવામાં આવી છે, છતાં નજરચૂકથી કે અન્ય અડચણોને લઈને જે જે સ્થળે ભૂલચૂક રહી ગઈ હોય તે સર્વ અમારી કસુર ગણી વાંચકવર્ગ સુધારીને વાંચશે અને જો અમોને જણાવવામાં આવશે તો બીજી આવૃત્તિમાં અવશ્ય તે ભૂલો સુધારવામાં આવશે.

શ્રીયુત્ નાનુભાઈ ગાંધી તરફથી ભાષાંતર થયેલ ને સર્વ ભગવદીઓની હાર્દિક સહાયથી પ્રકટ કરવા શક્તિમાન થએલ, એવા આ **તામસપ્રમેયપ્રકરણ** અ.૧૨-૧૭ના સરળ ગુજરાતી ભાષાંતરના ગ્રંથની સેવાને રસેશ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણકમલમાં આનંદપૂર્વક અર્પણ કરીએ છીએ.

શ્રીમહાપ્રભુપ્રાકટ્યોત્સવ
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૬૨.
સં. ૧૯૯૬.

લી. સેવક
ચુનીલાલ પરીખ.
ઑ. સે. શ્રીવૈષ્ણવસેવામંડળ, મુંબઈ.

ઉપોદ્ઘાત.

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥भा० १.१.३.॥

શ્રીમદ્ભાગવતનું સ્થાન ભક્તિમાર્ગમાં અદ્વિતીય છે. વેદના પૂર્વકાંડમાં યજ્ઞોનું નિરૂપણ કરેલું છે અને ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. એકનો વિષય **ધર્મ** છે અને બીજાનો વિષય **બ્રહ્મજ્ઞાન** છે. બંને કાંડોનો અર્થ એકબીજાના અર્થને જાણવાના હેતુરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ધર્મ અને જ્ઞાન બંને ભક્તિના હેતુરૂપ છે, એમ જણાવવા ગાયત્રીને બીજ, વેદને વૃક્ષ અને શ્રીમદ્ભાગવતને તેનું ફલ કહેલું છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતવિના ફલવિનાના વૃક્ષ પેઠે વેદ વ્યર્થ છે.[1] શ્રીમદ્ભાગવત રસાત્મક ભગવાનનું રસરૂપ ફલ છે.[2]

વળી વેદથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણોના પુરુષોનો જ ઉદ્ધાર થાય છે; સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને વેદનો અધિકાર નહિ હોવાથી વેદથી તેઓનો ઉદ્ધાર થતો નથી. તેઓનો ઉદ્ધાર ઇતિહાસ(મહાભારત)થી થાય છે. વેદ અને ઇતિહાસ બંનેનો સાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં હોવાથી તેનાથી ત્રણે વર્ણના પુરુષો તેમજ શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓનો પણ ઉદ્ધાર થાય છે.[3] ટૂંકામાં શ્રીમદ્ભાગવત સાત્વતી શ્રુતિ અથવા વૈષ્ણવોનો વેદ છે.[4]

શ્રીમદ્ભાગવત વૈષ્ણવોનો વેદ હોવાથી તેના ઉપર ઘણા આચાર્યો વિગેરેએ ટીકાઓ કરેલી છે; આ સર્વ ટીકાઓમાં શ્રીમદાચાર્યચરણવિરચિત **શ્રીસુબોધિની** ટીકા શ્રેષ્ઠ છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત વૈષ્ણવોનો વેદ અથવા મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, તેના બાર સ્કંધો છે; દરેક સ્કંધમાં કેટલાંક પ્રકરણો છે. દરેક પ્રકરણ અમુક અધ્યાયોનું બનેલું હોય છે; દરેક અધ્યાયમાં કેટલાક શ્લોકો અથવા વાક્યો હોય છે; દરેક વાક્યમાં અમુક શબ્દો હોય છે, અને દરેક શબ્દ અમુક અક્ષરોનો બનેલો હોય છે. એ પ્રમાણે (૧) શાસ્ત્ર, (૨) સ્કંધ, (૩) પ્રકરણ, (૪) અધ્યાય, (૫) શ્લોક અથવા વાક્ય, (૬) પદ અથવા શબ્દ અને (૭) અક્ષર, એ સાતેનો એક જ અર્થ અને તેમાં ક્યાંય વિરોધ ન આવે એટલે અક્ષરોના અર્થનો શબ્દોના અર્થમાં સમાવેશ થાય, તેમના અર્થનો વાક્યના અર્થમાં તેમના અર્થનો અધ્યાયના અર્થમાં, અધ્યાયના અર્થનો પ્રકરણના અર્થમાં, પ્રકરણના અર્થનો સ્કંધના અર્થમાં અને સ્કંધના અર્થનો શાસ્ત્રના અથવા શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થમાં, સમાવેશ થાય ત્યારે જ શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ બરાબર જાણ્યો ગણાય, અને એવી રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ જે જાણે છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.[5]

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતનો વિરોધવિના બરાબર અર્થ કરવા

---

૧. શ્રીસુબોધિની ૧.૧.૧. ૨. શ્રીસુબોધિની ૧.૧.૩. ૩. શ્રીસુબોધિની ૧.૩.૪૨.
૪. શ્રીસુબોધિની ૧.૪.૭. ૫. તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ ૩.૧.૨.

વાણીના પતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિના કોઈ સમર્થ નથી. તેઓશ્રીએ શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય, એ ચારના અર્થ તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધના ભાગવતાર્થપ્રકરણમાં કહેલા છે, અને બાકીના ત્રણ એટલે શ્લોક, શબ્દ અને અક્ષરના અર્થ **શ્રીસુબોધિનીમાં** કહેલા છે.[૬] તેથી શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર તેઓશ્રીએ રચેલી ટીકા **શ્રીસુબોધિની** જ છે, એમ કહેવું એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી; પરંતુ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીસુબોધિની બંને મળી શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરની ટીકા થાય છે. તે પૈકી શ્રીસુબોધિની આખા ભાગવત ઉપર લખાએલાં નથી, પરંતુ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ ગ્રંથ પૂરો છે. તત્ત્વદીપનિબંધ શ્રીમદાચાર્યચરણે રચેલ છે; તેમાં ત્રણ પ્રકરણો– (૧) શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ, (૨) સર્વનિર્ણયપ્રકરણ અને (૩) શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ છે. આ તે ગ્રંથનું ત્રીજું પ્રકરણ છે.

હવે આપણે આ **તામસપ્રમેયપ્રકરણ**ના તરફ લક્ષ રાખી શ્રીમદ્ભાગવતના સાત અર્થો સંબંધી જરા વિચાર કરીએ. (૧) પ્રથમ શાસ્ત્રનો અર્થ જોઈએ. **આનંદરૂપ હરિની લીલા**, એ શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રનો અર્થ છે. આખા શ્રીમદ્ભાગવતમાં આનંદરૂપ ભગવાનની લીલાનું જ વર્ણન છે. ભગવાન આનંદરૂપ હોવાથી, તેમની લીલા પણ આનંદરૂપ એટલે દુઃખ મટાડનારી અને સુખરૂપ હોઈ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે.[૭]

૧. શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ **આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલાઓ છે:** ભગવાન આનંદરૂપ છે, તેવી તેમની લીલાઓ પણ આનંદરૂપ છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ ભગવદ્રૂપ હોવાથી શ્રીમદ્ભાગવત પણ ભગવદ્રૂપ છે. જેવો ભગવાનનો પોતાનો પોતાના સર્વ ભક્તોમાં અસાધારણ પ્રભાવ છે, તેવો જ શ્રીમદ્ભાગવતનો તેનું ચિંતન કરનારાઓમાં અસાધારણ પ્રભાવ છે.[૮]

૨. હવે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધાર્થનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કંધો છે, અને (૧) સર્ગ, (૨) વિસર્ગ, (૩) સ્થાન, (૪) પોષણ, (૫) ઊતિ, (૬) મન્વંતર (૭) ઈશાનુકથા, (૮) નિરોધ, (૯) મુક્તિ અને (૧૦) આશ્રય, એવી ભગવાનની દશ લીલાઓ તેમાં કહેલી છે, એમ તેમાં જ ૨.૧૦.૧ માં કહેલું છે. આ દશ લીલાઓનું નિરૂપણ અનુક્રમે ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કંધોમાં કરેલું છે. ત્યારે પહેલા અને બીજા એ બે સ્કંધોમાં ભગવાનની લીલા કહી છે, એમ કેમ કહેવાય ? જો તે બે સ્કંધોમાં ભગવાનની લીલા કહી ન હોય તો ઉપર શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો તે ખોટો ઠરે.

વસ્તુતઃ પહેલા અને બીજા સ્કંધોમાં પણ ભગવાનની લીલા જ કહેલી છે, પણ તેમાં કહેલી લીલાઓ મુખ્ય લીલાઓ નથી, પણ ગૌણ લીલાઓ છે અને તેથી મુખ્ય લીલાઓની સંખ્યામાં તેમને ગણેલી નથી. પહેલા સ્કંધમાં અધિકારી (શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રોતા તથા વક્તા થવાને કોણ અધિકારી છે તે) કહેલ છે, અને બીજા સ્કંધમાં સાધનો અથવા જ્ઞાન કહેલ છે. ભગવાનની લીલાનું પ્રવચન કરવાનો અથવા શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પણ લીલા છે, પણ તે ભગવાનની મુખ્ય લીલાઓ(નું જ્ઞાન વિગેરે થવા)માં ઉપયોગી લીલા છે. તેવી જ રીતે સાધન એટલે જ્ઞાન પણ ભગવાનની લીલાઓના શ્રવણ

---

૬. શ્રીસુબોધિની પ્રારંભ કારિકા ૫.૯. ૭. તત્ત્વાર્થદીપ ૩.૧.૩. ૮. શ્રીસુબોધિની ૧.૨.૩.

નિરોધસ્વરૂપ ભક્તિમાં ઉપયોગી છે. તેથી આ બે અધ્યાયોમાં પણ ભગવાનની લીલાઓનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, પરંતુ આ લીલાઓ મુખ્ય નહિ હોવાથી, લીલાઓની સંખ્યા દશ જ રહે છે. આ બે અધ્યાયોમાં પણ ભગવાનની જ લીલાઓનું નિરૂપણ હોવાથી, ઉપર શ્રીમદ્-ભાગવતનો શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો તે યોગ્ય જ છે, અને તેમાં કોઈપણ જાતની ક્ષતિ થતી નથી.[૯]

જેમ પુરુષનાં બાર અવયવો છે તેમ શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કંધો છે. શ્રુતિમાં પુરુષનાં બાર અવયવો નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે. (૧–૨) બે સક્થિ (સાથળો), (૩–૪) બે બાહુઓ, (૫) શિર, (૬) હૃદય, (૭–૮) બે હસ્ત, (૯–૧૦) બે પાદ અને (૧૧–૧૨) બે સ્તનો. ભગવદ્રૂપ ભાગવતના આ અંગો નીચે પ્રમાણે છે. (૧–૨) પહેલો અને બીજો સ્કંધ (અધિકાર અને જ્ઞાન), એ ભગવાનના બે પાદ (ચરણ) છે, (૩–૪) ત્રીજો અને ચોથો સ્કંધ (સર્ગ અને વિસર્ગ), એ બે ભગવાનના કરો છે; અહિં બાહુઓને કર કહેલ છે. (૫–૬) પાંચમો અને છઠ્ઠો સ્કંધ (સ્થાન અને પોષણ), એ બે ભગવાનના સાથળો છે; (૭) સાતમો સ્કંધ (ઊતિ) ભગવાનનો જમણો શ્રીહસ્ત (કાંડું તથા આંગળીઓનો ભાગ) છે; (૮–૯) આઠમો અને નવમો સ્કંધ (મન્વંતર અને ઈશાનુકથા), એ બે ભગવાનનાં સ્તનો છે; (૧૦) દશમો સ્કંધ (નિરોધ), એ ભગવાનનું હૃદય છે. (૧૧) અગીઆરમો સ્કંધ (મુક્તિ), એ ભગવાનનું શિર છે; (૧૨) બારમો સ્કંધ (આશ્રય), એ ભગવાનનો બીજો (ડાબો) શ્રીહસ્ત છે. એ શ્રીહસ્ત ઉંચો કરી ભગવાન ભક્તોને પોતાની પાસે બોલાવે છે. ભગવાન એવી રીતે ભાગવતસ્વરૂપ થએલા છે અને તેથી જ–

एतद्धारणमात्रेण कृष्णो भवति वै धृतः ।
अर्थतस्तु परिज्ञाते ज्ञातो भक्तिं प्रयच्छति ॥

આ શ્રીમદ્ભાગવતનું ધારણ એટલે પાઠ કરવાથી, તે ભગવદ્રૂપ હોવાથી તે ભગવદ્રૂપનું જ ધારણ થાય છે; એટલે હૃદયમાં પધારેલા ભગવાન જે જે કાર્ય કરે તે તે કાર્ય આ શ્રીમદ્ભાગવતના પાઠથી જ થાય છે. જો ભગવદ્રૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થનું બરોબર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય, અને જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ હોવાથી એ જ્ઞાનથી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૦]

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધોનો અર્થ છે. પ્રથમ અને બીજો સ્કંધ અધિકાર અને સાધન(ભક્તિના અંગ જ્ઞાન)નું નિરૂપણ કરે છે, અને ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કંધો અનુક્રમે ભગવાનની દશ લીલાઓનું નિરૂપણ કરે છે. આ **તામસપ્રમેય-પ્રકરણ** દશમસ્કંધમાં હોવાથી આપણે બીજા સ્કંધો સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, છતાં શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણમાં પણ અધિકારની આવશ્યકતા હોવાથી પહેલા સ્કંધ વિષે થોડું વિવેચન નીચે કરવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધનાં ત્રણ પ્રકરણો છે. પ્રથમ પ્રકરણ પહેલા ત્રણ અધ્યાયોનું છે, તેમાં વક્તા સૂત છે અને શ્રોતા શૌનક છે. બીજું પ્રકરણ ચારથી છ, એ ત્રણ અધ્યાયોનું છે, તેમાં વક્તા નારદ અને શ્રોતા વ્યાસ છે. ત્રીજું પ્રકરણ સાતથી

૯. તત્ત્વાર્થદીપ ૩.૧.૩. સપ્રકાશ. ૧૦. તત્ત્વાર્થદીપ ૩.૧.૫ થી ૭–૯.

ઓગણીશ, એ તેર અધ્યાયનું છે, તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતના વક્તા તરીકે શુકના અને શ્રોતા તરીકે પરીક્ષિતના અધિકારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ આપણે વક્તાનો વિચાર કરીએ. સૂત ભાગવતના વક્તા છે, છતાં તેમના મુખેથી ભાગવતનું શ્રવણ શૌનક વિગેરેએ કર્યું તેમને તે ફલ્યું નહિ. સૂત પુરાણી હોવાથી પુરાણનું શ્રવણ કરાવવું, એ તેમનો ધંધો હતો. શ્રીમદ્ભાગવત ભગવાનનું રૂપ છે. તેનો જે વિક્રય કરે છે (ધન કમાવા માટે વાંચે છે) તેને એ વિક્રયથી જે ધન મળે તે સિવાય તેનાથી અધિક કાંઈ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી જ નિબંધમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે કે **પ્રાણ કંઠે આવી રહ્યા હોય તોપણ** (ભૂખથી મરવા પડેલા હોઈએ અને પ્રાણ બચાવવાનું બીજું કાંઈ સાધન ન હોય, માત્ર શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ સંભળાવી તેથી ધન મળે તેમ હોય અને તે ધનથી જ સાધન પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણ બચાવી શકાય તેમ હોય તોપણ) **વૃત્તિ માટે** (ધન કમાવા માટે) **શ્રીમદ્ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો.**[11]

હવે બીજા વક્તા નારદને લઈએ. તેમને શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થનું પૂર્ણ જ્ઞાન હતું. સૂતને શબ્દજ્ઞાન હતું, નારદને અર્થનું પણ પૂર્ણ જ્ઞાન હતું, પરંતુ જે તે સર્વ કાર્યમાં તેમનો આવેશ થતો તેથી તેમને દૃઢ વૈરાગ્ય થયો ન હતો. તેથી તે મધ્યમ વક્તા હતા, પણ ઉત્તમ વક્તા ન હતા. ભગવાનનો પોતામાં આવેશ થાય તે માટે (સંસારમાં) વૈરાગ્યની જરુર છે. **પ્રમેયબલ પ્રમાણ કરતાં અધિક છે**, તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી નારદ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં તેમને વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો ન હતો.

ત્રીજા વક્તા શ્રીશુકદેવને આ બેમાંથી એક પણ દોષ ન હતો. તેમને ભાગવતની અથવા પુરાણની વૃત્તિ ન હતી, તેમજ તેમનામાં વૈરાગ્ય પણ હતો. વૈરાગ્ય અને શ્રીમદ્ભાગવતનું જ્ઞાન તેમને હતાં, તેથી આ ઉત્તમ વક્તા છે.

હવે શ્રોતાઓનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રોતા શૌનક છે. તે યજ્ઞ કરવામાં આસક્તિવાળા હતા, એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવો યજ્ઞ તેમણે આરંભ્યો હતો (ભા. ૧-૧-૪). વળી તેમણે શિષ્યો રાખેલા હતા અને વક્તા સૂતથી (શૂદ્ર હોવાથી) પણ હું અધિક છું, એવું તેમને અભિમાન હતું. તેથી સૂત પાસેથી આખું ભાગવત સાંભળ્યું તોપણ તેમને ફલ્યું નહિ (તેમનો તેથી પરીક્ષિત પેઠે મોક્ષ થયો નહિ.)

બીજા પ્રકરણના શ્રોતા વ્યાસજીને પોતાની મેળે તર્કથી જ્ઞાન થતું. વળી તે ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર હતા, એટલે તે શૌનક કરતાં વધારે સારા શ્રોતા હતા, પરંતુ તેમને સાધનોનું જ્ઞાન બહુ દૃઢ હતું. નારદે તેમને (ભગવાનના ગુણો ગાવાનો ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ તેમનું સાધનોનું જ્ઞાન દૃઢ રહ્યું અને નારદના ઉપદેશથી પણ તે હટ્યું નહિ. વળી તેમને પણ (સંસારમાં) વૈરાગ્ય ન હતો, તેથી વ્યાસ પણ મધ્યમ શ્રોતા છે, ઉત્તમ શ્રોતા નથી.

ત્રીજા શ્રોતા પરીક્ષિતને વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો હતો, તેમણે ભાગવતનું શ્રવણ કરવા માંડયું તે પહેલાં તેમને વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો હતો અને પોતાનું રાજપાટ ત્યજી ગંગાજીના

---

૧૧. તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ ૨.૨૫૪.

કિનારે મરણ માટે તૈયારી કરવા ગયા હતા, એ દર્શાવવા પ્રથમ સ્કંધના ૭ થી ૧૮ સુધીના બાર અધ્યાયો લખેલા છે, તેથી પરીક્ષિત ભાગવતનું શ્રવણ કરનાર ઉત્તમ અધિકારી હતા. તેથી જ પરીક્ષિત શુકદેવ પાસે ભાગવત શ્રવણ કરે છે ત્યારે નારદ અને વ્યાસ પણ તેનું શ્રવણ કરવા આવેલા.[૧૨]

તેથી જ શુકદેવ પાસેથી માત્ર ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી તેની મુક્તિ થઈ, તેથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી, શ્રવણનો ખરો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૩]

વક્તાએ શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઈએ, તે ચતુર હોવો જોઈએ, અને તેને ગુહ્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ, એ વક્તાના મુખ્ય ગુણો છે. શ્રોતા જીજ્ઞાસુ અથવા શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળો હોવો જોઈએ, અને મત્સરરહિત હોવો જોઈએ.[૧૪]

એ પ્રમાણે પ્રથમ સ્કંધના અર્થનું અધિકારનું સંક્ષેપમાં વિવેચન કરી, હવે આપણે દશમસ્કંધનો અર્થ જોઈએ. દશમસ્કંધમાં ભગવાનની નિરોધલીલાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એમ ઉપર આવી ગયું છે. '**निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः**' નિરોધનું લક્ષણ શ્રીમદ્ભાગવત ૨.૧૦.૬માં આપેલું છે. શક્તિઓને શયન કરાવી પછી તેઓની સાથે તેઓના ભોગ માટે આ ભગવાનનું શયન તે **નિરોધ**. 'આ' શબ્દથી આગળ રહેલા આત્મા તરીકે પ્રકાશતા ભગવાનને આંગળીથી દર્શાવે છે. જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના ભેદથી શયન ત્રણ પ્રકારનું છે. આત્મા એટલે દેહની નાડીરૂપ શક્તિઓ ૭૨ છે, અને આત્માની–ભગવાનની પોતાની શ્રી વિગેરે બાર શક્તિઓ છે, તેથી આ નિરોધનું પ્રતિપાદન કરનાર સ્કંધમાં (૩+૭૨+૧૨) ૮૭ અધ્યાયો છે.

'निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्य'-

'ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શક્તિઓ પાછળ શયન એટલે હરિ શ્રીકૃષ્ણનું દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓથી પ્રપંચમાં રમણ તે નિરોધ' એવી નિરોધની વ્યાખ્યા શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીસુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના આરંભની કારિકા ૯–૧૦માં આપેલી છે. પહેલી વ્યાખ્યામાં દેહની ૭૨ શક્તિઓ કહી તે દેહને અહિં પ્રપંચ કહેલો છે. દેહની એ શક્તિઓ દુર્વિભાવ્ય (જેઓનો ખ્યાલ ન આવી શકે તેવી) છે, તેમજ આત્મા એટલે ભગવાનની શ્રી, પુષ્ટિ, ગિર્ (સરસ્વતી), કાન્તિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા (ભૂમિ), ઊર્જા (સર્વસામર્થ્યરૂપ), વિદ્યા, અવિદ્યા, ઇચ્છાશક્તિ અને માયા, એ બાર શક્તિઓ દુર્વિભાવ્ય જ છે. તેથી આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શક્તિઓ પાછળ શયન એટલે દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓ સાથે પ્રપંચમાં રમણ તે **નિરોધ**. એવી રીતે આ વ્યાખ્યા જુદી દેખાતી હોવા છતાં એક જ છે.[૧૫]

પ્રપંચની વિસ્મૃતિ(વિસ્મરણ,ભૂલી જવું તે)પૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ થાય તે **નિરોધ** છે, એવી પણ નિરોધની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. '**प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा**

૧૨. શ્રીમદ્ભાગવત. ૧.૧૯.૧૦. ૧૩. તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ સપ્રકાશ ૩.૧.૨૪ થી ૨૯.
૧૪. તત્ત્વાર્થદીપ પ્રકાશ ૩.૧. ૪૧, ૪૮, ૫૯. ૧૫. ટિપ્પણી.

तदा(भगवदा)सक्तिश्च निरोधः'[16] પ્રપંચની પૂરેપૂરી વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ નિરોધ છે. આવો નિરોધ નંદ વિગેરેને સિદ્ધ થયો, એમ અહિં કહેલ છે. ભક્તોને ભગવાન પ્રપંચ ભૂલાવે, એવી રીતે ભૂલાવે કે ફરી તેમને કોઈવાર પ્રપંચનું સ્મરણ પણ ન થાય; એવી રીતે પ્રપંચમાંથી તેઓનું મન હટાવી, પોતાની અંદર તેમને આસક્ત કરે તે **નિરોધ.**

એ પ્રમાણે નિરોધમાં ભક્તો પ્રપંચને તદ્દન વિસ્મરે છે; તેમના પ્રપંચનો લય થઈ જાય છે. નિરોધનો અર્થ પ્રલય પણ થાય છે. ભક્તોના પ્રપંચનો પ્રલય એટલે ભક્તોનો પ્રપંચ તદ્દન છૂટી જાય, જતો રહે તે **નિરોધ**. તેથી 'भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः'[17] **'નિરોધ'** એટલે 'ભક્તોના પ્રપંચનો અભાવ' એવી પણ નિરોધની વ્યાખ્યા આપેલી છે. 'भक्तानामेव निस्तारः कृतः कृष्णेन संसृतेः। अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चयः'[18] શ્રીકૃષ્ણે ભક્તોનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો છે, તેથી ભક્તોના પ્રપંચના પ્રલયરૂપ નિરોધ છે.'[18] અહિં પ્રલય વિસ્મરણરૂપ છે. આ પ્રપંચનું વિસ્મરણ તે ભગવાનમાં આસક્તિ થવાનું અંગ છે. તેથી આ સર્વ વ્યાખ્યાઓનો અર્થ એક જ છે.

સર્વ ભક્તોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવવા અને તેઓને પોતામાં આસક્ત કરવા માટે જ ભગવાને નિરોધલીલા કરી છે. ભગવાન પોતે (ભક્તોના) સર્વ કર્મોમાં પ્રવેશ કરે છે, તે કર્મોને પોતાનાં કર્મો કરે છે અને તેમાંથી ભક્તોને છોડાવે છે.[19] ભગવાન પ્રકટ થઈ એ પ્રમાણે ન કરે તો ભક્તોનો નિરોધ ન થાય. જેમ કાષ્ઠની બહાર રહેલો પ્રકટ અગ્નિ કાષ્ઠમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાંસુધી કાષ્ઠની અંદર રહેલો અગ્નિ પણ કાષ્ઠને બાળી શકતો નથી તેમ ભગવાન પ્રપંચમાં સર્વત્ર હોવા છતાં, જ્યાંસુધી પ્રકટ થઈ પ્રપંચમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાંસુધી પ્રપંચનો લય થતો નથી. તેથી ભક્તોના પ્રપંચનો લય કરવા અને તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરવા માટે જ ભગવાને પ્રકટ થઈ સર્વ લીલાઓ કરેલી છે.[20]

૩. હવે આપણે પ્રકરણાર્થ જોઈએ. દશમસ્કંધનાં મુખ્ય પાંચ પ્રકરણો છે.

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च त्रिभिस्तथा ॥
षड्भिर्विराजते योऽसौ पञ्चधा हृदये मम ॥१॥[21]

ચારથી, ચારથી, ચારથી, ત્રણથી અને છથી, એ પ્રમાણે પાંચ રીતે જે મારા હૃદયમાં બિરાજે છે તે (ભગવાનને હું નમન કરું છું).

આ પાંચ પ્રકરણો કહેલાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) પહેલું પ્રકરણ **ચાર** અધ્યાયનું (અધ્યાય ૧ થી ૪). આ પ્રકરણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થએલ હોવાથી આ **જન્મપ્રકરણ** કહેવાય છે.

(૨) બીજું પ્રકરણ **ચારથી** એટલે ચાર અવાંતર (પેટા પ્રકરણો)નું બનેલું છે, અને તે દરેક અવાંતર પ્રકરણ સાત સાત અધ્યાયોનું છે. તેથી આ બીજું પ્રકરણ ૨૮ અધ્યાયોનું (૫ થી ૩૨નું) બનેલું છે. આ તામસપ્રકરણ કહેવાય છે; કારણ કે તામસ

---

૧૬. શ્રીસુબોધિની ૧૦.૧૧.૪૮. ૧૭. શ્રીસુબોધિની ૨.૧૦.૧. ૧૮. શ્રીસુબોધિની દશમસ્કંધ પ્રારંભ કારિકા ૧૫.૧૬. ૧૯. શ્રીસુબોધિની ૧૦.૨૫.૩. ૨૦. શ્રીસુબોધિની દશમસ્કંધ પ્રારંભ કારિકા. ૧૬થી ૧૮. ૨૧. શ્રીસુબોધિની દશમસ્કંધ પ્રારંભ કારિકા. ૨.

ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે આ પ્રકરણમાં કહેલી લીલાઓ ભગવાને કરેલી છે. અવાંતર પ્રકરણો અનુક્રમે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ પ્રકરણો છે.

(૩) ત્રીજું પ્રકરણ ઉપરના બીજા પ્રકરણ પેઠે જ **ચારથી** એટલે દરેક સાત સાત અધ્યાયનાં ચાર અવાંતર પ્રકરણોનું એટલે ૨૮ અધ્યાયોનું છે. પૂર્વાર્ધના ૩૩ થી ૪૯ અને ઉત્તરાર્ધના પહેલા ચૌદ અધ્યાયનું છે, આ **રાજસપ્રકરણ** કહેવાય છે; કારણ કે રાજસ ભક્તોનો નિરોધ કરવા ભગવાને આ પ્રકરણમાં કહેલી લીલાઓ કરેલી છે.

(૪) ચોથું પ્રકરણ **ત્રણથી** એટલે દરેક સાત સાત અધ્યાયનાં એવાં ત્રણ અવાંતર પ્રકરણોનું છે, એટલે ઉત્તરાર્ધના અધ્યાય ૧૫ થી ૩૫ સુધીના ૨૧ અધ્યાયોનું છે. આ પ્રકરણ **સાત્ત્વિકપ્રકરણ** કહેવાય છે, કારણ કે સાત્ત્વિક ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે ભગવાને આ પ્રકરણમાં કહેલી લીલાઓ કરેલી છે. પ્રમેય, સાધન અને ફલ, એ ત્રણ આનાં અનુક્રમે અવાંતર પ્રકરણો છે. સાત્ત્વિકોને પ્રમાણની અપેક્ષા નથી, તેથી રાજસ અને તામસ પેઠે આમાં અવાંતર પ્રમાણ પ્રકરણ નથી.

(૫) પાંચમું પ્રકરણ **છથી** એટલે ઉત્તરાર્ધના ૩૬ થી ૪૧ સુધીના છ અધ્યાયોનું છે. તેમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણોનું (દરેક અધ્યાયમાં એક એક ગુણનું) પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી તે **ગુણપ્રકરણ** કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે દશમસ્કંધના ૮૭ (પૂર્વાર્ધના ૪૬ + ઉત્તરાર્ધના ૪૧) અધ્યાયોનાં પાંચ પ્રકરણો છે. આ સ્કંધમાં અગીઆરમા અધ્યાય પછી બ્રહ્માના પ્રસંગના ત્રણ અધ્યાયો છે તે પ્રક્ષિપ્ત (ક્ષેપક) છે, તેથી તે ગણવામાં આવતા નથી.

તામસપ્રમેયપ્રકરણના અધ્યાયો ૧૨ થી ૧૮ થયા. આ તામસપ્રકરણનું બીજું અવાંતર **પ્રમેયપ્રકરણ** છે. આની પહેલાં તામસપ્રમાણપ્રકરણ અધ્યાય ૫ થી ૧૧ સુધીનું આવી ગયું. તેમાં ભગવાને જે લીલાઓ કરી તેથી તામસ ભકતોનો ભગવાનમાં **પ્રેમ** ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રકરણની લીલાઓથી ભગવાનમાં તેઓની **આસક્તિ** થાય છે. આ પછીના તામસસાધનપ્રકરણમાં (અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫માં) કહેલી લીલાઓથી તેઓનું ભગવાનમાં **વ્યસન** સિદ્ધ થાય છે, અને તે પછીના તામસ ફલપ્રકરણ(અધ્યાય ૨૬ થી ૩૨)માં ભગવાન તેઓને **ફલનું** દાન કરે છે.

सर्वतस्त्वधिकः स्नेहः पूर्वत्र विनिरूपितः ॥
आसक्तिस्तु द्वितीये तु तृतीये व्यसनं मतम् ॥
फलप्राप्तिश्चतुर्थे हि सिद्धो रोधश्चतुर्विधः ॥[२२]

પૂર્વત્ર એટલે પહેલાં, તામસપ્રકરણના અવાંતર પહેલા પ્રકરણમાં સર્વથી અધિક સ્નેહનું (પ્રેમનું) નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, બીજામાં આસક્તિનું અને ત્રીજામાં વ્યસનનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. ચતુર્થ અવાંતર પ્રકરણમાં ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો નિરોધ તામસ ભક્તોનો આ તામસપ્રકરણમાં થએલ છે.

આ બીજા અવાંતર પ્રકરણનો અર્થ વેણુગીત(ગુજરાતી)માં પૃષ્ઠ ૯૫–૯૬માં આપેલો હોવાથી અહીં આપતા નથી.

---

૨૨. તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ ૩.૧૦. ૫૯ થી ૬૦.

૪. અધ્યાયોના અર્થનો વિચાર ઉપર સામાન્ય રીતે આવી ગયો છે. શ્રીસુબોધિનીમાં પણ દરેક અધ્યાયનો અર્થ અધ્યાયના આરંભમાં કારિકાથી કહેલ છે.

બારમા અધ્યાયમાં ભગવાને દેહાધ્યાસરૂપ ધેનુકને મારી ભક્તોના દેહાધ્યાસને મટાડયો છે.

તેરમા અધ્યાયમાં ભગવાને કાલિયનો નિગ્રહ કરી ભકતોના ઇંદ્રિયોના અધ્યાસને મટાડેલ છે.

ચોદમા અધ્યાયમાં ભગવાને દાવાગ્નિનું પાન કરી ભક્તોના પ્રાણાધ્યાસને મટાડેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાને પ્રલંબનો વધ કરી ભક્તોના અંતઃકરણના અધ્યાસને મટાડેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં ભગવાને બીજા દાવાગ્નિનું નિવારણ કરી સ્વરૂપવિસ્મૃતિ દોષનું નિવારણ કરેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં ભગવાને મુખ્યત્વે વયસ્યો(મિત્રો)નો નિરોધ કરેલો છે.

અઢારમા અધ્યાયમાં ભગવાને મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનો નિરોધ કરેલો છે.

આ બારથી સત્તર સુધીના અધ્યાયોમાં અનુક્રમે ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, એ છ ગુણો(ધર્મો)નું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે અને અઢારમા અધ્યાયમાં ધર્મીનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે.

૫. વાકયાર્થ, ૬. શબ્દાર્થ અને ૭.પદાર્થ, એ ત્રણે શ્રીસુબોધિનીમાં આપેલ છે, એટલે તે સંબંધી અહિં કાંઈ કહેવાપણું નથી.

આ અનુવાદ સંબંધી કાંઈક જણાવું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. ભાઇ **ચુનીલાલ પરીખે** આ છ અધ્યાયોના શ્રીસુબોધિનીનો અનુવાદ લખી આપવા મને જણાવ્યું. વાક્‌પતિ શ્રીમદ્વૈશ્વાનરાચાર્યચરણની વાણીનો અનુવાદ કરવો, એ કાર્ય ઘણું કઠિન છે. કોઈ કોઈ સ્થલે લેખ અને પ્રકાશમાં પણ જૂદા જૂદા અર્થો જણાવેલા હોય છે. આવું કઠિન કાર્ય કરવાની મારી શક્તિ નથી, એ હું બરાબર જાણું છું; છતાં ચુનીલાલભાઈની ઇચ્છાને અધીન થઈ એ કાર્ય કરવાનો મેં આ પ્રયાસ કરેલો છે. તેમાં ત્રુટિઓ ઘણી હશે જ, પરંતુ તેનાથી જો કોઈને કાંઈક પણ શ્રીમદાચાર્યચરણની વાણીનો ભાવાર્થ સમજાશે તો મારો પ્રયાસ સફલ થયો માનીશ.

શ્રીમહાપ્રભુપ્રાકટયોત્સવ
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૬૨. સંવત્ ૧૯૯૬.
રાજકોટ સદર. (કાઠીઆવાડ)

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

શ્રી સુબોધિનીજી

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ.

(તામસપ્રમેયપ્રકરણ અ.૧૨ થી ૧૮.)

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બારમો.

यशोदानंदयोरेवं निरोधः सुनिरूपितः ।
गोपालानां निरोधोऽत्र सस्त्रीकाणां निरूप्यते ॥१॥

કારિકાર્થઃ—એવી રીતે યશોદા અને નંદના નિરોધનું સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું. અહીં (આ પ્રકરણમાં) સ્ત્રીઓ સહિત ગોપાલોના નિરોધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.૧.

ગયા પ્રકરણમાં એટલે તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં (દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ અધ્યાય ૫ થી ૧૧ સુધીમાં) યશોદા અને નંદના નિરોધનું સારી રીતે નિરૂપણ કરેલ છે. એ ગયા પ્રકરણમાં પણ પ્રસંગવશાત્ બીજાઓના (ગોપ અને ગોપીઓના) નિરોધનું નિરૂપણ કરેલું છે, પણ યશોદા અને નંદ એ બેના નિરોધનું સારી રીતે એટલે મુખ્યપણાથી નિરૂપણ કરેલું છે; હવે **અહીં** એટલે આ **તામસપ્રમેયપ્રકરણ** (અધ્યાય ૧૨ થી ૧૮ સુધી)માં ગોપાલો અને તેમની સ્ત્રીઓના નિરોધનું **સારી રીતે** એટલે મુખ્યપણાથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

मध्यमोयं समस्तानां निरोधः परिकीर्त्यते ।
पञ्चधैवानुभावोऽत्र दुष्टनिग्रहरूपवान् ॥२॥

આ સર્વનો મધ્યમ નિરોધ કહેવામાં આવે છે. દુષ્ટોના નિગ્રહરૂપી પાંચ પ્રકારનો અહીં પ્રભાવ (કહેવામાં આવે છે). કા.૨.

ગોપોનો એટલે ભગવાનના મિત્રોનો અને તેઓની સ્ત્રીઓ એટલે ગોપીઓનો અહીં જે નિરોધ મુખ્યપણાથી કહેવામાં આવે છે તે મધ્યમ છે. આ પહેલાંના પ્રકરણમાં તેમનો જે નિરોધ પ્રસંગવશાત્ કહેલ છે, તેથી વધારે સારી રીતે અથવા મુખ્ય રીતે તેઓનો નિરોધ અહીં કહેવામાં આવે છે, છતાં આવતા તામસસાધન (અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫)પ્રકરણમાં આથી પણ વિશેષ સારી રીતે તેઓનો નિરોધ વર્ણવવામાં આવશે; તેથી આ પ્રકરણમાં તેઓના જે નિરોધનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે મધ્યમ પ્રકારનો છે. આ પ્રકરણમાં (પહેલા પાંચ ૧૨ થી ૧૬ અધ્યાયમાં) **દુષ્ટોના**

નિગ્રહરૂપી ભગવાનનો પાંચ પ્રકારનો પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે.

(૧) ધેનુકાસુર, (૨) કાલિયનાગ, (૩) પ્રથમ દાવાગ્નિ, (૪) પ્રલંબાસુર અને (૫) બીજો દાવાગ્નિ એ પાંચેનો ભગવાને નિગ્રહ કર્યો, એ આ પ્રકરણના પહેલા પાંચ (૧૨ થી ૧૬) અધ્યાયમાં અનુક્રમે કહેવામાં આવશે. અવિદ્યાના પાંચ પર્વ (ભાગ) છે. (૧) દેહાધ્યાસ; (૨) ઇંદ્રિયાધ્યાસ; (૩) પ્રાણાધ્યાસ; (૪) અંતઃકરણાધ્યાસ; (૫) સ્વરૂપનું વિસ્મરણ. દેહાધ્યાસ એટલે દેહ જ આત્મા છે એવી ભ્રાંતિ. (૧) ધેનુકાસુર આ દેહાધ્યાસરૂપ છે; (૨) કાલિયનાગ ઇંદ્રિયાધ્યાસરૂપ છે; (૩) પહેલો દાવાગ્નિ પ્રાણાધ્યાસરૂપ છે; (૪) પ્રલંબાસુર અંતઃકરણાધ્યાસરૂપ છે અને (૫) બીજો દાવાગ્નિ સ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ છે. આ પાંચે દુષ્ટોના નિગ્રહરૂપ એટલે આ પાંચે અવિદ્યાના પર્વનો નાશ કરનાર ભગવાનના પ્રભાવનું અહીં નિરૂપણ કરેલું છે. શ્રીકૃષ્ણોપનિષત્‌માં કહેલું છે કે "લોભ ક્રોધ વિગેરે દૈત્યો છે."[1] તે પ્રમાણે આ પાંચે અવિદ્યાનાં પર્વોએ ધેનુકાસુર વિગેરે દૈત્યોનું રૂપ લીધેલું; તેઓનો નિગ્રહ કરી ભગવાને અવિદ્યાનો નિરાસ કર્યો, એ ભગવાનના પ્રભાવનું અહીં નિરૂપણ કરેલું છે.

आध्यात्मिकीमविद्यां वै दूरीकर्तुं तथा कृतिः ।
तदर्थं क्रमतोऽध्याया उभयेषां तथा द्वयम् ॥३॥
स्नेहाधिक्यसुसिद्ध्यर्थं

આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાને દૂર કરવા માટે જ તેવી (ભગવાનની) કૃતિ (થઈ). તે માટે ક્રમથી (પાંચ) અધ્યાયો (કહ્યા). ઉભયનો અધિક સ્નેહ સારી રીતે જણાવવા તેવી જ રીતે બે (અધ્યાયો કહ્યા.) કા.૩½.

ભગવાને એવી રીતે ધેનુક, કાલિયનાગ, પ્રથમ દાવાગ્નિ, પ્રલંબ અને બીજા દાવાગ્નિનો નિગ્રહ કર્યો, એ ભગવાનની કૃતિ એટલે કાર્ય નિશ્ચય આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાને દૂર કરવા માટે જ હતું. વ્રજમાં રહેલ સાધારણ ગોપો અને તેમની સ્ત્રીઓની આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા દૂર કરવા માટે જ ભગવાને એ પાંચેનો નિગ્રહ કર્યો. સૂક્ષ્મ શરીરના અધ્યાસરૂપ અવિદ્યા તે **આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા**. આધિભૌતિકી અવિદ્યારૂપ પૂતના હતી, તેનો નાશ ભગવાને પ્રથમ કર્યો છે. હવે તેઓની સૂક્ષ્મ અથવા લિંગ શરીરના અધ્યાસરૂપ એટલે આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાનો નાશ કરવા આ ધેનુક વિગેરે પાંચેનો ભગવાન નિગ્રહ કરશે. ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થાય તેવા દેહના અધ્યાસરૂપ અવિદ્યા તે આધિદૈવિકી અવિદ્યા. આ અવિદ્યા તો ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો નાશ કરવાનો છે જ નહિ. તેથી આ આધ્યાત્મિકી અવિદ્યાના પાંચ પર્વરૂપ ધેનુક વિગેરે પાંચેનો ભગવાન નિગ્રહ કરે છે, તે અહીં પ્રથમ પાંચ (૧૨ થી ૧૬) અધ્યાયોમાં અનુક્રમે કહેવામાં આવશે. ત્યાર પછીના બે (૧૭ અને ૧૮) અધ્યાયોમાં અનુક્રમે મુખ્યપણાથી ભગવાનના મિત્રો અને સખીઓ

---

૧ શ્રીકૃષ્ણોપનિષત્ શ્લો.૯.

અથવા સ્વામિનીઓ એ ઉભયના નિરોધનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. સાધારણ વ્રજવાસીઓના નિરોધથી મિત્રોનો અને સ્વામિનીઓનો નિરોધ આવી રીતે જૂદો વર્ણવ્યો છે. સાધારણ વ્રજવાસીઓ કરતાં મિત્રો અને સ્વામિનીઓનો સ્નેહ વિશેષ હતો, એમ જણાવવા તેઓનો નિરોધ આવી રીતે સાધારણ વ્રજવાસીઓના નિરોધ કરતાં જૂદો વર્ણવ્યો છે.

स्नेहान्तो मध्यमः स्मृतः ।
प्रथमं द्वादशेध्याये देहाध्यासो हि धेनुकः ॥४॥

મધ્યમ (નિરોધ) સ્નેહફલવાળો મનાએલો છે. પ્રથમ બારમા અધ્યાયમાં ધેનુક દેહાધ્યાસ છે. કા.૪.

સ્નેહ જેનું ફલ છે તે નિરોધ મધ્યમ મનાએલો છે. અહીં 'સ્નેહ' શબ્દ આસક્તિના અર્થમાં યોજાએલો છે, કારણ કે આ પહેલાંના પ્રમાણપ્રકરણમાં ભગવાન માટે સ્નેહ થયો છે. તેથી સ્નેહફલવાળો નિરોધ તો પહેલાં પ્રમાણપ્રકરણમાં થઈ ગયો છે. આ પ્રકરણમાં ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે અને આવતા સાધનપ્રકરણ(અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫)માં વ્યસન થશે. તેથી જ નિબંધમાં કહેલું છે કે " સર્વથી અધિક સ્નેહનું પહેલામાં નિરૂપણ કરેલું છે, બીજામાં આસક્તિનું, અને ત્રીજામાં વ્યસનનું નિરૂપણ કહેલું છે, અને ફલની પ્રાપ્તિ ચોથા પ્રકરણમાં (અધ્યાય ૨૬ થી ૩૨માં) કહેલી છે. એવી રીતે ચાર પ્રકારનો નિરોધ થએલો છે."[1]

અહીં સુધી આ તામસપ્રમેયપ્રકરણનો અર્થ કહેલો છે. તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા નંદમહોત્સવથી, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા પૂતનાથી થએલ ભયથી, સાતમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા કૌતુકોથી, આઠમા અધ્યાયમાં ગર્ગાચાર્યે કહેલાં વચનોથી, નવમા અધ્યાયમાં દામોદરલીલામાં ભગવાને દર્શાવેલ મુગ્ધભાવથી, દશમા અધ્યાયમાં ભગવાને કરેલ અતિ આશ્ચર્યકારક યમલાર્જુનના ભંગથી અને અગીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાને કરેલા વત્સાસુર તથા બકાસુરના ઘાતથી સર્વ વ્રજવાસીઓને ભગવાનમાં સ્નેહ થયો હતો. તેથી ત્યારપછીના આ પ્રકરણમાં તેમને પ્રમેય (ભગવાન)ની સંપત્તિ અથવા હૃદયમાં પ્રાપ્તિ થઈ અને તેથી તેમની ભગવાનમાં આસક્તિ થઈ, તેનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.[2] વ્રજજનોને પ્રમેય (ભગવાન)ની પ્રાપ્તિ થએલી હોવાથી આ **તામસપ્રમેયપ્રકરણ** કહેવાય છે. તેથી આ પ્રકરણમાં ભગવાને સાધનની અપેક્ષાવિના પોતાના **પ્રમેયબલ**થી નિરોધ કરેલો છે.

હવે આ પ્રકરણના પહેલા એટલે બારમા અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. આરંભમાં બારમા અધ્યાયમાં **ધેનુક દેહાધ્યાસ છે**. આ અધ્યાયમાં પ્રથમ (શ્લો. ૫ થી ૮) લીલાના સંબંધવાળી વસ્તુઓના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભગવાન કરાવે છે, અને ત્યારપછી દશ રસવાળી લીલાનો અનુભવ (શ્લો. ૯ થી ૧૮) કરાવે છે. આવી રીતે દશ રસવાળી

૧. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩. ૧૦. ૫૯-૬૦. ૨. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩. ૧૦. ૫૭ થી ૫૯.

લીલાનો અનુભવ થવાથી તેઓનો (ભગવાનમાં) ભાવ ઉત્પન્ન થયા પછી, તેમને દેહ વિગેરે સર્વનું વિસ્મરણ થયું એમ જ કહેવું યોગ્ય છે. વળી આ દેહ વિગેરેનું વિસ્મરણ તે વખતને માટે જ થયું એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પણ સર્વકાલને માટે તેમને દેહ વિગેરેનું વિસ્મરણ થયું એમ જ કહેવું જોઈએ. તેથી આ દશ રસવાળી લીલાના અનુભવ પછી ધેનુકના વધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તેથી દેહના વિસ્મરણનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જ કહેવું જોઈએ. ધેનુકનો વધ (નાશ) એટલે દેહનું વિસ્મરણ, તેથી ધેનુક એટલે દેહના વિસ્મરણનો અભાવ અર્થાત્ દેહનું સ્મરણ અથવા દેહાધ્યાસ. તેથી ધેનુક એ દેહાધ્યાસરૂપ દૈત્ય હતો. ધેનુકથી જૂદો કોઈ દેહાધ્યાસ ન હતો, તેથી ધેનુકના વધથી તેમનો દેહાધ્યાસ ગયો અને તેથી પછી તેમને દેહની સ્મૃતિ ન રહી.

અધ્યાસ તો અવિદ્યાથી જ થાય એવો નિયમ છે એમ કેટલાક માને છે. "દુર્જનને પણ સંતોષ થાઓ" એવા ન્યાયથી એવા દુરાગ્રહીઓને કહેવું કે તમારો એ નિયમ માટે આગ્રહ જ હોય તો આ ધેનુકને જ તેવો (અવિદ્યારૂપ) માનો, કારણ કે દેહાધ્યાસ હોય તેને આવશ્યક (જરૂરી) દેહનાં કર્મો માટે પ્રવૃત્તિ થવાથી ભગવાનના ભજનમાં પ્રતિબંધ (વિઘ્ન) થાય છે. દેહાધ્યાસનું કાર્ય એ છે કે દેહનાં જરૂરી કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના કારણથી ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરવું. ધેનુક આવી જ રીતે ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરતો હતો. ગોપો ધેનુકના વનમાં જઈ અમુક પ્રકારે ભગવદ્‌ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા; તે પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરવા માટે ધેનુકના વનમાં જવું જરૂરી હતું. ધેનુક તેઓને પોતાના વનમાં આવવા દેતો નહિ અને તેથી કરી તેઓ જે પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા તેમાં વિઘ્ન કરતો હતો. ધેનુક બહુ વીર્યવાળો હતો. (શ્લો. ૨૩.) વળી માણસોનો આહાર કરતો હતો. (શ્લો. ૨૪.) આવા બહુવીર્યવાળા અને માણસોનો આહાર કરનારા ધેનુકના વનમાં જે જાય તેનું અનિષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે, તેથી ભગવાનને તેવા ભયના સ્થાનમાં જવાની વિજ્ઞાપના કરવી એ તેમનામાં પ્રેમ હોવાથી વિરુદ્ધ છે. છતાં ગોપો ધેનુકના વનમાં જવાની ભગવાનને પ્રેમથી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે, (શ્લો. ૨૦.) તેનું કારણ એ જ છે કે જે રીતે ભગવાનનું ભજન કરવા તેઓ ઇચ્છતા હતા તેમાં ધેનુક વિઘ્ન કરતો હતો. વળી ગોપો જે રીતે ભગવાનનું ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા તે રીતે તેઓ પોતાનું ભજન કરે તે ભગવાનને પણ ઇષ્ટ હતું. એમ અહીં (શ્લો. ૨૦માં) શ્રીદામા નામનો જે ગોપ ભગવાનને આવી વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં મુખ્ય હતો તેને રામ અને કેશવનો સખા (મિત્ર) કહ્યો તેથી સૂચવેલું છે. તેથી ધેનુક દેહાધ્યાસરૂપ હતો, કારણ **કે દેહના ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના નિમિત્તને લીધે જે ભજનમાં વિઘ્ન કરે તે દેહાધ્યાસ.** મરણ કરનાર રાક્ષસથી દૂર ભાગવું એ દેહનો ધર્મ. તેમાં ગોપોની પ્રવૃતિ કરાવી એટલે તેઓને પોતાથી દૂર રાખી, પોતાના વનમાં પ્રવેશ કરવા ન દઈ, ધેનુક તેમને તે ઇચ્છતા હતા તેવા પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરવામાં વિઘ્ન કરતો હતો. તેથી તેના આ કાર્યથી પણ એવો જ નિર્ણય થાય છે કે તે **દેહાધ્યાસ** જ હતો.

तद्वधो ज्ञानपूर्वो हि फलावधि निरूप्यते ।
कालीय इन्द्रियाण्याहुर्विषयास्तद्विषं मतम् ॥५॥

કારણ કે જ્ઞાનપૂર્વક ફલ (પ્રાપ્તિ) સુધી તેના વધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કાલિય ઇંદ્રિયો (છે એમ) કહે છે અને વિષયો (એ) તેનું (કાલિયનું) વિષ (છે એમ) ગણાય છે. કા.૫.

જ્ઞાનપૂર્વક, ફલની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાં સુધી ધેનુકના વધનું નિરૂપણ કરેલું છે. આવી રીતે તેના વધનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી પણ તે દેહાધ્યાસ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ તત્ત્વજ્ઞાન સ્વભાવથી જ દેહાધ્યાસનો નાશ કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે દેહાધ્યાસ અવશ્ય છૂટે જ છે, તેમ ભગવાનની લીલાના (શ્લો. ૮ થી ૧૮) જે રસનો ગોપોને અનુભવ થયો તે અનુભવના સ્વભાવથી તેવી અમુક પ્રકારની લીલાના રસનો અનુભવ કરવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ, અને તેથી પોતાની ઇચ્છેલી લીલામાં ધેનુક વિઘ્ન કરે છે, એ જ ધેનુકનો ધર્મ તેમને જણાયો. તે સિવાયના બીજા તેના ધર્મો (તે બહુ વીર્યવાળો અને માણસોનો આહાર કરનાર છે તે ધર્મો) દેખાતા હતા, છતાં ભગવાનને વનમાં જવાની વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં તે આડા ન આવ્યા, અને તેમણે ધેનુકના વનમાં જવાની ભગવાનને વિજ્ઞપ્તિ કરી અને તેથી ધેનુકનો નાશ થયો. જેમ આત્મા ઉપર ઘણો અનુરાગ થતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી દેહાધ્યાસનો નાશ થાય છે તેમ ભગવાન ઉપર ઘણો અનુરાગ થતાં ભગવાનની લીલાના રસનો અનુભવ થાય છે અને તેથી પણ દેહાધ્યાસનો નાશ થાય છે, કારણ કે ભગવાન આત્મસ્વરૂપ છે, અને રસરૂપ પણ છે તેમાં કાંઈ શંકા જ નથી. ગોપોને ભગવાન ઉપર ઘણો અનુરાગ થતાં, ભગવાનની લીલાના રસનો તેમને અનુભવ થયો અને તેથી ધેનુકનો નાશ થયો.

આ ધેનુકનો વધ જ્ઞાનપૂર્વક છે. પ્રથમ જ્ઞાન થયું અને પછી ધેનુકનો વધ થયો. લીલાના સંબંધવાળા તરુ (વૃક્ષ) વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન (શ્લો. ૫ થી ૮) અને દશ રસવાળી લીલાનો અનુભવ (શ્લો. ૯ થી ૧૮) એ જ્ઞાન. તરુઓ વિગેરે લીલાના પદાર્થોનું જ્ઞાન ભગવાન બલદેવને કરાવે છે છતાં બીજાઓ પણ તે પ્રસંગે તેનું શ્રવણ કરે છે, તેથી તેઓને પણ તે જ્ઞાન થાય છે. આવું જ્ઞાન થયા પછી ધેનુકનો વધ થએલ છે. જેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી દેહાધ્યાસનો નાશ થાય જ, તેમજ ભગવાનની લીલાના રસના અનુભવથી પણ દેહાધ્યાસનો નાશ થાય જ. તેવી રીતે અહીં ધેનુકનો નાશ થએલ હોવાથી પણ તે દેહાધ્યાસરૂપ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ ધેનુકના વધનું ફલની પ્રાપ્તિ સુધી નિરૂપણ કરેલું છે. દેહાધ્યાસ નષ્ટ થતાં ઘણો ઉંચો અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં જે ફલની પ્રાપ્તિ થાય તેવું જ ફલ પણ ગોપોને મળેલ છે. ધેનુકના વધથી તરત જણાતું ફલ તો તાલના ફલનું ભોજન અને ભયનો અભાવ છે (શ્લો. ૪૦.); પણ વસ્તુતઃ દેહાધ્યાસ દૂર થવાથી તેમણે વિષવાળા શ્રીયમુનાના જલનું પાન કરી પ્રાણ તજ્યા (શ્લો. ૪૯); ત્યારે ભગવાને પોતાની અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી તેઓને સજીવન કરી નવા જ્ઞાનપૂર્ણ અલૌકિક દેહની તેમને પ્રાપ્તિ કરાવી.

આ ફલ તેમને દેહાધ્યાસ મટવાથી પ્રાપ્ત થએલ છે અને તેથી આ ફલની પ્રાપ્તિ સુધી આ વર્ણન કરેલું છે.

કાલિયનાગ ઇન્દ્રિયોરૂપ હતો, અને તેનું વિષ વિષયોરૂપ હતું. જેમ સર્પના વિષથી મરણ થાય છે તેમ વિષયોમાં રચીપચી રહેતી ઇન્દ્રિયોથી પણ મરણ થાય છે. તેથી કાલિય ઇન્દ્રિયોરૂપ હતો અને તેનું વિષ વિષયોરૂપ હતું એમ કહેલ છે.

ततः सर्वविनाशः स्यादित्यन्ते मरणाभिधा ।
ततश्चेज्जीविताः सर्वे पुनर्देहान्तरस्थितिः ॥६॥

તેથી સર્વનો વિનાશ થાય, તેથી છેવટે મરણ કહેલું છે. પછી જો સર્વને ફરી જીવાડવામાં આવે તો બીજા દેહની પ્રાપ્તિ (થઈ હોવી જોઈએ.) કા.૬.

આધ્યાત્મિકી અવિદ્યા દૂર કરવા ધેનુક વિગેરેનો ભગવાને નિગ્રહ કરેલ છે એમ પ્રથમ કહેલ છે, તેથી આધ્યાત્મિક દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ મટાડવાનો છે. આધ્યાત્મિક દેહ એટલે લિંગશરીર અથવા સૂક્ષ્મશરીર. તેથી પ્રાકૃત લિંગશરીરનો અધ્યાસ અહીં મટાડવાનો છે, તેથી જ આગળ ગોપો કાલિયના વિષવાળાં યમુનાજલનું પાન કરે છે ત્યાં (શ્લો.૪૯) તેઓને "દૈવે હણેલા ચિત્તવાળા" કહેલા છે.

કાલિય ઇન્દ્રિયોરૂપ હતો અને તેનું વિષ વિષયોરૂપ હતું. તેથી જેમ વિષયોમાં રચીપચી રહેલી ઇંદ્રિયોથી મરણ થાય તેમ આ કાલિયના વિષવાળા જલના પાનથી મરણ થાય. તેથી "ગોપો સર્વે વિષવાળા જલનું પાન કરી મરણ પામ્યા" એમ કહેલું છે. તેમના લિંગશરીરનો પણ નાશ થયો એમ દર્શાવવા તેઓને "દૈવે હણેલા ચિત્તવાળા" કહેલા છે. આવા મરણ પછી તે બધાને પુનઃ ભગવાન પોતાની અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી જીવતા કરે છે. તે બધા ફરી જીવતા થાય છે ત્યારે તેમને જે દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રારબ્ધ કર્મથી ઉત્પન્ન થએલ દેહ નહોતો, કારણ કે તેમના લિંગશરીરનો પણ નાશ થએલ તેથી પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ થએલ, તેથી તેમને જે નવો દેહ પ્રાપ્ત થયો તે પ્રારબ્ધ કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો હોઈ શકે જ નહિ; તેથી તેમને નવા જ દેહની પ્રાપ્તિ થઈ. લીલામાં રહેલા ભક્તોનાં જીવન વિગેરે સર્વ અલૌકિક હોવાથી અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલ હોતાં નથી, એમ જણાવવા આ સર્વ કહેલ છે.

લીલામાં રહેલ ભક્તોનાં જીવન વગેરે અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલ ન હોય તો કાલિયના વિષવાળાં યમુનાજલનું પાન કર્યા પહેલાંના આ ભક્તોના દેહો અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલા હતા કે નહિ, એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. વસ્તુતઃ તેઓના પહેલાંના દેહો પણ અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થએલા નહોતા, પરંતુ અલૌકિક જ હતા, ભગવાને જેમ લીલામાં રહેલ તરુ વિગેરેનું સ્વરૂપ (શ્લોક ૫ થી ૮) બલદેવ વિગેરેને પોતાની વાણીથી જણાવ્યું તેમ આ ગોપોનું સ્વરૂપ હાલના જીવોને પોતાની કૃતિથી જણાવવા માટે, પ્રથમ તેઓમાં લૌકિક ભાવનું સ્થાપન કર્યું, અને પછી તેઓના દેહાધ્યાસ વિગેરેનો નાશ કરી તેઓને અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત કરાવ્યો. વસ્તુતઃ તેઓ લીલાના જીવો હોવાથી તેઓમાં

સદા ભગવદ્ભાવ જ હતો, ભગવદ્ભાવવિનાનો કોઈ ભાવ તેઓમાં કોઈ સમયે ન હતો જ; પણ હાલના જીવોને તેઓનું સ્વરૂપ જણાવવા જ ભગવાને તેઓમાં પ્રથમ લૌકિક ભાવનું સ્થાપન કરેલું અને પછી તેઓને નવા અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ કરાવી.

કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયનો અર્થ કહ્યો. હવે શ્લોકાર્થનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં ભગવાને (૧) દેશની શુદ્ધિ, (૨) વનમાં પ્રવેશ અને (૩)વનમાં ક્રીડા કરવાનું મન કર્યું, એમ પહેલા ત્રણ શ્લોકથી અનુક્રમે કહેલું છે. વન સાત્ત્વિક હોવાથી વનમાં જ જ્ઞાન થાય.[1] વળી વનમાં ઉદ્વેગ પણ થાય નહિ, તેથી ત્યાં ક્રીડા કરવાનું મન થયું એ કહેવાનું છે; અને ગામથી જૂદા પ્રકારથી[2] વનમાં પ્રવેશ કરવાનો છે; તેથી (આ પ્રકરણમાં કહેલી) ભગવાનની મધ્યમ લીલામાં[3] આરંભમાં દેશશુદ્ધિ કહેલી છે, કારણ કે વૃંદાવનમાં ઘણા દૈત્યો[4] હતા. તેથી પ્રથમ શ્લોકમાં દેશની શુદ્ધિ કહે છે.

---

૧. આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનપૂર્વક ધેનુકના વધનું નિરૂપણ કરવાનું છે. તેથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવાનું છે છતાં દેશની શુદ્ધિ, વનપ્રવેશ વિગેરેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે કારણ કે, જ્ઞાન વનમાં જ થાય છે. "જ્ઞાન સત્ત્વમાંથી થાય છે" અને "વન સાત્ત્વિક વાસ છે." તેથી જ્ઞાન વનમાં જ થાય છે એમ કહેલું છે. (**પ્ર**)

વનમાં જતાં રસ્તામાં જ્ઞાન થતું નથી, એમ દર્શાવવા "વનમાં જ જ્ઞાન થાય" એમ કહેલ છે. વનમાં જતાં માર્ગમાં વનમાં કરવાનાં સત્કાર્ય થઈ શકે તેમ હોવા છતાં બીજા કોઈ મળી આવે એવું સંભવે છે અને તેથી (મનમાં) ઉદ્વેગ થાય, પણ વનમાં એવી રીતે ઉદ્વેગ થતો નથી, તેથી વન જ સાત્ત્વિક ગણાય છે. (**લે**)

૨. ત્રીજા શ્લોકમાં "વન જોઈને ભગવાને રમણ કરવા મન કર્યું" એમ કહેલ છે. વનપ્રવેશ થઈ ગયા પછી એ સંભવે, તેથી વનપ્રવેશ ન વર્ણવ્યો હોત તો પણ ત્રીજા શ્લોકના અર્થથી સમજાત જ, છતાં બીજા શ્લોકમાં વનપ્રવેશનું નિરૂપણ કરેલું છે; કારણ કે આ પહેલા અગીઆરમા અધ્યાયમાં પણ ૩૮મા શ્લોકથી વનલીલા વર્ણવેલી છે; પરંતુ તે ગામની નજીકની જ છે એટલે તે ગામના સંબંધવાળી જ ગણાય. અહીં તો તેથી જૂદા પ્રકારની એટલે કેવલ વનની જ લીલા કહેવાની છે, તેથી ગામથી જૂદા પ્રકારથી વનમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું નિરૂપણ જરુરી છે. (**લે**)

૩. તામસપ્રકરણના પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન, એ ત્રણ અવાંતર પ્રકરણોમાં વ્રજજનોને અનુક્રમે પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનની સિદ્ધિ થયાનું નિરૂપણ કરેલું છે, એમ નિબંધમાં કહેલ છે, તેથી આ પ્રમેય–અવાંતર પ્રકરણમાં આસક્તિ સિદ્ધ થવાની જે લીલા કરી તે મધ્યમ લીલા થઈ. (**યો**) ૪. મધુ દૈત્યનું વન તે મધુવન તેમાં તેની પુત્રી વૃંદાનું આ **વૃંદાવન** હોવાથી તેમાં ઘણા **દૈત્યો** હતા. (**લે**)

(**પ્ર**) દશદિગન્ત વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ વિરચિત **પ્રકાશ**.

(**લે**) ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભજીકૃત **લેખ**. (**યો**) ભગવદીય લાલુભટ્ટજીની **યોજના**.

ततश्च पौगण्डवयःश्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ ॥
गाश्चारयन्तौ सखिभिः समं पदैर्वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतुः॥१॥

ત્યાર પછી પૌગંડ વયને ધારણ કરેલા તે બે વ્રજમાં પશુપાલના માન્ય થયા; અને સખાઓની સાથે ગાયો ચરાવતા (પોતાના) પગલાંઓથી વૃંદાવનને ઘણું જ પવિત્ર કરતા હતા.૧.

છઠ્ઠા વર્ષથી આરંભી નવ વર્ષ સુધીની અવસ્થા **પૌગંડ વય** કહેવાય છે. છઠ્ઠું, સાતમું, આઠમું, અને નવમું એ ચાર વર્ષ **પૌગંડ વય** કહેવાય છે; કારણ કે (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ) ચાર પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર કાલની અભિમાની દેવતાઓ ભગવાનની આ અવસ્થામાં ભગવાનની સેવા કરવા આવેલ તે **'પૌગંડ'** કહેવાય છે.

પ્રથમ દોષોના અભાવનું[1] નિરૂપણ કરવું જોઈએ, તેથી ભગવાનમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી એમ દર્શાવવા પહેલાં (તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં)પાંચ વર્ષ સુધીના

૧. પુરુષમાં દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અને જીવ એ પાંચનો સમૂહ હોય છે. ભગવાનમાં પણ એ પાંચે જણાય છે, તેથી જેમ પુરુષમાં દોષ દેખાય છે તેમ ભગવાનમાં પણ દોષ હોવાનું જણાય; તેથી ભગવાનમાં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરવા ભગવાનમાં દેહ વિગેરે પાંચે નથી, એમ પ્રમાણપ્રકરણમાં દેખાડેલું છે. ભગવાનમાં દોષ ન હોય તો ભક્તોમાં પણ દોષ નથી એમ સિદ્ધ થાય, કારણ કે ભગવાનમાં દોષ ન હોય અને ભક્તોમાં દોષ હોય તો ભગવાન તેઓને પોતાના સખા ન કરે અથવા સખ્યનું દાન ન કરે; તેથી ભગવાનમાં દોષ નથી એમ પ્રમાણ-પ્રકરણની લીલામાં દર્શાવેલ છે. કારણ કે જીવના જન્મસમયે નંદમહોત્સવ જેવો ઉત્સવ ન થાય, જીવથી પૂતનાનો નાશ ન થાય, તેમજ પૂતનાને મુક્તિ પણ ન આપી શકાય, તેથી **ભગવાન જીવ ન હતા**. વળી પોતાના ઉપર અપકાર કરનારી પૂતના ઉપર પણ બ્રહ્મા વિગેરેને પણ ન મળી શકે તેવો પુરુષાર્થ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવી કૃપા ભગવાને કરી. પોતાના ઉપર અપકાર કરનાર ઉપર આવી કૃપાવાળું કોઈ બીજાનું અંતઃકરણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે (લોકમાં) જ્યાં કાંઈક ઉત્તમતા દેખાય છે તે પોતાના સ્વાર્થથી વિરુદ્ધ હોતી નથી, તેથી **ભગવાનમાં અંતઃકરણનો પણ દોષ ન હતો**. તેમ જ ભગવાનમાં **પ્રાણનો દોષ** પણ ન હતો, કારણ કે પૂતનાનું ધાવણ પચાવી ન શકાય તેવા વીર્યવાળું હતું. તેવા ધાવણનું પાન કરનારના પ્રાણની રક્ષા થઈ શકે જ નહિ. વળી ભગવાન નાના બાલક હતા અને પ્રાણના ધર્મરૂપ ધાવણની જરૂર હતી. ત્યારે તેમના પ્રવાલ જેવા કોમલ ચરણના સ્પર્શથી ગાડું ઉંધું પડી ગયું; આવી રીતે નાના બાલકના ચરણના સ્પર્શથી જ ગાડું ઉંધું વળે જ નહિ. ભગવાને આ પ્રમાણે પોતાની અવસ્થાથી વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું તેથી તેમનામાં **ભૌતિક પ્રાણ** ન હતા એમ જ સિદ્ધ થાય છે; તેવી જ રીતે તૃણાવર્તને ગળાથી પકડી માર્યો, અને બકના મુખમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો, તે પ્રસંગો પરથી પણ તેમનામાં **ભૌતિક પ્રાણ** ન હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી ભગવાને પોતાના મુખકમલમાં સર્વ બ્રહ્માંડ

કાલનું નિરૂપણ કરેલ છે. ત્યાર પછી **તે બેએ** રામ અને કૃષ્ણે તારુણ્ય પેઠે **પૌગંડ વય જ ધારણ કર્યું, અને વ્રજમાં પશુપાલોના માન્ય થયા**, અથવા પશુઓનું પાલન કરવાને યોગ્ય થયા. આ રામ અને કૃષ્ણ ઉભયનું સમાન ચરિત્ર છે, તેથી બંનેનું સાથે જ નિરૂપણ કરેલું છે. તેઓ **સખાઓ સાથે ગાયોને ચારતા** હતા. સખાઓ એટલે સખ્ય જેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવા બાલકો. ગાયોનું પાલન એ ગોપાલોનો ધર્મ છે. એ ધર્મ સખાઓ પાસે તે બંને કરાવે છે, કારણ કે જો સખાઓ આ ધર્મનું આચરણ ન કરે તો સખ્ય પ્રાપ્ત કરેલ તેઓ(નું ચિત્ત) કદાચ વિક્ષિપ્ત થાય તો તેઓને વૈકુંઠમાં લઈ જવારૂપ તેઓનું આત્મસમર્પણ ઘટે નહિ[1],

દેખાડી એક જ સમયે પોતે નાના અને મોટા છે એમ દર્શાવ્યું, અને ઘણાં દોરડાં સાંધવા છતાં યશોદાજી ભગવાનને બાંધી શક્યાં નહિ અને તે કાર્યમાટે દોરડાં ટૂંકાં જ પડ્યાં. તેથી ભગવાનમાં **ભૌતિક ઇન્દ્રિય** અથવા દેહ ન હતા એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કોઈનો દેહ એક જ સમયે નાનો (બ્રહ્માંડમાં રહેલો) અને (બ્રહ્માંડોને પોતાની અંદર સમાવનારો) મોટો હોઈ શકે જ નહિ, અથવા કોઈનો દેહ એવો હોઈ શકે નહિ કે ગમે તેટલાં દોરડાં સાંધવા છતાં તેનાથી બંધાઈ ન શકે. તેથી ભગવાનને **લૌકિક દેહ** વિગેરે ન હતાં, અને તેથી દેહ વિગેરેના અધ્યાસરૂપ દોષો પણ ભગવાનમાં ન હતા, પણ ઘણા અલૌકિક ગુણો હતા. તેથી ભગવાનનું શરીર **નિર્દોષ** અને **પૂર્ણગુણવાળું હતું** એમ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વનું ભગવાનના પ્રથમ પાંચ વર્ષના વયમાં નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી તે પહેલાં પાંચ વર્ષ દોષોનો અભાવ જણાવનાર કાલના અભિમાની દેવતા હતા; તેથી પ્રથમ તેઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. (**टि+प्र**)

૧. ગોરક્ષા વૈશ્યનો ધર્મ છે. વૈશ્ય વર્ણનો તે ધર્મ છે. ભગવાનનું સખ્ય જેઓને પ્રાપ્ત થયું હોય તેમને વર્ણના ધર્મ–ગોરક્ષાની અપેક્ષા નથી, તેમજ તેઓના ચિત્તમાં વિક્ષેપ થાય એ અસંભવિત છે; પરંતુ ભગવાને તેમને સખ્યનું દાન કરેલ છતાં તેઓના સ્વાભાવિક ધર્મ તેઓમાં રહેવા દઈને જ સખ્યનું દાન કરેલ. ભગવાને તેઓના સ્વાભાવિક ધર્મો તેમનામાં રહેવા દઈ તેઓને સખ્યનું દાન કર્યું, તેથી તેમને અધિક લાભ થયો પણ કાંઈ હાનિ થઈ નથી. તેઓના સ્વાભાવિક ધર્મો તેઓમાં રહ્યા તેથી જ આગળ તેઓ "દૈવથી હણાએલ ચિત્તવાળા" થયા અને વિષના પાનથી તેમનું મરણ થયું, તેથી જ વિષપાનરૂપી કર્મના બાનાથી ભગવાને તેઓના સ્વાભાવિક સર્વ પહેલાંના ધર્મો દૂર કર્યા. આ પ્રમાણે ભગવાને તેમના સ્વાભાવિક ધર્મો રહેવા દીધેલ હોવાથી, તેઓને સખ્યનું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન તેમનું કર્તવ્ય-ગાયોનું રક્ષણ તેમની પાસે કરાવતા હતા. કારણ કે જો તેઓ તે ન કરે તો તેમના સ્વાભાવિક ધર્મોને લીધે તેમનું ચિત્ત જ્યાં ત્યાં ભટકે, ભગવાનના માહાત્મ્યને ગ્રહણ કરી શકે નહિ અને તેથી ભગવાનના લોકનું દર્શન કરવાની તેમની ઇચ્છા પણ ન થાય, અને તેથી તેમને વૈકુંઠનું દર્શન પણ થાય નહિ,* કારણ કે ભગવાનને સમર્પણ

*જુઓ અ.૨૫ શ્લો.૧૧થી૧૪. **टि.** શ્રીગુસાંઇજીકૃત **ટિપ્પણી** અને **प्र.** પ્રકાશ.

તેથી આ સખાઓ સાથે તેઓ ગાયો ચારતા ચારતા પોતાનાં પગલાંથી વૃંદાવનને ઘણું જ પુણ્ય કરતા હતા. તેઓનાં પગલાંઓ વૃંદાવનમાં પડવાથી તે ઘણું જ પવિત્ર થતું હતું, કારણ કે તે પગલાં પુણ્યનું ધામ છે એમ પ્રથમ[1] કહેલ છે.

અથવા **સમ** એટલે એકસરખા ખાડા ટેકરા વિનાના વૃંદાવનને ઘણું જ પુણ્ય કરતા હતા. આ વૃંદાવન સમ હોવાથી યાગભૂમિ (યજ્ઞ જ્યાં કરવામાં આવતા તેવી) હતી. હમણાં ભગવાનનાં પગલાં પડવાથી તે પુણ્યસ્વરૂપ જ થઈ, કારણ કે પગલાં પુણ્યનું ધામ છે. પુણ્ય આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે, અને પોતાનાં ઇચ્છેલાં ફલ આપનારું છે. તેવી જ રીતે વૃંદાવનમાં ભગવાનનાં પગલાં પડવાથી તે સાધનવિનાના જીવોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાનું સાધન થયું, અને તેમાં ભગવાનની અમુક લીલાઓ થવાથી પોતે જ ફલરૂપ થયું. તેથી વૃંદાવન સ્વતઃ ફલરૂપ થવાથી અને સાધનવિનાનાઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિનું સાધન થવાથી તે પુણ્યથી પણ વધ્યું. તેમ જ ભગવાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ન હોય તેવાને પણ તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી પુણ્યથી પણ ઘણું જ ઉત્તમ થયું.૧.

પછી ભગવાને વૃંદાવનમાં વિશેષ રીતે પ્રવેશ કર્યો એમ કહે છે.

तन्माधवो वेणुमुदीरयन् वृतो गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः ॥
पशून् पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद् विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥२॥

પોતાના યશનું ગાન કરતા ગોપોથી વીંટાયેલ વિહારની ઇચ્છાવાળા માધવે વેણુ વગાડતાં બલદેવ સાથે પશુઓને આગળ કરી તે પશુના હિતકારી પુષ્પોના સમૂહવાળા એ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨.

ભગવાને વનમાં પ્રવેશ કર્યો એ સામાન્ય રીતે તો પ્રથમ શ્લોકમાં જ કહેવાઈ ગયું છે. આ શ્લોકમાં વિશેષ રીતે ભગવાને વનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ કહે છે. **તે વનમાં માધવે પ્રવેશ કર્યો. મા** એટલે લક્ષ્મી અને **ધવ** એટલે પતિ, **માધવ**

કરવામાં આવે છતાં પ્રભુ તેનો અંગીકાર ન કરે તો સમર્પણ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી ભગવાન 'પોતાના' તરીકે અંગીકાર કરે તો જ તે સિદ્ધ થાય છે. અહીં તો વ્રજ-ભક્તો માટે ભગવાન પોતાના ગૃહ વૈકુંઠને પ્રકટ કરે છે, તેથી ભગવાન તેઓને 'પોતાના' માને છે એમ જણાય છે, તેથી તેઓ માટે વૈકુંઠ પ્રકટ કરવું એ તેમના આત્મસમર્પણરૂપ છે. આ આત્મસમર્પણ સાધનરૂપ છે, તેથી જ તેનું સાધન પ્રકરણ-(તામસસાધનપ્રકરણે અધ્યાય ૨૯)માં નિરૂપણ કરેલું છે. ફલરૂપ આત્મસમર્પણનું ફલપ્રકરણમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે, કારણ કે સાધનરૂપ નવ પ્રકારની ભક્તિ પછી ફલરૂપ નવ પ્રકારની પણ ભક્તિ થાય છે. તેથી આ (વૈકુંઠ પ્રકટ કરવારૂપ) સાધનરૂપ આત્મસમર્પણનું સાધનપ્રકરણના અંતે નિરૂપણ કરેલું છે. (ટિ)

૧. શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧–૧૯–૬ પરનાં સુબોધિનીમાં. (ટિ)

એટલે લક્ષ્મીના પતિ,લક્ષ્મીના પતિએ લક્ષ્મી[1] સાથે ક્રીડા કરવા વનમાં પ્રવેશ કર્યો.માધવે **વેણુ વગાડતાં** વનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેણુનાદ શબ્દબ્રહ્મરૂપ છે.શબ્દબ્રહ્મની[2] પણ આ કાર્યમાં સંમતિ છે, એમ દર્શાવવા ભગવાને **વેણુ વગાડતાં** વનમાં પ્રવેશ કર્યો. 'व' એટલે સ્વરૂપાનંદ અને इ એટલે વિષયાનંદ. **व+इ=वे** એટલે સ્વરૂપાનંદ[3] અને વિષયાનંદ[4], અણુ એટલે ઓછા-હલકા છે જેનાથી, તે **वे+ऽणु=वेणु**. સ્વરૂપાનંદ અને વિષયાનંદ ઉભય વેણુથી હલકા-તુચ્છ છે, તેથી **વેણુ** એ બંનેનું વિસ્મરણ કરાવનાર છે. સ્વરૂપાનંદ અને વિષયાનંદ ઉભયથી વેણુ અધિક હોવાથી જ્યાં વેણુનાદ થાય છે ત્યાં સ્વરૂપાનંદ ભોગવનાર મુક્ત જીવો અને વિષયાનંદ ભોગવનાર વિષયી જીવો[5] સર્વ દોડ્યા આવે છે, અને આત્માના એટલે જીવના અધિકારથી વર્તનારા આધ્યાત્મિક (ભક્તો), અને ભગવાનના અધિકારથી વર્તનારા આધિદૈવિક ભક્તો વેણુનાદ સાંભળી જાગ્રત થઈ જાય છે. તેથી વેણુ વગાડતાં ભગવાન આધિદૈવિક ભક્ત ગોપોથી વીંટાઈ જાય છે. આ ગોપો

---

૧. 'લક્ષ્મી' શબ્દ અહીં વ્રજસીમંતિનીઓ માટે યોજેલો છે. ઘણી વ્રજ-સીમંતિનીઓ માટે તે પદ યોજાએલું હોવા છતાં તે એકવચનમાં એમ દર્શાવવા યોજેલું છે કે, દિવસે વિહાર સ્હેલાઈથી થઈ શકતો નથી. (ટિ)

૨. અહીં સ્વચ્છંદવિહાર માટે વનપ્રવેશ કહેલો છે. સ્વચ્છંદવિહાર અમર્યાદારૂપ (કારણ કે મર્યાદામાં સ્વચ્છંદતા ન હોઈ શકે) છે, તેથી મર્યાદાનું નિરૂપણ કરનાર શબ્દબ્રહ્મ સાથે તેનો વિરોધ થાય, અને તેથી તે પ્રમાણરહિત ગણાય; આમ ન થાય તે માટે **શબ્દબ્રહ્મની પણ તેમાં સંમતિ છે**,એમ દર્શાવવા મર્યાદાવાળી લીલાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર શબ્દબ્રહ્મને (વેણુનાદ કરી) પ્રકટ કરે છે. **વેણુના નાદથી સ્વરૂપાનંદ અને વિષયાનંદ સર્વનું વિસ્મરણ થાય છે. વેણુનાદ પાસે તે સર્વ તુચ્છ છે.** આવી રીતે ભગવાનની લીલામાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વેણુના નાદ પાસે જ મોક્ષ વિગેરે તુચ્છ હોઈ તે નાદથી તેમનું વિસ્મરણ થાય છે; તો પછી ભગવાનની લીલા પાસે તે બધા તુચ્છ જ હોય તેમાં શું નવાઈ? તેથી વેણુના નાદથી તે બધા તુચ્છ છે, એમ દર્શાવવા 'વેણુ' પદની વ્યુત્પત્તિ (શ્રીસુબોધિનીમાં) કરેલી છે. વેદ વેણુ બરાબર નથી એમ તેથી જ જણાય છે. આ વેણુનાદ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે અને ફલ સાથે તેનો વિરોધ નથી, તેથી તે ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ (**શબ્દબ્રહ્મ**) છે એમ સૂચવેલું છે. તેવી જ રીતે **આ માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ હોઈ, મર્યાદા માર્ગનાં પ્રમાણ તે આ માર્ગમાં પ્રમાણ ન હોય તે યોગ્ય જ છે**, એવો આનો ભાવાર્થ છે.(ટિ)

૩ **સ્વરૂપાનંદ** એટલે મોક્ષાનંદ, અથવા મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થતો આનંદ.(લે)

૪ **વિષયાનંદ** એટલે સ્વર્ગાનંદ, અથવા સ્વર્ગમાં મળતો આનંદ.(લે)

૫ **મુક્ત જીવો** શંકર વિગેરે, **વિષયી જીવો** સ્વર્ગના રાજા ઇન્દ્ર વિગેરે. વેણુનો નાદ થાય એટલે આ શંકર વિગેરે મુક્ત જીવો અને ઇન્દ્ર વિગેરે વિષયી જીવો તેઓ જે આનંદ ભોગવતા હોય તે ત્યજી મોહ પામે છે. * (લે)

---

* શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૩૨-૧૫.

આધિદૈવિક ભક્ત હોવાથી ભગવાનના યશનું ગાન કરતા હોય છે, કારણ કે તેઓ નિરંતર ભગવાનના યશનું ગાન કરે છે.

સામર્થ્ય[1] માટે ભગવાન **બલદેવ સાથે** વનમાં પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે બલભદ્ર બલાત્મા–બલવાળા છે. ક્રિયામાં[2] પશુઓનો ઉપયોગ છે તેથી **પશુઓને આગળ કરી,** તેઓને પ્રથમ ક્રિયાશક્તિથી[3] શુદ્ધ કરવા ભગવાન વનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ (વનનું) સ્થાન પણ **પશવ્ય** એટલે **'પશુઓનું હિતકારી[4]** છે, કારણ કે ભગવાને પહેલાં તેને તેવું બનાવેલું છે. ભગવાન વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી વનમાં પ્રવેશ કરે છે. વિહારમાં ક્રિયા પૂર્ણ થાય છે તેથી **વિહારની ઇચ્છાથી** ભગવાન વનમાં પ્રવેશ કરે છે. વિહાર રજોગુણથી[5] જ થાય તેથી તે સ્થાનમાં રજોગુણ ઘણો છે, એમ દર્શાવવા તે વનને **પુષ્પોના સમૂહવાળું** કહેલું છે, ફૂલો રજોગુણનો વિકાસ કરનારાં છે, અને આ વન ફૂલોનું સ્થાન બનેલું છે (તેમાં ઘણાં ફૂલો છે), તેવા વનમાં ભગવાન પ્રવેશ કરે છે. વનલીલા સાત્ત્વિકી હોય છે, તેથી અહીં ભગવાન જે લીલા કરે છે તે સત્ત્વપ્રધાન[6] રજોલીલા છે; એટલે સત્ત્વના પ્રાધાન્યવાળી જ રજોલીલા[7] છે. ૨.

---

૧. **સામર્થ્ય** એટલે વિઘ્ન આવે તે અટકાવવાનું સામર્થ્ય, સામર્થ્યમાટે એટલે વિઘ્ન ન આવે તે માટે.(લે) ૨. **ક્રિયા** એટલે ગાયો ચરાવવાની લીલા.(લે)

૩. **ક્રિયાશક્તિથી** એટલે વનપ્રવેશથી, અથવા વનમાં પ્રવેશ કરાવવાથી.(લે)

૪. વૃંદાવનમાં દોષરહિત (શુદ્ધ) તૃણ વિગેરે છે, એમ આગળ વારંવાર કહેવામાં આવશે. તેથી વૃંદાવનના સંબંધથી ગાયો પણ દોષરહિત થશે; તેથી તેને **પશુઓનું હિતકારી** કહેલું છે. (લે)

૫. અહીં 'રજઃ'શબ્દથી રસને વધારનારી સામગ્રી કહેલી છે. જેમ રસ વધારનારી લૌકિક રીત રસશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવી રસ વધારનારી અલૌકિક રીત પણ અહીં છે. (ટિ)

સચ્ચિદાનંદ ભગવાન સર્વનું મૂલ છે. સત્ત્વ વિગેરે ગુણો પણ ભગવાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, એમ બીજાસ્કંધનાં સુબોધિનીમાં કહેલું છે. રજોગુણની કામ, ઇહા વિગેરે અગીઆર વૃત્તિઓ કહેલી છે. જેમ લૌકિક રજોગુણથી આ અગીઆર વૃત્તિઓ થાય છે તેમ જ ભગવાનના ધર્મરૂપ રજથી પણ આવી વૃત્તિઓ થાય છે; તેથી લૌકિક જેવી જ અલૌકિક સામગ્રી પણ છે. વળી "જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે તેના જેવું હોય છે," એ નિયમ સમન્વયસૂત્રમાં દર્શાવેલ છે. "તે નિશ્ચય રસ છે" શ્રુતિ 'ભગવાન રસરૂપ છે' એમ કહે છે. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે અહીં 'રજ' વિગેરે શબ્દો યોજેલા છે તે "ભગવદ્રસવાળી સર્વ સામગ્રી"ના અર્થમાં જ યોજેલા છે અને રસશાસ્ત્રની રીતથી લીલાનું જ્ઞાન થાય તે માટે યોજેલા છે, તેમાં કાંઈ શંકા નથી.(પ્ર)

૬. 'સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન થાય છે.' આ લીલા સત્ત્વપ્રધાન કહેલી છે, કારણ કે રસના સ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વક જ કરેલી છે.(ટિ)

૭. આ રજોલીલા છે; રસને વધારનાર સામગ્રીવાળી છે, તેથી તે રજોલીલા છે. (લે)

પછી ભગવાને ત્યાં[1] રહેલ સર્વ અલૌકિક[2] દેવતાઓ[3] સાથે **રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી** એમ કહે છે.

तन्मञ्जुघोषालिमृगद्विजाकुलं महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता ।
वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रन्तुं भगवान् मनो दधे ॥३॥

ભગવાને તેને મધુર ઘોષવાળા ભ્રમરો, મૃગો અને પક્ષીઓથી ભરેલું, મોટાના મન જેવી જેની ખ્યાતિ છે તેવા જલવાળા સરોવર(ના સંબંધ)વાળા, કમલની ગંધવાળા વાયુવાળું જોઈને, રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી. ૩.

મધુર ઘોષ(અવાજ)**વાળા ભ્રમરો, મૃગો અને પક્ષીઓના સમૂહોથી ભરેલું તે વનને જોઈને ભગવાને ત્યાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી.** જે ભૂમિમાં ભ્રમરો, મૃગો અને પક્ષીઓ ત્રણેના ત્રણ પ્રકારના મધુર અવાજો થયા કરે ત્યાં ભૂમિમાં દોષ નથી એમ જાણવું; તેથી આ ભૂમિ દોષરહિત છે. વનમાં ઘાસ, ફૂલો અને ફલ હોય છે, તેના સંબંધીઓ એટલે ઘાસ ચરનાર મૃગો, ફૂલોનો રસ ચૂસનાર ભ્રમરો અને ફલનો આહાર કરનાર પક્ષીઓ બધા મધુર અવાજ કરનાર હોઈ દોષરહિત છે. તેથી આ ઘાસ (તૃણ) ફૂલ અને ફલ પણ દોષ વિનાનાં જ છે, (કારણ કે તે દોષવાળાં હોય તો તેનો આહાર કરનાર મૃગો વિગેરે પણ દોષવાળાં થાય, અને તે બધાં દોષવાળાં હોય તો તેઓનો અવાજ મધુર ન હોય.)

ભ્રમર વિગેરેના અવાજ તો મધુર હોય છે જ, તેથી 'તેમના અવાજ મધુર હતા' એમ કહ્યું ન હોત તો પણ તે મધુર હતા, એમ સમજાત જ. છતાં અહીં તેને મધુર કહેલ છે તેથી લોકમાં જે મધુરપણું પ્રસિદ્ધ છે તેથી જૂદા પ્રકારનું, ભગવાનના સ્વરૂપે (શ્રીકૃષ્ણે) કરેલ (વેણુ)નાદના અનુભવથી તેઓને જે આનંદ થયો તેથી ઉત્પન્ન થએલું મધુરપણું તેઓના અવાજમાં થયું એમ કહેલું છે. તેથી તેમના અવાજને મધુર કહ્યા છે, તે કારણ વિના કહેલ નથી. તેથી જ અહીં ભ્રમરો અને પક્ષીઓ સાથે મૃગો (પશુઓ) પણ કહેલ છે. આવા ભાવાર્થથી અવાજને મધુર કહ્યા ન હોત તો અહીં મૃગો કહેવાનું પ્રયોજન ન હતું, કારણ કે લોકમાં પશુઓના અવાજથી રસની વૃદ્ધિ થતી હોય એમ બનતું નથી અને બન્યું નથી; તેથી અહીં મધુર અવાજવાળા મૃગો કહેલા છે તે અયોગ્ય ગણાત. વળી મૃગોના અવાજને મધુર કહેલ છે, કારણ કે તેઓ પોતાના અવાજથી એમ દર્શાવે છે કે જે દેશમાં તેઓ રહેલા છે તે દેશમાં પોતાના પ્રિય (ભગવાન) પણ છે.

આ પ્રમાણે આ વનમાં કોઈ દોષ નથી, એટલું જ નહિ; પણ તે પૂર્ણગુણવાળું પણ છે, એમ જણાવવા "**મોટાના મન જેવી જેની ખ્યાતિ છે તેવા જલવાળા**

૧. **ત્યાં રહેલ** એટલે વૃંદાવન અને ગોવર્ધન પાસેના ગામોમાં રહેલી.(**યો**)
૨. **અલૌકિક** એટલે લોકથી જણાય નહિ તેવી રીતે રહેલી.(**લે**)
૩. **દેવતાઓ** એટલે ક્રીડા કરવાયોગ્ય (સ્ત્રીઓ) (**લે**). વ્રજની સુંદર સ્ત્રીઓ.(**યો**)

સરોવરપરથી વાતા વાયુવાળું" તે છે એમ કહેલ છે, કારણ કે વનમાં રહેનારા પશુઓના દેવતા અંતરિક્ષ[1] છે. અને વનમાં વાતો વાયુ ગાયો અને વન બંનેનો અધિપતિ છે. વાયુ પશુઓ અને વન બંનેનો અધિપતિ હોવાથી જો તે સર્વ પ્રકારે દોષવિનાનો અને ગુણવાળો હોય તો જ લીલા ત્યાં કરવી યોગ્ય ગણાય. શ્રમ દૂર કરવા વાયુની જરૂર રહે છે એ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

વૃંદાવનમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ રહેલ ન હતો એમ સામાન્ય રીતે પ્રથમ કહેલ છે, તેથી ત્યાં વાતા વાયુમાં પણ દોષ ન હતો; છતાં તેમાં આગંતુક (બીજા કોઈના સ્પર્શથી થએલ) દોષ થયો હોય તો તે પણ દૂર કરવો જોઈએ. વાયુને જલનો અને ફૂલોનો સંબંધ થાય, અને તેનામાં શીતલપણું, મંદપણું અને સુગંધ એ ગુણો હોઈ શકે. જો દોષવિનાનો અને આ ગુણોવાળો વાયુ હોય તો તે આધિદૈવિક ગણાય. તેથી વાયુમાં કાંઈ આગંતુક દોષ ન હતો અને આ ત્રણે ગુણો હતા એમ (નીચે પ્રમાણે) જણાવે છે.

સરોવર મોટા પુરુષોના મન જેવું છે. મોટા પુરુષોનું મન સર્વ દોષરહિત ગુણવાળા પદાર્થોનું દૃષ્ટાંત છે. સર્વ દોષરહિત અને ગુણવાળું હોવાની જેની ખ્યાતિ મોટા પુરુષના મનથી પણ વિશેષ છે, એવું આ વૃંદાવનના સરોવરનું જલ છે; કારણ કે તે ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થાય છે. આવા મોટા પુરુષના મનથી પણ અધિક ખ્યાતિવાળા સરોવરમાં કાંઈ દોષ હોઈ શકે નહિ. તેમાં લય (જલનું સૂકાઈ જવું) કે વિક્ષેપ (પ્રવાહ, મોજાં) હોતાં નથી. તેનાં જલ શાંત હોય છે અને તેમાં તરંગો (મોજાં) હોતાં નથી. આવા **સરોવરના સંબંધવાળો**–આવા સરોવર પર થઈ આવતો વાયુ શીતલ અને મંદ હોવો જ જોઈએ, (કારણ કે જલના સ્પર્શથી તેમાં શીતલતા આવે, અને મંદતા ન હોય તો સરોવરમાં તરંગો થાય). તેથી વાયુના આ વિશેષણથી તે શીતલ અને મંદ હતો એમ જણાવેલું છે. વળી અહીં મોટા પુરુષોના મનથી અધિક ખ્યાતિવાળું જલ કહ્યું છે. સત્પુરુષો વિગેરે કહી શકાત, છતાં તે પદ નહિ યોજતાં **મોટા (महत्)** પદ યોજ્યું છે, તે એમ દર્શાવે છે કે આ સરોવર પણ મોટું હતું, નાનું ન હતું, અને ભગવાનની આ લીલામાં જે ભક્તો હતા તે સિવાય બીજા કોઈને તે જણાએલું ન હતું.

---

૧. "વાયુ અંતરિક્ષનો અધ્યક્ષ છે, પશુઓની દેવતા નિશ્ચય **અંતરિક્ષ** છે, વાયુઓ જ આમને (આ પશુઓને) વીંટી રહે છે" શ્રુતિ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં છે, તેથી પશુની દેવતા અંતરિક્ષ છે અને અંતરિક્ષનો અધ્યક્ષ વાયુ છે; તેથી પશુ અને અંતરિક્ષ બંનેનો અધિપતિ વાયુ થયો. તેથી વાયુ પશુઓનો પણ અધિપતિ હોવાથી, જ્યારે પશુઓ અંતરિક્ષપ્રધાન અરણ્યમાં આવે ત્યારે તેઓના અધિષ્ઠાતા વાયુએ તેમને અનુકૂલ રહેવું જરૂરી છે, કારણ કે જો તે અનુકૂલ ન રહે અને તેમને (પશુઓને) બીજા પ્રકારની (બીજે સ્થલે જવાની) પ્રેરણા કરે અથવા દેશનું શોષણ કરે તો ગાયો ચારવાની લીલા ત્યાં થઈ શકે નહિ; તેથી **વાયુ પણ દોષરહિત અને ગુણવાળો** હતો એમ કહેલું છે. (यो+प्र)

વળી વાયુ **શતપત્રોની ગંધવાળો** હતો. **શતપત્ર** એટલે કમલો, અથવા કુશેશય (રાત્રે ખીલતાં કમલ), અથવા અમુક પ્રકારનાં ફૂલો. તેમની ગંધ આ વાયુમાં છે તેથી તે સુગંધિવાળો છે. આવો દોષરહિત શીતલ, મંદ અને સુગંધિ વાયુ પણ આ વનમાં રહેલો છે, એટલે ભગવાન પોતાના છ ગુણો સહિત ત્યાં રમણ કરવા તૈયાર થયા. ભ્રમરો વિગેરેમાં ત્રણ* ગુણો હતા અને વાયુમાં ત્રણ ગુણો હતા એટલે વૃંદાવનમાં છ ગુણો થયા. ભગવાનમાં પણ છ ગુણો છે અને વૃંદાવનમાં પણ છ ગુણો થયા, એટલે વૃંદાવન ભગવાનની સમાન થયું. પોતાની સમાન હોય ત્યાં જ રમણ થાય. (તેથી વૃંદાવન પણ પોતાની પેઠે છ ગુણવાળું હોવાથી ભગવાને ત્યાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી).૩.

કોઈને કદાપિ એવી શંકા થાય કે ભગવાન અહીં પ્રાકૃત[1] રતિ જ કરે છે, તો તેવી શંકા મટાડવા માટે (૧)વૃક્ષો (૨)ભ્રમરો (૩)મૃગો અને પક્ષીઓ અને (૪)ભૂમિનું સ્વરૂપ જણાવવું જોઈએ. કારણ કે આ સર્વ પ્રાકૃત નથી એમ સિદ્ધ થાય એટલે ત્યાં કરેલી ભગવાનની લીલા પ્રાકૃત હતી એવી શંકા ટળી જાય, (શ્લોક ૫ થી ૮ સુધીમાં આ સર્વનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે). (આ બધાનું સ્વરૂપ જણાવવું જોઈએ) કારણ કે વન ભૂમિ અને વૃક્ષોનું બનેલું હોય છે; તેથી જો ભૂમિપર અને વૃક્ષ ઉપર રહેનાર સ્વરૂપથી[2] પણ દુષ્ટ હોય તો તે વનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેથી આ સર્વ દોષરહિત અને ગુણવાળાં છે એમ દેખાડવું જોઈએ. આ બધાનું સ્વરૂપ (માત્ર) ભગવાન જ જાણે છે અને ભગવાન તેનો બોધ (માત્ર) બલભદ્રને જ કરે છે.[3] આગળ ઉપર

* ભ્રમરો, મૃગો અને દ્વિજોમાં 'મંજુ' (મધુર) પદથી **ત્રણ ગુણો** કહેલા છે. (૧) દોષરહિતપણું, (૨)ભગવાને કરેલ વેણુના નાદથી આનંદ થવો અને (૩)પોતે જ્યાં રહેલ છે ત્યાં ભગવાનની પણ સ્થિતિ છે એમ જણાવનાર હોવું. (**યો**) (અહીં જે પ્રથમ ગુણ કહેલ છે તે માત્ર દોષનો અભાવ જ છે ગુણ નથી; તેથી તેને બદલે "મધુર અવાજવાળા હોવું" એ પ્રથમ ગુણ ગણવો વધારે યોગ્ય લાગે છે. વાયુના ત્રણ ગુણો શ્રીસુબોધિનીમાં જ સ્પષ્ટ રીતે કહેલા છે.)

૧. **પ્રાકૃત રતિ** કરે છે એટલે પ્રાકૃત પદાર્થોથી રતિ કરે છે. (**લે**)

૨. ભૂમિ અને વૃક્ષના દોષો તે સ્વરૂપદોષ; ભ્રમરો અને પશુપક્ષિના દોષ તે તેમના પર રહેનારના દોષો, આ ચાર પ્રકારના દોષો જો વનમાં હોય તો તે ત્યાજ્ય ગણાય, અને આ બધી સામગ્રી ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી ન રહે. તેથી તેવે સ્થલે કરેલી લીલાથી મુક્તિ થાય, પણ નિરોધ ન થાય; અને ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન વ્યર્થ થાય. તેથી તે સર્વ સામગ્રી દોષરહિત છે અને તેથી પ્રાકૃત નથી એવો નિર્ણય કરેલો છે. (**લે**)

૩. "હે પુરુષોત્તમ તમે પોતે જ તમારા સ્વરૂપને જાણો છો" વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ ભગવાન જ જાણે છે કે વૃંદાવન સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમાત્મક જ છે. તેથી ભગવાન જ ત્યાં રહેલાં વૃક્ષ, લતા, ભ્રમર, પશુ, પક્ષી વિગેરેનાં સ્વરૂપ જાણે છે;

પ્રત્યક્ષ[1] રીતે લીલા કરવામાટે ભગવાન તેઓનું સ્વરૂપ બલભદ્રને જણાવે છે (એમ કહે છે).

स तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः ॥

स्पृशच्छिखान् वीक्ष्य वनस्पतीन् मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ॥४॥

ત્યાં ત્યાં લાલ પલ્લવોની શોભાવાળાં ફલફૂલના ઘણા ભારથી ચરણોનો સ્પર્શ કરતી ટોચોવાળાં વૃક્ષોને જોઈને જાણે મંદ હસતા હોય નહિ તેમ આનંદથી તે આદિપૂરુષે મોટાભાઈને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું.૪.

જો વનમાં રહેલ (વૃક્ષો વિગેરે) પોતાના ભાવને પ્રકટ ન કરે અને માત્ર શાંત જ રહે તો ભગવાન તેઓનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ન કહે, પણ તે બધાં નમ્ર[2] જ થયાં એમ કહે છે. **ત્યાં ત્યાં** એટલે વનમાં સર્વ સ્થલે, લાલ પલ્લવોની શોભાથી જણાતાં અથવા **લાલપલ્લવોથી** શોભતાં અને ફલ અને ફૂલોના ઘણા ભારને લીધે **પોતાની ટોચોથી** ભગવાનના **ચરણકમલોનો સ્પર્શ** કરતાં **વૃક્ષોને** ભગવાને જોયાં; (ફલ અને ફૂલોના ભારથી વૃક્ષોની ટોચો નમી ગએલી હોવાથી ભગવાનના ચરણકમલોનો સ્પર્શ કરતી હતી. આ જ વૃક્ષોનું નમ્રપણું છે). પલ્લવો વૃક્ષોની આંગળીઓ જેવાં છે, તેથી વૃક્ષો પલ્લવરૂપ આંગળીવાળા હાથોથી ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે એમ સૂચવેલું છે. વળી તેઓ ફલો અને ફૂલો ભગવાનને નિવેદન કરે છે, અને પોતાની ટોચોથી ભગવાનના ચરણકમલોનો સ્પર્શ કરે છે; એટલે તેઓથી બની શકે તેવી રીતે ભગવાનને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે એમ સૂચવ્યું છે. આવી રીતે ઉદ્ધૃત[3] **થએલાં વૃક્ષોને જોઈને** ભગવાનને હર્ષ થાય છે. તેથી ભગવાન **મંદ હસતા હોય તેવી રીતે બલભદ્રને**(નીચેના ૫ થી ૮ શ્લોકો)**કહે છે**. આવા વૃક્ષોને જોઈને ભગવાનને હર્ષ થયો તેથી તેમના મુખારવિંદ ઉપર પ્રસન્નતા થઈ અને તેથી 'તે મંદ મંદ હસતા બલદેવને' એ પ્રમાણે કહે છે. બલદેવને વૃક્ષ વિગેરેના ખરા સ્વરૂપનું ભગવાન વિના કોઈ જાણતું નથી બલભદ્ર વેદરૂપ હોવાથી ભગવાન તેમને જ જણાવે છે. તેથી વૃંદાવનનું સ્વરૂપ વેદ પણ પોતાથી જાણતા નથી, પણ ભગવાન જણાવે ત્યારે જાણે છે. જ્યાં સર્વજ્ઞ વેદની પણ આવી સ્થિતિ છે ત્યાં બીજાઓને તો તેનું સ્વરૂપ ક્યાંથી જણાય? (यो)

૧. બલભદ્ર પ્રતિબંધ દૂર કરનાર છે. બલભદ્રને સર્વનું જ્ઞાન કરાવી લીલા કરવાથી તે લીલા બલભદ્રના મનમાં પ્રત્યક્ષ થવાથી, તેમાં પ્રતિબંધ આવે તેવો હોય તેને તે દૂર કરે તે માટે તેમને બોધ કરે છે. (લે)

૨. જેમ વૈકુંઠમાં રહેનારાઓને તુલસીના તપના બહુ માનથી પોતામાં સચ્ચિદાનંદ ગુણોનો બોધ થાય છે તેમ આ વૃક્ષોને નમ્રતાથી થાય છે. આમનામાં ઉત્કૃષ્ટતા એ છે કે આ ઉદ્ધૃત છે અને તેથી આમને જોઈ ભગવાનને હર્ષ થાય છે, પણ વૈકુંઠવાસીઓને જોઈ હર્ષ થતો નથી. (प्र)

૩. **ઉદ્ધૃત** એટલે નિરૂદ્ધ, ભગવાનમાં નિરોધવાળા જેમનું મન ભગવાનમાં જ રહેલું છે તેવા. (टि)

જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમને આવાં જોઈ વિસ્મય થયો; પણ ભગવાનને (તેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી) આશ્ચર્ય થયું નહિ, તેથી તે 'જાણે મંદ મંદ હસતા હોય નહિ' તેવી રીતે કહે છે. અહીં '**हसन्निव**' માં '**इव**' પદ યોજ્યું છે, તેનો અર્થ એવો છે કે ભગવાનને આશ્ચર્ય થએલ નહિ હોવાથી તે મંદ હાસ્ય કરતા ન હતા, પણ 'મંદ હાસ્ય કરતા હોય નહિ! તેવી રીતે બલભદ્રને કહેતા હતા.

બલભદ્રમાં ભગવાનનો[1] આવેશ થયો છે, એમ તેમને પણ જણાવવાનું છે. (વૃક્ષોમાં દેવતાઓનો આવેશ છે અને બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ છે, એમ તેમને જણાવવાનું છે), કારણ કે દેવતાનું ચિંતન કરવામાં ન આવે તો તે દેવતાનો આવેશ થતો નથી.[2]

બલભદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ ભગવાનનો અવતાર છે, અને આવેશ કરતાં અવતાર મુખ્ય છે; છતાં (શ્લો. ૫ થી ૮ સુધીમાં) વૃક્ષો વિગેરે બધાં બલભદ્રનો આદર કરતાં હોય તેમ વર્ણવેલ છે (અને ભગવાનનો આદર કરતાં હોય તેમ વર્ણવેલ નથી) તેનું શું કારણ? એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા '**મોટાભાઈ**' (**अग्रज**) પદ યોજેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ કરતાં બલભદ્ર પહેલા આવિર્ભાવ પામેલ છે, તેથી તે મોટાભાઈ હોવાથી વૃક્ષો વિગેરે બધાં તેમનો આદર કરતાં હોય તેવા વર્ણવેલ છે.

બલભદ્ર મોટાભાઈ હોવાથી (શ્રીકૃષ્ણ) નાનાભાઈ તેમને વૃક્ષો વિગેરેના સ્વરૂપનો બોધ કરે તે યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા '**આદિપૂરુષ**' શબ્દ યોજ્યો છે. ભગવાન આદિપૂરુષ પુરુષોત્તમ છે, (તેથી તે સર્વને મોટાભાઈને પણ બોધ કરવા યોગ્ય છે.)

વનસ્પતિ એટલે વૃક્ષો, તે વૈષ્ણવ હોવાથી ભગવાન પ્રથમ તેઓનું સ્વરૂપ બલભદ્રને કહે છે:-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनःफलार्हणम् ॥
नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥५॥

---

૧. **ભગવાનનો** એટલે ચતુર્વ્યૂહવાળા ભગવાનનો, એવો આવેશ સિદ્ધ થાય તે માટે બલભદ્રને બોધ કરે છે. (લે)

૨. ભગવાને બલભદ્રને આવો (વૃક્ષો વિગેરેના સ્વરૂપનો) બોધ કર્યો ન હોત તો બલભદ્ર તેમને દોષવાળાં અથવા પ્રાકૃત માનત અને તેમના દેવતાઓનું ચિંતન ન કરત, તો તેઓમાં દેવતાનો આવેશ થાત નહિ. (લે)

જો બલભદ્રને ભગવાને આવો બોધ કર્યો ન હોત તો બલભદ્રમાં દેવતા તિરોહિત જ રહેત; પણ પ્રકટ થાત નહિ. અહીં એવો ભાવ છે કે આ વૃક્ષો વિગેરે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમના જ સેવકો છે. તેઓ બીજાને (બલભદ્રને) નમસ્કાર વિગેરે કરે તે યોગ્ય નથી. અહીં તેઓ સાધારણરીતે બલદેવને અને ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે, તેથી તેમની અનન્યતાનો ભંગ થાય; તેથી તેવો અનન્યતાનો ભંગ તેમનાથી થાય તે દૂર કરવા બલભદ્રમાં પ્રવેશ કરેલ ભગવાનના સ્વરૂપનો કૃષ્ણ ભગવાન બલભદ્રને બોધ કરે છે. તેથી બલભદ્રમાં પણ આ બધાના નમસ્કારથી અભિમાન થતું હોય તે ન થાય. (પ્રી)

શ્રીભગવાન કહે છે:—**આહા! હે ઉત્તમ દેવ! આ(વૃક્ષો)ને વૃક્ષનો જન્મ થએલ છે, તેથી તે (પોતાની) શિખાઓ(ટોચો)થી ફૂલ અને ફલરૂપી ભેટ લાવીને પોતાના તમઃ(તમોગુણ અથવા અજ્ઞાન)નો નાશ કરવા દેવોએ પૂજેલા તમારા ચરણકમલને નમન કરે છે. ૫.**

'આહા!' આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. આ વૃક્ષો પણ (ભગવાન બલદેવ ગોપ વિગેરેના) અવાંતર ભેદ[1] જૂએ છે (જાણે છે), એવું સ્મરણ થતાં આશ્ચર્ય થાય છે. શું આશ્ચર્ય થાય છે તે હવે કહે છે. **હે ઉત્તમ દેવ! આ વૃક્ષો દેવોએ પૂજેલા તમારા ચરણકમલને પોતાની શિખાથી (ટોચોથી) નમન કરે છે. 'આ'** વૃક્ષો કહી ભગવાન બલભદ્રને વૃક્ષો દેખાડે છે, તેથી તે વૃક્ષો જડ નથી પણ ચેતન[2] છે અને આધિદૈવિક[3] છે એમ સૂચવેલું છે. આ વૃક્ષો દેવો છે, પણ તમે (બલભદ્ર) ઉત્તમ દેવ છો. કોઈ દેવમાં દેવત્વ ઓછું હોય અને કોઈમાં વધારે હોય તો તે કારણથી ઓછા દેવત્વવાળા દેવ વધારે દેવત્વવાળા દેવનું ભજન કરે તે યોગ્ય નથી. તેથી બલભદ્ર ઉત્તમ દેવ હોવાથી આ વૃક્ષો તેમને નમન કરે તે યોગ્ય નથી એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે **"તમારા ચરણકમલ દેવોએ પૂજેલા છે." અમર** એટલે મુખ્ય દેવોએ પણ તમારા ચરણકમલ પૂજેલા છે. કારણ કે તમે સંકર્ષણ છો, દેવનું કાર્ય સાધનાર છો[4] અને તેથી દેવોએ ભૂમિનો ભાર હરવા તમારી પ્રાર્થના કરેલી. તેથી જેમ તમે તે દેવોના ખેદને મટાડો છો તેમ તમારે આ વૃક્ષોના તમઃ(અજ્ઞાન, તમોગુણ)ને પણ મટાડવું જોઈએ, કારણ કે તમઃને દૂર કરવા માટે જ આ તેમની પ્રવૃત્તિ છે. તેથી જ તેઓ તમને નમન કરે છે. જે તમઃથી તેમને વૃક્ષોમાં જન્મ થયો છે તે **તમઃને દૂર કરવા** જ તેઓ તમને નમે છે, કારણ કે સજાતીય (એક જાતવાળા)થી જ સજાતીય દૂર થાય છે. આ વૃક્ષોમાં તમોગુણ છે અને તમે આધિદૈવિક તમોગુણના નિયામક છો, તેથી તેઓ તે તમોગુણને મટાડવા તમને નમન કરે છે. આ કારણથી જ ભગવાને અહીં તે વૃક્ષો પોતાને નમસ્કાર કરે છે એમ કહેલું નથી.[4] (દેહના)

૧. સંકર્ષણ તમોગુણના નિયામક હોવાથી તેમને જ દોષો દૂર કરવા નમન કરવાયોગ્ય છે, એવો ભગવાન અને તેમની વચ્ચેનો ભેદ. (લે)

ગોપાલો સાથે હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના ચરણમાં જ પ્રણામ કરે છે, તેથી અવતાર અને આવેશનો **અવાંતર ભેદ** તેઓ જાણે છે. (પ્ર)

૨. વૃક્ષો નમન કરે છે, તેથી (તે ચેતનનું કાર્ય હોવાથી) તેઓ ચેતન છે. (લે)

૩. **असौ लोकः** 'તે લોક' એટલે પરલોક. અહીં **'अदस्'**, શબ્દનું રૂપ**'असौ'** છે, તેનો અર્થ 'પર'લોક થાય છે; તેમ અહીં તે જ શબ્દનું બહુવચન **'अमी'** છે, તેથી આ વૃક્ષો અધિદૈવિક છે એમ સૂચવાય છે. (લે) ૪. બલભદ્ર દેવોનું કાર્ય સાધનાર છે; કારણ કે તે યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનાર અસુરોનો નાશ કરી યજ્ઞના સાધક છે.

૪. વૃક્ષો ચારવ્યૂહવાળા પુરુષોત્તમને નમસ્કાર કરે છે, છતાં ભગવાન અહીં તે પૈકી એક જ વ્યૂહ સંકર્ષણને તેઓ નમસ્કાર કરે છે એમ કહે છે. (લે)

મૂલરૂપ[1] તમઃ કર્મથી અથવા જ્ઞાનથી મટતું નથી, પણ દેવતાથી જ મટે છે; તેથી આ વૃક્ષો વૃક્ષપણામાં રહેલા પોતાના દોષો[2] દૂર કરવા માટે તમને પ્રાર્થના કરવા અને તમે તેઓના ઉપર દયા કરો તે માટે તેઓના વૃક્ષરૂપથી જ તમને નમસ્કાર કરે છે. ગુણોપર અધિકાર (ભગવાને) બલભદ્રને આપેલ છે, તેથી તે ગુણો ફીટાડી શકે. ભગવાને કરેલી એ મર્યાદા સાચવવા પોતાનો તમોગુણ દૂર કરાવવા વૃક્ષો બલભદ્રને વિનતિ કરે છે. તમોગુણ દૂર કરવા સિવાયતું બીજું[3] ભગવાન પોતે જ કરશે, તે માટે[4] જ લીલા કરવામાં આવે છે.

અથવા સર્વનું અજ્ઞાન મટાડવા તમે તેઓને વૃક્ષોમાં જન્મ આપેલો છે, તે માટે તેઓ પોતાની શિખાઓથી તમને નમન કરે છે. વનમાં કોઈ એક જે ભગવાન ક્યાં છે તે જાણતો ન હોય, તે બીજાને પૂછે કે ભગવાન ક્યાં છે? ત્યારે તે બીજો (ભગવાન ક્યાં છે તે જાણતો હોય તે) તેને ઉત્તર આપે કે, "પેલા કદંબ, પ્રિયાલ અથવા ફણુસના વૃક્ષ નીચે ભગવાન ક્રીડા કરે છે." આ ઉત્તર મળે ત્યારે પહેલા (જે જાણતો ન હતો તે) માણસનું અજ્ઞાન મટે છે અને ભગવાન ક્યાં ક્રીડા કરે છે, તેનું તેને જ્ઞાન થાય છે. આ તેનું અજ્ઞાન વૃક્ષને લીધે મટે છે. આ વૃક્ષો હોવાથી જ એવા ઉત્તરથી તેનું અજ્ઞાન દૂર થાય છે. તેથી પોતાના વૃક્ષોમાં થએલ જન્મથી જ તેઓ આ પ્રમાણે બીજાઓનું અજ્ઞાન દૂર કરાવી શકે છે, એવો વૃક્ષોમાં જન્મ તેઓને તમે (બલભદ્રે) આપ્યો છે, અને સર્વનું અજ્ઞાન આવી રીતે દૂર કરાવી શકે તેમાટે આપેલો છે, તેથી તેઓ તમને નમસ્કાર કરે છે. આવી રીતે અર્થ કરતાં "आत्मनः" (પોતાના) પદનો સંબંધ 'શિખાઓ' અથવા 'તરુજન્મ' સાથે લેવો, એટલે એ વૃક્ષો પોતાની શિખાઓથી તમને નમન કરે છે, અથવા તમે તેઓને સર્વનું અજ્ઞાન દૂર કરવા વૃક્ષોમાં જન્મ આપ્યો તે પોતાના

---

૧. **મૂલરૂપ** એટલે દેહના કારણરૂપ તમઃ, આવું તમઃ દેહ હોય ત્યાંસુધી કર્મ અથવા જ્ઞાનથી જતું નથી.

૨. તમઃ અજ્ઞાનનું કારણ છે અને જ્ઞાનનું વિરોધિ છે. તેથી પોતામાં તમઃ હોય તો કદાચ ભગવાન કોઈવાર પોતાની સમીપ આવે અને પોતાનાં ફલ, ફૂલ અથવા પત્રની તેમને જરૂર હોય ત્યારે પોતાના તમઃથી થએલ અજ્ઞાનને લીધે તેમને ભગવાન પોતાની સમીપ આવ્યા છે અને પોતાનાં ફલફૂલ અથવા પત્રની તેમને જરૂર છે એ ખબર ન પડે અને તેથી તેઓ તે સમયે ફલફૂલ અથવા પત્ર પ્રકટ ન કરે, અને પોતાની જાતના સ્વભાવ પ્રમાણે તેમના સમયે જ તે પ્રકટ કરે; આમ કરવાથી ભગવાનનો અપરાધ થાય અને તેથી વૃંદાવનમાં પોતાનો વૃક્ષરૂપે જન્મ થયો છે તે નિરર્થક થાય. પણ જો તેમનું તમઃ મટી જાય તો તેમનું અજ્ઞાન પણ જાય, અને તેથી તેઓ ભગવાનની યોગ્ય સેવા કરી શકે; તેથી તમઃ દૂર કરવા પ્રાર્થના કરવાની જરૂર છે. પણ વૃક્ષરૂપ મટાડવા પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી, કારણકે તેઓનું (વૃંદાવનમાં હોવાથી) વૃક્ષરૂપ તો બહુ જ ઇચ્છેલું છે. (टि)

૩. **બીજું** એટલે રસનો અનુભવ કરાવવાનું. (લે)

૪. **તે માટે** એટલે રસનો અનુભવ કરાવવા માટે. (લે)

વૃક્ષજન્મ માટે તમને નમસ્કાર કરે છે. અથવા તે (**आत्मनः**) પદનો સંબંધ '**तमोपहत्यै**' પદ સાથે પણ લઈ શકાય. એમ લઈએ ત્યારે એવો અર્થ થાય કે બીજી જગ્યાનાં વૃક્ષો પોતાની નીચે ભગવાન ક્રીડા કરતા હોય તોપણ તે જાણતાં નથી, પણ મૂઢ હોય છે; પણ આ વૃંદાવનનાં વૃક્ષો તેવાં નથી. ભગવાન પોતાની નીચે ક્રીડા કરે છે, તે સર્વ આ વૃક્ષો જાણે છે અને તેથી આનંદનો અનુભવ કરે છે; કારણ કે તેઓનું અજ્ઞાન તમે (બલભદ્રે) દૂર કરેલું છે; તેથી બલભદ્રે પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કરેલું હોવાથી તેમના તે ઉપકારનું સ્મરણ કરી તેઓ તેમને પ્રણામ કરે છે.

અથવા आत्मनः એટલે આત્મીય અથવા પોતાના તરીકે ગ્રહણ કરેલો, એવો વૃક્ષોમાં જન્મ તમે જ તેઓને આપેલો છે તે કારણથી તેઓ તમને નમન કરે છે એવો સંબંધ (લેવો). વૃંદાવનની ભૂમિમાં જેની ઉત્પત્તિ થઈ તે કારણથી જ 'પોતાના' માને છે. તે ભૂમિમાં ઉત્પત્તિ થવાના ગુણથી જ ભગવાન 'પોતાના' તરીકે અંગીકાર કરે છે; તો ત્યાંનાં વૃક્ષો તો વૃંદાવનરૂપ જ છે. (કારણ કે વન વૃક્ષો અને ભૂમિનું બનેલું છે એમ ગયા શ્લોકની સુબોધિનીમાં કહેલું છે) તો તેમનો ભગવાને 'પોતાના' તરીકે અંગીકાર કરેલ હોય તેમાં શંકા જ રહેતી નથી. તેથી જ આગળ ભગવાન "આપણે નગર કે દેશ નથી", "આપણે સદા વનમાં રહેનારા છીએ" * "તેથી મારા જ શરણવાળા ગોષ્ઠને"+ વિગેરે વાકયોથી વૃંદાવન અને તેમાં ઉત્પન્ન થએલ સર્વને 'પોતાના' કહે છે.

અહીં 'તમઃ' પદ સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણે ગુણોને માટે યોજાએલું છે; કેવી રીતે બલભદ્ર તમઃ દૂર કરે છે એ કહ્યું નથી, તેથી તમે તમારા સંબંધમાત્રથી સર્વના ગુણો દૂર કરો છો તેમ અમારું તમઃ દૂર કરો એમ કહેલું છે એ જાણવું. "મારામાં રહેલ તો નિર્ગુણ છે" એ વાકયથી પણ અહીં **તમઃ** ત્રણે ગુણો માટે યોજાએલું છે એમ જાણવું.

એ પ્રમાણે વૃક્ષોની વિજ્ઞપ્તિ જણાવી હવે (શ્લો. ૬માં) ભ્રમરોની વિજ્ઞપ્તિ જણાવે છે.

एतेलिनस्तव यशोखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपथं भजन्ते ॥
प्रायोऽमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेपि न जहत्यनघात्मदैवम् ॥६॥

હે મૂળપુરુષ! આ ભમરો સર્વલોકના તમામ તીર્થરૂપ તમારા યશનું (તમારા) રસ્તે ગાન કરે છે. ઘણું કરી આ તમારા મુખ્ય સેવક મુનિઓના ગણ (સમૂહ) છે. તેમના નિર્દોષ આત્મારૂપ અને દેવ એવા તમને વનમાં ગૂઢ હોવા છતાં (તેઓ) તજતા નથી. ૬.

લોકોને એમજ જણાય કે **આ ભ્રમરો** ગુંજાર જેવું કરે છે, પણ વસ્તુતઃ તેઓ **તમારા યશનું ગાન કરે છે.** આ ભ્રમરાઓ પણ તામસ છે. વૃક્ષો કરતાં ભ્રમરો[1] કાંઈક

૧. વૃક્ષો કરતાં ભ્રમરો કાંઈક સારા છે, કારણકે દેવતાઓ કરતાં મુનિઓ સારા છે એ સ્પષ્ટ છે. આ ભ્રમરો વૃક્ષો કરતાં સારા છે, કારણકે તેઓ (૧) વાણીથી ભજન કરે છે (૨) રસ્તે ભજન કરતા આવે છે અને (૩) રસને ઉદ્દીપન કરે છે (વધારે છે). આ ગુણો વૃક્ષોમાં નથી, તેથી વૃક્ષો કરતાં આ ગુણો તેમનામાં વધારે હોવાથી તેઓ વૃક્ષો કરતાં સારા છે. (**टि**)

* શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૧-૨૪. + શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૨-૧૮.

સારા છે. વૃક્ષોમાં તો ફલ અને ફૂલ ઘણાં હોય તેથી **પૂજાની** સામગ્રીરૂપ ફલો અને ફૂલો **આગળ ધરી તેઓએ કાયિક નમસ્કાર કર્યો. આ ભ્રમરો** તો રાજસ[1] છે અને **તેમની** પાસે ફલફૂલ કાંઈ નથી, તેથી તેઓ વાણીથી જ સેવા કરે છે. તેઓ તમારા રસ્તે ગાન કરે છે તેથી તમારા મુખની સુગંધ લેવા આવે છે એમ ન માનશો, કારણ કે તેઓ તમારા યશનું જ ગાન કરતા તમારા રસ્તે રસ્તે તમારૂં ભજન કરતા આવે છે, તમારી પાસે તેઓને કાંઈ પ્રાર્થના કરવાની તો જરૂર નથી, કારણકે **સર્વ લોકોના તીર્થરૂપ** એટલે સર્વલોકોને પવિત્ર કરનારા **તમારા યશનું** તેઓ ગાન કરે છે. તમારો યશ જે સર્વ લોકોને પવિત્ર કરનારો છે, તેનું ગાન કરનારા ભ્રમરોને પોતાને તો પવિત્ર કરશે જ એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. ગાન કરનારાઓ પણ પ્રભુના સેવકો હોય છે, અને પ્રભુ ક્યારે કૃપા કરશે, (તે જણાય નહિ) તેથી તેઓ પ્રભુની સાથે તેમના રસ્તે રસ્તે ગાન કરે છે.

"આતો હલકા ભ્રમરો છે, તેમને મારા યશનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય કે તેઓ ગાન કરે ?" એવી શંકા ન કરવી કારણ કે **આ** સર્વ **તમારા સેવકોમાં મુખ્ય એવા મુનિઓનો સમૂહ જ છે.**

"એવા બ્રહ્મજાણનાર (મુનિઓ) ભક્તોની આવી ભ્રમર જેવી નીચયોનિ કેમ થાય ?" એવી શંકા થાય તે મટાડવા "**તેમના નિર્દોષ આત્મારૂપ અને દૈવ એવા તમને ગૂઢ હોવા છતાં તજતા નથી**" એમ કહે છે. જેમ તમે ગૂઢ છો તેમ તેઓ પણ ગૂઢ છે, તમે જેમ (ઉત્તમ દેવ હોવા છતાં) મનુષ્ય થયા છો તેમ તેઓ (મુનિઓ હોવા છતાં) ભ્રમરો થયા[2] છે, અને તમારા સેવકોમાં મુખ્ય હોવાથી તમારા રસ્તે રસ્તે તમારૂં ભજન કરે છે. તેઓ મુનિઓના સમૂહો હોવાથી જ તમારા યશનું ગાન કરે છે.

"મને વનમાં ગૂઢને શા માટે ભજે છે ? મહાદેવ વિગેરે બીજા પ્રકટ દેવતાને કેમ ભજતા નથી ?" એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા કહે છે કે તમે **તેમના નિર્દોષ આત્મારૂપ** અને **દૈવ છો**. નિર્દોષનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી, તેમાં પણ નિર્દોષ આત્માનો તો ત્યાગ ન જ કરી શકાય, અને તેમાં પણ તેઓના દેવતા છો. આ ભ્રમરો તામસ હોઈ તેમણે તામસ જ દેવતાની સેવા કરવી યોગ્ય[3] છે. તેઓમાં મહાદેવ વિગેરે

---

૧. **રાજસ** એટલે રસનું ઉદ્દીપન કરનાર (વધારનાર). (લે)

પહેલાં આ ભ્રમરોને તામસ કહેલા, હવે રાજસ કહે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે તામસરાજસ છે, તેથી કાંઈ વિરોધ નથી. (પ્ર)

૨. ગરુડપુરાણમાં કહેલું છે કે "વૈષ્ણવોને કર્મના બંધનથી જન્મ થતો નથી; બુદ્ધિશાળી પુરુષો વિષ્ણુના અનુચર થવું તેને જ મોક્ષ કહે છે." તે પ્રમાણે આ ભ્રમરો તેમના પૂર્વકર્મના બંધનથી ભ્રમર થયા નથી, પણ તમે ઉત્તમ દેવ હોવા છતાં મનુષ્ય થયા છો તેમ તેઓ તમારી સેવા કરવા ભ્રમર થયા છે. (પ્ર)

૩. "સાત્ત્વિકજીવો દેવોને પૂજે છે" એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે જૂદા જૂદા ગુણવાળા જીવો તે તે ગુણવાળા દેવતાનું ભજન કરે તે જ યોગ્ય છે. પાંચમા સ્કંધમાં તામસોએ શિવ તથા સંકર્ષણનું ભજન કરવાનું કહેલું છે, તેથી તેવા જીવોથી શિવનું ભજન થઈ

તેમના સંબંધવાળા એટલે તામસ જ છે, પણ તે તામસ હોવા છતાં, અને દેવતા હોવા છતાં ભૂતોના સમૂહોથી વીંટાએલ હોવાથી તેમની સેવા થઈ શકે તેમ નથી, બ્રહ્મા વિગેરે તામસ નહિ હોવાથી તામસ જીવોને સેવવાયોગ્ય નથી; (તમારા સિવાય) બીજા કોઈ તામસ દેવતા જ નથી તેથી બીજો કોઈ ઉપાય નહિ હોવાથી તમે **ગૂઢ હોવા છતાં** તે તમને જ ભજે છે.

અથવા વનમાં ગૂઢ અથવા છૂપીરીતે બીજા કોઈ જાણે નહિ તેમ તેઓ તમારૂં ભજન કરે છે, કારણ કે બીજા જાણે તેમ પ્રકટ રીતે ભજન કરે તો ભગવાનનો કદાચ રોષ થાય. આવી રીતે આ ભ્રમરો તમારૂં ભજન કરે છે, તેથી તેઓના ઉપર પણ અનુગ્રહ કરવો જોઈએ.[1]

હવે મૃગો અને પક્ષીઓની વિજ્ઞપ્તિ (શ્લો. ૭મામાં) જણાવે છે.

नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन।
सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः॥७॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! તમે ઘેર પધાર્યા તેથી આ મયૂરો નાચ કરે છે. ગોપીઓપેઠે હરિણીઓ આનંદથી (પોતાની) દૃષ્ટિથી, અને કોકિલાના સમૂહો (પોતાની) મીઠી વાણીથી તમારૂં પ્રિય કરે છે. વનમાં રહેનારાઓ ધન્ય છે, કારણ કે આ જ સત્પુરુષોનો સ્વભાવ છે. ૭

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય બલભદ્ર ! **તમે** (અહીં વનમાં) તેમના **ઘેર આવ્યા છો, એ જાણી આ મયૂરો નૃત્ય કરે છે.** તમે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છો, તેથી બીજાઓ જ્યારે ગાન કરે છે ત્યારે આ મયૂરો નૃત્ય કરે છે, કારણ કે મયૂરોનું નૃત્ય જ ઉત્તમ હોય છે. **(પ્રભુ) પધારે ત્યારે જે નૃત્ય કરે તે મોટો ભક્ત હોય છે.** તેને તો માત્ર પ્રભુ પધારે એટલું જ જોઈતું હોય છે.

આ **હરિણીઓ** પણ **પોતાની દૃષ્ટિથી તમારૂં પ્રિય કરે છે.** ગમે તે પ્રકારે (મનને પ્રસન્ન કરવા) તમારી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવી, તેથી તેઓ પણ આનંદથી તમને જુએ છે, અને પોતાનાં ચક્ષુઓ તમને દેખાડી, તે ગોપીઓનાં ચક્ષુઓ જેવાં હોવાથી તમને ગોપીઓનું સ્મરણ કરાવે છે, અને તેથી તમને સુખ કરાવે છે. **જેમ ગોપીઓ** પોતાની દૃષ્ટિથી તમને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે આ હરિણીઓ પણ પોતાનાં ચક્ષુઓ તમને દેખાડી, ગોપીઓનું સ્મરણ તમને કરાવી તમને સુખ કરાવે છે. નાટકો અને કાવ્યોમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે કે જે સ્વરૂપ સુખ ઉત્પન્ન કરનાર હોય તેનું સ્મરણ

શકે; પણ તે ભૂતોના સમૂહોથી વીંટાએલ હોવાથી દુઃસંગવાળા હોઈ તેમનું ભજન કરવા યોગ્ય નથી. બ્રહ્મા વિગેરે તામસ નહિ હોવાથી તામસજીવોએ સેવવા યોગ્ય નથી. બીજા તામસદેવો હલકા છે, ભ્રમરો મુનિ હોવાથી આ બધું જાણે છે અને તેથી તમારૂં જ ભજન થઈ શકે તેમ હોવાથી તમે વનમાં ગૂઢ(મનુષ્યરૂપે)છો તોપણ તમને જ ભજે છે.(પ્ર)

૧. 'પોતાના' તરીકે માનવા જોઈએ. (લે)

કરાવનાર પણ સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. ગોપીઓ સ્વરૂપથી તમને સુખ ઉત્પન્ન કરાવનારી છે, તેથી તેઓનું સ્મરણ કરાવનાર આ હરિણીઓ પણ તમને સુખ ઉત્પન્ન કરાવે છે.

કોકિલા એટલે કોયલોના સમૂહો પોતાની મીઠી વાણીથી, તમારી સ્તુતિરૂપ મીઠી વાણીથી **તમારૂં પ્રિય કરે છે.** તેઓનો શબ્દ સાંભળવાથી ઘણો જ આનંદ થાય છે. આ સર્વે વનમાં **રહેનારાઓ** ગૃહસ્થોપેઠે **ધન્ય છે**, કારણ કે સત્પુરુષો(ઉત્તમ ગૃહસ્થો)નો આટલો જ ધર્મ છે, (અને તે ધર્મ આ વનમાં રહેનારાઓ સાચવે છે).

आगते परमस्तोषः प्रियार्थस्योपनायनम् । वाक्यैः स्तुतिश्च परमा महत्येतावदेव हि ॥७॥
तृणानि भूमिरुदकं सामान्ये गृहमागते ॥७½॥

મહાન્ પુરુષ પોતાના ઘેર પધારે, ત્યારે તેમની પધરામણી થતાં (તે આવતાં) પરમ સંતોષ દેખાડવો; તેમને જે પદાર્થ પ્રિય હોય તે તેમની પાસે લવરાવવો, અને વચનોથી તેમની ઘણી સ્તુતિ કરવી. (આ સત્પુરુષોનો ધર્મ છે તે બધો આ વનમાં રહેનારાઓએ પાળ્યો છે, કારણ કે તમે તેમના ઘેર વનમાં આવતાં, મયૂરોએ નૃત્ય કરી પરમ સંતોષ દેખાડયો, હરિણીઓએ તમોને પ્રિય ગોપીઓનું તમને સ્મરણ કરાવ્યું, અને કોયલોએ પોતાની મીઠી વાણીથી તમારી ઘણી સ્તુતિ કરી.)

સામાન્ય માણસ ઘેર આવે ત્યારે અન્ન ન હોય તો તૃણો, વિશ્રામ માટે ભૂમિ, પાદપ્રક્ષાલન કરવા જલ એ આપવાં જોઈએ.* (સત્પુરુષોએ સામાન્ય માણસ ઘેર આવે ત્યારે એ આપવાં જોઈએ.) કા. ૭½.

તમે મહાન્ પુરુષ છો, તેથી મહાન્ પુરુષ ઘેર આવે ત્યારે જે તેમની સેવા કરવી જોઈએ તે આ વનમાં રહેનારાઓએ કરેલી હોવાથી તેઓ ધન્ય છે.

હવે વૃંદાવનની ભૂમિ વિગેરેની (શ્લોક ૮માં) પ્રશંસા કરે છેઃ—

धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ॥
नद्योद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥८॥

આજ આ ભૂમિ ધન્ય છે. (તમારા ચરણથી સ્પર્શાએલ) તૃણ અને રોપાઓ, તમારા ચરણનો સ્પર્શ કરનાર વૃક્ષોની લતાઓ, (તમારા) નખથી સ્પર્શાએલ નદીઓ અને પર્વતો, તમારી દયાવાળી દૃષ્ટિથી પક્ષીઓ અને પશુઓ, અને ગોપીઓનો તમારી ભુજાઓ મધ્યેનો પ્રવેશ, જેની લક્ષ્મી પણ સ્પૃહા (ઈચ્છા) રાખે છે તેથી ગોપીઓ ધન્ય છે. ૮.

---

* આ પાછલી અર્ધ કારિકાનો અર્થ કારિકાર્થમાં અથવા બીજા કોઈ (પ્રકાશ, લેખ અથવા ટિપ્પણીમાં) આપેલો નથી, પણ તે ભાગ તપાસ કરતાં મનુસ્મૃતિમાંથી લીધેલો જણાય છે (જૂઓ મનુસ્મૃતિ, ૩-૧૦૧) તૃણ, ભૂમિ અને જલ ઉપરાંત મીઠીવાણી ત્યાં લખેલી છે. કોઈ મેમાન ઘેર આવે ત્યારે સત્પુરુષો આ ચારનું અવશ્ય તેમને નિવેદન કરે છે. આ મનુસ્મૃતિમાં સત્પુરુષોનો જે ધર્મ કહ્યો તે સામાન્ય મેમાન આવે ત્યારે આચરવાનો છે, પણ જ્યારે મહાન્ પુરુષ મેમાન થઈ આવે ત્યારે અહીં મયૂર વિગેરેએ જે ધર્મ આચર્યો તે આચરવાનો છે, એવો શ્રીમદાચાર્યચરણનો આશય છે.

આજ આ વૃંદાવનભૂમિ **ધન્ય છે.** (તેના ઉપર ઉગેલ) **ઘાસ** (તૃણ) **અને રોપાઓને** તમારા ચરણનો સ્પર્શ થયો તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે. **વૃક્ષોની લતાઓએ** (ફલ અને ફૂલના ભારથી નીચી નમી) તમારા ચરણનો સ્પર્શ કર્યો છે તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે. **નદીઓ અને પર્વતોને** તમારા નખો(ચરણના નખો)નો સ્પર્શ થયો છે તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે, **પક્ષીઓ અને પશુઓપર તમારી દયાવાળી દૃષ્ટિ** પડી છે* તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે; અને **ગોપીઓનો તમારા ભુજોમાં પ્રવેશ થયો** એટલે તેમનું આલિંગન થયું. **તેથી તેઓ પણ ધન્ય છે.** આવું આલિંગન પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે, કારણ કે **લક્ષ્મી પણ આવાં આલિંગનની ઇચ્છા રાખે છે.**

આ શ્લોકમાં કહેલ ભૂમિ વિગેરેને કાંઈ વિજ્ઞપ્તિ કરવાની નથી, કારણ કે તે બધાંને જૂદી જૂદી રીતે (સ્પર્શથી, દયાવાળી દૃષ્ટિથી, તથા આલિંગનથી) જેવાં તેવાં તમે પ્રસન્ન કર્યાં છે.

જેનો આવેશ થવાનો છે તેનું સર્વ ભાવથી નિરૂપણ કરવામાં આવે, તો જેનામાં તેનો આવેશ થવાનો છે તે સારી રીતે જેનો આવેશ થવાનો છે તેની (પોતામાં)ભાવના કરે, જેથી તરત જ તે દેવતાનો આવેશ થાય. (અહીં ભગવાનનો બલભદ્રમાં આવેશ થવાનો છે, તેથી ભગવાન પધારવાથી જે જે આનંદ વિગેરે સર્વને થાય તેનું સારી રીતે વર્ણન કરેલું છે, અને બલભદ્રને જણાવેલું છે. જેથી બલભદ્ર પોતામાં ભગવાનનો આવેશ છે, એવી ભાવના કરે અને ભગવાનનો આવેશ સિદ્ધ થાય.)

જો ભગવાનનો બલભદ્રમાં આવેશ ન હોય તો વૃંદાવનમાં રહેલ પશુપક્ષી વિગેરેનું અને બલભદ્રનું બંનેનું અનિષ્ટ થાય. વૃંદાવનમાં રહેલ પશુપક્ષી વિગેરે બલભદ્રનું ભજન કરે તોપણ ઉભયનું અનિષ્ટ થાય, અને બલભદ્રનું ભજન ન કરે તોપણ ઉભયનું અનિષ્ટ થાય. જો તેઓ બલભદ્રનું ભજન કરે તો (ભગવાનનો બલભદ્રમાં આવેશ નહિ હોવાથી) ભગવાનસિવાય બીજા દેવતાનું તેમણે ભજન કર્યું તેથી (અન્યાશ્રયથી) તેઓનો નાશ થાય, અને ભગવાનના ભોગ્ય પદાર્થોનો (તેમણે ધરેલ પદાર્થોનો) બલભદ્રે સ્વીકાર કર્યો તેથી તેમનું પણ અનિષ્ટ થાય. હવે જો તેઓ બલભદ્રનું ભજન ન કરે એટલે કોઈવાર તેમનું ભજન કરવામાં ન આવે તો તેમનો અનાદર થાય; તેથી તેમના અનાદરથી પોતાનું અનિષ્ટ થાય, અને બલભદ્રને એવા અનાદરથી ક્રોધ થાય તેથી બલભદ્રનું પણ અનિષ્ટ થાય. તેથી બલભદ્રમાં પોતાનો નિત્ય આવેશ રહે, તે માટે ભગવાને બલભદ્રને આ સર્વ બોધ કરેલો છે.

---

*રા. રા. વાડીલાલભાઈ શાહે પ્રસિદ્ધ કરેલ તામસપ્રમેયપ્રકરણમાં ચોથા પાને ત્રેવીશમી લીટીમાં **धन्याः** પછી ' ચિહ્ન કરે છે, પણ ત્યાં તેવું ચિહ્ન નહિ કરતાં **दयासहितावलोकनैः** પછી કરવામાં આવે તો આ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે ચિહ્નનું સ્થાન ફેરવીએ નહિ તો પશુપક્ષી ધન્ય હોવાનું કાંઈ કારણ આવતું નથી, અને ગોપીઓ ધન્ય હોવાનાં બે કારણો આવે છે; તેથી ઉપર પ્રમાણે ચિહ્ન ફેરવી અર્થ કર્યો છે.

આવી રીતે વૃંદાવનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, વૃંદાવનમાં રહેનારનું (વૃક્ષો, મૃગો, પક્ષીઓ વિગેરેનું) સ્વરૂપ બલભદ્રને જણાવી, એટલે બલભદ્રમાં પોતાનો આવેશ થયો છે એમ તેમને જણાવી, એવા વૃંદાવનમાં ભગવાને ક્રીડા કરી એમ હવે દશ (૯ થી ૧૮) શ્લોકથી કહે છે. પૌગંડ વય ચાર (૬ થી ૯) વર્ષની છે, તે (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ચારે પુરુષાર્થનો સાધક (પ્રાપ્ત કરાવનાર) કાલ છે. તેથી પ્રથમ ચાર (૯ થી ૧૨) શ્લોકથી અનુક્રમે આ ચાર પુરુષાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. પછી ભગવાન દશ રસો ઉત્પન્ન કરાવી ક્રીડા કરે છે, કારણ કે પરમાનંદના રસનો લોકોમાં દશ રીતે અનુભવ થાય છે. **બ્રહ્માનંદથી ભજનાનંદ ઉત્તમ**[1] છે, એમ દર્શાવવા ભજનાનંદ અથવા પરમાનંદનો લોકમાં દશ રીતે અનુભવ થતો હોવાથી, દશ રસો ઉત્પન્ન કરાવી ભગવાન ક્રીડા કરે છે. તેમાં પ્રથમ (શ્લો. ૯માં) **ધર્મ**નું આચરણ દર્શાવતા[2] ભગવાન રમણ કરે છે એમ કહે છે.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं वृन्दावनं श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून् ॥
रेमे सञ्चारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥९॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ—આવી શોભાવાળા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા શ્રીકૃષ્ણે અનુચરો સહિત પર્વતના (સંબંધવાળી) નદીઓના કિનારા પર પશુઓને સારી રીતે ચારતાં રમણ કર્યું. ૯.

ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા પ્રકારના **વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણે પશુઓને ચરાવતાં રમણ કર્યું** એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પાછલા શ્લોકો વૃંદાવનના ગુણોનું નિરૂપણ કરવા જ કહેલા, તેથી આ શ્લોકમાં "**एवम्**" પદનો સંબંધ 'વૃંદાવન' સાથે જ છે; તેથી **એવા** (પાછલ વર્ણન કર્યું તેવા) **વૃંદાવનમાં**, એવો અર્થ થાય છે. તેથી જ (**एवम्** પદ

---

૧ શૃંગારથી આરંભી ભક્તિસુધીના દશ રસો (આગળ દશ રસોનું નિરૂપણ થશે) હોઈ લીલાસૃષ્ટિમાં દશ પ્રકારે રસનો અનુભવ થાય છે, પણ બ્રહ્માનંદમાં એક જ રીતે સુખનો અનુભવ થાય છે; તેથી **બ્રહ્માનંદ કરતાં ભજનાનંદ અધિક છે.** (**यो**)

૨ અહીં ભગવાનનું દાસ્ય જ મુખ્ય ધર્મ છે. વૃક્ષોએ એ ધર્મનું આચરણ કર્યું એ ભગવાને (શ્લો. ૫ માં) કહેલું છે, આ શ્લોકને પહેલાંનાં વાક્યો સાથે સંબંધ છે, કારણ કે '**एवं**'નો વૃંદાવન સાથે સંબંધ છે, એમ સુબોધિનીજીમાં દર્શાવેલ છે. તેથી વૃંદાવનનાં વૃક્ષો વિગેરેમાં જણાવેલા ધર્મો પ્રકટ કરી ભગવાને રમણ કર્યું, એવો મહાવાક્ય(શ્લો. ૧૯)નો અર્થ થાય છે. ભગવાન પોતે પશુ ચારે તો ક્રીડા અથવા રમણમાં અડચણ થાય, તેથી ભગવાનના રમણમાં અડચણ ન થાય તે માટે ગોપો પોતે ભગવાનનું પશુ ચારવાનું કામ કરે છે. તેથી તેઓ પશુઓને ચારે તેમાં ભગવાનની સેવા જ કરે છે. તેથી તે પશુઓને ચારવામાં પોતાનો ધર્મ (ભગવાનની સેવા) જ કરે છે. વળી વૈશ્યોનો આ પશુ ચારવાનો ધર્મ જ છે, આવી રીતે ભગવાન ધર્મનું આચરણ દર્શાવે છે. (**टि**).

આ પ્રમાણે ભગવાનના દાસ્યરૂપ વૃક્ષોનો ધર્મ; ભગવાનની સેવારૂપ ગોપોનો ધર્મ; અને ગાયો ચારવારૂપ વૈશ્યોનો ધર્મ, એમ ત્રણે ધર્મો દર્શાવેલા છે. (**प्र**).

'વૃંદાવન'ના વિશેષણ તરીકે યોજાએલું છે, ક્રિયાવિશેષણ નથી તેથી જ) '**एवम्**' પછી, 'કહીને', 'નિરૂપણ કરીને' કે એવી બીજી કોઈ ક્રિયા અધ્યાહાર રાખેલી નથી; તેથી જ 'વૃંદાવન' પદની સંગતિ '**एवम्**' પદ સાથે જ યોજવાની છે. જ્યાં ભગવાને રમણ કરવાનું મન કર્યું; જ્યાં ઉપરનાં વચનો કહ્યાં ત્યાં ભગવાને રમણ કર્યું અને (આગળના શ્લોકોમાં કહેવામાં આવશે તે) બીજાં કાર્યો કર્યાં, એમ મહાવાક્ય (શ્લો. ૧૯)સાથે બધાંનો સંબંધ છે.

વળી જ્યારે ભગવાને જુદી જુદી અભિમાની દેવતાઓ સાથે રમણ કરવાનો આરંભ કર્યો છે ત્યારે લક્ષ્મીજી ત્યાં પોતે જ[૧] આવેલાં છે, એટલે રમણ વર્ણવેલું ન હોય તો પણ થએલ જ છે; તેથી અનુભાવો[૨] (પોતાના મનમાં જે ભાવ થાય તે બરાબર બહાર દેખાડનાર ચિહ્ન; જેમકે કોપ મનમાં થયો હોય તો ભ્રૂભંગ થાય તે) ઉદ્દીપનવિભાવો[૩] (મનમાં જે ભાવ [લાગણી] થયો હોય તે ભાવને વધારનાર સંજોગને ઉત્તેજન કરે તે ઉદ્દીપનવિભાવ), અને વ્યભિચારિભાવોનું[૪] (થોડી વાર ટકે તેવો ભાવ [લાગણી], આ ભાવ ઝાઝા વખત સુધી ટકતો નથી, પણ જે રસ હોય તેમાં છૂપી અથવા ખુલ્લી રીતે વધારો કરે છે.) નિરૂપણ કરેલું છે. આલંબન (જેના વિષે રસ ઉત્પન્ન થતો હોય તે વ્યક્તિ અથવા ચીજ; રસનો આધાર) તો લક્ષ્મી જ છે.[૫]

'**કૃષ્ણ**' એ પદથી નાયકની ઉત્તમતા કહે છે; કારણ કે તે સદાનંદ પુરુષોત્તમ છે. (રમણ કરવામાં) મન કરણ છે તેથી તેમાં પણ દોષ મુદ્દલ નથી અને ગુણો છે એમ કહેવું જોઈએ, તેમાટે '**પ્રસન્ન મનવાળા**' કહેલા છે. પ્રસન્ન થએલું એટલે કોઈપણ દોષવિનાનું સંતુષ્ટ મન છે જેનું તેવા પ્રસન્ન મનવાળા શ્રીકૃષ્ણ છે. તે **પશુઓને ચારતાં** રમણ કરે છે. 'પશુઓને ચારવાં' એ ધર્મ છે. '**સં**'ચારવાં એટલે સારી રીતે ચારવાં;

---

૧. લક્ષ્મીજી ભગવાનની આજ્ઞાની રાહ જોયાવિના, માત્ર ભગવાનની ઇચ્છા **જાણી** પોતે જ (આજ્ઞાવિના) આવેલાં છે, અને સર્વ દેવતાઓમાં આવેશ કરી રહેલાં છે. **મૂલમાં** '**श्रीमत्**' શ્રી એટલે લક્ષ્મીવાળું એવું વૃંદાવનનું વિશેષણ છે, તે આ સર્વ દેવતાઓમાં લક્ષ્મીનો આવેશ સૂચવે છે; તેથી આલંબન થએલ તે તે દેવતાઓ સાથે રમણ કહેલું ન હોય તોપણ થયું છે. તેથી અનુભાવ, ઉદ્દીપનવિભાવ અને વ્યભિચારિભાવ એ ત્રણેનું વર્ણન કરેલું છે. (લે).

૨. રસોને અનુભાવે એટલે અનુભવ થઈ શકે તેવા બનાવે તે **અનુભાવ**. (**प्र**).

૩. જે બહારના પદાર્થો રસને ઉદ્દીપન કરે એટલે ઉત્પન્ન કરે તે **ઉદ્દીપનવિભાવ.प्र.**

૪. જે રસમાં અહીં તહીં ફરે, એટલે ઘણા રસોથી વ્યાપ્ત થાય તે **વ્યભિચારિભાવ.** (**प्र**).

૫ અનુભાવ, ઉદ્દીપનવિભાવ અને વ્યભિચારિભાવ કહ્યા પણ આલંબનવિભાવ કહ્યો નથી, તેનું કારણ એ છે કે લક્ષ્મી જ આલંબનવિભાવ છે. તે તે દેવતાઓમાં જેનો આવેશ થએલો છે, તે લક્ષ્મી જ આલંબનવિભાવ છે. લક્ષ્મીના આવેશવિનાની દેવતાઓ આલંબન નથી, એમ દર્શાવવા '**एव**' 'જ' મૂકેલ છે. લક્ષ્મીનું સૂચન '**श्रीमत्**' પદથી કરેલું છે. (**લે**).

'**लक्ष्म्येव**'=**लक्ष्म्या इव** "લક્ષ્મીની જેમ" લક્ષ્મીથી જેમ ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરતા ભગવાન જ આલંબનવિભાવરૂપ છે. જેના આધારે રસ ઉત્પન્ન થાય તે આલંબનવિભાવ, એવો રસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો જોઈએ. (**यो**).

અમુક દેશમાં ચારવાં. (આ ધર્મ છે). ભગવાન ગાઢ (જ્યાં કોઈ જઈ શકે નહિ તેવા) **વનમાં અથવા** ઉંડી ખીણોવાળા **વનમાં** પશુઓ ચારતા હતા, એમ કહેવામાં આવે તો રમણમાં બાધ થાય, (કારણ કે એવી જગ્યામાં રમણ થઈ શકે નહિ); તેથી બંનેના (ભગવાન અને ગાયોના, અથવા રમણ અને ચારણના) ઉપયોગવાળા તે પ્રદેશોને કહે છે કે **'પર્વતના સંબંધવાળી નદીઓના કિનારા ઉપર'** પશુઓને ચારતા રમણ કરતા હતા. પર્વતના સંબંધવાળી જે નદીઓ હતી તેઓના તટ ઉપર પશુઓને ચારતા રમણ કરતા હતા; કારણ કે ત્યાં લીલું ઘાસ હોય છે અને તે ઘણું મોટું ઉગેલું હોય છે. જો પર્વત ઉપર રહીને, અથવા પર્વતની તળેટીમાં રહીને ભગવાન રમણ કરે તો પશુઓ કોઈ બીજે સ્થલે જતાં રહે એવી શંકા રહે; પણ (નદીના તટોપર) ભગવાન પશુઓને ચારતાં ચારતાં પણ રમણ કરે એ સંભવે છે. તેથી જ **સારીરીતે ચારતાં (सञ्चारयन्) રમણ કરે છે** એમ કહેલું છે. જો ભગવાન માત્ર ધર્મમાં જ રતિ રાખે તો ગાયોનું રક્ષણ કરવામાં પોતે જ રોકાઈ રહે; તો ધર્મ (ગોચારણ) અને રમણ એ બંનેમાં હાનિ* થાય; તેથી તેવું થયું નથી એમ દર્શાવવા **'અનુચરો સહિત'** પદ યોજેલું છે. પાછલ પાછલ જાય તે **અનુચર** એટલે સેવકો. તેઓની સાથે **ગાયોને સારી રીતે ચારતાં ભગવાને રમણ કર્યું.**

એવી રીતે ધર્મના[૧] વિચારથી ક્રીડા કરી એમ કહી, હવે અર્થના[૨] વિચારથી ભગવાન ક્રીડા કરે છે (એમ દશમા શ્લોકમાં) કહે છે.

क्वचिद्गायति गायत्सु मदान्धालिष्वनुव्रतैः ॥
उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः ॥१०॥

ભક્તો જેમના ચરિત્રનું ગાન કરે છે અને જેમની પાછળ મિત્રો અને સંકર્ષણ આવે છે, તેવા (ભગવાન) મદાંધ ભ્રમરો ગાન કરતા હોય ત્યારે કોઈવાર ગાન કરે છે. ૧૦.

મદાંધ ભ્રમરો ગાન કરતા હોય ત્યારે ભગવાન પણ કોઈવાર ગાન કરે છે. તે સમયે ભગવાનના **ભક્તો તેમના ચરિત્રનું ગાન કરતા હોય છે,** અને તેમના **મિત્રો અને સંકર્ષણ** (બલભદ્ર) **તેમની પાછળ પાછળ જતા હોય છે.**

---

* જો ભગવાન ગાયો ચારવામાં (ધર્મકાર્યમાં) પોતે જ રોકાઈ રહે તો રમણ (પુષ્ટિકાર્ય) સંભવે નહિ; તેથી રમણમાં **હાનિ થાય.** પુષ્ટિકાર્ય વિસારી ગોચારણ (ધર્મ) ભગવાન કર્યા કરે તો પુષ્ટિકાર્ય પડતું મૂકી કરેલું ધર્મકાર્ય સારું કરેલ ન ગણાય; (તેથી જ સુબોધિનીમાં કહે છે કે **ગાયો ચારતાં રમણ સંભવે છે, તેથી** જ (ગાયોનું) **ચારણ સારી રીતે થયેલું** કહેલ છે.) એટલે તેની પણ હાનિ થઈ ગણાય.

૧. પોતાના દાસ્યસ્વરૂપ, અને ગોચારણસ્વરૂપ **ધર્મ** પ્રકટ કરી લીલા કરીને. (પ્ર)

૨. **અર્થ** એટલે પોતાના પ્રસાદરૂપ માલા, ફૂલ, ફલ વિગેરે આપી **અર્થ** પ્રકટ કરી લીલા કરે છે.

"જ્યારે પુરુષ નિશ્ચય 'શ્રી'નો ભોગ કરે છે ત્યારે તેની પાસે વીણા વાગે છે" એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન શ્રી[અર્થ]નો ભોગ કરે છે ત્યારે) પાછળ વાગતી વીણા જેવા ભ્રમરો છે. ભગવાન પણ અર્થનો ભોગ[1] કરતા હોવાથી કોઈવાર ગીત પણ ગાય છે. જો ભગવાન એમ ગાન ન કરે તો રસ ઘણો જ થયો છે એની જાણ થાય નહિ. સર્વત્ર (ભ્રમરોથી, ભક્તોથી) તેમની જ[2] (ભગવાનની જ) સ્તુતિ થાય છે, અને તેમનો પરિકર (અનુચરો) તેમની સાથે હોય છે.

પરિકર બે પ્રકારનો હોય છે, (૧) પોતાના સંબંધીઓ, અને (૨) કુલના સંબંધીઓ તેથી જ મિત્રો અને સંકર્ષણનું નિરૂપણ કરેલું છે "જે(લક્ષ્મી એટલે અર્થ)નો બંધુઓથી ભોગ ન થાય (તે શા કામની)?" તેથી મિત્રોનો સહભાવ (હાજરી) જરૂરી છે. (ભ્રમરો) સમીપે ગાન કરે અથવા (ભક્તો) સમીપે સ્તોત્ર કરે તે પણ અર્થભોગ જ છે.[3] આ ભ્રમરો મુનિઓ સમીપમાં ગાન કરવાની ધૃષ્ટતા (ઉદ્ધતાઈ) ન કરે તેથી તેમને મદાંધ (મદથી અંધ થએલા) કહેલા છે. ભગવાનની સન્નિધિથી થતો આનંદ, અથવા ભક્તિ-રસથી થએલો ઉન્માદ, અથવા વૃંદાવનના ફૂલોનો રસ તેમણે ચૂસેલો, અને આ ફૂલો ભગવાનના ચરણારવિંદમાં સમર્પણ થએલ (ચરણારવિંદ નીચે આવેલ) હોવાથી તેમનો રસ ભક્તિરૂપ જ છે તે રસ, એને જ ભ્રમરોનો મદ [4]કહેલો છે.

ભગવાનના જેવું વ્રત છે જેઓનું તે ભક્તો, તેઓને પણ ભગવાન પોતાના જેવા[5] બનાવે છે. સર્વ મિત્રો અને સંકર્ષણ સારીરીતે ભગવાનની સાથે રહેલા છે, એટલે તેઓને

---

૧. માતાએ મોકલેલ પદાર્થોનો અથવા વનમાં ઉત્પન્ન થએલ પદાર્થોનો ભોગ. (પ્ર)

૨. **તેમની જ** એટલે શ્રી અથવા લક્ષ્મીયુક્ત ભગવાનની જ. (પ્ર) અર્થનો ભોગ કરતા ભગવાનની જ. (લે)

૩. ભ્રમરોને **અર્થ** એટલે પ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી જ તેઓ સમીપે ગાન કરે છે. જો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતો ન હોય તો ગાન અને સ્તોત્ર (કરવાની) તેમને સ્ફૂર્તિ જ ન રહે. (પ્ર)

અહીં જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે **'अर्थभोगे एव'** એવો પાઠ લઈ કરેલો છે. ભગવાન, ગોપો અને સંકર્ષણનો અર્થભોગ અહીં કહેલો જણાય છે; ભ્રમરોને તો વીણાનો નાદ કરનાર કહેલા છે. વળી આ અર્થમાં એવો ધ્વનિ છે કે તેમને પ્રસાદ ન મળતો હોત તો તેઓ ભગવાન પાસે ગાન કરત નહિ; તેથી ભ્રમરો પોતાની સમીપ ગાન કરે અને ભક્તો પોતાની સમીપ પોતાનું ચરિત્ર ગાય એટલે સ્તોત્ર ઉચ્ચારે તે પણ ભગવાનનો અર્થભોગ જ છે. (**अर्थभोगः एव**) એવો અર્થ ઉપર કરેલો છે.

આવું ગાન અને સ્તોત્ર અર્થભોગ જ છે એમ ભર્તૃહરિના "**अग्रे गीतं सरसकवयः**" શ્લોકમાં પણ કહેલું છે.

૪. ભ્રમરો મદાંધ હોય તો ચૂપ જ રહે, પણ ગાન કરે નહિ એવી શંકા થાય, તે માટે તેમનો મદ કેવો હતો તે અહીં કહેલ છે. (પ્ર)

૫. માલા વિગેરેનું દાન ભક્તોને કરી ભગવાન તેઓને પોતાના મુખ્ય ભક્ત જેવા બનાવે છે, અથવા પોતાના જેવો ભોગ તેમને કરાવે છે. (પ્ર)

પણ સારીરીતે અર્થનો ભોગ કરાવે છે. શ્લોક ૯ના પહેલા પાંચ શબ્દો **"एवं वृन्दावनं श्रीमत् कृष्णः प्रीतमनाः"** "એવા વૃંદાવનમાં લક્ષ્મીયુક્ત પ્રસન્નમનવાળા શ્રીકૃષ્ણ"નો આ શ્લોકમાં અને હવે પછીના શ્લોકોમાં પણ બધે સંબંધ છે. [એટલે મદાંધ ભ્રમરો ગાન કરતા હોય ત્યારે કોઈવાર આવા (ઉપર વર્ણવેલ રૂપવાળા) વૃંદાવનમાં લક્ષ્મીયુક્ત પ્રસન્નમનવાળા શ્રીકૃષ્ણ કોઈવાર ગાય છે એવો અર્થ થાય છે.]

એ પ્રમાણે (ભગવાનની) અર્થ લીલા કહી, હવે (શ્લોક ૧૧માં) કામલીલા કહે છે.

क्वचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ॥
अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् क्वचित् ॥११॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નચિત્તવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) કોઈવાર કલહંસોના કૂજન જેવું કૂજન કરે છે, કોઈવાર નૃત્ય કરતા મયૂરને હાસ્યપાત્ર બનાવતા ચોતરફ (ઘણું) નૃત્ય કરે છે. ૧૧.

ભગવાન કલહંસોના કૂજન જેવું કૂજન કરે છે, કારણ કે કામમાં મુખ્ય બે કાર્યો કરવાનાં છે; (૧) રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે **કૂજન** અને (૨) રસનો[1] અનુભવ (ભોગ) થાય તે માટે **બંધો**. જ્યારે મયૂર મયૂરીની સન્નિધિમાં જ (કામથી) મત્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાનાં સર્વ ગાત્રો વિસ્તારે છે[2] (કળા કરે છે), અને તેનાં બધાં ગાત્રોમાંથી રસ એકઠો થઈ તેનાં બે ચક્ષુઓમાંથી બહાર નીકળે છે, અને મયૂરીના (તે રસને ઝીલે છે તેથી) મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી રીતે મયૂરનું રેતઃ (રસ) (શરીરના) ઉપલા ભાગમાંથી બહાર નીકળે છે અને (જ્ઞાનના સાધનરૂપ ચક્ષુદ્વારા એટલે) જ્ઞાનદ્વારા બહાર નીકળે છે. મયૂરવિનાના બીજા બધાના કામમાં[3] જે રસો હોય છે તે બધા રસો પ્રાકૃત જ હોય છે. (મયૂરના કામમાં પ્રાકૃત રસ નથી) તેથી જ તેમાં (મયૂરના કામમાં) વિચિત્ર રીતે (માત્ર નૃત્યથી) કાર્ય (ગર્ભધારણ) થાય છે.

શબ્દ મનપૂર્વક થાય છે. (શબ્દ કરવાનો મનમાં વિચાર થયા પછી શબ્દ બોલાય છે અથવા અવાજ થાય છે) તેથી માનસ જ[4] જેનું શરણ છે એવા, રસ અને અરસનો* ભેદ કરનાર હંસનું જ [5]કૂજન તેવું[6] (અપ્રાકૃત) હોય છે. તેથી જ હંસ સર્વથી (બીજા સર્વ પ્રાણીઓથી) વિલક્ષણ છે, એમ કહેવા તેને 'કલહંસ' કહેલો છે; કારણ કે તે કલાઓનો

---

૧. કૂજનથી ઉત્પન્ન થએલા રસનો અનુભવ. (લે).

૨. મયૂર તેના ગાત્રને વિસ્તારે છે તે ગાત્રનો વિસ્તાર જ 'બંધ'ને ઠેકાણે છે. (પ્ર)

૩. બીજાઓના **કામમાં** 'આશ્લેષ' વિગેરે થાય છે તે. (લે)

૪. માનસ એટલે મન; માનસ એટલે માનસરોવર, બ્રહ્માએ આ સરોવર કૈલાસ ઉપર મનથી બનાવેલું તેથી તે **'માનસ'** કહેવાય છે. હંસો વર્ષાઋતુ શરુ થવાનો વખત થાય ત્યારે આ સરોવરે જાય છે જ. ૫. **કૂજન** એટલે મધુર શબ્દ કરવો, મધુર ગાવું.

૬. **તેવું** એટલે ભગવાનને કૂજન કરાવે તેવું, ભગવાનના કૂજનને ઉત્પન્ન કરનાર.લે.

* **રસ** દુધ અને **અરસ** જલ. દુધ અને જલ ભેગાં કરેલાં હોય તે છૂટાં પાડવાના ચાતુર્યમાટે હંસ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આ તેમની ખાસ કલા છે.

હંસ[1] છે. ઘણાઓના (કૂજનો) જેવું એક જ પ્રકારનું જે (કૂજન) કરે તે તે કામમાં ઘણા પ્રવીણ હોવા જોઈએ.[2] રસના અવાંતર (પેટા) ભેદોનો આવિર્ભાવ થાય તે માટે ભગવાન પોતે સર્વે કલહંસોના કૂજનો જેવું કૂજન કરે છે.

જો મયૂર મયૂરી સાથે રસથી નૃત્ય કરતો હોય તો તે નૃત્ય કરતા મયૂર પેઠે ભગવાન ચારે તરફ નૃત્ય કરે છે. જો મયૂર તેવી રીતે રસથી નૃત્ય કરતો ન હોય પણ મેઘ વિગેરેને જોઈને અથવા સ્વભાવથી નૃત્ય કરતો હોય તો પણ રસાભાસ અથવા ભાવાભાસનું નિરૂપણ કરવા ભગવાન નૃત્ય કરે છે. જો તે પ્રમાણે ભગવાન નૃત્ય ન કરે તો રસ પુષ્ટ ન થાય. "**કોઈવાર (નૃત્ય કરતા મયૂરને) હાસ્યપાત્ર બનાવતા**" એ શબ્દોથી આ અર્થ કહેલો છે. કોઈવાર મયૂરને હાસ્યપાત્ર બનાવતા[3] **ભગવાન નૃત્ય કરે છે.** "આ સારી રીતે નૃત્ય કરતો નથી" એમ છોકરાઓ મયૂરને હસે છે, (કારણ કે ભગવાનનું નૃત્ય તેના કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોય છે). સદા ભગવાન આવી રીતે મયૂરને હાસ્યપાત્ર બનાવી નૃત્ય કરતા નથી, પણ કોઈવાર જ એમ કરે છે, તેમ જણાવવા '**કોઈવાર**' શબ્દ બીજીવાર યોજેલો છે.

હવે (શ્લો. ૧૨માં) મોક્ષલીલા કહે છેઃ—

मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दूरगान् पशून् ॥
क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥१२॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) મેઘના જેવી ગંભીર અને ગાયો તથા ગોપાલોને આનંદદાયક (મનોજ્ઞ) વાણીથી દૂર ગએલાં પશુઓને કોઈવાર પ્રીતિથી (તેમના) નામોથી બોલાવે છે. ૧૨.

ભગવાન વાણીથી દૂર ગએલાં પશુઓને નામથી કોઈવાર બોલાવે છે. એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. ભગવાનનું સાયુજ્ય[4] અને મુક્તિ ભગવાન આપે ત્યારે જ

---

૧. **કલાઓનો હંસ** એટલે અવ્યક્ત મધુર શબ્દોનો વિવેચક. (**प्र**). **કલાઓનો** એટલે અવ્યક્ત મધુર શબ્દોનો, **હંસ** એટલે પ્રકાશક. (**ले**).

૨. ભગવાન કૂજનમાં ઘણા પ્રવીણ છે, એમ આથી દર્શાવે છે. (**ले**).

૩. મયૂર બે પ્રકારે નૃત્ય કરે છે. (૧) મયૂરી સાથે રસથી નૃત્ય કરે છે. (૨) મેઘ વિગેરે જોઈને અથવા સ્વભાવથી. પહેલા પ્રકારના નૃત્યમાં રસ જ પ્રધાન છે. બીજા પ્રકારનું નૃત્ય માત્ર રમત (ક્રીડા) માટે છે. બીજા પ્રકારનું નૃત્ય શૃંગાર ઉત્પન્ન કરનાર છે; અને તેવું નૃત્ય મયૂર કરે ત્યારે તેને ભગવાન હાસ્યપાત્ર બનાવે છે. (**ले**).

૪. સાથે જોડાય (**सह युनक्ति**) તે **સયુક્** (સખા), તેનો ભાવ તે **સાયુજ્ય** એટલે ભગવાન સાથેનો પ્રથમ સંયોગ; **મુક્તિ** એટલે દુઃખનો અભાવ. પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે આ બેનો એવો અર્થ છે. બીજા માર્ગ પ્રમાણે સાયુજ્ય એટલે ભગવાનમાં પ્રવેશ, અને મુક્તિ એટલે જીવની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ. આ ઉભયમાર્ગો પ્રમાણે ભગવાન મોક્ષ આપે છે, એમ અહીં સુબોધિનીજીમાં દર્શાવેલ છે. આ બંને પ્રકારનો મોક્ષ ભગવાન આપે તો જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે "જનાર્દન પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા રાખવી" એવું વાકય છે. (**प्र**).

પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વશાસ્ત્રોમાં કહેલાં (મોક્ષનાં) સાધનો જુદા જુદા ધર્મોથી[1] ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે છે. આ પ્રમાણે જીવનો ભગવાન સાથે સંબંધ થતાં ભગવાન પણ સામા તેવા જ ધર્મ આચરે છે, અને ભગવાને આવી રીતે આચરેલા ધર્મ જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો સિદ્ધાંત[2] છે. "(હે અભદ્રને દૂર કરનાર! દીનપર પ્રેમ રાખનાર સ્વામિઓએ એટલું જ કરવું જોઈએ કે) સમયે પોતાની બુદ્ધિથી (ચિત્તથી) તેઓને સંભારવા, તેથી (તે) પ્રાણીઓને શાંતિ થાય છે" (એમ પ્રચેતાઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે) તેમાં પણ આ જ સિદ્ધાંત છે. તેથી ભક્તો ભગવાનના નામનું સ્મરણ કરે છે અને કીર્તન કરે છે, તે એટલા માટે કે ભગવાન તેમના નામનું ગ્રહણ કરે (તેમનું નામ લે.)

ભગવાન આવાં દૂર ગએલાં પશુઓનાં નામ લે છે તે પણ **મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી** એટલે તે સર્વના તાપનું નિવારણ કરે તેવા રૂપથી તેઓનાં નામ લે છે. વળી તેઓનાં નામ કૃપા કરી અવસરે–યોગ્ય સમયે લે છે. જ્યારે તે પશુઓ

સાયુજ્ય એટલે ભગવાન સાથે જોડાવું, પશુઓ ભગવાનથી દૂર હતા ત્યાંથી ભગવાન પાસે આવી, ભગવાન સાથે (સમીપ) થઈ જાય તે **સાયુજ્ય**. તૃણ (ઘાસ) વિગેરે વિષયોમાંથી છૂટે તે **મુક્તિ**; સંસારથી છૂટવું તે **મુક્તિ**. (લે).

૧. શાસ્ત્રો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વિગેરે **જુદા જુદા ધર્મોથી** ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે છે. (લે).

૨. મોક્ષ ભગવાન જ આપતા હોય તો શાસ્ત્રો શું કામનાં? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તેથી શાસ્ત્રો કેવી રીતે ઉપયોગનાં છે તે અહીં જણાવ્યું છે. મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદ, પુરાણ, યોગ, સાંખ્ય વિગેરે સર્વ શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન, ઉપાસના, ચિત્તનો નિરોધ અને સંન્યાસ વિગેરે જે જે સાધનો કહેલાં છે તે સારી રીતે કરવામાં આવે તો તેનાથી ભગવાનમાં એકતાનતારૂપ મનનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે સાધનો ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે છે અને પછી તે જ સાધનો ભગવાનની બુદ્ધિમાં પ્રતિફલિત થાય છે (ભગવાનના વિચારમાં આવે છે), એટલે ભગવાન પણ તે જ પ્રમાણે કરે છે. તેથી જ ભીષ્મે બાણશય્યાપર સૂતા પછી ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું ત્યારે ભગવાને પણ તેમનો વિચાર કર્યો. આ મહાભારતમાં રાજધર્મમાં ઘણા શ્લોકોથી કહેલું છે. ધ્રુવે પોતાના આત્માને ભગવાનમાં જોડયો એટલે ભગવાને પોતે ધ્રુવ પાસે પધારી તેને દર્શન આપ્યાં, એમ અહીં ચોથા સ્કંધમાં કહેલું છે. તેથી જીવે આચરેલાં સાધનો વિચારી, ભગવાન પોતે તે પ્રમાણે આચરણ કરે ત્યારે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો **સિદ્ધાંત** છે. (પ્ર).

શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તન એ સાધનો જીવ કરે, પછી ભગવાન પણ તે કરે છે અને ત્યારે જ તેમનાથી ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે; 'ભક્તો આ સાધન ભગવાનને નિવેદન કરે છે' એમ ભગવાન જાણે, તે તેમણે શ્રવણ કર્યું. "આ જીવનો મોક્ષ કરવાનો છે" એમ ભગવાન વિચારે, તે તેમણે સ્મરણ કર્યું. "અમુક જીવને મારી પાસે લઈ આવ" એમ ભગવાન પોતાના અતિવાહિકો(જીવને ભગવાન પાસે લઈ જનારા સેવકો)ને આજ્ઞા કરે, તે તેમણે કીર્તન કર્યું. પાદસેવન વિગેરે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી થાય છે. (લે).

(ભગવાનથી) દૂર ગએલાં હોય જેથી જે ભગવાનનો તેમને સાક્ષાત્કાર થએલો છે તેમનું નામ તેઓ લેતાં ન હોય, ત્યારે ભગવાન એવાં દૂર ગએલાં પશુઓને જ બોલાવે છે. પશુઓ સ્વતઃ બુદ્ધિ વગરનાં હોય છે અને તેમને બીજો કોઈ (ભગવાન બોલાવે તે સિવાયનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો) ઉપાય નથી.[1] આવી રીતે ભગવાન તેમનું નામ લે છે, તે પણ **પ્રેમથી (પ્રીતિથી)** લે છે; કારણ કે પ્રીતિવિના નામ લે તો તેથી તેઓનું ચિત્ત વિષયોમાંથી છૂટી જાય એવું સંભવે નહિ. વિષયો પ્રત્યક્ષ છે, અને તેનો સદા ભોગ થાય છે. ભગવાન નામ લે તે 'શબ્દ' છે. પ્રત્યક્ષ જેનો અનુભવ થતો હોય તે શબ્દથી વધારે બલવાન હોઈ, શબ્દ પ્રત્યક્ષથી દુર્બલ હોવાથી, ભગવાન માત્ર નામ લે તો તેના શ્રવણથી વિષયોમાંથી ચિત્ત હટે નહિ, અને વિષયો તજી ભગવાન પાસે પશુઓ જાય નહિ; તેથી ભગવાન તેમનાં નામો પ્રીતિથી લે છે.

ભગવાન પશુઓનાં નામ લે તો ભગવાનની વાણી પણ જો અલૌકિક ન હોય તો તેનાથી અલૌકિક ફલ(મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તે જણાવવા આ ભગવાનની વાણી **ગાયો અને ગોપાલોને મનોજ્ઞ (આનંદદાયક)** કહેલી છે. વાણી સાક્ષાત્ ગાયો અને ગોપાલોને મનોજ્ઞ (આનંદદાયક) થાય છે. ગોપો ગુરુઓ[2] છે અને ગાયો અધિકારી જીવો જેવી છે. ગોપો અને ગાયો બંનેને પહેલાંથી જ[3] ભગવાનની વાણી મનોજ્ઞ-આનંદકારક લાગે છે, કારણ કે તેનાથી જ તેઓને ફલનો અનુભવ થાય છે.[4] કોઈને મુક્તિ આપવાની હોય ત્યારે ભગવાન આ જ[5] લીલા કરે છે.

---

૧. પશુઓ વેદના પૂર્વકાંડમાં કહેલ યજ્ઞ વિગેરે સાધનો કરી શકે નહિ; તેમ જ બુદ્ધિ વગરનાં હોઈ ઉત્તરકાંડમાં કહેલ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વિગેરે સાધનો પણ કરી શકે તેવાં નથી. (લે).

૨. **ગુરુ** એટલે શિક્ષક, (પ્ર). ગોપાલો ગાયોને ભગવાનની સમીપ લાવે છે, તેથી તેઓ ગાયોને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવતા હોવાથી તેઓ 'ગુરુ' છે. (લે).

૩. ભગવાનનાં દર્શન થતાં **પહેલાં** જ. ભગવાન નામથી બોલાવે તે **ભગવાનની વાણીથી** જ તેમને રસનો અનુભવ થાય છે. (પેજ ૩૧ ઉપર નોટ ૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રતિફલિત કીર્તન) પછી ગાયો ભગવાન પાસે જઈ તેમનાં દર્શન કરે તે ફલ. ભગવાન બોલાવે ત્યારે તેમની વાણીથી જ આનંદ એટલે રસનો અનુભવ ગાયોને થાય છે. તેથી ભગવાનનું દર્શન (ફલ) પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, સાધનદશામાં જ તેમને રસનો અનુભવ થાય છે. ઉપર પ્રમાણે ભગવાન તેમને બોલાવે એ **ભગવાનની વાણી** સાધન દશામાં જ તેમને રસનો અનુભવ કરાવતી હોવાથી 'અલૌકિક' છે. (લે).

૪. અહીંસુધી પુષ્ટિમાર્ગપ્રમાણે સાયુજ્ય અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કેમ થાય છે તે દર્શાવ્યું. આ પછીના વાક્યથી મર્યાદામાર્ગપ્રમાણેના સાયુજ્ય અને મુક્તિને આ સિદ્ધાંત લાગુ પાડે છે. (પ્ર)

૫. 'આ જીવને મારી પાસે લઈ આવ' એવી આતિવાહિકને આજ્ઞા આપવાની **લીલા**. આ કીર્તનરૂપ છે. શ્રવણ અને સ્મરણ તે પહેલાં થઈ ગએલાં હોવાથી તેઓ તેનાં અંગ છે, તેથી અહીં '**एव**' 'જ' યોજેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ તો મોક્ષનું દાન કરવા જ સાક્ષાત્ પ્રકટ થએલ હોવાથી પોતે જ ગાયોને બોલાવે છે અને આતિવાહિકની જરૂર નથી. (લે)

ભગવાન માત્ર પોતાની વાણીથી જ પશુઓને બોલાવે તો કોને બોલાવે છે તે નહિ જણાવાથી, "મને બોલાવે છે" એમ ખબર નહિ પડવાથી પશુઓ પાછાં (ભગવાન પાસે) ન આવે તેવું પણ બને, તેથી કોને કોને બોલાવે છે, એમ (મોક્ષના) જુદા જુદા અધિકારીઓને જાણ થાય તેમાટે ભગવાન તેઓનાં **'નામો'** લઈ તેમને બોલાવે છે, એમ 'નામો' એ શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે, વળી તે દરેક પશુનાં અવાંતર સાધનો[1] પણ ભગવાને વિચારેલાં છે (ધ્યાનમાં લીધેલાં છે), એમ પણ દર્શાવવા 'નામો' એ શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે.

મૂલ તો આ બધાં પશુઓ (બુદ્ધિ વિનાના જીવો) અને તે પણ વળી (ભગવાનથી) દૂર ગએલાં.[2] તેથી જો ભગવાન પોતે એમને મોક્ષનું દાન ન કરે તો તેઓ મોક્ષવિનાનાં (બદ્ધ) જ રહે.

એ પ્રમાણે ચાર પુરુષાર્થથી લીલા કહી, હવે દશ રસના પ્રકારથી ભગવાનની લીલા કહે છે. તેમાં પહેલાં (શ્લો.૧૩થી) છ રસની લીલા કહે છેઃ-

चकोरक्रौञ्चचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः ॥
अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद् व्याघ्रसिंहयोः ॥१३॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નમનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) ચકોર, ક્રૌંચ, ચક્રાહ્વ, ભારદ્વાજ અને મયૂરના જેવો અવાજ કરતા હતા. પ્રાણીઓ મધ્યે વાઘ અને સિંહથી બીધેલા (હોય તેના) જેવો અવાજ કરતા હતા. ૧૩.

ચકોર ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. ચકોરનો ભોગ અલૌકિક છે. કારણ કે ચકોરસિવાય બીજું કોઈ પ્રાણી ભૂમિ ઉપર પડેલાં ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરી શકતું નથી. સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. સૂર્યકિરણો પેઠે જ ચકોર પક્ષીઓ પણ ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે.[3] જો ચકોર ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરતાં ન હોય તો તેમના શરીરમાં શીતલતા ન થાય.[4] પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરે છે પણ

---

૧. **અવાંતર સાધન** એટલે કીર્તન પહેલાંનું સાધન, રૂપનું ધ્યાન વિગેરે. **(લે)** **અવાંતર સાધન** એટલે યોગમાયા. **(પ્ર)** પોતાની પાસે ગાયોને લાવનાર અવાંતર સાધન 'યોગમાયા'નો પ્રભુ પરિગ્રહ કરે છે, એવો પ્રકાશકારનો મત જણાય છે; પણ મૂલમાં (સુબોધિનીમાં) '**च**' શબ્દ છે અને આ અવાંતર સાધનને (યોગમાયાને) 'નામોથી' એ બહુ-વચન સાથે કાંઈ સંબંધ જણાતો નથી. તેથી લેખના આશય પ્રમાણે ઉપર અર્થ કરેલો છે.

૨. **દૂર ગએલાં** તેથી ભગવાન ક્યાં છે, તે સ્થાનને નહિ જાણનારાં. **(પ્ર)** **દૂર ગએલાં** એટલે દેખાતાં ન હોય તેવાં. **(લે)** આ અર્થ લેખમાં પહેલાં આ શબ્દ આવેલ ત્યાં આપેલો છે).

૩. ચંદ્રનાં કિરણોમાં જલનો અંશ છે, અને સૂર્યનાં કિરણો તેનો ભોગ કરનારાં છે. [જો ચંદ્રનાં કિરણોનો (જલરૂપ છે તેનો) સૂર્યનાં કિરણો ભોગ કરતાં ન હોય, એટલે સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી જલનું ગ્રહણ કરતો ન હોય તો વરસાદ જ થાય નહિ.] તેવી જ રીતે **ચકોર પણ ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે. (લે)**

૪. ચંદ્રનાં કિરણોનો સ્પર્શ બહાર ત્વચાને થાય છે. તે કિરણો જો ત્વચાદ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ

પુરુષોનો ભોગ કોઈ કરતું નથી; તેથી ચંદ્રનાં કિરણો પુરુષરૂપ (નરજાતિ) હોવાથી તેઓનો ચકોરપક્ષીઓ ભોગ કરી શકે નહિ એમ ન માનવું, કારણ કે ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ ચકોરપક્ષીઓ કરે છે, તેમ જ સર્વ પુરુષોનો ભોગ સ્ત્રીઓ કરે છે; સર્વ પુરુષો સ્ત્રીઓથી ભોગવાય છે[1] અને તેઓનું દાસ્ય અનુભવે છે; તેઓની ગુલામી કરે છે. પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરે છે અને રસનો અનુભવ કરે છે. એમ તો માત્ર લોકમાં દેખાય છે;[2] પણ વસ્તુતઃ પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરતા નથી, રસનો અનુભવ કરતા નથી પણ સ્ત્રીઓની ગુલામી જ કરે છે. ભગવાન પુરુષોપેઠે દેખાવમાં જ રસનો અનુભવ કરતા હોય અને વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓનું દાસ્ય કરતા હોય તેવા નથી, એમ લૈકિક પુરુષોથી ભગવાન વિલક્ષણ[3] છે; તે જણાવવા શૃંગારરસના સંબંધમાં **ચકોરપક્ષી જેવો ભગવાન અવાજ કરે છે.** શૃંગારરસના સંબંધવાળાં ચકોરપક્ષીઓનો ભોગ અલૈકિક હોવાથી, ભગવાન તેઓના જેવો અવાજ કરે છે,[4] અને તેથી પોતે તેઓના જેમ અલૈકિક રસભોક્તા છે એમ જણાવે છે.

તેવી જ રીતે વીરરસમાં **ક્રૌંચપક્ષી**[5] પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ભગવાન તેઓના જેવો

કરતાં ન હોય તો તેમનાથી શરીરમાં શીતલતા ન થાય. ચંદ્રનાં કિરણોથી શરીરમાં તાપની શાંતિ (શીતલતા) થાય છે, એ તેના કાર્યથી ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ થાય છે એવું અનુમાન થાય છે. ચકોર પક્ષી તો ભૂમિ ઉપર પડેલાં ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરે છે, એ તેનામાં વિશેષ (ગુણ) છે. (**प्र**)

'ચંદ્રનાં કિરણો આપણે જોઈએ છીએ તેથી આપણાં નેત્રોનો તાપ મટે છે, તેમ ચકોરના નેત્રોનો તાપ પણ મટે; પણ તેથી ચકોર પક્ષી તે કિરણોનો ભોગ કરે છે એમ કેમ કહેવાય?' એવી શંકા મટાડવા આ વાક્ય કહેલું છે, જો **ચકોરપક્ષી ચંદ્રનાં કિરણોનો ભોગ કરતાં ન હોય તો તે કિરણોથી તેમના શરીરમાં શીતલતા ન થાય** અને અંગારા ખાવાથી તેમના શરીરમાં જે તાપ થએલો હોય તે મટે નહિ. (**ले**)

૧. **ભોગવાય છે** એટલે સાર અથવા સત્ત્વવિનાના કરાય છે. (**ले**)

૨. પુરુષો સ્ત્રીઓનો ભોગ કરે છે, એમ માત્ર લોક માને છે. વસ્તુતઃ સ્ત્રીઓ પુરુષોનો ભોગ કરી તેમને સાર અથવા સત્ત્વવિનાના કરે છે, છતાં પુરુષોમાં વિવેક રહેલો નહિ હોવાથી તેઓ એમ માને છે કે અમે સ્ત્રીઓનો ભોગ કરીએ છીએ. આનું વિવેચન ૧૦–૨૭–૩૪ પરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કરેલું છે, તેથી ચંદ્રકિરણો જેવા પુરુષો છે અને ચકોર જેવી સ્ત્રીઓ છે એવું તાત્પર્ય છે. ભગવાન આ પુરુષોથી જુદા પ્રકારે રસનો અનુભવ કરે છે. ચંદ્રકિરણ જેવી સ્ત્રીઓ છે અને ચકોર જેવા ભગવાન છે, તેથી તે ચકોર જેવો અવાજ કરે છે. (**ले**)

૩. કામશાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણો કોઈ પુરુષમાં સંભવતાં નથી તેથી પુરુષમાં ભોક્તૃત્વ ગૌણ (નામનું જ) છે; પણ સ્ત્રીઓ જ ભોગ કરનારી છે. ભગવાનમાં તો કામશાસ્ત્રમાં કહેલા સર્વ ગુણો હોવાથી તે પોતે ભોક્તા છે, તેથી ભગવાન પુરુષોથી વિલક્ષણ છે. (**यो**)

૪. જે જે રસનો સ્થાયિભાવ જે જે પ્રાણીમાં પ્રસિદ્ધ છે તે તે રસમાં ભગવાન તે તે પ્રાણીનું અનુકરણ કરે છે. જેમકે ચકોરમાં ચંદ્રિકામાટેનો પ્રેમ (શૃંગારરસનો સ્થાયિભાવ) પ્રસિદ્ધ છે. ક્રૌંચમાં યુદ્ધમાટેનો ઉત્સાહ (વીરરસનો સ્થાયિભાવ) પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભગવાન તેઓના જેવો અવાજ કરે છે, જેથી તે તે રસોની સ્મૃતિથી તે તે રસનો આસ્વાદ થતાં તે તે રસના શોખીન ભક્તો ભગવાનની સેવા કરી શકે; તેથી જ ભગવાન આવી રીતે બધા દશે રસો સંબંધની લીલા કરે છે એમ જાણવું. (**ले**)

૫. ક્રૌંચમાં વીરરસ પ્રસિદ્ધ છે. કાશ્મીર જેવા ઘણા બરફવાળા પ્રદેશમાં આ પક્ષીઓ ઇંડાં

અવાજ કરે છે અને પોતામાં વીરરસ પણ અલૌકિક છે એમ દર્શાવે છે. કરુણારસમાં **ચક્રવાકપક્ષી** પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ભગવાન તેના જેવો અવાજ કરે છે. ચક્રવાક કરુણામાં પ્રસિદ્ધ છે,[1] કારણ કે તે વિરહાવસ્થાનું (વિયોગનું) દુઃખ ઘણું અનુભવે છે. '**चक्र**' પદમાં ચક્ર ફરતું ફરતું કોઈને મારે એટલે કોઈનો પ્રાણ લે એવો ભાવાર્થ રહેલો[2] છે. તેવા ચક્રથી '**आह्व**' નામ અથવા બોલાવવાનું જેને છે તે ચક્રાહ્વ–**ચક્રવાક**; તેથી ચક્રવાકમાટે અવશ્ય કરુણા રહે જ, ચક્રવાકમાં કરુણારસ હોવાથી ભગવાન તેના જેવો અવાજ કરે છે.

(૪) **ભારદ્વાજપક્ષી** અદ્ભુતરસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ક્રમ નિયામક છે (ચોથો રસ અદ્ભુત રસ છે, અને અહીં 'ભારદ્વાજ' પક્ષી ચોથું કહેલું છે, તેથી તે ચોથારસમાટે (અદ્ભુતરસમાટે) પ્રસિદ્ધ છે, એમ ક્રમ ઉપરથી જણાય છે. 'ભારદ્વાજ' એવું જેનું નામ છે તે ભારદ્વાજપક્ષી. ભારદ્વાજ દ્વિજન્મ (બ્રાહ્મણ) હતા.[3] તેમના નામનો સંબંધ જણાવવો એ અદ્ભુતરસને અનુગુણ (યોગ્ય) છે.

(૫) **મયૂર** હાસ્યરસમાટે પ્રસિદ્ધ છે. મયૂર હાસ્યરસમાટે કેવીરીતે પ્રસિદ્ધ છે, તે પહેલાં (આજ અધ્યાયના શ્લો. ૧૧ પરનાં સુબોધિનીમાં) દર્શાવેલું છે. આ પાંચે રસો એકબીજાથી બહુ વિરુદ્ધ નથી, તેથી આ પાંચે ભેગા એક સાથે કહેલા છે; પણ (૬) ભયાનક રસ બીજા બધા રસોને દબાવી દેનારો છે, તેથી તેનું નિરૂપણ જુદું કરે છે. (ભગવાન) **પ્રાણીઓની મધ્યે વાઘ અને સિંહથી બીધેલાની પેઠે અવાજ કરે છે.** આવી રીતે રસનો આવિર્ભાવ કરવામાં પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અહીં '**स्म**' શબ્દ યોજેલો છે. ભય બે પ્રકારનો છે (૧) સ્વરૂપનો નાશ થવાનો ભય, અને (૨) અભિમાન

મૂકે છે અને પોતે દૂર દેશમાં રહે છે. તેમનાં ઇંડાં બરફથી ઢંકાઈ જવા છતાં તેઓ આકાશમાં ઉડી પોતાના શબ્દથી જ આવા બરફથી ઢંકાએલાં ઇંડાં સેવે છે અને તેથી ઇંડાં જીવે છે, આ તેમનું વીર્ય દર્શાવે છે. વળી હેમંત ઋતુમાં ક્રૌંચનો અવાજ જ વીરરસ ઉત્પન્ન કરનાર છે એવું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેથી પણ તે **વીરરસમાં પ્રસિદ્ધ** છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (**प्र**)

૧. કોઈને દુઃખ થાય ત્યારે કરુણા થાય. ચક્રવાક ચક્રવાકીના વિયોગથી બહુ વ્યાકુલ રહે છે. શોક તેને કાયમ રહ્યા કરે છે, તેથી તે બહુ દુઃખી રહે છે અને તેથી **કરુણારસમાટે તે** પ્રસિદ્ધ છે. (**यो**)

૨. ચક્રમાં એટલે જલચક્રમાં પડેલ પુરુષ બહુ દુઃખી થાય છે. તેને મારવા ચક્ર ઘણા પ્રકારે પ્રયાસ કરે છે. તેવી રીતે વિરહચક્રમાં પડેલો ચક્રવાક બહુ પીડા અનુભવે છે. તેના જેવો ભગવાન અવાજ કરી ભગવાન એમ દર્શાવે છે કે વ્રજની સ્ત્રીઓના વિરહથી તે વ્યાકુલ છે અને ચક્રભ્રમણમાં પડેલ પુરુષપેઠે દુઃખી છે. તેથી જ ગીતગોવિંદમાં ભગવાનનાં વચન છે કે "હે અનંગ, હરની ભ્રાંતિથી (મને શંકર માની) તું મને પ્રહાર ન કર" "હે સખિ! સારી રીતે ગોળસ્તનમંડલ મારા પ્રાણો સાથે કેમ રમે છે?" વિગેરે. આવી રીતે વિપ્રલંભ શૃંગારમાં કરુણારસ સ્પષ્ટ છે. શૃંગારરસનો સંબંધ હોવાથી જ કરુણારસમાં રસ છે. જ્યાં કરુણાને શૃંગારનો સંબંધ ન હોય ત્યાં તે માત્ર કરુણા જ રહે છે, પણ કરુણારસ હોતો નથી. તેવી જ રીતે હાસ્ય વિગેરે બીજા રસોમાં પણ શૃંગારરસના સંબંધથી જ રસપણું હોય છે, કારણ કે નાટ્યશાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે શૃંગારરસમાં સર્વ રસોનો સમાવેશ થાય છે. (**यो**)

૩. દ્રોણાચાર્ય ભારદ્વાજ હતા. **ભારદ્વાજ** એટલે ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર. ભરદ્વાજ ઋષિનું વીર્ય ઘૃતાચિ અપ્સરાને જોઈ સ્ખલિત થયું, તે તેમણે દ્રોણ(વાસણ)માં રાખ્યું; તેમાંથી દ્રોણનો જન્મ થયો, આવી અદ્ભુત રીતે ભારદ્વાજનો જન્મ થએલો હોવાથી તે નામ 'અદ્ભુત' રસસાથે સંબંધ ધરાવે છે,

વિગેરે ધર્મો નાશ થવાનો ભય. તે પૈકી (પ્રથમ) સ્વરૂપનો નાશ થવાનો ભય[1] વાઘથી થાય છે અને (બીજો) અભિમાન વિગેરે ધર્મો નાશ થવાનો ભય[1] સિંહથી થાય છે. વળી ભય બહુ પ્રકારનો હોય છે. સામો ઉપાય કરી ન શકે (વૈર વાળી શકે નહિ) તેવાં પ્રાણીઓને મનથી કલ્પવામાં આવેલો ભય પણ થાય છે, અને બીજાઓને (વૈર વાળી શકે તેવાઓને) બીજી રીતે (વાસ્તવિક ભય આવે ત્યારે) ભય થાય છે. તેમાં સસલાં વિગેરે પ્રાણીઓમાં વૈર વાળવાની સંભાવના પણ હોતી નથી, આવાં પ્રાણીઓની અવસ્થા ભયની છેવટની હદ છે. (ઘણામાં ઘણો ભય આવાં પ્રાણીઓને થાય છે. ભય આવે ત્યારે વૈર વાળવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ શાંત રીતે પડયાં રહે છે. તેથી આવાં પ્રાણીઓને ભય થાય છે તેવો ભય થયો છે, એમ દર્શાવવા શાંત પડયા રહેવું જોઈએ પણ) રસનો અભિનય કરવાનો હોય ત્યારે ચેષ્ટા (ક્રિયા) કરતાં વચનથી તે વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે; તેથી ભગવાન આવાં પ્રાણીઓના જેવો વાઘ અને સિંહથી બીધેલા હોય તેવો અવાજ કરે છે એમ જ કહેલ છે.

(એવી રીતે છ રસની લીલા કહી) હવે (શ્લો.૧૪થી સાતમા) બીભત્સરસની લીલા[2] કહે છે.

---

૧. સ્વરૂપનો નાશ થવાના કારણરૂપ ભયનું ઉદ્દીપન કરનાર (વધારનાર) **વાઘ** છે. તેવી જ રીતે અભિમાન વિગેરે ધર્મોનો નાશ થવાના ભયનું ઉદ્દીપન કરનાર **સિંહ** છે. (**પ્ર**)

૨. બીભત્સરસનો અનુભાવ અને ઉદ્દીપનવિભાવ કરાવનારી **લીલા**. (**પ્ર**) આ બીભત્સરસમાં પણ શૃંગારરસના સંબંધથી જ રસપણું થાય છે, નહિ તો કેવલ બીભત્સ રહે, રસ ન થાય. શૃંગારરસમાં બીભત્સરસની પણ આકાંક્ષા રહે છે, તેથી જ બંને રસના આલંબનવિભાવમાં પરસ્પર અત્યંત આકાંક્ષા રહે છે અને તેથી માન ખંડિતા વિગેરે ભાવો થાય છે. બીભત્સરસનો સ્થાયિભાવ જુગુપ્સા (અણગમો અથવા તિરસ્કાર) છે, અને તેથી મન તે ભાવ ઉપજાવનાર તરફથી પાછું હઠે છે. જરા પણ સ્નેહની ખામી જોવાથી, ખોટા જ્ઞાનથી, અથવા (પ્રેમીનું) અયોગ્ય આચરણ જોવાથી, તેનાથી પરમ આનંદ થાય તેમ નથી એવું ભાન થતાં માન ખંડિતા વિગેરે ભાવો આ(બીભત્સરસ)થી થાય છે, તેથી શૃંગારરસનું પોષણ કરતાં જ બીભત્સમાં પણ રસપણું થાય છે. તેથી જ કાવ્યપ્રકાશમાં વ્યંજનાનું દૃષ્ટાંત "**निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटम्**..." શ્લોકમાં આપેલું છે. નાયિકા નાયકને મનાવવા દૂતિને મોકલે છે, તે દૂતિ સાથે નાયકે સંભોગ કર્યાનું જ્ઞાન નાયિકાને થતાં આ શ્લોકમાં તે તેને 'અધમ' કહે છે; કારણકે તે તેના હલકા કાર્યથી બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થતાં નાયિકાનું મન તેનાથી હટે છે. તેવી જ રીતે ગીતગોવિંદમાં પણ "હે માધવ, હે કેશવ, તમે જાઓ; ઠગવાની વાત ન કરો" શ્લોકમાં બીભત્સરસ દેખાય છે. અહીં ભગવાન બલભદ્રની પગચંપી કરે છે તે જોઈ, 'ભગવાન શૃંગાર–રમણનો ઉદ્યોગ તજી આવી નકામી ક્રિયા કેમ કરે છે?' તેવો ગોપીઓના મનમાં બીભત્સરસ થાય છે. માત્ર અણગમો ઉપજાવે તેવી ચીજનું નિરૂપણ કરવાથી બીભત્સરસ થતો નથી, કારણ કે ઉત્તમ પુરુષોને જે ગમે અને તેમને જેનાથી સુખ થાય તે રસ. માત્ર ખરાબ ચીજનું વર્ણન કરવાથી તો ઉત્તમ પુરુષોને વમન વિગેરે થવાથી દુ:ખ થાય અને સુખ લેશ પણ ન થાય, તેથી ત્યાં રસ જ નથી; તેથી શૃંગારરસના સંબંધથી જ બીભત્સરસમાં રસપણું છે, તેવી જ રીતે વીર, કરુણા, હાસ્ય વિગેરે રસો પણ શૃંગારરસના (પોષક) વિભાગો જ છે, અને તેમનાથી શૃંગારરસ પુષ્ટ થાય છે. તેથી "**તે રસ જ છે**" **એ શ્રુતિ શૃંગારરસના આત્મા વૃંદાવનચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણનું જ નિરૂપણ કરે છે. (યો)**

क्वचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्संगोपबर्हणम् ॥
स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः ॥१४॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્ન મનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ) પોતે ક્રીડાથી બહુ થાકી ગએલા અને ગોપના ખોળાનું ઓશીકું કરેલા (કરી સૂતેલા) આર્ય-(બલભદ્ર)નો કોઈવાર પગચંપી વિગેરેથી શ્રમ દૂર કરે છે. ૧૪.

(ભગવાન) **પોતે કોઈવાર પગચંપી વિગેરેથી આર્ય(બલભદ્ર)નો શ્રમ દૂર કરે છે;** કારણ કે જે ચાલે તેના પગને શ્રમ થાય છે. અહીં 'વિગેરે' શબ્દથી અંગમર્દન (શરીરની ચંપી) તે(બલભદ્ર) કહે તે કરવું, શય્યા પાથરવી વિગેરે કહેલાં છે. (આ બધાં કાર્યો કરી ભગવાન બલભદ્રનો શ્રમ ઉતારે છે). ઉત્તમ હોય તે હીન(હલકા)થી પણ હલકો ભાવ જણાવે ત્યારે બીભત્સ[1] થાય છે. ભગવાન આવી રીતે વર્તે તે ભક્તોને જ બહુ અનુચિત (અયોગ્ય) લાગે, તેથી તેમને જ તે બીભત્સ જણાય. જેમકે "ખાડા-ખડીઆવાળા ભાગમાં રહેલું માંસ પણ શાંતિથી ખાય છે" (માલતીમાધવ ૫. ૧૬) તે જોવું પિશાચોને બીભત્સ લાગતું નથી, તેવી રીતે માંસ ખાવામાં આવે તે જોવા છતાં પિશાચોને તેથી બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ આપણા જેવાને જ (તે સાંભળવાથી પણ) બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ ભગવાન બલભદ્રની પગચંપી કરે, શય્યા પાથરી આપે તેથી ભક્તોને જ બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થાય, પણ બીજાને ઉત્પન્ન થાય નહિ; કારણ કે હરકોઈ રસમાં જે કોઈની પ્રીતિ હોય તે ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે, તે માટે આ સર્વ દશે રસો જુદા જુદા રસમાં પ્રેમવાળા જીવોનો ભગવાનનું ભજન કરવાનો અધિકાર જણાવવા અહીં ભગવાનમાં વર્ણવેલા છે.

ભગવાન બલભદ્રની પગચંપી વિગેરે કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે બલભદ્ર ક્રીડાથી થાકી ગએલા છે. આ ક્રીડા તે મલ્લક્રીડા, ભગવાનસાથે જ તેમણે મલ્લક્રીડા કરેલી; કારણ કે સર્વથી બલવાન સાથે એવી ક્રીડા કરીને લીધેલા શ્રમથી ઘણું બલ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આરંભમાં (પ્રથમ) ઘણી પીડા થાય છે. આ પીડા દૂર કરવાનો ઉપાય ભગવાનસિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી, કારણ કે ભગવાનના બલથી જ તે પીડા બહુ થએલી છે, ભગવાનસાથે તેમણે ઘણી મલ્લક્રીડા (કુસ્તી) કરેલી, આ હકીકત **'બહુ થાકેલા'** શબ્દથી કહેલી છે. બલભદ્ર થાકી જવાથી બહુ વિહ્વલ થયા હતા, એમ **"કોઈ ગોપના જ ખોળાનું ઓશીકું કરેલા"** તેથી સૂચવાએલું છે, બહુ વિહ્વલ થએલા હોવાથી જ તે વિકલ[2] (ભાનરહિત) થએલા હતા અને તેથી જ પોતાના સ્વામિ (ભગવાન) આવા ઉપચાર કરે તે સહન કરતા હતા. (ભાનરહિત ન હોય તો ભગવાનને આવું હલકું કામ કરવા ન જ દે.) બલભદ્ર આર્ય (મોટાભાઈ) હોવાથી જ ભગવાન આવું હલકું કામ કરતા હતા.

હવે (શ્લો.૧૫માં) રૌદ્રરસ[3] (આઠમો) કહે છેઃ–

---

૧. **બીભત્સ** એટલે જોનારને અણગમો અથવા તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર. (લે)

૨. બલભદ્રને આ સમયે 'ભગવાન મારા સ્વામિ છે' એવી સ્ફૂર્તિરૂપ જ્ઞાન રહેલું નથી, કારણ કે તે ક્રિયામાં જ રોકાએલા છે. આ તેમનું જ્ઞાન જતું રહેલું હોવાથી તે **'વિકલ'** છે. (લે)

૩. ગોપોએ ઉદ્દીપન (જાગ્રત) કરેલો અને અનુભવાવેલો **રૌદ્રરસ (પ્ર)**.આ રૌદ્રરસ પણ શૃંગારરસના

नृत्यतो गायतः क्वापि युध्यतो वल्गतो मिथः॥
गृहीतहस्तौ गोपालान् हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥१५॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નમનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) ક્યાંક નૃત્ય કરતા, (ક્યાંક) સામસામા યુદ્ધ કરતા અને (ક્યાંક) બડાઈ કરતા ગોપાલોને હાથપકડી હસતા હતા અને તેમની પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૫.

અહીં રૌદ્રરસ કહેલો છે, કારણ કે મલ્લોના વીરરસ જેવો (ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનાર) રૌદ્રરસ છે. આ રસ ભગવાનમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, બીજાઓમાં એટલે ગોપોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં ભગવાન તેમાં ભળે[1] છે, તેથી આ પણ ભગવાનની રસવાળી લીલા (ગણેલી)છે.

कायवाङ्मनोभिर्यद्युक्तमयुक्तं पीडकं च तत्। चतुर्विधा मल्ललीला स्तूयते हरिणा मुदा॥१॥

(૧) કાયા (૨) વાણી અને (૩) મનથી જે યોગ્ય છે, અને (૪) જે પીડા કરનાર હોઈ અયોગ્ય[2] છે. તેવી ચારપ્રકારની મલ્લલીલાની હરિ આનંદથી પ્રશંસા કરે છે.[3]

આ લીલા (મલ્લલીલાની પ્રશંસા) શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર ઉભય કરે છે, તેથી આ બંનેની સાધારણ લીલા હોવાથી તે બંને કરે છે એમ કહ્યું છે. મલ્લયુદ્ધમાં બબ્બે (મલ્લની જોડી યુદ્ધ કરે છે), બીજે બધા ઘણા (એકસાથે ક્રીડા કરે છે). આ ચાર પૈકી નૃત્ય કાયાની લીલા છે, ગાન વાણીની લીલા છે, અને બડાઈ મારવામાં પોતપોતાની બડાઈનાં બણગાં ફૂંકવાનાં હોવાથી તે માનસી (મનની) લીલા છે. અને સામસામા યુદ્ધ કરવું એ દુઃખરૂપ કાર્ય શારીરિક કાર્ય જેવું છે. આવી રમતો કરતા **કેટલાક ગોપોને શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ હસતા હતા અને કેટલાકની પ્રશંસા કરતા હતા.** કોઈએ પક્ષપાતથી કોઈની ક્રિયા(રમત)માં વચ્ચે આવવું નહિ, એમ જણાવવા તેઓ એકબીજા ગોપોના **હાથ પકડી** તેમની હાંસી અથવા પ્રશંસા કરતા હતા. આવી રીતે કોઈની હાંસી અથવા પ્રશંસા કરવી, એ રમત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; અને તેમ જે કરતા હોય તે રમતમાં મુખ્ય રમનારા છે એમ જણાવે છે. અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંને હસતા હતા અને પ્રશંસા કરતા હતા. પ્રથમ હસીને પોતાનો સંતોષ દેખાડતા હતા, અને પછી પ્રશંસા કરતા હતા.

સંબંધવાળો છે. આવા મલ્લયુદ્ધમાં ભગવાનની આસક્તિ છે એમ ગોપીઓ જુએ છે, ત્યારે આવી રીતે વૃથા સમય ગૂમાવનાર નંદનંદન તરફ શૃંગારરસના સંબંધવાળા ક્રોધમાંથી તેમનામાં રૌદ્રરસ ઉત્પન્ન થાય છે, આવી રીતે આમાં પણ શૃંગારરસનો સંબંધ હોવાથી જ તે 'રસ' છે. ક્રોધ–સ્થાયિભાવવાળો આ રૌદ્રરસનો માનિની (પોતે માન કરે અને નાયક પાસે જાય નહિ તે) અને (નાયકે જેનો ત્યાગ કરેલો હોય તે) વિપ્રલબ્ધા નાયિકાઓને ઘણી રીતે અનુભવ થાય છે. **(यो)**

૧. ગોપોને અનુભવ થતા આ રસનું ભગવાન વર્ણન કરે છે. **(ले)**

૨. નૃત્ય, ગાન અને બડાઈ મારવી, એ ત્રણ અનુક્રમે કાયા, વાણી અને મનના યુક્ત અથવા પીડા નહિ કરનારાં યુદ્ધ છે. સામસામા યુદ્ધ કરવું એ પીડા કરનારું અથવા અયુક્ત યુદ્ધ છે. **(का)**

૩. **હરિ આ મલ્લયુદ્ધની પ્રશંસા જ કરે છે,** પોતે તે લીલા કરતા નથી; કારણ કે કાયા, વાણી અને મનથી નૃત્ય વિગેરે જે ક્રીડા થાય છે તે ભ્રમથી યુક્ત, અયુક્ત અને પીડા કરનારી છે, પણ યુક્ત (યોગ્ય) અને પીડા ન કરે તેવી લીલા મુખ્ય ભક્તો સાથે ભગવાન કરે છે એવો ભાવ છે. **(प्र)**

હવે (શ્લોક ૧૬માં) શાન્તરસ(નવમા)ની[1] લીલા કહે છે:-

क्वचित् पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्षितः ॥
वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्संगोपबर्हणः ॥१६॥

(આવા વૃંદાવનમાં પ્રસન્નમનવાળા લક્ષ્મીયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ)જેમણે નિયુદ્ધનો શ્રમ જીતેલો છે, તે કોઈવાર વૃક્ષમૂલનો આશ્રય કરી પલ્લવની શય્યાઓમાં ગોપોના ખોળાનાં ઓશીકાં કરી શયન કરે છે. ૧૬.

આ શાન્તરસની લીલા છે, કારણ કે જેમણે શયન કરેલું છે તે શાંત જેવા[2] છે. **નિયુદ્ધ** એટલે બાહુયુદ્ધ[3]; **તેમાં જે શ્રમ થએલ હોય તે જીતેલો છે જેમણે** (એવા ભગવાન શયન કરે છે). ભગવાન પોતાનાં ઘણાં રૂપો કરે છે, અને ગોપો દરેક વૃક્ષના મૂલમાં "હું શય્યા પહેલો કરૂં" "હું શય્યા પહેલો કરૂં" એમ એકબીજાસાથે હરિફાઈ કરી ભગવાનમાટે જુદી જુદી શય્યા કરે છે; તેથી વૃક્ષના મૂલોમાં ઘણી શય્યાઓ થાય છે, તે બધા ગોપોને એકસાથે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન તે બધી શય્યાઓમાં પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપથી શયન કરે છે, તેથી અહીં **પલ્લવની 'શય્યાઓમાં' ભગવાન શયન કરે છે.** એમ 'શય્યા' શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે. શાંતરસ દરેકમાં પર્યવસાન પામે છે,[4] (તેનું પરિણામ દરેકને જુદું જુદું જણાય છે) તેથી દરેક ગોપ જુદી જુદી શય્યા કરે છે અને ઘણી શય્યાઓ થાય છે; અને બધીમાં ભગવાન શયન કરે છે. શાંતરસનું દરેકમાં પર્યવસાન થાય છે, એમ જણાવવા 'શય્યા' શબ્દ બહુવચનમાં યોજેલો છે.

'ગોપો જુદી જુદી શય્યાઓ કરે, પણ ભગવાન અનેક રૂપ કરી બધી શય્યાઓમાં શયન શા માટે કરે?' એવી શંકા થાય તેનું નિવારણ કરવા ભગવાને "**વૃક્ષમૂલનો**

---

૧. **શાંતરસની** એટલે શાંતરસના અનુભાવવાળી લીલા. (**प्र**). આ પણ શૃંગારરસના સંબંધવાળી હોવાથી જ રસ છે. આનો શૃંગારરસ સાથેનો સંબંધ સુબોધિનીમાં પરોક્ષરીતે જણાવેલો છે, અને ટિપ્પણીમાં તો સ્પષ્ટ જ કહેલો છે. આવી રીતે આ નવે રસનો શૃંગારરસ સાથે સંબંધ થવાથી જ તેમનું રસપણું છે. ભક્તિરસ (દશમો) તો કોઈવાર શૃંગારરસના અંગ તરીકે અને કોઈવાર સ્વતંત્ર રીતે વર્ણવેલો હોય છે. શૃંગારરસનો સંબંધ હોય તો જ રસપણું થાય, એ નિયમ વિદ્વાનો ભક્તિરસને લાગુ પાડતા નથી. ભક્તિરસને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી, કારણ કે "શૃંગારમાં જ સર્વ રસો છે" એ કાવ્યની મર્યાદા છે, અને તેમાં આ નવ રસો જ છે. તેથી આ નવ રસ માટે જ તે નિયમ છે. ભક્તિરસ તેમાં (કાવ્યોમાં) પ્રસિદ્ધ નથી. (**यो**)

૨. કંટાળો અને પ્રયત્નની શિથિલતાવાળો હોય તે 'શાંત' કહેવાય. શયન કરેલ તેના 'જેવો' છે. જો કે આઠ જ રસો મુખ્ય છે, છતાં કંટાળાને શૃંગારરસના વ્યભિચારિભાવ તરીકે ગણવામાં આવેલો છે; અને કંટાળો જ શાંતરસનો સ્થાયિભાવ છે, તેથી શાંતરસ પણ કહેલા જેવો થાય છે; તેથી અહીં **શાંત જેવા** છે એમ કહેલ છે. (**ले**)

૩. નિયુદ્ધ શબ્દથી અહીં સ્મરયુદ્ધ કહેલું છે, જો તેમ ન હોય તો (નિયુદ્ધનો તેવો અર્થ ન હોય તો) નીચે (નોટ ૪માં) જણાવવામાં આવે છે તે રીતે અહીં શાંતરસ કહેલો ગણાય નહિ.

૪. ઝાઝાઓની મધ્યે કંટાળો થાય ત્યાંસુધી રમણ સંભવતું નથી; તેથી પહેલાં જે રસો કહ્યા તેમના પ્રમાણે આ રસનું પર્યવસાન સમુદાયમાં (ઘણાના સમૂહમાં) થતું નથી. (**ले**)

આશ્રય કરેલો છે" એમ કહે છે. વૃક્ષનું મૂલ જ જેમનો આશ્રય છે તે **વૃક્ષમૂલ**, એટલે પરમહંસ, આવા પરમહંસોનો ભગવાન **આશ્રય** કરે છે.[1] તેથી ત્યાં જુદાં જુદાં વૃક્ષોનાં મૂલો પાસે અતીન્દ્રિયરીતે (દેખાય નહિ તેવીરીતે) રહેલા મોટા ઋષિઓને કૃતાર્થ કરવા[2] ભગવાન એવી રીતે વૃક્ષમૂલનો આશ્રય કરે છે એવો અર્થ છે. લોકોને જ એવી પ્રતીતિ હોય છે કે ભગવાન શય્યામાં પોઢે છે, પણ વસ્તુતઃ તે શય્યાઓ નથી; પણ યોગીઓનાં અંતઃકરણો છે, તેથી ભગવાન તેમાં પોઢે છે.[3]

વળી ભગવાને **ગોપોના ખોળાઓનું ઓશીકું કરેલ** છે. ગોપોનો ખોળો એ જ તેમનું ઓશીકું છે. આથી એમ દર્શાવ્યું છે કે ગોપોમાં (તેમના ખોળામાં) ભગવાન પોતાનું પ્રધાન (અંગ) (મસ્તક) સ્થાપન કરે છે, અને ઋષિઓમાં પોતાના અપ્રધાન (અંગ) (મસ્તક સિવાયનો શ્રીઅંગનો ભાગ) સ્થાપન કરે છે; (કારણ કે શય્યામાં પોઢે

૧. જે ગોપોના ખોળાને ઓશીકું કરીને પથારીમાં પોઢેલ હોય તે વૃક્ષના મૂલનો આશ્રય કરે તે અયોગ્ય જેવું જણાય છે, તેથી આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. અહીં 'શય્યા' પદથી શય્યા કહી છે એમ ન માનવું, કારણ કે ભગવાનમાં એવું વિશેષણ ઘટતું નથી. આમ હોવાથી જે અર્થ કહેવાનો છે, તે ઘણો ગોપ્ય હોવાથી શ્રીશુકદેવનું આ વચન પરોક્ષવાદવાળું (આડકતરી અથવા ગૂઢ રીતે ખરો અર્થ કહેલો હોય તેવું) છે, તેથી આચાર્યશ્રી પણ તેવી જ રીતે (પરોક્ષરીતે જ) અર્થ કહે છે; કારણ કે આ વૃક્ષોનાં મૂલોનો પોતાની પ્રિયાઓને ભગવાને સંકેત કરેલો છે (વૃક્ષોનાં મૂલ નીચે આપણે મળીશું એમ જણાવેલું છે); અને ગોપો અંતરંગ ભક્તો છે અને તેમણે મિત્રભાવ પ્રાપ્ત કરેલો છે, તેથી તેઓ બંનેને (ભગવાન અને પ્રિયાઓને) અનુકૂલ હોય તેવું કાર્ય કરનારા છે, તેથી જ તેઓએ સંકેતવાળાં વૃક્ષોનાં મૂલોમાં જ શય્યાઓ કરેલી છે; વળી સંકેત થયા પછી નાયિકાઓનાં અંતઃકરણો ત્યાં (વૃક્ષનાં મૂલોમાં) જ રહેલાં છે, તેથી તેઓને 'વૃક્ષમૂલ' કહેલાં છે. તેઓ ગુપ્તપણાથી રહેલાં છે, તેથી તેમને 'અતીંદ્રિયરીતે' રહેલાં કહેલાં છે; સર્વનો પરિત્યાગ કરી મનના ઉત્કટ ભાવની મુખ્યતાથી તેઓ આવેલાં છે, તેથી 'પરમહંસ' છે. છૂપા સંદેશાવાળાં ઘણાં ગોપ્ય વચન તેમણે કહેલાં છે, તેથી તેઓ 'ઋષિ' છે; અને તેથી જ તેઓ પરમ (મોટાં) છે (તેથી મોટા ઋષિ કહેલા છે). પ્રિય(ભગવાન)નો યોગ (સંયોગ) તેમને થાય છે, તેથી તેઓ (યોગવાળાં હોવાથી) 'યોગી' છે. શયનમાં ઓશીકું મુખ્ય છે, તેથી તેનું પ્રથમ જ નિરૂપણ કરવું જોઈએ; છતાં તે છેલ્લું (શ્લોકમાં) કહેલું છે, તેથી એમ જણાય છે કે રમણનો થાક લાગ્યા પછીનું શયન અહીં કહેલું છે; તેમ ન હોય તો ઓશીકાનો તો શય્યામાં જ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી, 'શય્યામાં શયન કરે છે એમ કહેતાં જ ઓશીકાં ઉપર શયન કરે છે એમ કહેલું જ ગણાય; તેથી 'ગોપોના ખોળાને ઓશીકું કરીને' એમ કહેત નહિ. છતાં આમ કહેલું છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે શય્યામાં ઓસીકું ન હતું. શય્યામાં રમણ વિવિધ પ્રકારના બંધોથી જ થાય છે (તેથી તેમાં ઓશીકાની જરૂર નથી). તેથી તે પૂરું થતાં તેનાથી થએલો શ્રમ દૂર કરવા ગોપો પોતાના ખોળાનું ઓશીકું કરે છે. આ સમયે ગોપો જ પ્રધાન છે, નાયિકાઓનું પ્રાધાન્ય નથી. આ ખ્યાલમાં રાખીને જ પરોક્ષવાદમાં આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે કે "**ગોપોમાં ભગવાન પોતાનું પ્રધાન સ્થાપન** કરે છે." **(ટિ)**
તેઓમાં પોતાના ચરણકમલનું સ્થાપન કરે છે. **(લે)**

૨. રમરયુદ્ધ પછી પણ ભગવાન શય્યામાં પોઢ્યા હોય ત્યારે અમે તેમની ચરણસેવા કરીએ એવા તેમના મનોરથો પૂરવા. **(લે)**

૩. ભગવાનને થાક લાગ્યો છે તેથી ઘણી કોમલ શય્યામાં પોઢ્યા છે, એમ અંતરંગ ગોપોને જણાય છે, પણ ભગવાન તો યોગીઓના મનોરથો પૂરવા જ પોઢે છે; થાકેલા નથી. **(લે)**

ત્યારે મસ્તક સિવાયનો ભાગ શય્યામાં રહે છે, અને મસ્તક ઓશીકા ઉપર રહે છે). ગોપો બધા વૈશ્યો છે, તેથી તેઓનો ધર્મ જણાવનાર 'ઉત્સંગ'[1] '**ખોળો**' પદ અહીં યોજ્યું છે (કારણ કે ભગવાનના 'ઉરુ' સાથળમાંથી વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ થએલી છે, અને ખોળો એ 'ઉરુ'થી બને છે. ઉપબર્હણ એટલે માથાનું ઉપધાન, અથવા ઓશીકું.

હવે (શ્લો.૧૭માં) ભક્તિરસ[2] (દશમા રસની લીલા) કહે છેઃ-

पादसंवाहनं चक्रुः केचिदस्य महात्मनः ॥
अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥१७॥

કોઈઆ મહાત્માના ચરણ ચાંપતા હતા પાપથી મુક્ત થએલા બીજાઓ પંખાઓથી (તેમને) પવન નાખતા હતા. ૧૭.

કોઈ ભગવાનના **ચરણ ચાંપતા હતા.**[3] આવા દુર્લભ હતા તેથી તેઓને '**કોઈ**' કહેલા છે. તેઓ શાંતરસનો અભિનય કરતા, અને સર્વ રસોનો આસ્વાદન કરનાર ભગવાનના ચરણ ચાંપતા હતા. ભગવાન શાંતરસનો અભિનય કરે છે અને સર્વે (નવે) રસોનું આસ્વાદન કરે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી પણ અધિક છે; કારણ કે તેઓ બીજો (દસમો) રસ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, એમ તેમને અહીં '**મહાત્મા**' કહ્યા તેથી જણાય છે. અહીં ભગવાનના જે ચરણો ચાંપે છે તે દાસ્યભક્તિ[4] કરે છે.

બીજા કેટલાક કર્મમાર્ગ પ્રમાણે પણ ભગવાનની ભક્તિ કરતા હતા, તેથી પ્રથમ પાપરહિત થયા, કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ચાલનારાઓમાં પાપની સંભાવના રહે છે, તેથી તેઓમાં પાપ રહેલું નથી એમ દર્શાવવા તેમને '**પાપથી મુક્ત થયેલા**' કહેલા છે, આ બધા આસન્ય(પ્રાણ)ની ઉપાસના કરનારા હતા અને તેણે જ(આસન્યે જ) તેમને પહેલાં તેવા (ભગવાનના સેવક) બનાવેલા તેથી વાયુના સામ્યને (આસન્ય એટલે પ્રાણ, તે વાયુ છે અને પંખાથી પણ વાયુ ગતિમાન થાય છે) વાયુની ઉત્પત્તિના કારણભૂત

---

૧. જે અવયવોમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેવા પોતાના અવયવોથી સેવા કરવી એ જ પોતાનો ધર્મ છે. તેથી મુખથી ઉપદેશ કરી સેવા કરવી, એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે; બાહુઓથી રક્ષા કરી સેવા કરવી, એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે; તેવી જ રીતે સાથળોથી (ખોળાથી) સેવા કરવી, એ આ ગોપોનો (વૈશ્યોનો) ધર્મ છે; તે ધર્મ જણાવનાર **ઉત્સંગ** પદ છે.(**લે**) ૨. ગોપોનો ભક્તિરસ. (**પ્ર**)

૩. **અહીં** ભગવાનના ચરણારવિંદ ચાંપવારૂપ ભજન કરે છે. તે જોઈ વ્રજરમણીઓમાં પણ ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ વિચારે છે કે "આ ભગવાન લૌકિક નાયક નથી, પણ પુરુષોત્તમ છે, અને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ માત્ર ભક્તિથી જ થાય છે; તેથી આપણે પણ આ ભગવાનનું ભજન જ કરવું જોઈએ." આવી રીતે અહીં જે ભક્તિરસ કહેલો છે, તે શૃંગારરસનો અંગભૂત જ છે; પરંતુ **યશોદાજીમાં પોતાના પુત્ર ભગવાનમાં જે ભક્તિરસ હતો તે સ્વતંત્ર** (શૃંગારસના સંબંધવિનાનો) **હતો. (યો)**

૪. સખ્ય પછી 'દાસ્ય' થાય છે. તે અહીં કહેલ છે એમ જાણવું.(**પ્ર**) પહેલાં (૧૬મા) શ્લોકમાં યોગીઓએ ભગવાનના ચરણ ચાંપવાનું કહેલું તે 'આત્મનિવેદનરૂપ' હતું, પછી યોગીઓ ગયા પછી ગોપો ભગવાનના ચરણારવિંદ ચાંપે છે તે 'દાસ્યરૂપ' છે. આ બેમાંથી એક પણ 'પાદસેવન' ભક્તિરૂપ નથી, કારણ કે જો આ 'પાદસેવન' ભક્તિ હોય તો ચરણારવિંદ સિવાય બીજા કોઈ અંગનું મર્દન વિગેરે તેમાં થાય નહિ. (**લે**) અહીં 'સખ્ય' પછી જે 'દાસ્ય થાય છે તે જાણવું. (**પ્ર**)

પંખાઓથી તેઓ ભગવાનને **સારી રીતે પવન નાખે છે.** આવી રીતે બંને પ્રકારના[1] ભક્તો (હરિની સેવા કરનાર ચરણ ચાંપનાર ભક્તો, અને આસન્યના ઉપાસક કર્મમાર્ગી હરિને પંખો કરનાર ભક્તો) ભગવાનની સન્નિધિ હોવાથી ભગવાનની સેવારૂપ ભક્તિરસ પ્રાપ્ત કરે છે; તેથી આ પણ ભક્તિરસવાળી ભગવાનની જ લીલા છે. (ભગવાનની સન્નિધિથી જ **ભક્તોને** આ ભક્તિરસની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી આ પણ ભગવાનની જ લીલાછે.

એવી રીતે રૂપપ્રપંચ પ્રમાણે ભક્તિરસની લીલા કહી, હવે (શ્લો.૧૮માં) નામ-પ્રપંચ પ્રમાણે તેજ ભક્તિરસની લીલા કહે છેઃ-

अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः ॥
गायन्ति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः ॥१८॥

હે મહારાજ ! સ્નેહથી ભીંજાએલી બુદ્ધિવાળા બીજાઓ (તે) **મહાત્માના તેમને યોગ્ય અને મનોહર** (ચરિતોનું) ગાન **ધીરે ધીરે** કરતા હતા.૧૮.

બીજાઓ ભગવાનને અનુરૂપ એટલે **યોગ્ય તેમના ચરિતોનું ગાન કરતા હતા,** અનનુરૂપ એટલે ભગવાનને અયોગ્ય ચરિતોનું ગાન કરતા ન હતા. વળી ભગવાને માત્ર જીવોનો નિરોધ કરવા જે ચરિતો કરેલાં છે તેવાં મનોજ્ઞ એટલે ભગવાનને તથા ભકતોને (બંનેને) **મનોહર** ચરિતોનું ગાન કરતા હતા. ભગવાન જે ગુપ્ત રાખવા ઇચ્છતા હોય તે પ્રકટ કરવામાં આવે તો તે ભગવાનને અમનોહર થાય, અને ભક્તોને તે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ થાય. (તેથી ભગવાનનાં તેમને યોગ્ય અને મનોહર ચરિતોનું જ ગાન કરતા હતા).

ભગવાનમાં (સર્વ શક્તિમાન હોવાથી) સર્વ સંભવે છે[2]; તેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણી ભગવાનનું (તેમના ગુણોનું) કીર્તન કરવું જોઈએ, એમ જણાવવામાટે અહીં ભગવાનને **'માહાત્મા'** કહેલ છે. ભગવાનના ગુણો જેમાં વર્ણવેલા હોય તેવા(પદો)નું રાગ પ્રમાણે કીર્તન તે **ગાન** આવું ગાન તેઓ કરતા હતા, એની પ્રસિદ્ધિ એ પ્રમાણે છે એમ જણાવવા **'स्म'** પદ યોજેલું છે.

---

૧. બે પ્રકારના ભક્તો કહ્યા, તે (૧) હરિની સેવાથી જ દેહ વિગેરેનો બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરી સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરનારા અને (૨) આસન્યની સેવાથી ઇંદ્રિયોનું દેવતાપણું પ્રાપ્ત કરી, હરિસેવાથી બ્રહ્મભાવ-રૂપ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરનારા છે. (જુઓ તત્ત્વદીપ ૧-૩૮) (લે)

૨. 'ભગવાન (સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી તેમના)માં સર્વ સંભવે છે, પણ ભક્તિમાર્ગમાં વિરોધલીલા (પરસ્પર વિરુદ્ધ લીલા) થતી નથી, તેથી ભગવાનને અમનોહર ચરિતોનું તેઓ ગાન કરતા ન હતા, એમ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું' એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા આ કહેલું છે કે **ભગવાનમાં સર્વ સંભવે છે.** તેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણી તેમના ગુણોનું કીર્તન કરવું યોગ્ય છે. ભગવાનમાં સર્વ સંભવતું હોવાથી તેમના માહાત્મ્યથી વિરુદ્ધ ગુણો પણ દેખાય, તો તેવા ગુણોનું કીર્તન ન કરવું. જેમકે (૧) ભગવાન રુદન કરતા હતા. (૨) ભગવાને કાલિયના ધરામાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે નાગે તેમને ભરડો દીધો અને તે નાગના ભરડામાં અમુક વખત રહ્યા. ભગવાન નાગના ભરડામાં રહે તેથી ભક્તોને દુઃખ થાય જ. ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી બધું જાણતા હોવા છતાં, ભક્તોનો પોતાના ઉપર કેવો પ્રેમ છે, તેની પરીક્ષા કરવા અમુક વખત નાગના ભરડામાં રહ્યા તે ભગવાનની લીલા; આવી લીલાઓ માહાત્મ્યથી વિરુદ્ધ હોવાથી અમનોહર હોઈ તેનું ગાન ભક્તો કરતા ન હતા. (ટિ)

'હે મહારાજ!' એમ શ્રીશુક પરીક્ષિતને સંબોધે છે. (પરીક્ષિત રાજા હોવાથી) આ રાજલીલા છે, એમ તેને જણાવવા આ સંબોધન કરેલું છે. ભગવાનની સંનિધિથી અને તેમના અભીષ્ટ (ઘણા ઇચ્છેલા અથવા ઇચ્છવાયોગ્ય) ગુણોથી[1] ભક્તોમાં પણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થએલો એમ દર્શાવવા, સર્વ લીલાઓના અંતે **"સ્નેહથી ભીંજાએલી બુદ્ધિવાળા"** શબ્દોથી ભક્તોનો પ્રેમ કહેલો છે. સ્નેહથી જેઓની બુદ્ધિ ભીંજાએલી છે તેવા ભક્તો છે. ભીના વસ્ત્રનો જેને સ્પર્શ થાય તે સર્વ ભીનાજેવું થાય છે, એમ દર્શાવવા તે ભક્તોનું ગાન પણ ધીમે ધીમે તેવું (તેમના જેવું પ્રેમવાળું) થએલું, એમ દર્શાવવા **'ધીરે ધીરે'** પદ યોજેલું છે. અહીં[2]સુધી જ ભગવાનની લીલા કહેલી છે.

ત્યાર પછી (ભગવાનમાં જીવોનો સ્નેહ ઉત્પન્ન થયા પછી) જીવોને [3]સાયુજ્યની જ પ્રાપ્તિ થવાની; તેથી ત્યારપછી ભગવાનને કોની[4] સાથે લીલા કરવાની રહે? તેથી હવે (શ્લો.૧૯માં) (લીલાનો) ઉપસંહાર કરે છેઃ-

एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडम्बयन् ॥
रेमे रमालालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः ॥१९॥

આવી રીતે જેમના પાદપલ્લવનું રમાએ લાલન કરેલું છે, અને ઈશજેવું જેમનું ચેષ્ટિત છે તેવા (ભગવાને) પોતાની માયાથી આત્મગતિને ઢાંકી દઈ, ચરિતોથી ગોપાલના પુત્રપણાનું વિડંબન કરતા, ગામડિયાઓ સાથે ગામડિયા પેઠે રમણ કર્યું. ૧૯.

જ્યાં ત્યાં ભગવાનની આ (ઉપર જણાવેલી દશરસોવાળી) દશ પ્રકારની લીલા જ કહેલી છે. આગળ (રાજસ અને સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં) ભગવાનની રાજસી અને સાત્ત્વિક લીલા શ્રીશુક કહેશે,અને ગોકુલમાં આ તામસી[5]લીલા ગામડિયાઓ સાથે કરી એમ કહેછે.

'ભગવાન જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન તમઃ(અજ્ઞાન)થી વિરુદ્ધ છે, તેથી જ્ઞાનરૂપ ભગવાનમાં આવી તમઃવાળી તામસી લીલાઓ કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા ભગવાને **"આત્મગતિને ઢાંકી દઈ"**[6] એમ કહે છે. આત્માની (પોતાની) ગતિ એટલે જ્ઞાનલીલા જેમણે સારી રીતે ઢાંકી દીધેલી છે, તેવા ભગવાને આ તામસીલીલા

૧. **ભગવાનની સન્નિધિથી** એટલે ભગવાનની રૂપલીલાથી, અને **ભગવાનના ગુણોથી** એટલે તેમના ગુણોના કીર્તનથી, અથવા ભગવાનની નામલીલાથી. **(લે)**

૨. **અહીંસુધી જ** એટલે ભગવાનમાં ભક્તોનો સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી જ. **(પ્ર)**

૩. **સાયુજ્ય** એટલે નિત્યલીલામાં સ્થિતિ. **(લે)**

૪. આ ગોપોને (નિત્યલીલામાં સ્થિતિરૂપ) સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયું; એટલે તેમને દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ રહ્યો નહિ તેથી દેહનો અધ્યાસ વિગેરે દૂર કરવા ધેનુકવધ વિગેરે લીલા કરવાની, તે **કોની સાથે કરવાની?(લે)**

૫. જેમાં ભગવાન પોતાનાં સ્વરૂપ તથા ગુણોને વિસરી રમણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય તે લીલા **તામસી. (લે)**

૬. **ભગવાને 'આત્મગતિ' ઢાંકી** એટલે પોતાનું કાર્ય કરવું બંધ રાખ્યું. ભગવાન જ્ઞાનરૂપ હોવાથી, તેમનું કાર્ય એટલે ધર્મરૂપ જ્ઞાનનું કાર્ય જે તમઃ(અજ્ઞાનનો)વિરોધ તે ભગવાને કરવું બંધ રાખ્યું; તેથી તેનાથી ઉલટું કાર્ય એટલે તમઃનું-અજ્ઞાનનું કાર્ય થવાનો સંભવ પણ થયો. આમ હોવાથી ભગવાન પૂર્ણશૃંગારના આત્મા થાય એ યોગ્ય છે. **(ટિ+લે)**

કરી; ભગવાને પોતાની માયાથી પોતાની જ્ઞાનલીલાને સારી રીતે છુપાવી આ લીલાઓ કરી. '**स्वमायया**' '**પોતાની માયાથી**' એ પદનો આગળ અને પાછળ બંને બાજુ સંબંધ છે. ભગવાને પોતાની માયાથી પોતાની જ્ઞાનલીલાને સારી રીતે ઢાંકી દીધી છે, અને પોતાની માયાથી **ચરિતોવડે ગોપાલના પુત્રપણાનું વિડંબન કરે છે,** એટલે ગોપાલના પુત્રપણાનું અનુકરણ કરે છે, અથવા તેનો ઉપહાસ કરે છે; કારણ કે આવા (ભગવાનના જેવા) ગોપો હોતા નથી. તેથી મોટો પુરુષ નાનાઓનું નામ પોતે ધરાવે તેથી તેઓનો ઉપહાસ(મશ્કરી) જ કરે છે. ભગવાનનાં ચરિતો[1] અલૌકિક છે. આવાં અલૌકિક ચરિતોથી વિડંબન (અનુકરણ અથવા ઉપહાસ) થાય નહિ; તેથી આ ચરિતોમાં માયાને (ભગવાન) સહકારિણી (મદદ કરનારી) કરે છે. (માયાથી ચરિતોનું અલૌકિકપણું ઢંકાય છે, અને ભગવાન સામાન્ય ગોપ હોય અને તેમનાં ચરિતો સામાન્ય ગોપનાં ચરિતો હોય તેવી બધાની બુદ્ધિ થાય છે. તેથી માયાના સહકારથી ગોપાલના પુત્રપણાનું વિડંબન થાય છે). ચરિતો પણ ઘણાં હોય અને તે બહુ રીતે કરવામાં આવે ત્યારે વિડંબન સિદ્ધ થાય; તેથી ભગવાન પોતાના સ્વરૂપને છુપાવી, ગોપોનું અનુકરણ કરી તેમનો ઉપહાસ કરતા રમણ કરે છે.

લીલાના આરંભમાં (શ્લો.૯માં) લક્ષ્મીની વાત કરેલી તેમનો વિનિયોગ લીલાના ઉપસંહારમાં "**જેમના પાદપલ્લવનું રમાએ લાલન કરેલું છે.**" એ પદથી કહે છે. ક્રીડાના અંતે (પતિના) ચરણારવિંદ ચાંપવા એ પતિવ્રતાનો ધર્મ છે. ક્રીડામાં સમતા(સમાનપણું)નો અનુભવ થાય છે, અને જ્યાં સમાનપણાનો અનુભવ હોય ત્યાં ભક્તિ સંભવતી નથી. (કારણ કે પોતાથી અધિક હોય તેનું જ હરકોઈ ભજન કરે). ક્રીડામાં (રમણમાં) લક્ષ્મીજીએ સમાનપણું અનુભવેલું, એટલે તેમની ભક્તિ ગઈ. જો લક્ષ્મી ક્રીડા(રમણ) પછી ભગવાનનાં ચરણારવિંદ ચાંપે નહિ (ભગવાનનું દાસ્ય સ્વીકારે નહિ) તો રમણમાં અનુભવેલાં સમાનપણાંથી ગએલી ભક્તિ તેમને પાછી પ્રાપ્ત થાય નહિ; તેથી ભક્તિ પાછી પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમણે ક્રીડા(રમણ)પછી અવશ્ય ભગવાનનાં ચરણારવિંદ ચાંપવાં જ જોઈએ. આવી રીતે જેમના ચરણારવિંદનું લક્ષ્મીએ લાલન કરેલું છે તેવા ભગવાને પણ ગામડિયાઓ સાથે ગામડિયાઓના રસને અનુભવ કરવા ગામડિયા પેઠે જ રમણ કર્યું, કારણ કે પોતે ગામડિયા પેઠે આચરણ ન કરે અને વિજાતીય (જુદી જાતના, ભગવાન ચતુર અને ગોપો ગામડિયા) રહે તો વિજાતીયમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. વળી ભગવાન 'ઈશચેષ્ટિત' એટલે **ઈશજેવું જેમનું ચેષ્ટિત છે એવા** છે. તેથી ગામડિયા પેઠે તેમણે રમણ કર્યું છતાં અંતે પોતે ભગવાન જ રહેતા. "ભગવાન માત્ર લોક પેઠે લીલા કરે છે, એ ન્યાય અહીં જણાવેલો છે. જેમ રાજાઓ પણ શીકારીઓ પેઠે શીકાર વિગેરે રમત કરે છે, તેવી રીતે ભગવાને પણ આ લીલા કરી એમ જણાવ્યું છે.

૧. ગાયોને મોક્ષ આપવારૂપ તેઓનું આહ્‌વાન (બોલાવવું તે) વિગેરે ભગવાનનાં ચરિતો અલૌકિક છે; પણ માયાને લીધે તે અલૌકિક છે એવું જ્ઞાન થતું નથી, પણ ગોપના પુત્ર હોવાથી જ ગાયોને બોલાવે છે એવું જ્ઞાન થાય છે. (લે)

આવી રીતે ગોપોના સંસ્કાર[1] માટે લીલા દર્શાવી, તેઓના દોષનું નિવારણ કરવા[2] ધેનુકના વધની લીલાની પ્રસ્તાવના કરે છે. આ લીલા (૨૦ થી ૩૯)શ્લોકોથી કહે છે.

श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा ॥

सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् ॥२०॥

રામ અને કેશવના સખા શ્રીદામા નામના ગોપાલે, અને સુબલ, સ્તોક, કૃષ્ણ અને સ્તોકકૃષ્ણ વિગેરે ગોપોએ પ્રેમથી આ (શ્લો. **૨૧થી૨૬**)**કહ્યું. ૨૦.**

શ્રી એટલે લક્ષ્મી, **દામ** એટલે દોરડું અથવા સંબંધવાળી છે જેની, તે **શ્રીદામા**[3] આ શ્રીદામા લક્ષ્મીનો કોઈ સંબંધી છે; લક્ષ્મીનો ભાઈ જેવો સંબંધી છે. વળી તે નંદવંશમાં ઉત્પન્ન થએલો ગોપાલ છે, અને રામ (બલભદ્ર) અને કેશવનો સખા છે એટલે તેમનું સખ્ય તેણે પ્રાપ્ત કરેલું છે, સખ્ય(ભક્તિ)સુધી તે પહોંચેલો છે. તેથી તે (૧)શ્રી(લક્ષ્મી)નો સંબંધી છે (૨) (ગોપાલ હોવાથી) લીલાનો સંબંધી છે, અને (૩) (સખ્યસુધી પહોંચેલો હોવાથી) ભક્તિથી સંબંધી છે. તેવા બીજાની પણ '**સુબલ**' વિગેરેથી ગણતરી કરે છે. (સુબલ બીજો). **સ્તોક** જુદો (ત્રીજો), **કૃષ્ણ** જુદો (ચોથો), અને **સ્તોકકૃષ્ણ** જુદો (પાંચમો). સુબલ બલભદ્રને અનુસરનારો અને સ્તોકકૃષ્ણ ભગવાનને અનુસરનારો, એવા સુબલ અને સ્તોકકૃષ્ણ એ બે જેઓમાં મુખ્ય છે, તે બધા ગોપો ભેગા થઈ પ્રેમથી પોતાના ઇચ્છેલા કોઈ પદાર્થની પ્રાર્થના કરે છે.

જેની પ્રાર્થના કરવાની છે તે હવે કહે છેઃ-

राम राम महासत्त्व * कृष्ण दुष्टनिबर्हण ॥

इतोऽविदूरे सुमहद् वनं तालालिसङ्कुलम् ॥२१॥

હે રામ! હે રામ! હે બહુબલવાળા! હે દુષ્ટનો નાશ કરનાર કૃષ્ણ! અહીંથી નજીક તાડની હારોથી ભરપુર બહુ મોટું વન છે. ૨૧.

(બલભદ્રનો સંબંધી) સુબલ પ્રથમ ગણાવેલો છે, તેથી બલભદ્રનું '**હે રામ! હે રામ!**' એવું સંબોધન પ્રથમ કરેલું છે. વળી આ (ધેનુકાસુર દેહાધ્યાસરૂપ હોવાથી) કાયાનો દોષ[4] બલભદ્રે જ દૂર કરવાનો છે (તેથી પણ પ્રથમ તેમનું સંબોધન છે).

૧. **સંસ્કાર** એટલે અલૌકિક ભાવની સિદ્ધિ.(**प्र**) નિત્યલીલાની યોગ્યતા. (**ले**)

૨. **દોષનું નિવારણ કરવા** એટલે નવા અલૌકિક શરીરની પ્રાપ્તિ માટે. (**ले**)

૩. **શ્રી** એટલે લક્ષ્મી, **દામ**, એટલે સૂત્ર છે જેનું તે **શ્રીદામા**. લક્ષ્મીના સંદેશા વિગેરે દ્વારા (ભગવાનની) સેવા કરનાર.(**ले**) અહીં 'લક્ષ્મી' પદથી મુખ્યસ્વામિની શ્રીવૃષભાનુનંદિની (રાધા) કહેલી છે. કારણ કે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં તે લક્ષ્મીને વૈષ્ણવો મુખ્ય રાધા કહે છે એમ લખેલું છે. તેનો શ્રીદામા ભાઈ હતો એ સ્પષ્ટ છે. અને બ્રહ્મવૈવર્ત વિગેરે (પુરાણો)માં પ્રસિદ્ધ છે, અહીં શ્રીસુબોધિનીમાં તેને ભાઈ '**જેવો**' '**इव**' કહેલો છે, કારણ કે શ્રીસ્વામિનીજી ભગવદ્રૂપ હોવાથી 'યોનિજ' નથી. એ સ્પષ્ટ જણાવવા '**इव**' પદ યોજેલું છે. તે શ્રીદામા ગોપાલ હતો અને નંદવંશોદ્‌ભવ નંદના સંબંધવાળો જે વંશ એટલે યદુવંશ તેમાં તેનો જન્મ થએલો હતો. પુરાણમાં નંદ અને વૃષભાનુ ઉભયને યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા કહેલા છે. (**यो**)

૪. આ આધ્યાત્મિક **કાયાનો દોષ** બલભદ્રે જ દૂર કરવાનો છે, એવી ભગવાનની ઇચ્છા જાણે છે; તેથી એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. (**प्र**)

* પાઠભેદઃ **महाबाहो**

હે મહાસત્ત્વ એટલે **બહુબલવાળા!** આ સંબોધનથી ધેનુકાસુરને મારવાના આ કાર્ય માટે ઉપયોગી થાય તેવી બલભદ્રની સ્તુતિ કરેલી છે. તે બહુબલવાલા છે, એ મલ્લયુદ્ધ વિગેરેથી જણાએલું છે. ભગવાનને "બહુબલવાલા" કહેવાથી તેમનું માહાત્મ્ય થતું નથી (તેથી તેમને બહુબલવાળા કહેલા નથી), (પણ) તે "દુષ્ટનો નાશ કરનાર છે" એ કહેવું ધેનુકના વધમાટે જરૂરી હોવાથી **'દુષ્ટનો નાશ કરનાર'** કહી તેમની સ્તુતિ કરેલી છે. **અહીંથી** એટલે આપણે રમત કરીએ છીએ તે જગ્યાથી; બહુ દૂર નહિ એટલે **નજીકમાં** જ; **બહુ મોટું** આ **વન**(વૃંદાવન)થી પણ બહુ મોટું; **તાડની હારોથી** સંકુલ એટલે વ્યાપી રહેલું અથવા **ભરપુર** (વન છે).

અહીંથી નજીક બહુ મોટું વન છે તેથી શું? એવી આકાંક્ષા થાય તેથી આગળ કહે છે:-

फलानि तत्र भूरीणि पतन्ति पतितानि च ॥
सन्ति किन्त्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना ॥२२॥

ત્યાં ઘણાં (મોટાં) ફલો પડે છે, પડેલાં છે અને છે, પરંતુ દુરાત્મા ધેનુકે રોકી રાખેલાં છે. (કોઈને લેવા દેતો નથી). ૨૨.

ત્યાં ફલો (વૃક્ષ ઉપરથી) પાડવાનો પ્રયાસ પણ કરવો પડે તેમ નથી, કારણ કે **ઘણાં ફલો પડેલાં છે.** લાંબા સમયથી પડેલાં ફલોમાં સારો રસ હોય નહિ, તેથી ફલો **"પડે છે"** એમ પણ કહે છે.

ફલો પડેલાં હોય તે કોઈ ત્યાંથી લઈ જતું પણ નથી. પણ ત્યાં હજી **છે** જ, કારણ કે **ધેનુકે તે રોકી રાખેલાં છે** (તે કોઈને લઈ જવા દેતો નથી).

'એમ હોય તો ધેનુક પાસે માગો તો તે આપશે' એવી શંકા થાય, તે માટે કહે છે કે તે (ધેનુક) **દુરાત્મા છે.** તે દુષ્ટ છે તેથી માગવા છતાં આપે તેવો નથી.

सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् ॥
आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः ॥२३॥

તે બહુ વીર્ય(બલ)વાળો અસુર છે. હે રામ! હે કૃષ્ણ! તેણે ખર-(ગધેડા)નું રૂપ ધારણ કરેલું છે; અને પોતાના જેવા બલવાળા ઘણા જ્ઞાતિઓથી તથા ઘણા બીજાઓથી વીંટાએલ છે. ૨૩.

વળી કોઈ તેની પાસે માગણી કરતું નથી એમ (જણાવવા) કહે છે કે **"તે બહુ-બલવાળો છે."** બહુબલવાળો હોવાથી તે કોઈને ગણુકારતો નથી. જો કોઈ આની પાસે હીનભાવ (હલકાઈ, નમ્રતા) દેખાડે તો આ તેને ખાઈ જ જાય છે, કારણ કે આ **'અસુર'** છે.

'એવું હોય તો અમારાથી પણ તે શક્ય (જીતાય તેવો) નથી' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ કરવા ફરીથી **"હે રામ! હે કૃષ્ણ!"** એમ તેમનાં નામ લે છે.

'તે ઓળખાય કેમ'? એવો પ્રશ્ન ઉઠે તે માટે કહે છે કે **તેણે ગધેડાનું રૂપ ધારણ કરેલું છે.**

'એ તો એકલો છે ને તમે (ગોપો) ઘણા છો, તેથી બધા એકત્ર થઈ તેને મારો' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ કરવા કહે છે કે તે **પોતાના જેવા બલવાળા ઘણાથી વીંટાએલ છે.** (તેની મદદમાં તેના જેવા ઘણા બલવાળા છે, તેથી અમે તેને મારી

શકીએ તેમ નથી). ઘણા તેના જેવા બલવાળા હોવાનું કારણ તેમનું કુલ છે, એમ જણાવવા કહે છે કે **પોતાના જેવા બલવાળા ઘણા જ્ઞાતિઓથી** તે વીંટાએલ છે. વળી **ઘણા બીજાઓથી** પણ તે **વીંટાએલ છે.** તે બીજાઓ પણ સંખ્યાબંધ તેના સજાતીય (તેના જેવી જાતવાળા અસુર) ઘણા (તેની મદદમાં છે).

तस्मात्कृतनराहाराद् भीतैर्नृभिरमित्रहन् ॥

न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसङ्घैर्विवर्जितम् ॥२४॥

તેથી હે શત્રુને હણનાર! નરનો આહાર કરનારથી ભયપામેલા પુરુષો તે વનમાં જતા નથી(અને) પશુનાં ધણો તથા પક્ષીઓનાં ટોળાંથી તે તજાએલું છે.૨૪.

આવી રીતે જે હેતુથી તેના વીર્યની પ્રશંસા કરી તે '**તેથી**' શબ્દથી કહે છે. નર એ જ આહાર જેણે કરેલો છે, તેવો '**નરનો આહાર કરનાર**' તે છે, કારણ કે તે ખાસ કરીને મનુષ્યોનું જ ભક્ષણ કરે છે. તેથી જ **તેનાથી ભય પામેલા પુરુષો તે વનમાં જતા નથી.**

'ત્યારે અમારે પણ ત્યાં ન જવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેનો નિરાસ કરવા '**હે શત્રુને હણનાર !**' એમ કહે છે. હે કૃષ્ણ ! આપ તો '**શત્રુને હણનાર છો,**[1] અને તે પણ શત્રુ છે. તેને હણવાનું (કાર્ય) તમે કરી શકો તેવું છે, અરે તે તમારે કરવું પણ જોઈએ.

ભગવાન 'શત્રુને હણનાર' છે એ ભગવાનમાં સદા જાગતો રહેલો ધર્મ આ ગોપોના હૃદયમાં સ્ફુરે છે; તેથી ઉપર વર્ણવેલા દોષોવાળા ઠેકાણે પણ જવા તેઓ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. જો ભગવાનનો એ ધર્મ તેમના હૃદયમાં સ્ફુરતો ન હોય તો તેઓ ભગવાનને આવા ભયવાળા સ્થાને જવા પ્રેરણા કરે તે પ્રેમથી વિરુદ્ધ કહેવાય, અને તેથી "પ્રેમથી આ કહ્યું" એમ શ્લોક ૨૦માં કહેલું છે. તેથી આ વચન વિરુદ્ધ થાય, વળી જે પોતાને પ્રિય હોય તેમને શત્રુના સ્થાનમાં મોકલવા તે ઉચિત પણ નથી. (ભગવાન 'શત્રુને હણનાર' છે એ ભગવાનનો ધર્મ તેમના હૃદયમાં સ્ફુરેલો હોવાથી જ, તેઓ ભગવાનને આવી પ્રેરણા કરે છે; એટલે આ પ્રેરણા પ્રેમથી વિરુદ્ધ નથી).

વળી તે વનમાં પૃથ્વીપર ચરનાર અથવા અંતરિક્ષમાં ફરનાર કોઈપણ જતું નથી; તેથી **તે પશુના ધણોથી અને પક્ષીઓનાં ટોળાંઓથી સંપૂર્ણ રીતે તજાએલું છે.** તે વન પશુનાં ધણોએ તજેલું હોવાથી, જેઓ પશુના પાલન કરનારા છે તેઓએ અવશ્ય ધેનુકનો વધ કરવો જોઈએ; તેમજ તે વન અંતરિક્ષમાં ફરનારાઓએ તજેલું હોવાથી, જેઓ અંતરિક્ષમાં ફરનાર દેવોનું પાલન કરનાર છે તેમણે પણ અવશ્ય ધેનુકનો વધ કરવો જોઈએ. (ભગવાન ગાયોના અને દેવોના પાલક હોવાથી તેમણે ધેનુકનો વધ અવશ્ય કરવો જોઈએ.)

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च ॥

एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोवगृह्यते ॥२५॥

પહેલાં નહિ ખાધેલાં તેવાં અને સુગંધવાળાં ફળો છે, આ (તેની) ચારે તરફ પ્રસરતી મીઠી ગંધ આવે છે. ૨૫.

૧. અહીં '**શત્રુને હણનાર**' પદ એ એકવચનમાં છે અને શ્રીકૃષ્ણને પહેલાં (શ્લોક ૨૧ માં) 'દુષ્ટનિબર્હણ' એટલે દુષ્ટનો નાશ કરનાર કહેલા છે, તેથી એ પદ શ્રીકૃષ્ણ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. (લે)

વળી ત્યાં **પહેલાં કોઈ દિવસ જેનો સ્વાદ લીધો નથી, તેવાં દિવ્ય ફ્લો છે.**

કેટલાક અહીં 'भुक्तपूर्वाणि' 'પહેલાં ખાધેલાં' પાઠ લે છે,[1] અને જણાવે છે કે પહેલાં ખાધેલાં ન હોય (એટલે તેનો સ્વાદ લીધો ન હોય) તો તે ખાવાની ઇચ્છા ક્યાંથી થાય ? આ ફ્લોની રક્ષા ધેનુકાસુર કરતો હતો તેથી તે ખાઈ શકાય તેમ ન હતું, તોપણ (કોઈવાર) ચોરી કરી ખાધાં હોય તેમ સંભવે છે તેથી "પહેલાં ખાધેલાં" એવો પાઠ કોઈ લે છે. વળી તે ફ્લો **અત્યંત (ઘણાં જ) મીઠી ગંધવાળાં છે.** તેમની મીઠી ગંધ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ જ (અનુભવાય) છે. તેથી કહે છે કે **"આ મીઠી ગંધ"** આવે છે. તે ફ્લોની મીઠી ગંધ 'વિષૂચીન' એટલે **બધી દિશાંઓમાં પ્રસરે છે,** અને તેથી ચારે તરફથી આવે છે.

प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गन्धलोभितचेतसाम् ॥
वाञ्छासीन् महती राम गम्यतां यदि रोचते ॥ २६ ॥

હે કૃષ્ણ! ગંધથી જેમના ચિત્તમાં (તે ખાવાનો) લોભ થયો છે, તેવા અમને તે (ફ્લો) આપો (તે ખાવાની અમોને) ઘણી ઇચ્છા હતી. હે રામ! જો ગમતું હોય તો જાઓ. ૨૬.

એવી રીતે ફ્લો બહુ દુર્લભ છે અને ઉત્તમ છે, એમ કહી હવે તે ફ્લોમાટે પ્રાર્થના કરે છે કે (અમને તે) 'આપો'. દાન કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનનું જ છે તેથી **'હે કૃષ્ણ અમને તે આપો'** એમ શ્રીકૃષ્ણ પાસે જ તે ફ્લોમાટે પ્રાર્થના કરે છે. બલભદ્ર ધેનુકને મારી ફ્લો લેવામાં અડચણ હતી તે દૂર કરે, અને તેથી અડચણ દૂર થાય તો પણ પારકી ચીજ લેવી શક્ય નથી (યોગ્ય નથી.) તેથી બલભદ્રથી તે આપી શકાય તેમ નથી; તેમજ ગોપો પોતાની મેળે પારકી ચીજ લે નહિ, પણ જગતમાં જે કાંઈ માગે છે તે સર્વ ભગવાનનું હોવાથી ભગવાન જ તે ફ્લો આપી શકે તેમ હોવાથી, ફ્લો માટે તેમની જ પ્રાર્થના કરી છે.)

ફ્લોમાટે ઇચ્છા થવાનું કારણ **'गंधलोभितचेतसाम्'** શબ્દથી કહે છે. તે ફ્લોની **ગંધથી જેમના ચિત્તમાં તે ખાવાનો લોભ થયો છે તેવા** અમે છીએ. હમણાં જ તે ખાવામાટે અમારા ચિત્તમાં લોભ થયો છે એમ નથી, પણ પહેલાં પણ તે ખાવાની **'ઘણી ઇચ્છા હતી'**. રામ (ફ્લમાટે) ઉત્સુક (આતુર) છે, તેથી કહે છે કે **'હે રામ જાઓ.'** (ફ્લોમાટે) બહુ જ આગ્રહ કરવાથી કદાચ કોપ કરે અને તે વનમાં જવાથી કદાચ અનિષ્ટ થાય, તેવી શંકા થવાથી કહે છે કે **"જો ગમતું હોય" તો જાઓ.** જો જવાનું તમને ગમતું હોય તો જાઓ.

---

૧. આ પાઠ આચાર્યશ્રીને માન્ય નથી. આ પાઠ લેવાનું કારણ તેઓ દર્શાવે છે કે "પહેલાં ખાધાં ન હોય તો તે ખાવાની ઇચ્છા ક્યાંથી થાય ?" પણ તે ફ્લોની મીઠી ગંધ આવે છે તેથી એવું અનુમાન થાય જ કે તેનો રસ પણ મીઠો હોવો જોઈએ, અને તેથી તે ખાવાની ઇચ્છા થાય તેમ સંભવે છે. આમ હોવાથી જ આગળ (શ્લો. ૨૬માં) ગોપો કહેશે કે 'ગંધથી અમારા ચિત્તમાં તે ખાવાનો લોભ થયો છે.' આ પ્રમાણે ગંધને લીધે ખાવાની ઇચ્છા થાય, તેથી '**अभुक्तपूर्वाणि**' "પહેલાં નહિ ખાધેલાં" પાઠ લેવો જ યોગ્ય છે, એમ કરવાથી ચોરીને પહેલાં ખાધાં હતાં એવું માનવાનું કારણ પણ રહેતું નથી. (**टि**)

પછી બંને (બલભદ્ર અને કૃષ્ણ) ગયા, એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया ॥

प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू ॥२७॥

આવી મિત્રોની વાણી સાંભળી, મિત્રોનું જ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ગોપોથી વીંટાએલા બે સમર્થ (પુરુષો) હસીને તાડના વનમાં ગયા. ૨૭.

સ્વભાવથી જ (પ્રાર્થના કર્યાવિના જ) મિત્રોનું જ હિત કરવું જોઈએ; તેમાં પણ આ **બંનેએ મિત્રોનાં વચન પણ સાંભળ્યાં**(મિત્રોએ પ્રાર્થના પણ કરી), તેથી **મિત્રોનું જ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી વનમાં ગયા.** જો તેમ ન હોય તો ક્લેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાન નિરપરાધિ ધેનુકને શા માટે મારે? તેથી જ ભગવાને તેને માર્યો પણ નહિ. મિત્રોનું હિત કરવું જોઈએ તેથી, અથવા તેઓનો આગ્રહ જોઈને એમ જણાયું કે તેઓ પોતાના દોષની (દેહાધ્યાસની) નિવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે તેથી **'હસીને'** ગયા. મિત્રોના દોષનું નિવારણ કરવાનું કાર્ય બંનેનું સામાન્ય હોવાથી **બંને** ગયા. તેઓનો દેહાધ્યાસ દૂર કરવો જ છે (ધેનુકનો વધ કરવો જ છે), એ કરવાના કાર્યનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી **'ગોપોથી વીંટાઈ'ને** ગયા. જો એ કાર્યનો નિશ્ચય કર્યો ન હોત તો તેઓની સાથે ન જાત, (પણ પોતે બે જ જાત). 'એ કાર્ય કદાચ થઈ શકે નહિ તો' એવી શંકા હતી જ નહિ, એમ જણાવવા કહે છે કે **'બે સમર્થ'** (પુરુષો) ગયા. (તેઓ સમર્થ હતા તેથી 'કાર્ય કદાચ થઈ ન શક્યું તો' એવી શંકા હતી જ નહિ.)

ત્યાં જઈ તેઓએ શું કર્યું તે શ્લોક ૨૮થી કહે છેઃ-

बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् सम्परिकम्पयन् ॥

फलानि पातयामास मतङ्गज इवौजसा ॥२८॥

બલે (બલભદ્રે) પ્રવેશ કરી હાથીની પેઠે બલથી તાડોને બાહુઓથી સારીરીતે હલાવતાં ફલો પાડ્યાં. ૨૮.

ક્લેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાન તો (વનની) બહાર જ રહ્યા, પણ **બલદેવે અંદર પ્રવેશ કર્યો અને** (પોતાના) **બાહુઓથી તાડોને સારીરીતે હલાવતાં ફલો પાડ્યાં.** જે સારીરીતે પાકેલાં ફલો હોય તે વૃક્ષને હલાવવાથી પડે છે.

ફલો તો (નીચે પણ) હતાં, છતાં એવી રીતે ઘણાં ફલો શા માટે પાડ્યાં? તેનો ખુલાસો **'હાથીની પેઠે'** એ શબ્દોથી કરે છે. હાથી પોતાના બલથી થતી ખુજલી (ચળ) મટાડવામાટે બધાં ફલોને, નકામાં હોય તેમને પણ પાડે છે, તેવી રીતે બલદેવે ફલો પાડ્યાં. ફલો તો ઉપાય કરવાથી પણ પડે, પણ બલદેવે તેવા ઉપાયો કર્યા નહિ એમ જણાવવા **'બલથી'** શબ્દ યોજેલો છે. બલદેવે ફલ પાડવાના ઉપાયો કર્યા નહિ, પણ પોતાની બાહુઓના બલથી જ ફલો પાડ્યાં.

ત્યારપછી જે થયું તે હવે કહે છેઃ-

फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः ॥

अभ्यधावत् क्षितितलं सनगं परिकम्पयन् ॥२९॥

પડતાં ફલોનો શબ્દ સાંભળી અસુર ગધેડો પર્વતસહિત ભૂતલને બહુ કંપાવતો દોડચો આવ્યો. ૨૯.

પડતાં ફલોનો શબ્દ સાંભળી અસુર-ગધેડો દોડચો આવ્યો. અસુરોમાં **પણ** ગધેડો એટલે અધમ-અસુરોમાં પણ અધમ તે દોડતો આવ્યો. અસુરો કરતાં અસુરપશુઓ હલકાં, અને અસુરપશુઓમાં અસુરગધેડા હલકા; તે અસુર-ગધેડો ભયવિના દોડતો આવ્યો, તેના કારણ જેવું તેનું સામર્થ્ય જણાવવા **"પર્વતસહિત** (ભૂતલને) **બહુ કંપાવતો"** શબ્દો યોજેલા છે, ગોવર્ધનપર્વતસહિત સર્વ ભૂતલને બહુ કંપાવતો તે **દોડચો આવ્યો.**

આવીને તેણે બલભદ્રને માર્યા, એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

समेत्य तरसा प्रत्यग् द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली ॥
निहत्योरसि काशब्दं मुञ्चन पर्यसरत् खलः ॥३०॥

(તે) **બલીઓ હરામખોર પાસે આવી ઝડપથી ઉંધો થઈ** (પીઠ દેખાડી) **બે પગોથી બલભદ્રને છાતીપર** (લાત) **મારી ભૂંકાર કરી ચારેતરફ ફર્યો. ૩૦.**

(બલભદ્રની) **પાસે આવી,** એટલે તેમને મળી, તેમની નજીક આવી **ઝડપથી ઉંધો થયો** એટલે (પાછો ફર્યો) બલદેવ તરફ પીઠ કરી, પછી પોતાના **બે પગોથી બલને એટલે બલભદ્રને છાતી ઉપર** (લાત) **મારી,** ગધેડા ભૂંકે છે તેમ **ભૂંકારનો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો અને** પછી બલભદ્રની **ચારે તરફ ફર્યો,** જાણે ચારે તરફથી બલભદ્રને બંધન કરતો હોય, એમ તેમની ચારે તરફ ફરી તેણે પ્રદક્ષિણા કરી. આમ કરવું એ ગધેડાનો જાતિસ્વભાવ છે.

મહાન્ પુરુષ ફલ લેવામાટે પોતાના સ્થાનમાં આવે અને પોતે જ ફલ તોડી તોડીને લે ત્યારે આવીને એમને મારવાનું અયોગ્ય કર્મ એણે કર્યું, તેનું કારણ જણાવવા કહે છે કે તે **હરામખોર** (અધમ, હલકો) હતો.

બલદેવ પણ તેના વનમાં પોતે જ આવેલા તેથી તેમણે તેનો એક અપરાધ સહન કર્યો,[1] પણ તેટલાથી તે (ધેનુક) અટકચો નહિ એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक् स्थितः ॥
चरणावपरौ राजन् बलाय प्राक्षिपद् रुषा ॥३१॥

હે રાજન્! શિયાળ જેવા (તેણે) **ફરી આવી ગુસ્સે થઈ, પાછા ફરી રોષથી પાછલા પગો બલભદ્ર તરફ નાખ્યા** (બલદેવને લાત મારી). **૩૧.**

જે ક્રોધથી **ગુસ્સે થયો** હતો તે **ફરીથી** બલભદ્ર પાસે **આવ્યો. શિયાળ જેવો** (લુચ્ચો) તે ગધેડો **ફરી પાછો ફર્યો** એટલે બલભદ્રથી વિમુખ થયો (બલભદ્ર તરફ પીઠ કરી), અને ફરીથી **પાછલા પગો બલભદ્ર તરફ નાખ્યા** (લાત મારી). તે બલભદ્ર પાસે આવ્યો ત્યારથી તે તેણે તેમને લાત મારી ત્યાંસુધી તેનો ક્રોધ ચાલુ રહ્યો હતો, એમ જણાવવા **'રોષથી'** એમ કહેલ છે. **'હે રાજન્!'** એમ **રાજાનું** સંબોધન અહીં આ હકીકત સત્ય છે અને તેમાં કાંઈ જૂઠ(ઠગાઈ)નથી, એમ જણાવવા સ્નેહથી કરેલું છે.

૧. બલભદ્ર પણ બલથી તેના વનમાં પ્રવેશ કરેલો, તેથી તેનો એક અપરાધ સહન કર્યો.(લે).

તેણે બીજો અપરાધ કર્યો ત્યારે બલભદ્રે તેને માર્યો, એમ હવે શ્લો.૩૨માં કહે છેઃ–

स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना ॥

चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितम् ॥३२॥

તેમણે (બલભદ્રે) તેને બે પગના આગલા ભાગોથી પકડી એક હાથથી ફેરવી, ફેરવવાથી મરણ પામેલાને તાડના ઉપર ફેંક્યો. ૩૨.

બલભદ્રે **તેને પગના બે આગલા ભાગોથી** (પહોંચાના ભાગથી), **એક જ હાથથી તેને** (ચક્કર ચક્કર) **ફેરવી, તાડના** ઝાડ **ઉપર ફેંક્યો.** જેમ ભગવાને વત્સાસુરને ચક્કર ચક્કર ફેરવી ફેંક્યો હતો તેમ બલભદ્રે આ ધેનુકને ફેંક્યો. જેમ વત્સાસુર અંતરિક્ષમાં જ મરણ પામ્યો હતો તેમ આ પણ અંતરિક્ષમાં જ મરણ પામ્યો, એમ **'ફેરવવાથી મરણ પામેલા'** શબ્દથી કહે છે. ધેનુકને ફેરવવાથી તેણે તેના પ્રાણો તજ્યા.[1]

तेनाहतो महातालो वेपमानो बृहच्छिराः ॥

पार्श्वस्थं कम्पयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ॥३३॥

તેનાથી હણાએલો ભારે ટોચવાળો કાંપતો મોટો તાડ, પાસેનાને કંપાવતો ભાંગ્યો, અને તે બીજાને અને તે પણ બીજાને (કંપાવતા ભાંગ્યા). ૩૩.

પહેલાં તો ફલો જ પડતાં હતાં હવે તો વૃક્ષો જાતે પણ પડયાં, એમ હવે આ શ્લોકમાં કહે છે. **તેનાથી** બલભદ્રથી (ધેનુકના દેહવડે) **હણાએલો**, અથવા **તેનાથી** એટલે ગધેડા(ધેનુક)ના દેહથી, સારી રીતે હણાએલો **મોટો તાડ** પણ **કાંપવા મંડયો**, પછી મોટા માથાવાળો એટલે **ભારે ટોચવાળો** હોવાથી સ્થિર રહેવા અશક્ત થયો, એટલે પોતાની પાસે રહેલા વૃક્ષને **કંપાવતો કંપાવતો** મધ્યમાંથી જ **ભાંગી ગયો.** તેની પાસેનો તાડ પણ તેની પેઠે જ કાંપતો કાંપતો પોતાની પાસેના વૃક્ષને કંપાવતો ભાંગ્યો, તે પણ એવી જ રીતે પોતાની પાસેનાને કંપાવતો ભાંગ્યો, એવી રીતે એ તાડોની આખી હાર પડી ગઈ એવો અર્થ (થયો).

વળી માત્ર તાડોની એક જ હાર પાડી એટલું જ નહિ પણ સર્વે વૃક્ષો કાંપવા મંડયાં એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः ॥

तालाश्चकम्पिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥३४॥

બલભદ્રે રમતથી ફેંકેલા ખરના દેહથી હણાએલાથી હણાએલા સર્વ તાડો મહા(પ્રચંડ)વાયુથી કંપાવેલ હોય નહિ ! તેમ કાંપ્યા. ૩૪.

આ બલભદ્ર સાક્ષાત્ બલરૂપ છે, તેથી તેણે તો **રમતમાં જ ખર**(ધેનુક)ના **દેહને ફેંકેલ**; છતાં તે જે વૃક્ષપર પડયો તેનાથી (સારી રીતે) સર્વ તરફથી **હણાએલાં**

---

૧. ધેનુકને કયી તિથીએ માર્યો તે અહીં કહેલું નથી; પણ પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં કહેલું છે કે "કાર્તિકની પુનમને દિવસે ધેનુકોનો વધ કર્યો" ધેનુકજાતિના બધાને તે દિવસે માર્યા, તેથી 'ધેનુક' ત્યાં બહુવચનમાં મૂકેલું છે.(પ્ર)

તાડનાં વૃક્ષો, મહાવાયુએ કંપાવ્યાં હોય તેમ કાંપ્યાં. આ બલભદ્રની ક્રિયાશક્તિ અનેક પરંપરા થવા છતાં પણ શાંત પડી નહિ. બલભદ્ર સર્વાત્મક છે, તેથી જ્યાં તેમની ક્રિયાશક્તિ વ્યાપી (જે પદાર્થમાં તેમની ક્રિયાશક્તિએ પ્રવેશ કર્યો) તેના સંબંધથી (તે પદાર્થનો સંબંધ થવાથી) તેમાં (જેને તેનો સંબંધ થયો તે પદાર્થમાં) રહેલી ક્રિયાશક્તિ પણ જાગ્રત થાય છે. વળી તેનો સ્પર્શ બીજાને થાય ત્યારે તે બીજામાં રહેલી ક્રિયાશક્તિ જાગ્રત થાય છે, જેવી રીતે કાષ્ઠોમાં અગ્નિ રહેલો છે (તેને અગ્નિનો સંબંધ ફરી થવાથી કાષ્ઠ બળે છે, તે બળતા કાષ્ઠનો સંબંધ જે કાષ્ઠને થાય તે પણ બળવા મંડે છે) તેવી રીતે (બલભદ્રની ક્રિયાશક્તિ સર્વત્ર રહેલી છે). અગ્નિ તો આધારને પણ રાખતો નથી (તેનો પણ નાશ કરે છે), તેથી અહીં (તેનું દૃષ્ટાંત નહિ દેતાં) તેના જેવા ધર્મવાળા વાયુનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. મહાવાયુનો જે ગુપ્તવાયુ(શાંત પવન, હવા)ને સ્પર્શ થાય, તે પ્રથમ ગુપ્ત હોવા છતાં તેના સ્પર્શથી જાગ્રત થઈ મહાવાયુ થાય છે, અને બીજે સ્થલે ગુપ્તવાયુ હોય તેને પણ એવી રીતે જાગ્રત કરે છે, અને એ રીતે તે મહાવાયુ થાય છે, તેવી રીતે વાયુ મોટો (પ્રચંડ) જ થયા કરે છે.

આ બલદેવનું ચરિત્ર આશ્ચર્ય જેવું (ન માની શકાય તેવું) છે, એમ ધારી તેનું આ શ્લોકમાં સમાધાન કરે છે; (ન માની શકાય તેવું નથી એમ સમજાવે છે):–

नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ॥
ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः ॥३५॥

હે અંગ ! જેમ તંતુઓમાં વસ્ત્ર ઓતપ્રોત (રહેલું છે) તેમ જેનામાં ખરે આ (જગત્) ઓતપ્રોત (રહેલું છે) તેવા ભગવાન અનંત જગદીશ્વરમાં આ આશ્ચર્યકારક નથી. ૩૫.

આ કર્મ બલભદ્રનું નથી, પણ બલભદ્રમાં જેમનો આવેશ થએલો છે તેવા ભગવાનનું છે, એમ જણાવવા કહે છે કે **"ભગવાનમાં આ આશ્ચર્યકારક નથી,"** વળી આ **અનંત** એટલે સર્વનો સંહાર કરનાર સંકર્ષણ છે; તે કાલરૂપ હોવાથી તેમનું સ્મરણ થતાં જગત્ કંપે છે, તો તે તાડનાં બધાં વૃક્ષોને કંપાવે એમાં આશ્ચર્ય શું ? વળી આ **જગદીશ્વર** એટલે જગતને નિયમમાં રાખનાર, જગત્‌ના ઈશ્વર છે. 'જેના ભયથી આ વાયુ વાય છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે ઈશ્વરની આજ્ઞાથી જ બધા કંપે છે.

(ધેનુકે બલભદ્રને) પ્રથમ પ્રહાર કર્યો ત્યાંસુધી તે બલભદ્ર હતા. પછી પ્રહારની વ્યથા થતાં મટાડવાનો ઉપાય શોધતાં તેમને ભગવાનના ઉપદેશ(આ અધ્યાયના શ્લો. ૫ થી ૮ માં આપેલ)નું સ્મરણ થતાં ભગવાનનો તરત તેમનામાં આવેશ થયો, અને તેમનામાં રહેલા ભગવાને એ પ્રમાણે ધેનુકને પકડી ફેરવી તાડપર ફેંક્યો. તેમ ન હોત (આ કાર્ય ભગવાનનું ન હોત અને બલભદ્રનું હોત) તો બલભદ્રે પહેલાં બાહુઓથી વૃક્ષોને (શ્લો. ૨૮ માં) હલાવ્યાં ત્યારે જ વૃક્ષો ભાંગી જાત. (તેથી આ કાર્ય બલભદ્રમાં જેમનો આવેશ થએલો છે તેવા ભગવાનના સંકર્ષણવ્યૂહનું છે). વળી 'હું' અને 'મારું' એવા અભિમાનના અધિષ્ઠાતા આ **સંકર્ષણમાં આ આખુંય જગત્** જેમ તંતુઓથી

વસ્ત્ર ઓતપ્રોત છે તેમ સમવાયરૂપથી અને નિમિત્તરૂપથી **ઓતપ્રોત** છે. તાણા (લાંબા તાર) **ઓત** છે અને વાણા (આડા તાર) પ્રોત છે, અને એ તાણાવાણાથી વસ્ત્ર ઓતપ્રોત છે; તેમ આ આખુંય જગત્ ભગવાનમાં સમવેત અને ગ્રથિત (ગૂંથાએલું) (ઓત અને પ્રોત) રહેલું છે. તેથી સંકર્ષણ માત્ર પોતાનો હાથ હલાવે તો તેથી જ સર્વ જગત્ કંપે એ યોગ્ય છે, તો પછી માત્ર વૃક્ષો જ બહુ હાલે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

એવી રીતે ધેનુકનો વધ અને ભગવાનનું સામર્થ્ય જણાવી, આ પ્રસંગમાં તેના સર્વ સંબંધીઓનો વધ થયો તે હવે કહે છે:-

ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ॥

क्रोष्टारोभ्यद्रवन् सर्वे संरब्धा हतबान्धवाः ॥३६॥

પછી હણાએલ બંધુવાળા અને ક્રોધવાળા જે ધેનુકના સગા શિયાળો (રાડોપાડનાર ગધેડાઓ) હતા, તેઓએ રામ અને કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કર્યો. ૩૬.

તે મૂર્ખાઓ તો ઘણા હતા. **ધેનુકના જે સગાઓ** ધેનુકના વધથી દુઃખી થએલા અને **હણાએલ બંધુવાળા હતા તે શિયાળો** એટલે રાડો પાડનાર ગધેડાઓએ **ક્રોધથી** લાલચોળ થઈ **રામ અને કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કર્યો**. આ શ્લોકમાં બે '**च**' છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓએ ગોપો ઉપર પણ હુમલો કર્યો, એટલે તે સમયે દરેક ગોપ પાસે રામ અને કૃષ્ણ હાજર થયા; એટલે ઘણે સ્થલે કૃષ્ણ ઉપર અને ઘણે સ્થલે રામ ઉપર તેઓએ હુમલો કર્યો.

ત્યારપછી ભક્તો(ગોપો)ની રક્ષામાટે કૃષ્ણ અને રામે તેમને માર્યા એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:-

तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया ॥

गृहीतपश्चाचरणान् प्राहिणोत् तृणराजसु ॥ ३७ ॥

હે નૃપ! કૃષ્ણ અને રામે (જે જે) પાસે આવ્યા તેમને તેમને સ્હેલાઈથી પાછલા પગોથી પકડી તાડના વૃક્ષોપર ફેંકયા. ૩૭.

જે વહેલા આવ્યા તેમને જ વહેલા માર્યા. (જેમ જેમ પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ માર્યા.) **કૃષ્ણ અને રામ** (બેમાંથી) જેની પાસે આવે તે (તેમને પકડીને ફેંકે). **હે નૃપ!** એ સંબોધન પહેલાં(શ્લો. ૩૧)ની પેઠે, (આ જે હકીકત કહેવામાં આવે છે તે સત્ય છે એમ જણાવવા પ્રેમથી) કરવામાં આવેલું છે. તેમનો વધ કરવામાં કૃષ્ણ અથવા રામને કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવો પડ્યો ન હતો, એમ જણાવવા '**સ્હેલાઈથી**' પદ યોજેલું છે. પાછલા પગો પકડેલા છે જેઓના તેવા તે બધાઓને અંતરિક્ષમાં જ મારી નાખવામાટે અને દુષ્ટે ઉછેરેલા તાડના વનનો નાશ કરવામાટે તે બધાને **તાડનાં વૃક્ષો ઉપર જ ફેંકયા.** રામ અને કૃષ્ણ એક જ છે, તેથી અહીં '**प्राहिणोत्**' ક્રિયાપદ એકવચનમાં મૂકેલું છે. (જો તે બે જુદા હોત તો તેનું દ્વિવચન '**प्राहिणुताम्**' મૂકયું હોત).

फलप्रकरसङ्कीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः ॥

रराज ध्वस्ततालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलम् ॥३८॥

વાદળાંઓથી આકાશ શોભે તેમ ફલોના સમૂહોથી, પ્રાણરહિત દૈત્યોના દેહોથી અને ભાંગેલી તાડોની ટોચોથી સારી રીતે છવાએલું (પૃથ્વીનું) તલ શોભ્યું.

પછી જે થયું તે અહીં કહે છે. **ફલોના સમૂહોથી** સારીરીતે છવાએલું, **પ્રાણરહિત દૈત્યોના દેહોથી** પણ સારીરીતે છવાએલું, અને **ભાંગેલી જે તાડોની ટોચો**[1] **તેમનાથી પણ સારીરીતે છવાએલું, તલ** એટલે પૃથ્વીનું તલ **શોભા જ પામ્યું;** પણ પૃથ્વીની જરાપણ શોભા નષ્ટ થઈ નહિ. આ સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ **મેઘોથી આકાશ (શોભે) તેમ** (આ ભૂતલ શોભ્યું). સૂર્યવાળું, (અથવા) ચંદ્ર અને નક્ષત્રોવાળું નિર્મળ આકાશ જેમ શોભે છે તેવી જ રીતે મેઘોના સંબંધવાળું (મેઘોથી છવાએલું) આકાશ પણ શોભે છે. ઘન એટલે વાદળાંની સર્વ પુરુષોને અપેક્ષા (જરૂર) રહેતી હોવાથી, આ ત્રણે આશ્માની(નીલ)ની પેટા જાતિના રંગોવાળાં કહેલાં છે; ફલો (તાડનાં) ઘણાં જ આશ્માની હોય છે, રાસભ (ગધેડાં) ધૂસર (ભૂરા) રંગનાં હોય છે, અને તાડની ટોચો શ્યામ હોય છે. વાદળાં પણ આવા જ રંગનાં હોય છે.

તે બેનું તે કર્મ આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું, તેમ આ શ્લોકમાં જણાવે છેઃ–

तयोस्तत्सुमहत्कर्म निशम्य विबुधादयः ॥

मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ॥३९॥

તે બેનું તે મોટું કર્મ જાણીને દેવો વિગેરેએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, વાજીંત્રો વગાડયાં અને સ્તુતિ કરી. ૩૯.

તે બેનું તે ધેનુકના વધરૂપ **મોટું કર્મ** (જાણીને) **દેવો વિગેરેએ** એટલે દેવો, ગાંધર્વો વિગેરેએ (૧) **પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી,** (૨) **વાજીંત્રો વગાડયાં અને** (૩) **સ્તુતિ કરી.** ત્રણ પ્રકારના દેવોનાં આ ત્રણ હર્ષનાં ધામ છે. (આ રીતે ધેનુકના વધથી દેવોએ હર્ષ દર્શાવ્યો) તેથી દેવોના હિતમાટે આ ધેનુકનો વધ (કરેલો છે) એમ કહેવાયું.

આવીરીતે પરિકર સાથે ધેનુકનો વધ કર્યો એ કહ્યું; પરંતુ ભગવાને તાડનાં ફલો કોઈને આપ્યાં નહિ, છતાં પોતાની ઇચ્છાથી સર્વેએ તે ખાધાં એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

अथ तालफलान्यादन् मनुष्या गतसाध्वसाः ॥

तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ॥४०॥

પછી જે(વન)માં ધેનુકનો નાશ થયો તે વનમાં ભયવિનાના મનુષ્યોએ તાડનાં ફલો ખાધાં, અને પશુઓએ ઘાસનો ચારો કર્યો. ૪૦.

'**(अथ)**' '**પછી**' એટલે જુદો આરંભ કરી (આ હકીકત કહે છે). **સર્વ મનુષ્યોએ તાડનાં ફલો ખાધાં અને ભયરહિત થયા; અને પશુઓએ ઘાસનો ચારો કર્યો.** જ્યાં ધેનુક હણાયો તેવા વનમાં (આ પ્રમાણે મનુષ્યોએ ફલો ખાધાં અને પશુઓએ ઘાસનો ચારો કર્યો) ત્યાં (પડેલાં તાડોની) છાયાને લીધે ઘાસ સૂકાય નહિ તેથી પશુઓએ તેનો ચારો કર્યો. '**च**' શબ્દ(મૂલમાં છે તેથી) એમ જણાય છે કે(ત્યાં)પક્ષીઓ પણ સુખી થયાં.

---

૧. સુબોધિનીમાં **ध्वस्ततालाग्रैः** પાઠ લીધેલો જણાય છે, તેથી તે પ્રમાણે પાઠ લીધો છે. '**भूः सतालग्रैः**' એવો પણ પાઠ છે.

આવી રીતે વનલીલા કરી, ભગવાન પાછા વ્રજમાં પધારે છે તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥
स्तूयमानोनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत् ॥४१॥

કમલના પત્ર જેવા ચક્ષુવાળા, જેમનું શ્રવણ અને કીર્તન પાવન કરનાર છે તેવા કૃષ્ણ ભક્તો અને ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા બલભદ્રસહિત વ્રજમાં પધાર્યા.

ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા એ વ્રજના રહેવાશીઓના મોટા આનંદનું કારણ કહ્યું. 'આટલા બધા વખત સુધી વિરહના[1] તાપથી દુઃખી થએલા વ્રજના રહેવાશીઓનો એ તાપ (દુઃખ) ભગવાનના આગમનથી કેમ મટશે?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ભગવાન '**કમલના પત્ર જેવા ચક્ષુવાળા**' છે. કમલનાં પત્રો જેવા વિસ્તારવાળાં એટલે ઘણાં વિશાળ બીજાના તાપને દૂર કરનારાં જેમનાં ચક્ષુઓ છે તેવા ભગવાન છે, તેથી માત્ર પોતાની દૃષ્ટિથી જ[2] તે સર્વના તાપ દૂર કરનારા છે એમ આ વિશેષણથી કહેવાયું.

'તાપનું કારણ થએલ આધ્યાત્મિક[3] પાપ જ્યાંસુધી હયાત છે (નષ્ટ થયું નથી) ત્યાંસુધી તાપ કેમ મટે?' એવી શંકા થાય તે માટે કહે છે કે ભગવાન '**પુણ્યશ્રવણકીર્તન છે. જેમનું શ્રવણ અને કીર્તન પુણ્ય એટલે પાવન કરનાર છે તેવા ભગવાન છે.** આ(વિશેષણ)થી[4] એમ નિરૂપણ થયું કે જેમ જલના પૂરથી (કચરો ધોવાઈ જાય) તેમ ભગવાનનાં શ્રવણ અને કીર્તનથી પાપનો નાશ થાય છે. ભગવાન(ના ગુણો)નું શ્રવણ કરવાથી કથાનું પૂર[5] હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, અને બધાય દોષોને ત્યાં ડોળીડોળી મુખથી બહાર નીકળે છે. આમ કેટલાક સમયસુધી ફરી ફરી થવાથી પુરુષ સર્વ રીતે શુદ્ધ જ થાય છે. (દોષ બધા નીકળી જાય છે).

'એમ હોય તો પણ ભગવાનનું કીર્તન ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય?[6] (કોઈ કીર્તન કરનાર મળે ત્યારે જ શ્રવણ થઈ શકે. તેથી કીર્તન કરનાર ન મળે ત્યાંસુધી શ્રવણ થઈ શકે નહિ, અને દોષો અથવા પાપ મટે નહિ) એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે

૧. આવતા શ્લોકમાં બીજાપ્રકારનો તાપ કહેલો છે, તેથી અહીં **વિરહનો તાપ** દૂર કરવાનું કહેલું છે. (**લે**)

૨. ભગવાન પોતાની **દૃષ્ટિથી** સંકેત (અમુક સમયે અમુક સ્થળે મળીશું તે) સૂચવે છે, તેથી ભવિષ્યમાં મળાશે એવી ખાતરી થવાથી વિરહનો તાપ મટે છે. (**લે**)

૩. **આધ્યાત્મિક** એટલે અંતઃકરણના સંબંધવાળા વિરહના કારણરૂપ મદ માન વિગેરે. (**લે**)

૪. **આથી** એટલે ભગવાનના શ્રવણ અને કીર્તનને પુણ્ય કહ્યાં તેથી, પુણ્ય તરત જ પાપના ભોગને દૂર કરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પણ પાપનો સ્વરૂપથી નાશ કરનારું નથી, એમ નિબંધમાં કહેલું છે, તે સૂચવવા અહીં જલના પૂરનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. પૂર પણ કચરાને બીજે ઠેકાણે લઈ જઈ ફેંકે છે, પણ તેનો સ્વરૂપથી નાશ કરતું નથી, તેમ અહીં પણ કથાનું પૂર તે સમયે થએલ મદ માન વિગેરેને મટાડે છે, પણ ભવિષ્યમાં રસનો ઉછાળો આવે ત્યારે તે પાછાં થવાનાં જ એવો ભાવ છે. (**લે**)

૫. **કથાનું પૂર** એટલે અમૃતથી ભરેલું (વીંટાએલું) કથાનું પૂર. (**લે**)

૬. શ્રવણ અને કીર્તનથી આધ્યાત્મિક પાપ મટે, તો પણ ભગવાનમાં અનિત્ય પ્રેમ વિગેરે દોષરૂપ આધિદૈવિક પાપ હોય ત્યાંસુધી તેવાં આધિદૈવિક પાપોને મટાડનાર અને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાવનાર (ભગવાનના) ગુણોના વર્ણનરૂપ **કીર્તન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય?** (**લે**)

"ભક્તો અને ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા' ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા. અનુગ[1] એટલે ભક્ત; ભક્તો અને ગોપો ભગવાનની સ્તુતિ (કીર્તન) કરતા કરતા જ સાથે આવતા હતા, એટલે શ્રવણ કરવું રહેલું જ હતું) તેથી ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વથા અલૌકિકપ્રકારથી[2] તેમજ લૌકિક[3] પ્રકારથી સુલભ જ છે એમ કહેલું છે.

ભગવાન વ્રજમાં બલભદ્રસહિત પધાર્યા, ધેનુકનો વધ બલભદ્રે કર્યો હતો તેથી તેમને આગળ કરીને તેમની સાથે જ ભગવાન વ્રજમાં પધાર્યા, પણ બંને છુટા છુટા પોતાના યોગ્ય ક્રમમાં (પહેલા ભગવાન અને પછી બલભદ્ર) આવ્યા નહિ.

(વ્રજમાં) પધારતા ભગવાનનું આ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છેઃ–

तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम् ॥
वेणुं क्वणन्तमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन् समेताः॥४२

દર્શનની ઇચ્છાવાળી દૃષ્ટિવાળી ભેગી થએલી ગોપીઓ ગોરજથી ભરેલા કુંતલવાળા, બાંધેલા મયૂરપિચ્છ વનનાં પુષ્પો અને રુચિર દૃષ્ટિથી મનોહર હાસ્યવાળા,[4] વેણુ વગાડતા અને ભક્તોથી જેમની કીર્તિ ગવાય છે તેવા, તે (ભગવાન)ની આસપાસ ફરી વળી. ૪૨.

'તે(ભગવાન)ની આસપાસ ગોપીઓ ફરી વળી' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પહેલાં(શ્લો. ૫ થી ૧૮માં) ચાર પુરુષાર્થવાળી અને દશ રસવાળી લીલા ભગવાને દર્શાવી, પરંતુ તે લીલા ગોપિકાઓએ અનુભવેલી નહિ, તેથી તેઓને તાપ થાય છે; તેથી તેઓનો તાપ દૂર કરવા, અહીં ચૌદ ધર્મ(ચાર પુરુષાર્થ અને દશ રસ)વાળા ભગવાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ "**ગોરજોથી** (એટલે ગાયોના ચાલવાથી ઉડતા રજકણોથી) છુરિત (એટલે વ્યાપી રહેલાં અથવા **ભરાઈ રહેલા**) છે **કુંતલો** (એટલે કેશો) **જેમના**" એમ કહી ચાર

---

૧. **અનુગ** એટલે અંતરંગ (ભક્ત).(લે)

૨. ભગવાને પહેલાં અહીં જ જેવી રીતે રમણ કરેલું તેવી રીતે તેનું વર્ણન ભક્તો સ્તુતિથી કરે છે, તેથી અલૌકિક પ્રકારે ભગવાનનું ચરિત્ર સુલભ થાય છે.(લે) સર્વ લોકોની સમક્ષ રહસ્યલીલા કહેવાતી નથી, પણ તાદૃશ ભક્તોની સમીપ એકાંતમાં (છુપીરીતે) કહેવાય છે. તેના કહેનારા પણ વિરલ હોય છે, અને તેમને લોકો જાણતા પણ નથી, તેથી તેઓ પાસેથી લીલાનું સ્વરૂપ **અલૌકિક પ્રકારથી** જ જણાય છે.(યો)

૩. લોકો જે પ્રકારે જાણે છે તે પ્રકારે ગોપોની સ્તુતિથી જણાતું હોવાથી સુલભ છે.(લે) પ્રકટલીલાનું ગોપો સર્વની રૂબરૂ ગાન કરે છે, તેથી તેનો લાભ પણ સર્વપ્રસિદ્ધ **લૌકિકપ્રકારથી** જ થાય છે.(યો)

૪. 'ગોરજોથી ભરેલા કુંતલો છે જેમના' એમ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. બાંધેલા મયૂરપિચ્છ, વનનાં પુષ્પો અને રુચિરદૃષ્ટિ, એ ત્રણનો દ્વન્દ્વ સમાસ છે. પછી તે બધાથી (ત્રણેથી, ત્રણસહિત) મનોહર હાસ છે જેમનું, એમ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. પછી પહેલો બહુવ્રીહિ (ગોરજોથી ભરેલા કુંતલો છે જેમના) અને બીજો બહુવ્રીહિ એ બંનેનો કર્મધારય સમાસ છે. (લે)

પુરુષાર્થની લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. [૧]અહીં 'ગાયો' ધર્મ[૨] છે, 'રજકણો' અર્થ[૩] છે, 'વ્યાપ્તિ' (ભરાએલા હોવું) કામ[૪] છે, અને સત્યનું[૫] અવલંબન કરનાર 'અલક' (કેશ) મોક્ષને સ્થાને[૬] (મોક્ષલીલાનું દર્શન કરાવનાર) છે. ધર્મ વિગેરે(એટલે ધર્મ અર્થ અને કામ)વાળાને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આ ચારેની એકવાકયતા[૭] છે.

(એ રીતે ચાર પુરુષાર્થવાળી લીલા દર્શાવી, હવે દશ રસસંબંધી લીલા દર્શાવે છે. તેમાં આ જ શબ્દો પ્રથમરસ–શૃંગારરસના સંબંધવાળી લીલા દર્શાવે છે). કુંતલો (અલક, કેશ) કામરૂપ[૮] છે, રજકણો (રજઃ) રજોગુણ જ[૯] છે, ગાયો અહીં (આ અર્થમાં) અનુભાવ[૧૦] છે. તેથી આ શબ્દથી (૧)પુષ્ટ શૃંગારરસનું નિરૂપણ કરેલું છે.

૧. **'અહીં'** એટલે આ પુરુષાર્થલીલાનો અર્થ લઈએ તેમાં ગાયો ધર્મ છે; બીજો શૃંગારરસની લીલાનો અર્થ કરશે તેમાં ગાયો અનુભાવ છે એમ આગળ કહેશે. (લે)

૨. **ધર્મ** વૃષ(આખલા)રૂપ છે. (શ્રીમદ્ભાગવત ૧. ૧૭. ૨૧ જુઓ.) વૃષ ગાયની જાતનો છે, તેથી અહીં ગાયોને ધર્મરૂપ કહેલી છે; અથવા ગાયો ધર્મના કારણરૂપ છે, તેથી ગાયો ધર્મરૂપ કહેલી છે.(ટિ)

૩. **અર્થ** (ધન) ધર્મથી સાધ્ય (મેળવાય તેવું) છે, અને તેથી ધર્મના સંબંધવાળો છે. (અહીં ગાયો ધર્મ હોવાથી તેમના સંબંધવાળાં તેમના ચાલવાથી ઉડતાં રજકણોને અર્થ કહેલો છે). વળી અર્થ વિક્ષેપ કરાવનાર હોવાથી રજોરૂપ (રજોગુણનો ધર્મ, રજકણોરૂપ) છે, અને મદ કરાવનાર હોવાથી પણ રજોરૂપ છે, તેથી અહીં 'રજઃ' શબ્દથી અર્થ કહેલો છે. (ટિ.)

૪. જે કામરહિત હોય તેને બીજા કોઈનો સંબંધ હોવાનું સંભવતું નથી. (જેને કોઈ પ્રકારની કામના ન હોય તે બીજા સાથે શા માટે સંબંધ રાખે?) તેથી કામ (કામના) હોય તો જ બીજાઓનો સંબંધ રાખે. તેથી વ્યાપ્તિ (બીજા સાથે ભરાઈ રહેવું, બીજામાં ભરાઈ રહેવું) કામ છે. "તેમણે રમણ ન જ કર્યું; તેથી એકલો રમતો નથી. તેમણે બીજાની ઇચ્છા કરી. તે આટલા હતા" "તેને સર્જી પછી તેમાં જ પ્રવેશ કર્યો" શ્રુતિઓ પ્રમાણે ભગવાન કામથી જ (જુદા જુદા) સર્વરૂપોથી આવિર્ભાવ પામી સર્વ(જગત)માં વ્યાપી રહેલા છે. તેથી વ્યાપ્તિ કામ છે. (ટિ).

૫. **સત્ય** એટલે (ભગવાનના) વાસ્તવિકરૂપનું **અવલંબન કરનાર** એટલે દયાથી પ્રકટ કરનાર.(પ્ર).

૬. **કેશ** સદા બાંધેલા હોય છે, અને અલક (કુંતલ) સદા મુક્ત (છૂટા) જ હોય છે. તેથી કુંતલ મોક્ષને સ્થાને છે. માનિનીઓનાં મન બહુ દૂર ગએલાં જેવાં હોય તેમને ભગવાનના કુંતલો પોતાની શોભાથી બોલાવતા હોય નહિ, તેમ પાસે લાવી સ્વરૂપાનંદનું દાન કરાવે છે, તેથી તે **મોક્ષને સ્થાને** છે, એવો ભાવાર્થ છે. અહીં ગાયો, રજકણો, વ્યાપ્તિ, અને કુંતલોના દર્શનથી અનુક્રમે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થ આપનારી લીલાનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયો હોય તેમ થાય છે, એવું તાત્પર્ય છે. (ટિ)

૭. 'ગોરજથી ભરેલા કુંતલોવાળા'માં 'ભરેલા' એ ક્રિયા હોવાથી આ વાકય થયું; અને તેથી આ શબ્દો એક પેટા વાકય જેવા થયા. તેથી તેઓની **એકવાકયતા થઈ**. (લે).

૮. ઉત્તમ રસના ભોક્તાને કોઈ જુએ ત્યારે તેને પણ તેની પેઠે ભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય, એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં કુંતલો ભ્રમર જેવા છે અને શ્રીમુખકમલની આસપાસ શોભે છે; તેથી જેઓને તેમનાં દર્શન થાય તેઓના ભાવનું ઉદ્દીપન (વૃદ્ધિ) થાય છે; તેથી દર્શન કરનારના ભાવની વૃદ્ધિ કરતા હોવાથી તેઓ **કામરૂપ** છે.(ટિ) કામરૂપ એટલે કામનું નિરૂપણ કરનાર, કામને જાગ્રત કરનાર. (લે)

૯. ગાયના આવવાથી ઉડતાં રજકણો કામ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એમ આગળ ૧૦.૨૮.૧૨ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવશે; તેથી આ રજકણો રસ(શૃંગારરસ)નું ઉદ્દીપન કરનારાં હોવાથી **રજોગુણ** છે એવો **અર્થ** છે.(લે)

૧૦. ગાયો સદા ભગવાન સાથે રહેલી હોય છે, તેથી તેમને જોવાથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે;

બાંધેલું મયૂરપિચ્છ. બર્હ એટલે મયૂરપિચ્છ, તેનું બંધન (૨) વીર[1] અને (૩) અદ્‌ભુત[2] રસનો બોધ કરે છે. **(બાંધેલાં) વનનાં પુષ્પો.** વનમાં ઉગેલાં પુષ્પોનો સંબંધ (૪) ભયાનક[3] અને (૫) હાસ્યરસ[4] ઉત્પન્ન કરે છે. **રુચિર દૃષ્ટિ** (૬) કરુણા[5] નામના (રસને ઉત્પન્ન કરે છે). **મનોહર હાસ** (હસવું) (૭) રૌદ્રરસને[6] (ઉત્પન્ન કરે છે).

મહાન્ પુરુષ આવો વિશેષપ્રકારનો વેષ ધારણ કરે તેથી નાટકશાસ્ત્રનો બાકીનો રસ (૮) (બીભત્સ[7]) ઉત્પન્ન થાય છે. (ભગવાન) **'વેણુ વગાડતા'** આવે છે એટલે બ્રહ્માનંદને પ્રકટ કરતા વ્રજમાં પધારે છે, તેથી વેણુ વગાડવાથી (૯) શાંતરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

"**ભક્તોથી[8] જેમની કીર્તિ ગવાય છે[9] તેવા**" ભગવાન પધારે છે, તેથી (૧૦) ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગોપિકાઓને આવી રીતે સર્વ રસવાળા ભગવાનનાં દર્શન થતાં હતાં, છતાં તેઓ 'દર્શનની ઇચ્છાવાળી દૃષ્ટિવાળાં જ' રહ્યાં, કારણ કે ભગવાનનાં જેને સાધારણરીતે(બીજાઓના સંઘમાં) દર્શન થાય તેનામાં પરમ (ઉત્તમ) રસ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેથી 'એકાંતમાં ભગવાનનો સમાગમ થશે ત્યારે સર્વ રસવાળા ભગવાનનાં દર્શન કરીશું' એવી દર્શન કરવાની અભિલાષા જ તેમનામાં રહી. (આવી રીતે તેમનામાં ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રહી જ.) તેથી જ ગોપીઓને ભગવાનનાં પ્રથમ દર્શન થયાં તે (અહીં) કહ્યું નથી, પણ તેઓને ભગવાનનો સમાગમ થયો એમ જ કહેલું છે. ભગવાનનો સમાગમ થાય તે માટે તેમનાં જે દર્શન થાય, તેનો બીજા(સમાગમ)ના પેટામાં સમાવેશ થતો હોવાથી તેનું જુદું નિરૂપણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

(ગોપિકાઓ ભગવાનની) **આસપાસ ફરી વળી**, એટલે તેઓએ જ ભગવાનને ઘેરી લીધા એવું નિરૂપણ કરેલું છે. એક(ગોપિકા)થી તેવું કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી **'ભેગી થએલી'** શબ્દ યોજેલો છે. પહેલાં ગાયો અને બલભદ્ર જેમનામાં મુખ્ય હતા

તેથી કોઈવાર તેઓ બીજાનું અદર્શન કરાવી (બીજામાંથી ચિત્ત કઢાવી નાખી) રસનો અનુભવ કરાવે છે; તેથી તેઓ **અનુભાવક** (રસનો અનુભવ કરાવનાર) છે. (**ટિ**)

૧. બાંધેલું મયૂરપિચ્છ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી **વીરરસ** ઉત્પન્ન કરે છે. (**પ્ર**)

૨. મયૂરપિચ્છ ભગવાને શામાટે બાંધેલું હશે. એમ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી **અદ્‌ભુતરસ** ઉત્પન્ન કરે છે. (**પ્ર**)

૩. વનપુષ્પો જઈ ન શકાય તેવી ભૂમિપર દેખાતાં હોવાથી તેમને જોવાથી **ભય**(ભયાનકરસ) ઉત્પન્ન થાય. (**પ્ર**)

૪. આ પુષ્પો કોઈ વાર સારાં ન લાગે તેવી રીતે ધરેલાં હોવાથી **હાસ્યરસ** ઉત્પન્ન કરે છે. (**પ્ર**)

૫. ભગવાનની રુચિર દૃષ્ટિના દર્શનથી "હા! અમે આટલો સમય તેમનાં દર્શનવિના રહ્યા" એમ શોક થવાથી, તે **કરુણારસ** ઉત્પન્ન કરે. (**પ્ર**)

૬. મનોહર હાસથી કોઈ અધિકારીને **રૌદ્રરસ** થાય. (**પ્ર**)

૭. ભગવાન આવો વેષ ધારણ કરે તે જોઈ કોઈ અધિકારીને (જુગુપ્સા થવાથી) **બીભત્સરસ** ઉત્પન્ન થાય. (**પ્ર**)

૮. ભક્તોને જોઈ રૂપાત્મક ભગવાનની સેવારૂપ **ભક્તિરસ** ઉત્પન્ન થાય છે. (**લે**)

૯. ભગવાનની કીર્તિ ગવાતી સાંભળવાથી નામાત્મક ભગવાનની સેવારૂપ ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય છે. (**લે**)

તેવા (બલભદ્ર સાથેના) ગોપો ગયા. ભગવાનની પાછળ જે ગોપો આવતા હતા તેઓને ગોપિકાઓએ જ ભગવાનથી છુટા પાડચા (ગોપિકાઓ તેઓની અને ભગવાનની વચ્ચે આવી); મધ્યમાં ગોપીઓથી ઘેરાએલા ભગવાન રહ્યા; (પહેલાં બલભદ્ર અને તેમની સાથેના ગોપો; પછી ભગવાનની ચારે બાજુએ ગોપિકાઓ અને પછી બીજા ગોપો પાછળ આવતા હતા તે રહ્યા) એવો અર્થ થયો.

ગોપીઓએ જે કર્યું તે કહી, પછી ભગવાન વ્રજમાં પધારે છે તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ—

पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि ॥
तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहाससविनयं यदपांगमोक्षम् ॥४३॥

વ્રજની સ્ત્રીઓએ મુકુંદના મુખારવિંદના મધનું ચક્ષુરૂપી ભ્રમરોથી પાન કરી દિવસમાં વિરહથી થએલો તાપ તજ્યો (મટાડચો) લજ્જા, હાસ્ય અને વિનયસહિત અપાંગ (કટાક્ષ) નાખવારૂપી જે સત્કાર તેઓએ કર્યો તેનો સ્વીકાર કરી (ભગવાન) ગોષ્ઠમાં પધાર્યા. ૪૩.

(ગોપીઓએ શું કર્યું તે પ્રથમ કહે છે). આરંભમાં[1] તાપ દૂર કરવામાટે કરુણારૂપ મોજાંવાળાં શ્રીગોપીજનવલ્લભરૂપી સરોવરમાંથી લાવણ્યામૃત(લાવણ્યરૂપી અમૃત)નું પાન કરવું જોઈએ; જો લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરવામાં ન આવે તો અંદરનો તાપ મટે નહિ. (તાપ તો મટાડવો જ જોઈએ), કારણ કે તાપ જાય ત્યારે જ રસનો સ્વાદ લેવાય. બહારનો તાપ તો ભગવાન સાથે સમાગમ થતાં જ મટી ગયો; (અંદરનો તાપ મટાડવા શ્રીમુખના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું તેમણે પાન કર્યું).

જે રસ પીવામાં આવે તે જો તાપ મટાડનાર અને મીઠો હોય તો જ વધારે પી શકાય; આવો (તાપ મટાડનાર અને મીઠો) રસ લોકમાં નથી; દુધ વિગેરે[2] છે પણ તે તૃષા વિગેરે દોષને ઉત્પન્ન કરનારા છે; [દુધ તાપ મટાડનાર અને મીઠું છે, પણ તે પીવાથી તૃષા (તરસ) લાગે છે.] જલ રસ છે પણ તે બરફપેઠે બહુ પી શકાતું નથી.[3] બંને ગુણો એટલે તે તાપ મટાડતું હોય અને મીઠું હોય, છતાં જો પરિણામે તે સુખ આપતું ન હોય તો પણ તેનું પાન કરવું યોગ્ય નથી; તેથી ભગવાનનું લાવણ્યામૃત સર્વ ગુણોવાળું છે એમ (પ્રથમ) કહે છે.

મુકુંદ મોક્ષનું દાન કરનાર, જ્ઞાનરૂપ અને શાંત છે, તેથી મુકુંદના લાવણ્યામૃતના **પાનથી** (૧) ભવિષ્યમાં (દુધ પીવાથી તૃષા થાય છે તેમ) કોઈ દોષ થતો નથી, પરંતુ ઉલટું તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી **મુકુંદનું મુખારવિંદ ભક્ત્યાત્મક છે.** તેથી (૨) મુકુંદના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતનું સ્નેહને લીધે ઘણું પાન સંભવે છે.

૧. લાવણ્યામૃતનું પાન, વિરહથી થએલ તાપનો ત્યાગ અને ભગવાનનો સત્કાર એ ગોપીઓએ કરેલાં. તે પૈકી **આરંભમાં લાવણ્યામૃતનું પાન કર્યાનું** કહે છે. **(લે)**

૨. **વિગેરે** શબ્દથી લીંબડો વિગેરે કહેલ છે. લીંબડો તાપ મટાડનાર છે, પણ કડવો હોવાથી વિરસપણું કરાવે છે, મીઠો લાગતો નથી. **(લે)**

૩. જેમ બરફ બહુ પી શકાતો નથી તેમ જલ તાપ હરનાર હોવા છતાં, વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી બહુ પી શકાતું નથી, પણ મુકુંદના મુખારવિંદનું મધ તાપ હરનાર છે, મીઠું છે, તૃષા વિગેરે દોષ(વિકાર) ઉત્પન્ન કરતું નથી અને પરિણામે સુખ આપનાર છે; તેથી વારંવાર ઘણું પી શકાય છે. **(યો)**

(જલ વધારે પી શકાતું નથી તેવું આ નથી, પણ આનું પાન ઘણું થઈ શકે છે.) વળી આ મુકુંદના મુખારવિંદનું સારઘ (મધ) છે. સરઘા એટલે મધમાખ; તે સર્વ પુષ્પોમાંથી રસ લાવી એક ઠેકાણે મધ બનાવે છે, તે મધ કોટર (પોલાણ) વિગેરેમાં હોય છે; બીજા પ્રકારનાં મધો દ્રવરૂપ (પ્રવાહી) હોતાં નથી, પણ ઘન (નક્કર) હોય છે, અને જે ઘન પદાર્થ હોય તેનું પાન થઈ શકે નહિ. અહીં બ્રહ્મા વિગેરે સર્વ (દેવો) અને સર્વ શ્રુતિઓ મધમાખને સ્થાને છે.[1] તે બધાય સર્વ પ્રકરણોમાંથી પરમાનંદ એકઠો કરી, એક ઠેકાણે જે આનંદનો **નિધિ** રહેલો છે તે જણાવે છે. બધા પ્રકરણોમાં જે આનંદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે, તે બધો આનંદ એકઠો થઈ અહીં (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં) રહેલો છે, (એમ તેઓ જણાવે છે) એવો અર્થ છે. બ્રહ્મા વિગેરે (દેવો) અને શ્રુતિઓએ[2] પ્રાર્થના કરી ભગવાનને અહીં પધરાવેલા છે. (તેઓની પ્રાર્થનાથી ભગવાન અહીં પધારેલા છે); પણ ભગવાનના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતના રસનો ભોગ તો ગોપિકાઓએ જ કરેલો છે, કારણ કે **જેઓ માત્ર રસ ઉપર જ રહેનારા હોય તેઓ જ રસને જાણે છે.** આવા ભ્રમરો છે; તેઓના દેહનો નિર્વાહ કરનાર પણ બીજો કોઈ પદાર્થ હોતો નથી, તેથી તેઓને બીજા કોઈ પણ પદાર્થનો સંબંધ હોતો જ નથી, માત્ર બીજે સ્થલે તેઓ પરિભ્રમણ કરે છે (ફર્યા કરે છે); તેવી જ રીતે ગોપિકાઓનાં ચક્ષુઓ સર્વ સ્થલે પરિભ્રમણ કરે છે, પણ ભગવાનના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતનું જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી જ અહીં કહેલું છે કે **"ચક્ષુરૂપી ભ્રમરોથી" વ્રજની સ્ત્રીઓએ મુકુંદના મુખારવિંદના મધુનું પાન કર્યું.** ગોપિકાઓ પણ શ્રુતિ વિગેરે જેવાં જ[3] છે, એવું આથી નિરૂપણ થયું.

બહાર રહેલા પ્રવાહી પદાર્થને (શરીરની) અંદર નાખવો તે પાન. (ગોપિકાઓનાં) નેત્રો પણ પોતાની મેળે જ રસને સારીરીતે ઓળખે છે એમ જણાવવા તેમને **'ભ્રમર'** કહેલાં છે. તેઓ રસને સારીરીતે જાણે છે, તેથી જ (તેનું પાન કરવા) પોતાની મેળે જ (ગોપિકાઓની પ્રેરણાવિના પણ) પ્રવૃત્ત થાય છે, અને મુકુંદના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃત-વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં તેઓનો વિનિયોગ થતો નથી. ગોપિકાઓ પણ દેવતાઓ હોવાથી તેઓ બીજાથી (પોતાનાં નેત્રરૂપી ભ્રમરોથી) પણ રસનું પાન કરે એ સંભવે છે.

---

૧. જેમ મધમાખી ઘણાં પુષ્પોમાંથી રસ લાવી મધ બનાવે છે તેમ **બ્રહ્મા વિગેરે દેવો અને શ્રુતિઓ એમ જણાવે છે કે સર્વ વેદોમાં જે પરમાનંદ કહેલ છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે.** તેથી જેમ મધમાખી ઘણાં પુષ્પોમાં રહેલા રસને ભેગો કરી એક ઠેકાણે મધ કરે છે તેમ આ બધા જુદે જુદે સ્થલે કહેલ પરમાનંદને એક ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણમાં ભેગો થએલો જણાવે છે. પરમાનંદ-શ્રીકૃષ્ણની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાથી, તેમનો બોધ કરવો એ જ કૃતિ છે એમ જાણવું. (**યો**)

૨. દેવોએ પ્રાર્થના કરી ભગવાનને અહીં પધરાવ્યા (૧૦-૧-૧૯ થી ૨૫). શ્રુતિઓએ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ભગવાનને અહીં પધરાવ્યા. એ વૃત્તાંત ગર્ગસંહિતાના ગોલોકખંડના ચોથા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે.

૩. ગોપિકાઓ અને શ્રુતિ વિગેરે એક જ પરમાનંદ રસના સંબંધીઓ છે, તેથી **ગોપિકાઓ પણ શ્રુતિ વિગેરે જેવાં જ છે. (લે)**

શ્રુતિઓ વિગેરે સર્વ કહે છે પણ તેમનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ છે, તેમજ ગોપિકાઓનાં ચક્ષુઓ બધે ભ્રમણ કરે છે પણ માત્ર ભગવાનનું જ દર્શન કરે છે, તેથી **ગોપિકાઓ પણ શ્રુતિ વિગેરે જેવાં જ છે. (પ્ર)**

તેથી 'અમારાથી આટલા સમયસુધી ભગવાનના મુખારવિંદના લાવણ્યામૃતનો સ્વાદ લેવાયો નહિ' એવી ચિંતાથી તેઓને જે તાપ થયો હતો, તે એ લાવણ્યામૃતનો રસ (શરીરમાં) છલોછલ (પૂરેપૂરો) ભરાતાં મટી જાય છે. બીજો ત્રણે પ્રકારનો તાપ[1] તો પહેલાં જ (સમાગમ સમયે) મટી ગયો હતો, એમ દર્શાવવા અહીં **"વિરહથી થએલો તાપ મટાડયો"** એમ કહેલું છે.

'ગોપિકાઓએ એવી રીતે ભગવાનનો વિરહ જ કેમ થવા દીધો ? ભગવાનની સંનિધિમાં જ તેઓ કેમ ન રહ્યાં ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ **'વ્રજની સ્ત્રીઓ'** હતી. તેઓ **વ્રજની** એટલે ગોપાલના નેસડામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ હતી, તેથી તેમણે ભગવાનનો વિરહ થવા દીધો; કારણ કે ગોપાલો(ભરવાડો)ના નેસડામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ વિવેકવિનાની હોય છે, અને પરતંત્ર હોય છે, તેમાં પણ **દિવસે** (તેમણે ભગવાનનો વિરહ થવા દીધેલ), કારણ કે દિવસે (પ્રિયનો વિયોગ નહિ થવા દેવામાં એટલે પ્રિયની સંનિધિમાં રહેવામાં) સ્ત્રીનો સ્વભાવ[2] પણ નડે છે.

હવે પછી ભેગી થએલી તે ગોપિકાઓનું તેઓની મધ્યે રહેલા ભગવાનપ્રતિ જે કર્તવ્ય હતું. તે કહી શકાય તેવું નહિ હોવાથી, સંક્ષેપથી પાછલા અર્ધા શ્લોકમાં કહે છે.

ભગવાને તેઓએ કરેલ સત્કારનો અનુભવ કર્યો. સર્વ તરફથી સમાલિંગન વિગેરે, તથા ભગવાનનો વૈભવ છતાં જે કાંઈ તેમના પ્રતિ થઈ શકે તેવું હતું તે બધું, તેમના સત્કાર તરીકે કહેલું છે. ભગવાને તેઓનો સત્કાર સારી રીતે સ્વીકાર્યો એટલે તેઓએ દરેકે જુદો જુદો જે સત્કાર કર્યો તેના સુખનો અનુભવ કર્યો; એટલે તે બધીઓને સારી રીતે કૃતાર્થ કરી, અને પછી ગોષ્ઠ(નેસડા)માં પધાર્યા.

ગોપિકાઓએ આ ભગવાનનો સત્કાર કર્યો તે કયો (કેવા પ્રકારનો)? જો લૌકિક ભોજન વિગેરેનો પણ સત્કાર કર્યો હોય તો તેને જ (ભોજન વિગેરેને જ) માટે ફરી નેસડામાં ભગવાનનું પધારવું વ્યર્થ જ થાય; અને (ભગવાન પ્રતિ) લૌકિકનો બાધ થાય.[3] (લૌકિક સત્કાર સંભવતો નથી); તેથી (ગોપિકાઓએ કરેલો આ સત્કાર કેવા પ્રકારનો હતો તે જાણવાની ઇચ્છા થાય તે માટે) તેનો પ્રકાર કહે છે કે **"લજ્જા, હાસ્ય અને વિનયસહિત અપાંગ નાખવારૂપ જે સત્કાર"** તે તેમણે કર્યો હતો. 'જે' એટલે જેનું વિશેષ વર્ણન થઈ શકે નહિ તેવો, તે સત્કાર હતો. મુખારવિંદમાં જ રસ રહેલો છે, ત્યાં (મુખારવિંદ વિષે) અંધકારમાં જેવી લીલા થઈ શકે તેવી લીલા અહીં કહેલી નથી (એમ **'यद्'** 'જે' શબ્દથી જણાય છે). **અપાંગ** એટલે કટાક્ષો; મોક્ષ એટલે નાખવાનું છે જેમાં, તેવો તે સત્કાર હતો). અલસ (ધીમું) વિગેરે પ્રકારના અપાંગો હોય છે. ભગવાન કયા પ્રકારનો અભિનય કરશે એમ (વિચાર કરતી), પ્રથમ પ્રકારમાં (સમાગમમાં) આવેલી ગોપિકાના જ (મુખ્ય) રસના અંગભૂત ત્રણ પ્રકારના રસ '(૧) લજ્જા, (૨) હાસ્ય અને (૩) વિનયસહિત' અપાંગ નાખવારૂપી સત્કારથી કહેલા છે. તેને પ્રથમ

---

૧. પાછલા શ્લોક ૪૧માં કહેલો બહારનો **તાપ. (લે)** ૨. લજ્જારૂપ સ્વભાવ. **(લે)**

૩. ગોપિકાઓએ લાવણ્યામૃતનું પાન કરેલું છે. તેથી તેઓ જે સત્કાર કરે તે પણ તેના જેવો જ હોવો જોઈએ; તેથી જેમાં પાક વિગેરે બગડે તેવો લૌકિક ભોજન વિગેરેનો સત્કાર સંભવતો નથી. **(લે)**

લજ્જા થાય છે, પછી રસ પુષ્ટ થતાં હાસ્ય થાય છે, અને રસના અંતે વિનય થાય છે. તે જે અપાંગો નાખે છે તે (અનુક્રમે) આ ત્રણ લજ્જા, હાસ્ય અને વિનયસહિત નાખેલાં હોય છે. દરેક ગોપિકાને જુદા જુદા પ્રકારે આ રસ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી (દરેક ગોપિકાને જુદા જુદા પ્રકારે રસનું દાન કરનાર) ભગવાનનો દિવ્ય પ્રભાવ કહેલો છે. આ પ્રમાણે રસદાન કરવામાં કાંઈ અનુચિત નથી, એમ દર્શાવવા તથા ભગવાન આખા જગતના પૂજ્ય છે એમ દર્શાવવા '**સત્કાર**' શબ્દ યોજેલો છે. વળી દરેક ગોપિકા પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભગવવાનની પૂજા કરે છે, (એમ પણ આ 'સત્કાર' શબ્દથી જણાવેલું છે).

'ભગવાન ગોષ્ઠ(નેસડા)માં આવ્યા પછી પણ તેમનો એવો સત્કાર થઈ શકત. છતાં ભગવાને માર્ગમાં જ તેમના સત્કારનો સ્વીકાર શા માટે કર્યો?' એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરવા '**ગોષ્ઠ**' શબ્દ યોજેલો છે, ગોષ્ઠ એ ગાયોને બાંધેલી રાખવાનું સ્થાન છે.[1] [તેથી ત્યાં (બીજાઓની પણ હાજરી હોવાથી) ગોપિકાઓથી જ એવો સત્કાર થઈ શકે નહિ, તેથી ભગવાને માર્ગમાં જ તેઓના સત્કારનો સ્વીકાર કર્યો.]

ગોષ્ઠમાં એવો સત્કાર થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી ગોપિકાઓના સત્કારને ભગવાને માર્ગમાં જ સ્વીકાર્યો. છતાં ભગવાનના પ્રભાવથી તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર ગોષ્ઠમાં પણ થયો એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ॥
यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ॥४४॥

પુત્ર ઉપર પ્રેમવાળી યશોદા અને રોહિણીએ તે બે પુત્રોને ઇચ્છાનુસાર કાલ પ્રમાણે પરમ આશિષો આપી. ૪૪.

શ્રીકૃષ્ણ અને રામ બંનેનો આ સત્કાર સાધારણ હતો એમ જણાવવા બંને અહીં કહેલા છે. '**યશોદા**' અને '**રોહિણી**' એમ લોકમાં તેઓની ખ્યાતિ (નામ) કહી. તેમણે '**પુત્રોને**' (**આશિષ આપી** એમ કહ્યું) તેથી તેઓનો ભાવ લૌકિક જ હતો. 'પ્રેમવિનાની કોઈ ચીજ ભગવાન ગ્રહણ કરતા નથી, તેથી આવી આશિષો કેમ ગ્રહણ કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ '**પુત્ર ઉપર પ્રેમવાળાં**' હતાં. તેઓએ **ઇચ્છાનુસાર** એટલે ઇચ્છાની મર્યાદામાં રહીને, અથવા ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના, અને **કાલપ્રમાણે** એટલે કાલનું પણ ઉલ્લંઘન કર્યા વિના **પરમ આશિષો આપી**. તેઓએ ઇચ્છાપ્રમાણે આશિષો આપી તે ઇચ્છા પોતામાં રહેલી અથવા પોતાની; તેથી તેઓએ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે આશિષો આપી. (તે સમયે સંધ્યાકાલ હતો અને) સંધ્યાકાલે પરોક્ષ રીતે જ આશિષો કહેવી જોઈએ, તેથી આશિષો આપવામાં કાલની અપેક્ષા(જરુરીઆત)નું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમ જેમ ભગવાન અને બલભદ્ર તેમને નમસ્કાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેઓ પોતાનું મોટાપણું દર્શાવવા લાગ્યાં, એમ જણાવવા તેઓએ '**આશિષો આપી**' એમ કહેલું છે.

ત્યાં ગોષ્ઠમાં જે ઉપચારો થયા તે કહે છેઃ-

---

૧. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે ભગવાન માર્ગમાં જ રસનું દાન કરે છે, પણ સંસારરૂપ ઘરમાં રસનું દાન કરતા નથી. (પ્ર)

गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ॥
नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ॥४७॥

ત્યાં મજ્જન ઉન્મર્દન વિગેરેથી જેઓનો રસ્તાનો થાક ઉતર્યો છે તેવા (શ્રીકૃષ્ણબલદેવે) રુચિર નીવી પહેરી, દિવ્ય માલા અને સુગંધી પદાર્થોથી શોભિત થઈ

(પ્રથમ) **મજ્જન** એટલે **સ્નાન** અને **ઉન્મર્દન** (ચોળવું, ઘસવું તે) થયાં. 'ઉન્મર્દન છે આરંભમાં જે સ્નાનોના' એવો સમાસ છે. આવા સમાસમાં 'ઉન્મર્દન મજ્જનાદિ' શબ્દ થાય, પણ અહીં પાછલા 'મજ્જન' શબ્દને પહેલાં મૂકયો છે અને પહેલાંના 'ઉન્મર્દન' શબ્દને પછી મૂકયો છે, એ શબ્દોનો ફેરફાર છાંદસ (વેદના નિયમ પ્રમાણે) કરેલો છે.

અથવા બે ચરણોનું જ મજ્જન (સ્નાન) કહેલું છે, (અને પછી ઉન્મર્દન અને પછી સર્વ શ્રીઅંગનું સ્નાન થયાં એમ કહેલું છે). અથવા **મજ્જન**માં એટલે સ્નાન કરતાં જ **ઉન્મર્દન** એટલે સુગંધિ દ્રવ્યો ચોળવાં વિગેરે સંસ્કારો કરેલા છે.

અથવા રસ્તાની રજ શ્રીઅંગ ઉપર ઉડેલી હોય તે કાઢી નાખવામાટે પહેલાં સ્નાન કરેલું, (પછી ઉન્મર્દન વિગેરે કરેલાં અને પછી પાછું સ્નાન કરેલું.)

આ સંસ્કારો રસ્તાનો થાક ઉતારવા કરેલા તે થાક માની લીધેલો (વસ્તુતઃ તેમને થાક થએલો જ નહિ).

પછી તેઓએ **રુચિર** એટલે સુંદર, પીતાંબર વિગેરેની બનાવેલી **'નીવી'** એટલે મલ્લો બાંધે છે તેવો કચ્છ બાંધવાનું વસ્ત્ર **ધારણ કર્યું**, અને પછી **દિવ્ય માલાઓ અને સુગંધિ પદાર્થોથી શોભિતા થયા.** (પહેલાં જે સંસ્કારો કહ્યા તે અને હવે પછીના શ્લોકમાં જે સંસ્કારો કહેવામાં આવશે તે બેની) વચ્ચે અધિકારી દેવોએ[1] તેમને તેવા શોભિતા કર્યા.

जनन्योपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ ॥
संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥४६॥

જનનીએ આણેલાં સ્વાદિષ્ઠ અન્નનું પ્રાશન કરી, ઉપલાલિત થઈ, સુંદર શય્યામાં પ્રવેશ કરી, વ્રજમાં સુખથી પોઢયા. ૪૬.

પછી જનનીએ[2] આણેલાં સ્વાદિષ્ઠ અન્નનું પ્રાશન કર્યું. આ અન્ન રોહિણી

૧. આ પરોક્ષરીતે (દેખાય નહિ તેવી રીતે) કરેલા છે એમ જાણવું. (**टि**) આ પહેલાંના ૪૪મા શ્લોકમાં માતાએ સંસ્કારો કર્યા એમ કહેલું છે, આ પછીના ૪૬મા શ્લોકમાં પણ માતાએ સંસ્કારો કર્યા એમ કહેલું છે, આ વચલા શ્લોકમાં કહેલા સંસ્કારો માતાએ કરેલા એમ કહેલું નથી. તેથી દેવોએ જ કરેલા છે એવો અર્થ થાય છે. આ કાર્ય ગોપ્ય હોવાથી સર્વત્ર સંક્ષેપથી કહેલું છે. (**ले**)

૨. 'જનની' શબ્દ રોહિણીમાટે જ યોજેલો છે, કારણ કે રોહિણીથી બલદેવનો જન્મ થયો છે. તેથી જ ગર્ગાચાર્ય નામ પાડે છે ત્યાં "આ નિશ્ચય રોહિણીનો પુત્ર છે" (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૮–૧૨) એમ કહે છે. શ્રીસુબોધિનીમાં પણ એવું જ વ્યાખ્યાન ('**वै**'શબ્દનો અર્થ નિશ્ચયથી) કરેલું છે. બલદેવનો જન્મ થએલો, તેથી તેમનો જન્મ જેનાથી થયો તે રોહિણી જનની થઈ; પણ યશોદા જનની નહોતાં કારણ કે ભગવાનનો જન્મ યશોદાથી થયો ન હતો; તેથી તે ભગવાનનાં જનની ન ગણાય. તેથી જ ઉપર જણાવેલ ગર્ગાચાર્યના વાકયપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે કે "જો ભગવાન કોઈ પણ અંશથી પ્રાકૃત (લૌકિક) હોત તો તેમનું નામ 'યાશોદેય', અથવા 'દૈવકેય' એવું હોત". તેથી યશોદા ભગવાનનાં જનની નહિ હોવાથી, 'જનની' શબ્દ રોહિણી માટે જ યોજેલો છે. (**यो**)

લાવેલાં. સામાન્ય રીતે ભગવાન બલભદ્રની સાથે જ ભોજન કરતા હતા. 'જનની' અને 'ઉપહૃત' શબ્દોનો સમાસ[1] નથી, તેથી સામાન્ય રીતે[2] ભગવાન બલભદ્રની સાથે જ ભોજન કરતા હતા. વળી ભોજનનું દ્રવ્ય એક જ (એકવચન છે તેથી) હતું, તેથી યશોદા જુદું ભોજનનું દ્રવ્ય લાવ્યાં હોય તેમ નથી. **'પ્રાશન કરી'** શબ્દ યોજેલો છે, તેથી કોમલ દુધ વિગેરે અન્ન હતું એમ સૂચવેલું છે. પછી **ઉપલાલિત થયા** એટલે તેમને પિતા વગેરે સર્વેએ લાડ લડાવ્યાં. ભગવાને સર્વના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો એમ દર્શાવવા આ પ્રમાણે કહેલું છે. પછી **'સુંદર શય્યામાં પ્રવેશ કરી'** એ રાત્રિનું કર્મ કહેલું છે. માતા વિગેરે સાથે શયન કર્યું ન હતું, એમ દર્શાવવા **'સુખથી પોઢયા'** એમ કહેલું છે. (આ) ભગવાનની દિવસની સંપૂર્ણ લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે.

વ્રજમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય બહુ નથી,[3] તેથી રાત્રિનું કાંઈ કૃત્ય કહેલું નથી. 'વ્રજમાં' કહ્યું ન હોત તોપણ આ લીલા વ્રજમાં કરી છે એમ સિદ્ધ હતું, છતાં **'વ્રજમાં'** સુખથી પોઢ્યા એમ કહ્યું છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે સંપૂર્ણ વ્રજમાં (સર્વ) પોતાની પ્રિયાઓ સાથે શયન કરતા હતા.

આવી રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની (સામાન્ય) દિનચર્યાનું નિરૂપણ કરી ભગવાને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક કરેલું (વૈષયિક)[4] કૃત્ય કહેવામાટે કાલિયના ધરે જવાની પ્રસ્તાવના આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

---

૧. **'जनन्योपहृतम्'** પાઠ લેવાનો છે, તેમાં સમાસ નથી. **जनन्या+उपहृतम्** શબ્દો છે, તેથી જનની એકવચનમાં જ છે. **'जनन्युपहृतम्'** એમ સમાસ હોત તો 'જનની' પદ દ્વિવચનમાં પણ લઈ શકાત. યશોદાથી ભગવાનનો જન્મ થયો નથી, પણ લોકમાં યશોદાથી ભગવાનનો જન્મ થવાની પ્રસિદ્ધિ હોવાથી તેમનો પણ **'जनन्युपहृतम्'** સમાસના 'જનની' પદમાં સમાવેશ થાય છે એમ કહી શકાત, પણ સમાસ નહિ હોવાથી 'જનની' પદ એકવચનમાં જ હોવાથી તે યશોદામાટે યોજેલું નથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. **(यो)**

૨. લીલામાટે કદાચિત્ કોઈ વાર કોઈ બીજા સાથે પણ ભગવાન ભોજન કરે; તેથી 'સામાન્ય-રીતે' બલદેવ સાથે ભોજન કરતા હતા એમ અહીં કહેલું છે. **(ले)**

'જનની' પદથી માત્ર રોહિણી કહેલાં હોવાથી, રોહિણી એકલાં ભોજન લાવે તે ભગવાન અને બલભદ્ર ઉભય પ્રાશન કરતા એમ થયું. તેથી ભગવાન અને બલભદ્ર સાથે ભોજન કરતા હતા એમ થયું. **(यो)**

૩. **ધર્મનું પ્રાધાન્ય નથી** એટલે ધર્મિનું પ્રાધાન્ય છે એવો ભાવ છે. **(प्र)**

રાતની પહેલી ચાર ઘડી સૂવું જોઈએ નહિ એવો ધર્મ છે, તેની પ્રધાનતા વ્રજમાં ન હતી; તેથી રાત્રે 'સુખથી પોઢ્યા' એમ જ કહ્યું, પણ બીજી કાંઈ લીલા કહી નહિ. **(ले)**

જો વ્રજમાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હોત તો દિવસ (ગોચારણ વિગેરે) કામકાજમાં જતો હોવાથી, રાત્રે કથાશ્રવણ વિગેરે થતાં હોત. પરંતુ તેવું કાંઈ થતું નહિ, તેથી વ્રજના લોકોમાં ધર્મિનું જ પ્રધાનપણું હતું; અને તેઓ સર્વ સાધનવિનાના હોઈ માત્ર પ્રમેયબલથી જ કૃતાર્થ થવાના છે એવો ભાવ છે. **(यो)**

૪. 'કાલિયનું વિષ વિષયો છે' એમ આ અધ્યાયના આરંભની પાંચમી કારિકામાં કહેલું છે. તેથી 'વૈષયિક' એટલે વિષયનું કાર્ય મરણને મટાડનાર. **(ले)**

આવી રીતે અર્થ કરવામાં 'મટાડનાર' શબ્દ અધિક લેવાય છે. ધારેલો અથવા ઇચ્છેલો પદાર્થ પણ 'વિષય' કહેવાય છે, તેથી **વૈષયિક** એટલે ઇચ્છાથી અથવા ઇરાદાપૂર્વક કરેલું કાર્ય. ભગવાન આ કાર્ય પોતાથી જ સાધ્ય છે એમ જાણીને કાલિન્દી પધાર્યા, એમ અહીં કહેલું છે. તેથી ઇરાદાપૂર્વક આ કાર્ય કરવા જ ભગવાન ત્યાં પધારેલા; તેથી વૈષયિકનો અર્થ 'ઇચ્છાપૂર્વક કરેલું' એવો લીધેલો છે.

एवं स भगवान् कृष्णो वृन्दावनचरः क्वचित् ॥
ययौ राममृते राजन् कालिन्दीं सखिभिर्वृतः ॥४७॥

હે રાજા ! આવી રીતે સખાઓથી વીંટાએલા તે ભગવાન કૃષ્ણ રામ-વિના કોઈવાર વૃંદાવનમાં ફરતા કાલિંદી પધાર્યા. ૪૭.

આવી રીતે (વ્રજના લોકોનો) નિરોધ કરવામાટે **ભગવાન વૃંદાવનમાં ફરતા હતા,** તેનું કારણ કે **'તે'** ભગવાન' હતા. **'તે'** એટલે નિરોધ કરવામાટે જ અહીં પધારેલા (હતા તે). **'ભગવાન'** શબ્દ તેમનું નિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે. **'કૃષ્ણ'** નામથી એમ દર્શાવેલું છે કે ગર્ગાચાર્યે કહેલું કે "તમે સર્વ અગવડો આમનાથી તરી જશો", તે વાક્યનો અર્થ (સર્વને) જણાવવામાટે (ભગવાને) પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય હતી. ક્વચિત્ એટલે **કોઈવાર** અથવા કોઈ દેશમાં તે કાર્ય[1] પોતાથી જ[2] થઈ શકે તેવું છે, એમ જાણીને **બલભદ્રવિના ભગવાન** (એકલા) **કાલિંદી પધાર્યા.** (ભગવાન ગોપો સાથે વનમાં ગાયો ચારતા) અને વન તો પર્વત (ગોવર્ધન) સમીપ અને કાલિન્દી સમીપ બંને સ્થલે હોય, તેમાં પણ ઉષ્ણકાળમાં ઘણું કરી કાલિન્દી સમીપ જ (ભગવાન) ગાયો ચારતા; (ભગવાન કાલિન્દી પધાર્યા ત્યારે) **'સખાઓથી વીંટાએલા'** હતા, તેથી સખાઓ તેમના જેવા શીલવાળા હતા, અને ભગવાન તેમને ત્યજી શકે તેમ પણ ન હતું એમ કહેલું છે. જો તેમ ન હોત (સખાઓ પોતાના જેવા શીલવાળા ન હોત અને ત્યજીને જઈ શકાય તેવા હોત) તો ભગવાન પોતે (એકલા) જ પધારત.

એવી રીતે ભેગા મળી બધા ગએલા, તે પૈકી ભગવાન એક સ્થલે જ રહ્યા અને ગાયો અને ગોપાલો (બીજે સ્થલે) ગયાં, એમ જુદો આરંભ કરી આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–[3]

अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः ॥
दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितम् ॥४८॥

પછી ઉનાળાના તાપથી હેરાન થએલા અને તરસથી પીડાએલા ગાયો અને ગોપોએ વિષથી બગડેલું તેનું (યમુનાનું) દોષવાળું જલ પીધું. ૪૮.

(**'અથ'** 'પછી' શબ્દથી જુદા પ્રસંગનો આરંભ કરે છે) કોઈ સ્થલે વૃક્ષની છાયામાં ભગવાનને રાખી, જલપાન કરાવી, 'અમે જલપાન કરી આવીએ' એવી ભગવાનની પરવાનગી લઈ, (ગોપો ગાયોસાથે જલપાન કરવા ગયા), (જલપાન કરવા) દૂર જજો, એમ ભગવાને તેમને બોધ આપ્યો; પણ 'અહીં જલપાન કરશો નહિ'

૧. નવું શરીર સંપાદન કરાવવાનું **કાર્ય.** (લે)

૨. સંકર્ષણ પ્રલય કરનાર હોવાથી તે હાજર હોય તો પ્રલયથી વિરુદ્ધ નવો દેહ સંપાદન કરાવવાનું કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી તેને **પોતાથી જ થઈ શકે તેવું** કહેલું છે. (લે)

૩. જલપાન કર્યાની વાત કહે છે, ભગવાન સાથે ગયા હોત તો તેઓ આવું જલ પીવત નહિ, એવો અર્થ છે. "કોઈ સ્થલે વૃક્ષની છાયામાં ભગવાનને રાખી..." વિગેરેથી **'अथ'** શબ્દથી કરેલા જુદા આરંભનું વિવરણ કરેલું છે. (લે)

એમ ખાસ (ઘરાપાસે જલપાન કરવાની) મના કરી નહિ; **અને તેઓ ઉનાળાના તાપથી ઘણા હેરાન થએલા** હતા, (તેથી) **તેનું એટલે યમુનાનું દોષવાળું જલ તેઓએ પીધું.** તે યમુના યમની બેન, તેથી તેણે દુષ્ટને પણ સ્થાન આપેલું (પોતાના જલમાં રહેવા દીધેલો). આ જલમાં દોષ હતો તે યમુનાનો ન હતો, પરંતુ બીજાએ કરેલો હતો, એમ '**વિષથી બગડેલું**' શબ્દથી કહે છે. તે જલ વિષથી ઘણું જ બગડેલું હતું; ઉષ્ણુતા, સ્પર્શ વિગેરેથી પણ જલ બગડે, તેથી આ (કેવીરીતે) કયા પદાર્થથી બગડેલું હતું, એ જણાવવા **વિષથી બગડેલું** એ શબ્દો યોજેલા છે.

જલપાનનું ફલ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

विषाम्भस्तदुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः ॥
निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलान्ते कुरूद्वह ॥४९॥

હે કુરુના પુત્ર! દૈવથી હણાએલા **ચિત્તવાળા (તે) સર્વે વિષવાળા જલનું ઉપસ્પર્શન કરી પ્રાણરહિત (થઈ) જલની નજીક પડ્યા. ૪૯.**

ઉપસ્પર્શન એટલે પાન (આચમન), અથવા સ્નાન, અથવા માત્ર સ્પર્શ; એટલું જ **કરતાં સર્વે પ્રાણરહિત થઈ જલની નજીક જ પડ્યા.**

'તેઓની જીંદગીનું અદૃષ્ટ હોવા છતાં (તેઓ જીવતા રહે તેવું તેમનું અદૃષ્ટ હોવા-છતાં) તેઓએ પ્રાણ કેમ ત્યજ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ **"દૈવથી હણાએલા ચિત્તવાળા** હતા;" ત્યાંસુધી જ તેઓ જીવતા રહે એવું તેમનું અદૃષ્ટ હતું, તેથી તેઓનાં ચિત્ત દૈવે હણ્યાં (અને વિષવાળું જલ તેમણે પીધું); અને **જલની નજીક** અડધા જલમાં તેઓ **પડ્યા.**

તેમનો દેહનો દોષ (દેહાધ્યાસ) ધેનુકના વધથી મટાડ્યો હતો, તોપણ પહેલાંના દોષની સંતતિ[1] (હાર, ધારા) પણ મટાડવી જોઈએ. દોષોનો નાશ દુષ્ટથી જ થાય છે અને સત્કૃત્યથી[2] અલૌકિક દિવ્યભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે. (તેથી પ્રથમ દોષની સંતતિ મટાડવામાટે તેઓથી દુષ્ટ કાલિયના વિષવાળા જલનું પાન થયું. '**હે કુરુના પુત્ર**' એવું સંબોધન રાજા પરીક્ષિતને આ કથામાં વિશ્વાસ રહે (આવે) તે માટે કરેલું છે.

પછી ભગવાને જે કૃત્ય કર્યું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

वीक्ष्य तान् वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः॥
ईक्षयामृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत् ॥५०॥

તેઓને નિશ્ચય તેવા (પ્રાણરહિત) થએલા જોઈને યોગેશ્વરેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતે જેમના નાથ છે તેવા તેમને અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી સારીરીતે જીવતા કર્યા.

---

૧. દેહનો અધ્યાસ મટાડેલો તેથી તેમને નવો (લૌકિક) દેહ પ્રાપ્ત ન થાય, પણ પહેલાં સ્થૂલ દેહરૂપ જે લિંગ(સૂક્ષ્મ)દેહની **સંતતિ** હતી તે પણ મટાડવી જોઈએ. **(લે)**

૨. ભગવાને સામું કરેલું અલૌકિક કૃત્ય (આવતા શ્લોકમાં કહેશે). આવું ભગવાનનું **સત્કૃત્ય** જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ પાછલ બારમા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલું છે. **(લે)**

ભગવાન સ્વભાવથી જ તેઓને કેમ જીવતા કરવા તે જાણે છે, છતાં (પોતે ક્રીડા કરતા હોવાથી અને) ક્રીડામાં સાધન કહેવું જોઈએ તેથી **'યોગેશ્વરેશ્વર'** શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાન **યોગેશ્વર**[1] એટલે યોગના નિયંતા (યોગને નિયમમાં રાખનાર) છે. યોગથી સર્વનું (પદાર્થમાત્રનું) જ્ઞાન થાય છે. ભગવાન તે યોગને પણ નિયમમાં રાખનાર છે, તો પછી તેમને પોતાને જ સર્વ જ્ઞાન હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? વળી ભગવાન યોગેશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે, એટલે યોગનો ઉપદેશ કરનારા યોગેશ્વરોને પણ નિયમમાં રાખનાર છે એમ કહેલું છે. તેનું કારણ કે તે **શ્રીકૃષ્ણ** એટલે સદાનંદ છે, તેથી તેમણે **તેઓને** એટલે નિરોધમાટે આણેલાઓને, **નિશ્ચયથી તેવા થએલા** એટલે પ્રાણરહિત થએલા અને માત્ર મૂર્છાવાળા થએલા નહિ તેવા જાણીને; **પોતે** (ત્યાં) પધારીને **જોઈને** માત્ર જોવાથી જ નવા દેહવાળા બનાવીને **અમૃત વરસાવનારી દૃષ્ટિથી સારીરીતે જીવતા કર્યા**. કારણ કે તેમના સર્વ આધિદૈવિક[2] પ્રાણ મરણ પામ્યા હતા તેઓને પોતાની દૃષ્ટિથી જ આણીને, તે દેહોમાં[3] તેમની વૃષ્ટિ કરી.

'એટલું બધું કરવામાં શું હેતુ હતો ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'પોતે જ જેમના નાથ છે તેવા'** તે હતા. ભગવાને તેમને **સારી રીતે જીવાડચા** એટલે ફરીથી તેમને વિષનો સંબંધ થાય તોપણ તેમને કાંઈ હાનિ ન થાય તેવી રીતે જીવતા કર્યા.

તેઓનું (ગાયો તથા ગોપોનું) પહેલાંથી જુદાપણું તથા પહેલાંનું જ રૂપ આ શ્લોકમાં કહે છે:–

ते सम्प्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलान्तिकात् ॥
आसन् सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परम् ॥५१॥

જેમની સ્મૃતિ સારી રીતે પાછી આવેલી છે એવા, તેઓ સર્વે જલ પાસેથી ઉઠી એકબીજાને જોતા જોતા બહુ વિસ્મય પામ્યા. ૫૧.

આ જીવો તેના તે જ છે, **જેમની સ્મૃતિ સારી રીતે પાછી આવેલી છે**. તેઓને **અનુસંધાન** (પહેલાં અમે કોણ હતા, ક્યાં હતા વિગેરેનું સ્મરણ) પ્રાપ્ત થયું જ,[4] પરંતુ સર્વ વૃત્તાંત સાથે પ્રાપ્ત થયું નહિ; એટલે તે સર્વને આધિદૈવિક ભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને પહેલાંનું સ્મરણ થયું. તેથી (પહેલાં જે બનેલું તેનું સ્મરણ થયું તેથી) **જલની નજીકનો**

૧. યોગેશ્વર + ઈશ્વર, એમ કર્મધારય સમાસ; આવો સમાસ લેવામાં ભગવાન ઈશ્વર હોવાથી સર્વનું હિત કરનાર છે, એવો ભાવ છે. અથવા યોગેશ્વરોના ઈશ્વર, એમ છઠ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ છે; આમાં એવો ભાવ છે કે યોગેશ્વરો બ્રહ્મસુખનો અનુભવ કરવાની યોગ્યતાવાળા છે, અને તે સુખ (આપવું તે) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અધીન છે. (प्र)

૨. **આધિદૈવિક** એટલે આસન્યરૂપ પ્રાણ; ભગવાનમાટે ગાન વિગેરે કરનારા. (ले)

૩. **તે દેહોમાં** એટલે નવીન લિંગદેહોમાં. (ले)

૪. જૂનો દેહ ત્યજી, જીવ નવો દેહ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે પણ તેને સ્તનપાનમાટે કયું સાધન જરૂરી છે, એવું અનુસંધાન રહે છે; તેમ આ બધાને પહેલાંનું **અનુસંધાન** રહ્યું. (प्र)

પ્રદેશ ત્યજી, બીજા પ્રદેશમાં (બીજી જગ્યાએ) ગયા અને **સારી રીતે વિસ્મય પામ્યા.** આટલો ભાવ (નૂતન દેહની પ્રાપ્તિ) ભગવાને વિશેષ કર્યો, તેથી તેઓને વિસ્મય[1] થયો; કારણ કે તેમનો ભગવદ્ભાવ જણાતો બંધ થયો હતો (ઢંકાઈ ગયો હતો). (બીજા પ્રદેશમાં ગયા) પછી તેઓ એકબીજાને જાગ્રત કરતા હોય તેમ **એકબીજાને જોવા લાગ્યા.**

તેથી જ (એકબીજાને જાગ્રત કરતા હોય તેમ જોવાથી જ) તાજું જ્ઞાન થયું હોય તેવા તેઓએ પહેલાં થએલો સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યો એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

अन्वमंसत तद् राजन् गोविन्दानुग्रहेक्षितम् ॥
पीत्वा विषं परेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ॥५२॥

હે રાજન્ ! વિષ પીને મરણ પામેલા પોતે ફરી ઉભા (જીવતા) થયા તે ગોવિંદની અનુગ્રહવાળી દૃષ્ટિથી થયું, એમ તેઓએ પોતે જ અનુમાન કર્યું. ૫૨.

તેઓએ પોતે જ અનુમાન કર્યું. 'ઘણું કરી આમ હોવું જોઈએ' એમ ઉત્પ્રેક્ષા (અનુમાન) કર્યું, કારણ કે ભગવાનનો વૈભવ[2] તેમને પ્રત્યક્ષ ન હતો. (ભગવાને અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી તેમને સજીવન કર્યા, એ ભગવાનના વૈભવનું તેમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન હતું.) **'હે રાજન્!'** એ સ્નેહથી (શુકદેવે પરીક્ષિતને) કરેલું સંબોધન છે. '**तद्**' '**તે**' એટલે આગળ કહે છે (વિષ પીને મરણ પામેલા પોતે ફરી જીવતા થયા) તે. **ગોવિંદની અનુગ્રહવાળી દૃષ્ટિ જેમાં છે તેવું** તે (છે) એમ જાણ્યું. હવે તે (ગોવિંદના અનુગ્રહવાળી દૃષ્ટિ કયાં છે તે) કહે છે કે **'વિષ પીને મરણ પામેલા તેઓ પોતે ફરીથી જીવતા થયા તે'**. આ ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિથી જ થયું એમ તેઓએ જાણ્યું. આવી રીતે પૂર્ણ-જ્ઞાનવાળો દેહ તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો, એમ પહેલા નિરોધનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ઇતિ **શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે** રચેલી **શ્રીમદ્ભાગવત** સુબોધિનીના દશમસ્કંધના **વિવરણમાં** બારમા અધ્યાયનું વિવરણ (સમાપ્ત).[3]

---

૧. તેમને નવા દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ કાર્ય તેમણે જોયું, પણ તેનું કારણ તેઓએ જાણ્યું **નહિ;** તેથી 'આ કેવી રીતે થયું' એવો વિસ્મય તેમને થયો. તેઓને અલૌકિક દેહો પ્રાપ્ત થયા તે ફલાધ્યાયમાં (૧૦. ૨૫. ૧૪–૧૫માં કહ્યાપ્રમાણે સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદરૂપ હતા, છતાં ભક્તિમાર્ગીય લીલા **થઈ શકે** તે માટે તે દેહોનું તત્ત્વ ભગવાને હાથમાં સંતાડેલી વસ્તુપેઠે તેમનાથી છૂપું રાખેલ; તેથી તેઓને તેવા દેહની પ્રાપ્તિનું કારણ નહિ જણાવાથી **તેમને વિસ્મય થયો.** (**લે**)

૨. પાછલ શ્લોક ૫૦નાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલો ભગવાનનો **વૈભવ.** (**લે**)

૩. આ ભગવાનના ઐશ્વર્યનો **અધ્યાય** છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્યની **લીલા** કહેલી છે. પહેલા ૪ શ્લોકમાં કૌમાર, પૌગંડ વિગેરે કાલના અભિમાની દેવો ભગવાનની **સેવામાટે આવેલા** છે એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તથા ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. આગળ ભગવાને બલભદ્રને સ્વધર્મનો બોધ કરેલો છે. તેથી પણ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે, અને અધ્યાયના અંતે ગાયો અને ગોપોને ભગવાને પોતાથી દૃષ્ટિથી સજીવન કર્યા, એમ ભાગવતમાં જ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. (**પ્ર**)

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય તેરમો.

इन्द्रियाणि समस्तानां मृत्यवः समुदाहृताः ॥
त एव विषपूर्णानि कालीयस्य शिरांसि हि ॥ १ ॥

કારિકાર્થઃ—ઇંદ્રિયોને સર્વનાં મૃત્યુ કહેલી છે, તે (ઇંદ્રિયરૂપ) જ કાલિયના વિષથી ભરેલાં શિરો છે. કા. ૧.

'શત આયુષ્યવાળો પુરુષ શત ઇન્દ્રિયવાળો છે' એ વાક્યમાં મૃત્યુને ઇંદ્રિય કહેલ છે. ઇંદ્રિયરૂપ મૃત્યુ જ **કાલિયના વિષથી ભરેલાં શિરો** છે એમ જાણવું. (કારિકાર્થ)

"અહીં અહીં નિશ્ચય મૃત્યુ થાય છે" એ શ્રુતિ કહે છે તેમ, સર્વનાં મૃત્યુ જુદાં છે એવો પક્ષ લઈએ, તો સર્વની ઇન્દ્રિયો જ તેમનાં મૃત્યુ છે; કારણ કે ગીતામાં કહ્યું છે તેમ વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી વિષતુલ્ય પરિણામવાળું રાજસસુખ થાય છે. તે મૃત્યુઓ જ વિષયમાં રહેલાં હોવાથી **વિષથી ભરલાં કાલિયનાં શિરો** છે. (**प्र**)

ગોપોનું મૃત્યુ ઉત્પન્ન કરનાર વિષથી કાલિયનાં (શિરો) ભરેલાં હોવાથી, તેમને જ મૃત્યુરૂપ ઇંદ્રિયો કહેલાં છે. રોષથી કાલિયે વિષ ઉચું ચઢાવી રાખેલું, તેથી જ તે ચક્ષુઓથી વિષ (શ્લો ૨૯) બહાર કાઢતો હતો; તેથી જ તેનાં શિરો જ (ગોપોની) ઇંદ્રિયરૂપ હતાં. ગોપોના દેહો ભગવાને અલૌકિક કર્યા ત્યારે, વિષયસહિત ઇંદ્રિયો તે દેહોમાં પ્રવેશ કરવાને શક્તિવાળી નહિ હોવાથી, અને મૃત્યુરૂપ હોવાથી કાલિયનાં શિરોજેવી હોવાથી, તેના શિરોમાં રહી, તેથી ગોપોના દેહોને વિષનો સંબંધ થયો ત્યારે તેમના દેહોનો પાત થયો, અને ઇન્દ્રિયો વિષદ્વારા કાલિયમાં જઈ રહી એવો ભાવ છે. (**ले**)

अतस्तदुपमर्दोऽत्र निरूप्यो हि त्रयोदशे ॥ संतुष्टो भगवांस्तेषु स्वलीलां चेत्करोति हि ॥२॥
भक्तिमार्गानुसारेण निस्तारो नान्यथा भवेत् ॥२½॥

તેથી અહીં તેરમા(અધ્યાય)માં તેઓના મર્દનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાન જો સંતુષ્ટ થઈ તેઓ પર પોતાની લીલા કરે તો જ ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે તેઓથી સંસારમાંથી છૂટાય, બીજી કોઈ રીતે છૂટાય નહિ. કા. ૨½.

કાલિયનાં શિરો ઇન્દ્રિયરૂપ હોવાથી તેઓનું મર્દન કરવું જ યોગ્ય છે; એટલે તેઓનો નાશ કરવો યોગ્ય નથી એવો ભાવ છે. ભગવાન જો સંતુષ્ટ થઈ તે શિરો ઉપર પોતાની લીલા કરે તો જ તેમનાથી એટલે ઇન્દ્રિયોથી છૂટાય; તેથી ભગવાને તેમના ઉપર નૃત્ય કર્યું. જો ભગવાન તેવી રીતે નૃત્ય ન કરે તો ઇંદ્રિયો અલૌકિક ન થાય, પણ જ્ઞાનમાર્ગની રીતપ્રમાણે જીવ ઇંદ્રિય વિગેરે સંઘાતરહિત જ થાય. (કારિકાર્થ)

કાલિયનાં શિરો ઇંદ્રિયરૂપ હોવાથી તેઓનાં મર્દનનું આ તેરમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પહેલી કારિકામાં '(**समस्त**) સર્વ' પદ યોજ્યું છે તે ગોપોમાટે યોજેલું છે એમ જાણવું, કારણ કે અહીં ભગવાનની ઇચ્છા ગોપોનો જ નિરોધ કરવાની છે. (**प्र**)

'કાલિયનાં શિરો ગોપોની ઇંદ્રિયો છે, અને ઇન્દ્રિયો ભગવાનથી વિમુખ હોય છે, તેથી તેઓને ભગવાનનો સંબંધ થાય જ નહિ; તેથી કાલિયનાં શિરોનું મર્દન ભગવાનથી કેમ થાય? એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે જો **ભગવાન સંતુષ્ટ થઈ તેમના પર લીલા (નૃત્ય) કરે તો ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે તેમની** (ઇંદ્રિયોવાળા ગોપોની સંસારમાંથી) **મુક્તિ થાય**, બીજા કોઈ પ્રકારથી તે થાય નહિ. **અહીં** ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે ગોપોની સંસારમાંથી મુક્તિ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી, વિમુખ ઇન્દ્રિયો સાથે પણ ભગવાનનો સંબંધ થયો, અને તેઓનું મર્દન કર્યું. 'ઇંદ્રિયો વિમુખ છે' એ શ્રુતિનો આમાં બાધ નથી, કારણ કે તે શ્રુતિ બીજા માર્ગની (જ્ઞાનમાર્ગની) છે. (**प्र**)

અહીં '**ઉપમર્દન**'નો અર્થ 'દોષો મટાડી, નવું (નિર્દોષ) કરવું તે' છે, કારણ કે નૂતન દેહ થયાપછી નૂતન ઇંદ્રિયો થાય તે યોગ્ય છે, ભગવાન જો સંતુષ્ટ થઈ લીલા કરે તો ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે નૂતન

દેહરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. બીજી જ્ઞાનમાર્ગની રીતથી એમ થાય નહિ, પણ માત્ર સંઘાત(દેહ વિગેરે)થી મુક્તિ જ થાય. (**લે**) વિષયરૂપ વિષથી ભરેલી ઇન્દ્રિયોનું **ઉપમર્દન** જ કરવું જોઈએ, પણ સ્વરૂપથી તેમનો નાશ કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે સ્વરૂપથી નાશ કરવાથી ભજન થઈ શકે નહિ, અને ઉપમર્દન કરવામાં ન આવે તો સંસારમાં આસક્તિ થાય. તેથી સંસારમાંથી આસક્તિ મટાડવા કાલિયનાં શિરોનું મર્દન કર્યું. ભગવાન જો વિષયમાં આસક્તિવાળી ઇન્દ્રિયોપર પોતાની નૃત્યરૂપ લીલા કરે, તો ઇંદ્રિયોવાળાની મુક્તિ થાય. આ તેઓની મુક્તિ **ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે** એટલે સ્નેહથી તેમના ઉપર કૃપા કરવાની ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય. તેથી જ ભગવાને ભક્તિમાર્ગરૂપ પોતાના ચરણારવિંદોથી કાલિયનાં શિરો ઉપર નૃત્યલીલા કરી. જ્યારે વિષયમાં આસક્તિવાળી જીવની ઇંદ્રિયોપર ભગવાન રમણ કરે, ત્યારે જીવ કૃતાર્થ થાય છે. (**यो**)

तेषां प्रपञ्चः कामिन्यस्ताश्चेत्कृष्णस्य सर्वथा ॥३॥
ततोऽञ्जसैवेन्द्रियाणि भवन्त्याज्ञावशे हरेः ॥ तदैव विषयश्चापि हरेर्भवति सर्वथा ॥४॥
सर्वोपयोगरहितः पूर्वसम्बन्धहानतः ॥४½॥

તે(ઇંદ્રિયો)નો વિષયરૂપ વિસ્તાર સ્ત્રીઓ છે, જો તેઓ સર્વથા કૃષ્ણની થાય તો ત્યારપછી ઇંદ્રિયો સહેલાઈથી ભગવાનને વશ (રહેનારી) થાય, અને ત્યારે જ વિષય પણ પહેલાંનો સંબંધ તૂટી સર્વને ઉપયોગવિનાનો થવાથી, સર્વથા હરિનો (હરિને વશ રહેનાર) થાય. કા.૪½.

તે ઇંદ્રિયોનો **પ્રપંચ** એટલે વિષયરૂપ વિસ્તાર **સ્ત્રીઓ** એટલે નાગપત્નીઓ છે. તેઓ જો સર્વથા કૃષ્ણની થાય તો ત્યારપછી ઇંદ્રિયો સર્વ રીતે હરિને વશ રહેનારી થાય; અને ત્યારે જ વિષય પણ પહેલાંનો સંબંધ (ઇંદ્રિયો સાથેનો) તૂટવાથી, કોઈ ને ઉપયોગી નહિ રહેવાથી, હરિને વશ રહેનાર થાય; એટલે ઇન્દ્રિયો અને વિષય ભગવદીય થાય. એટલામાટે ભગવાને આ લીલા કરેલી છે એવો અર્થ છે.(**का**)

ઇંદ્રિયોનું ઉપમર્દન કરવા છતાં તેઓના સ્વભાવનો નાશ થએલ નહિ હોવાથી, જો તેઓને ફરીથી વિષયનો સંબંધ થાય તો કરેલું ઉપમર્દન પણ નિષ્ફલ થાય; તેથી આ બે શ્લોકો કહેલા છે. ઇંદ્રિયોનું ઉપમર્દન થવાથી તેમની વૃત્તિઓ સર્વથા ભગવાનને અધીન થાય, અને વિષય કોઈ ને ઉપયોગી રહે નહિ; તેથી ઇંદ્રિયોનું ઉપમર્દન નકામું થાય નહિ એવો અર્થ છે. (**प्र**)

તે ઇંદ્રિયોનો પ્રપંચ એટલે વિષયરૂપ વિસ્તાર સ્ત્રીઓ છે, કારણ કે તેઓમાં જ ખાસ કરીને વિષયનો અનુભવ થાય છે. (**લે**)

परीक्षैवेन्द्रियाणां हि निग्रहं कुरुते हरिः ॥५॥ परीक्षार्थं ततो देवः कालं प्रेरितवांस्तथा ॥५½॥

પરીક્ષા જ (કરવામાં આવી છે). પરીક્ષામાટે જ હરિ (પોતાની) ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે. પછી દેવે કાલને તેવી રીતે પ્રેરેલો છે. કા.૫½.

કાલિયે ભક્તોનો અપરાધ કર્યો, તેથી તેનો નિગ્રહ કરવો યોગ્ય હતો; પરન્તુ ભગવાન પોતે નાગની ફેણમાં અચેષ્ટ થઈ પડ્યા રહ્યા. (શ્લો. ૧૦) એ ભગવાનની લીલા અને વ્રજમાં ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાતો થયા (શ્લો. ૧૨), એ યોગ્ય ન હતું, કારણ કે ભગવાનને કાલ વિગેરે કોઈનો ભય નથી, તેથી એવા ઉત્પાત થવાનું પણ કાંઈ કારણ ન હતું ' એવી શંકા થાય, તેથી એ લીલાઓનું તાત્પર્ય કહેછે કે ભગવાને પાછલા અધ્યાયમાં જે નિરોધ કર્યો તે બરાબર થયો છે કે નહિ, એવી પરીક્ષા જ આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. તેથી **પરીક્ષામાટે ભગવાન** શ્લોક ૧૦માં જણાવ્યાપ્રમાણે પોતાની **ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ** કરે છે. **નિગ્રહ** એટલે પોતાનું કાર્ય પ્રકટ ન કરવું તે. **ભગવાને પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યો**, એટલે પોતાની ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય થવા ન દીધું, અને ચેષ્ટારહિત જેવા પડ્યા રહ્યા. ભગવાન આવી રીતે પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે તેથી ભક્તોને મૃત્યુથી પણ અધિક દંડ થાય, કારણ કે તે જોઈ શકે નહિ, ભક્તોથી તે સહન થાય જ નહિ. જો ગયા અધ્યાયમાં કરેલો નિરોધ ગોકુલના વતનીઓમાં પૂરેપૂરો થયો હોય તો ભગવાન પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે, તેથી તેઓને મૃત્યુથી પણ અધિક પીડા કરનાર

દંડ થાય; પણ જો તેઓમાં તે નિરોધ પૂરેપૂરો થયો ન હોય તો તેથી તેઓને એવી પીડા થાય નહિ. તેથી તેઓનો નિરોધ પૂરેપૂરો થયો છે કે નહિ, એવી **પરીક્ષા** કરવામાટે જ **ભગવાને પોતાની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરેલો છે** અને ચેષ્ટારહિત પડયા રહ્યા છે.

હવે ઉત્પાતો શા માટે થયા તે કહે છે. ભગવાને પોતાની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યા પછી; **હવે એટલે અધિદૈવરૂપ કાલે** અથવા આધિદૈવિક કાલે કાલને તેવી રીતે પ્રેરણા કરી. આધિદૈવિક કાલ ભગવદ્રૂપ છે. તેણે પોતે **આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક** કાલને ઉત્પાતો કરવાની પ્રેરણા કરી તેથી ઉત્પાતો **થયા**. આ ઉત્પાતો આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ત્રણે પ્રકારના કાલે કરેલ હોવાથી ત્રણ પ્રકારના થએલા એમ શ્લો.૧૨ માં કહેલું છે. (**टी+का**)

स्वासक्तिश्चापि कर्तव्या निरोधे मध्यमे महान् ॥६॥
यत्नः कर्तव्य इत्येव मुग्धभावं चकार ह ॥६½॥

પોતામાં આસક્તિ પણ કરવાની છે. મધ્યમ નિરોધમાં (હરિએ) મોટો પ્રયત્ન કરવાનો છે, તેથી જ પોતાનો મુગ્ધભાવ કર્યો. ૬½.

એ પ્રમાણે કેટલાક ભક્તોની પરીક્ષા કરવાની હોવાથી ભગવાન એવી રીતે ચેષ્ટારહિત રહેલા, અને ત્રણ પ્રકારના દારુણ ઉત્પાતો થએલા. વળી જે ભક્તોમાં નિરોધ સિદ્ધ થયો છે એવી જેમની પરીક્ષા થએલી, તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરવાની હતી. આ પ્રમેયપ્રકરણના મધ્યમ નિરોધમાં ભગવાને પ્રમેયબલથી મોટો યત્ન (ભક્તોની પોતામાં આસક્તિ કરાવવા) કરવાનો છે, તેથી પોતાનો **મુગ્ધભાવ** (ચેષ્ટારહિતપણું) દર્શાવેલું છે. (કારિકાર્થ)

સામાન્ય ભક્તોની પરીક્ષા કરવા ભગવાન એવી રીતે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે, પણ મુખ્ય ભક્તોની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે તેઓમાં કાંઈ દોષ નથી અને તેઓ દોષરહિત છે, એવો અનુભવ પણ થએલો છે; છતાં તેઓને પણ ભગવાને પોતાની આવી સ્થિતિ (ચેષ્ટારહિતપણું) કેમ દર્શાવી ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **પોતામાં તેઓની આસક્તિ પણ કરવાની** છે. જેમ બીજા સાધારણ ભક્તોની પરીક્ષા કરવાની છે, તેમ મુખ્ય ભક્તોની **પોતામાં આસક્તિ કરવાની** છે; કારણ કે ગયા અધ્યાયમાં કહેલ નિરોધથી ભગવાનમાં સ્નેહ જ સિદ્ધ થએલ છે અને સ્નેહ પછીની ઉંચી કક્ષા આસક્તિ આ અધ્યાયમાં કરવાની છે. વળી આ **મધ્યમ નિરોધમાં મોટો પ્રયત્ન કરવાનો છે**, તેથી ભગવાને પોતાનો એવો મુગ્ધભાવ કરેલો. '**ह**' હર્ષ દેખાડવા. અથવા આશ્ચર્ય દેખાડવા યોજાએલ છે. તેથી મુખ્યભક્તોની પરીક્ષા કરવાની નથી, છતાં તેઓની પોતામાં આસક્તિ કરવા, અને બીજાઓની પરીક્ષા કરવા અને નિરોધ પૂરો સિદ્ધ કરવા, ભગવાને એ પ્રમાણે **પોતાનો મુગ્ધભાવ કરેલો** છે. (**प्र**)

कथामात्रत्वाभावाय संक्षेपेणाह तां पुरा ॥७॥ अक्लिष्टकर्मा भगवान् ज्ञापयामास लीलया ॥७½॥

(આ) માત્ર કથા નથી (એમ જણાવવા) પહેલાં સંક્ષેપથી તે કહેલી છે. કલેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાને લીલાથી જણાવેલું છે. કા. ૭½.

'આ કથા પ્રસંગવશાત્ કહેલી છે, પણ આથી નિરોધ થતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આ **માત્ર કથા નથી એમ જણાવવા પહેલાં સંક્ષેપથી** માત્ર એક (પહેલા) શ્લોકથી કથા **કહેલી** છે. પછી રાજાએ પ્રશ્ન કરવાથી શ્રીશુકદેવે પાછલથી વિસ્તારથી તે કહેલી છે. તેથી એમ જણાય છે કે આ કથા કહેવામાં કાંઈ ખાસ અભિપ્રાય (હેતુ) છે. કાલિયનો નિરોધ કરી ભક્તોની ઇંદ્રિયોના દોષો દૂર કરી, તેઓનો નિરોધ કરવો એ જ આ કથાનો ખાસ અભિપ્રાય છે. જો આ ખાસ અભિપ્રાય ન હોત તો પ્રસંગને લીધે પ્રશ્નવિના જ શ્રીશુકદેવજી વિસ્તારથી કથા કહેત; તેથી **ભગવન્માર્ગનો સિદ્ધાન્ત ખાસ પ્રશ્નવિના વિસ્તારથી કહેવો નહિ**, એમ અહીં સૂચવેલું છે. પ્રથમસ્કંધના નિબંધમાં પણ "જો ખાસ પ્રશ્ન કરે તો આ રીતિ સદા કહેવી" (નિબંધ ૩. ૧૧-૧૨) એમ શ્રીમદાચાર્યચરણે આ સિદ્ધાંત કહેલો છે.

॥ श्रीशुक उवाच ॥

विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ॥
तस्या विशुद्धिमन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥१॥

શુકદેવજી કહે છેઃ–સમર્થ કૃષ્ણે કૃષ્ણાને કૃષ્ણ સર્પથી દૂષિત થએલી જોઈને તેની વિશુદ્ધિ ઇચ્છતાં તે સર્પને બહાર કાઢી મૂકયો. ૧.

પ્રથમ આ શ્લોકથી કથા સંક્ષેપથી કહે છે. **કૃષ્ણા** એટલે યમુનાને, **કૃષ્ણ સર્પથી** એટલે કાલસર્પ કાલિયથી **દૂષિત થએલી જોઈને, સમર્થ** ભગવાન **શ્રીકૃષ્ણે** ભવિષ્યમાં ક્રીડામાટે **તેની વિશુદ્ધિ ઇચ્છતાં, તે સર્પને બહાર કાઢી મૂકયો** એટલે ત્યાંથી બીજે સ્થલે મોકલ્યો. (૧) જે ભગવાનના જેવું રૂપ પ્રાપ્ત કરે તેને ભગવાને દોષરહિત કરવો જોઈએ. ભગવાન કૃષ્ણ હતા અને સર્પ પણ કૃષ્ણ (કાળો) હતો, તેથી સર્પ ભગવાનના જેવું રૂપ પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી ભગવાને તેને દોષરહિત કરવો જોઈએ. (૨) જે જેના જેવો હોય તેણે તેનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ, બીજાએ તે દૂર કરવો જોઈએ નહિ. ભગવાન કૃષ્ણ હતા અને સર્પ પણ કૃષ્ણ હતો, તેથી ભગવાને જ તેનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ. (૩) બીજા રંગવાળામાં બીજા રંગવાળાનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ નહિ. શ્રીયમુના કૃષ્ણ હતાં અને સર્પ પણ કૃષ્ણ હતો; તેથી યમુનાજીમાં જ સર્પનો દોષ દૂર કરવો જોઈએ.આવી ત્રણ મર્યાદા હોવાથી અહીં ત્રણવાર(સર્પમાટે, શ્રીકૃષ્ણમાટે અને યમુનાજીમાટે) **'કૃષ્ણ'** શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં આ કાર્યમાટે જરુરી સામર્થ્ય હતું, એમ દર્શાવવા **'સમર્થ'** પદ યોજેલું છે. સર્પ ભગવાનના જેવો કૃષ્ણ જ હતો, તેથી જ ભગવાને તેને માર્યો નહિ. ભગવાન હૃષીકેશ એટલે ઇંદ્રિયોના ઈશ્વર હોવાથી, તેના ઉપર તેમણે નૃત્ય કર્યું.[1] તેથી જ કલિકાલમાં ભગવાન કૃષ્ણ જ સર્વના અપરાધોનું નિવારણ કરનાર છે. જો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વની ઇન્દ્રિયો ઉપર નૃત્ય કરે અને ઇન્દ્રિયોએ કરેલા અપરાધો સહન કરે તો તે સર્વ અપરાધોનું નિવારણ કરે છે. શ્રીયમુનાને શુદ્ધ કરવાની હતી તેથી તે પ્રસિદ્ધ યમુનામાંથી તે પ્રસિદ્ધ **સર્પને ભગવાને કાઢી મૂકયો.**

૧. કાલિયનાં શિરો ઇંદ્રિયોરૂપ હતાં, અને ભગવાન ઇંદ્રિયોના એટલે તેમના ઈશ હોવાથી તેમણે તેમના ઉપર **નૃત્ય** કર્યું. (લે)

ભગવાન કલેશવિના કર્મ કરનાર છે. દોષવાળી ઇંદ્રિયોરૂપ કાલિયે ભગવાનનો અપરાધ કરેલો તેથી દોષવાળી ઇંદ્રિયો ભગવાનનો અપરાધ કરનારી છે, એમ તેમણે કલેશવિના જ સ્હેલાઈથી સર્વને જણાવેલું છે.

उद्यमश्चापराधश्च परीक्षा कार्यमेव च ॥८॥ स्तुतिः प्रसाद इत्यत्र षडर्थाः परिकीर्तिताः ॥८½॥

ઉદ્યમ, અપરાધ, પરીક્ષા, તથા (ભગવાનનું) કાર્ય, સ્તુતિ અને પ્રસાદ, એમ છ અર્થો અહીં (આ અધ્યાયમાં) કહેલા છે. કા.૮½.

(૧) કાલિયનું દમન કરવાનો ભગવાનનો **ઉદ્યમ**, (૨) કાલિયે કરેલો **અપરાધ**, (૩) ભક્તોના **સ્નેહની પરીક્ષા**, (૪) ભગવાને કરેલું કાલિયદમનનું **કાર્ય**, (૫) નાગપત્નીઓએ કરેલી ભગવાનની **સ્તુતિ** અને (૬) ભગવાનનો **પ્રસાદ** (પ્રસન્નતા, કૃપા), એવા છ અર્થો આ અધ્યાયમાં કહેલા છે. **(का)**

કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

આ શ્લોકમાં રાજા વિશેષ પ્રશ્ન પૂછે છેઃ-

॥ राजोवाच ॥

कथमन्तर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद् भगवानहिम् ॥
स वै बहुयुगावासं यथासीद् विप्र कथ्यताम् ॥२॥

હે વિપ્ર ! ભગવાને અગાધ જલની અંદર સર્પનો કયા પ્રકારના સાધનથી નિગ્રહ કર્યો? તે ઘણા યુગોસુધી ત્યાં રહેઠાણ કરી કેવી રીતે રહેલો હતો તે કહો.૨.

તે તો એમ જાણે છે કે જેમ લાકડીને છેડે લોઢાનો આંકડો રાખી તે નદીમાં નાખી તેનાથી માછલું પકડાય છે, તેમ ભગવાને કાલિયનો નિગ્રહ કર્યો હશે. તેથી ભગવાને તે મોટા સર્પને પકડવા કેટલા મોટા આંકડાવાળી લાકડીનો ઉપયોગ કર્યો હશે ? એવા વિચારથી, **કયા પ્રકારના સાધનથી ભગવાને તેનો નિગ્રહ કર્યો**, એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. જો લોકમાં આવા મોટા આંકડાવાળું પકડવાનું સાધન હોત તો આ પ્રશ્ન રાજા ન પૂછત, પરંતુ લોકમાં આવું કાંઈ સાધન હોતું નથી, તેથી તેણે આ પ્રશ્ન કર્યો છે. વળી તે **ઘણા યુગોસુધી ત્યાં જ રહેઠાણ કરી રહેલો હતો.** જો આવું મોટું પકડવાનું કાંઈ સાધન લોકમાં હોત તો ભગવાન પહેલાં જ (કોઈ પકડશે એવા ભયથી, અથવા કોઈએ પકડી કાઢી મૂકેલ હોવાથી) તે ત્યાંથી જતો રહ્યો હોત. (લોકમાં ભલે આવું મોટું પકડવાનું સાધન ન હોય, છતાં શ્રીકૃષ્ણપાસે તેવું મોટું સાધન હોય એ અસંભવિત નથી, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ '**ભગવાન**' છે. તેથી "ભગવાને કયા પ્રકારના સાધનથી" તેને પકડ્યો, એ પ્રકાર કહો એવો પ્રશ્ન છે. વિશેષ રીતે જ્ઞાન પૂરે (આપે) તેમાટે રાજાએ શુકદેવનું '**વિપ્ર**' સંબોધન કરેલું છે, અથવા '**वि**' એટલે વિશેષરીતે '**प्र**' એટલે લંબાણથી '**कथ्यताम्**' એટલે કહો, એમ '**विप्रकथ्यताम्**' એ આખું ક્રિયાપદ લેવું.

"જલમાં રહેનાર પ્રાણીનો સાધારણરીતે નિગ્રહ કરવામાં આવે તેમ ભગવાને આ સર્પનો પણ નિગ્રહ કર્યો હશે, તેથી મને શુકદેવ આ વાત કહેશે નહિ" એવી રાજા પરીક્ષિતને શંકા થવાથી, ભગવાનની કથા સામાન્યરીતે શ્રવણ કરવા યોગ્ય જ છે એવી કથાની પ્રશંસા કરે છેઃ-

ब्रह्मन् भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः ॥
गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥३॥

હે બ્રહ્મન્ ! તે સ્વછંદવર્તી વ્યાપક ભગવાન ગોપાલના ઉદાર ચરિતરૂપી અમૃતને સેવતાં કોણ તૃપ્તિ પામે ? ૩.

તમે જ્ઞાનવાળા છો અને તમને ઉદ્વેગ નથી, એમ જણાવવા '**હે બ્રહ્મન્**' એવું સંબોધન કર્યું છે. આ પણ ભગવાનની લીલા છે, તેથી આ સર્વે લીલા ભગવાનના છ ગુણોવાળી જ હશે, તેથી તે કહેવા જેવી ન હોય એમ ન જ બને. તે ભગવાન '**વ્યાપક**' હોવાથી તેમની સર્વ સ્થલે લીલા ઘણી જ હોવી જોઈએ. વળી તે ભગવાન **સ્વછંદવર્તી** હોવાથી પોતાની લીલામાં બીજા કોઈની દરકાર તેમને નહિ હોય. વળી તે '**ગોપાલ**'[1] છે

૧. ગો એટલે ઇંદ્રિયો+પાલ એટલે પાલન કરનાર, તેથી ગોપાલ એટલે ઇંદ્રિયોના રક્ષક ભગવાન લોકોની ઇંદ્રિયોના વિષય થઈ તે ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ કરે છે. જો વિષયો ઇંદ્રિયોનો વિષય થાય તો તેઓનો નાશ થાય.

એટલે લૌકિક પુરુષો પોતામાં બુદ્ધિ રાખે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હશે.[1] તેવા ભગવાનનું ચરિત 'ઉદાર' છે તેથી અમુક જીવ આ પુરુષાર્થ મેળવવા પાત્ર છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યાવિના સર્વે પુરુષાર્થોનું દાન કરે છે, અને પુરુષાર્થોની સર્વને જરુર છે તેથી આ ચરિત સર્વથા કહેવું જોઈએ અને તેનું સર્વથા શ્રવણ કરવું જોઈએ. આ પણ તેમનું **'ચરિત'** છે, કલ્પિત વાત નથી. તેમાં તેમનું ચરિત **'અમૃત'** છે, તેથી તે સર્વ દોષોનું નિવારણ કરનાર અને મૃત્યુનું પણ નિવારણ કરનાર છે. વળી અમૃતનું સેવન કરનાર કોઈપણ માણસને અમૃતથી કોઈવાર તૃપ્તિ થઈ છે ? નથી જ થઈ. અમૃતનું પાન કરતાં કોઈ ધરાતું જ નથી, એમ લોકમાં પણ કહેણી છે.

ભગવાનનું અતિશય સામર્થ્ય જણાવવા, ધરાનું સ્વરૂપ આ અને આ પછીના એમ બે શ્લોકોથી કહે છે:-

कालिन्द्यां कालियस्यासीद् ह्रदः कश्चिद्विषाग्निना ॥

श्रप्यमाणपया यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः ॥४॥

કાલિન્દીમાં કાલિયનાગના સંબંધવાળો કોઈ ધરો હતો, તેનું જલ તેના વિષરૂપી અગ્નિથી ઉકળતું રહેતું; ઉપર ઉડનારાં પક્ષીઓ તેમાં પડતાં. ૪.

કાલિય અથવા કાલીય એમ બંને નામ નાગનાં છે. **કાલિયનાગના સંબંધવાળો કોઈ ધરો હતો.** આ સંબંધ આગળ કહેવામાં આવશે. તે ધરામાં **તેના** જ એટલે કાલિયના જ **વિષરૂપી અગ્નિથી પાણી ઉકળતું** અને તેથી ઘુમરી ખાતું (વમળોવાળું), અથવા વિષથી ભરેલું રહેતું. આકાશમાર્ગે તે ધરા **ઉપર ઉડનારાં પક્ષીઓ** પણ **તે ધરામાં** આવી **પડતાં.** ઉપર આકાશસુધી કાલિયના વિષના દોષની અસર થતી, એમ વિષનો દોષ **ઉપર** એટલે આકાશમાં એ શબ્દથી કયાંસુધી જણાતો એ હદ દર્શાવી છે.

હવે એ વિષથી ચારે તરફ દોષ થતો તે આ શ્લોકમાં કહે છે:-

विप्लुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ॥

म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः ॥५॥

જેના વિષવાળા જલના વહેણથી થતા બિંદુવાળા વાયુનો સ્પર્શ થએલાં તીરપર રહેલાં સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓ મરણ પામતાં. ૫.

વિષવાળા જલના સંબંધવાળાં પાણીનાં મોજાંઓના **વહેણથી** જે વિષજલના **બિંદુઓવાળો વાયુ** ઉત્પન્ન થતો, **તેનો સ્પર્શ થએલાં પ્રાણીઓ મરણ પામતાં.** આવા વાયુનો માત્ર સ્પર્શ થતાં જ ઉભય તટો ઉપર રહેનારાં, તીર ઉપર રહેનારાં અને (નજીકની) ભૂમિ ઉપર રહેનારાં પણ પ્રાણીઓ મરણ પામતાં. **સ્થાવર પ્રાણીઓ** એટલે વૃક્ષો, અને **જંગમ પ્રાણીઓ** એટલે દેડકાંઓ વિગેરે, જે ભૂલેચૂકે એટલામાં જતાં તે સર્વ મરણ પામતાં. સ્થાવર પ્રાણીઓ ચાલી શકે નહિ, પણ પાસેની ભૂમિ ઉપર ઉગેલી લતાઓ અથવા તે ભૂમિ ઉપરનાં વૃક્ષોની શાખાઓ વધતી વધતી એ તરફ જાય, તેથી ત્યાં જનાર **સ્થાવર પ્રાણીઓ** પણ **મરણ પામતાં** એમ કહેલું છે.

---

૧. **પ્રયત્ન કરતા હશે**–એ ઇંદ્રિયોનો વિષય થતા હશે (ઇંદ્રિયો પોતાને ગ્રહણ કરે તેવું કરતા હશે.(**લે**)

આવો દોષ મટાડવો જોઈએ તેથી ભગવાને તે મટાડવા ઉદ્યમ કર્યો તે કહે છેઃ-

तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः ॥
कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोतितुंगमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद् विषोदे॥६॥

તેને તીવ્રવેગવાળો અને વિષના વીર્યવાળો જોઈને અને તેનાથી નદી દોષવાળી થએલી જોઈને, ખલનો સંયમ કરવામાટે જેમનો અવતાર છે તેવા, શ્રીકૃષ્ણે બહુ જ ઉંચા કદંબ ઉપર ચઢી, કચ્છ (કંદોરો) મજબૂત બાંધી, બાહુઓ (હાથથી) ઠોકી, ત્યાંથી વિષવાળા જલમાં ભૂસકો માર્યો. ૬.

પ્રથમ ભગવાન પોતે ત્યાં પધાર્યા એમ કહે છે. તે પ્રસિદ્ધ કાલિય **તીવ્રવેગવાળો** એટલે કાલની પેઠે ઘણા જ વેગવાળો છે, તેથી બીજા કોઈથી બહાર કાઢી શકાય તેવો નથી, અને માત્ર પોતાથી જ તે હરાવી બહાર કાઢી શકાય તેવો છે, એમ જોઈને **કદંબ ઉપર ચઢીને**, પોતાના **બાહુઓ ઠોકી** મલ્લભાવ દર્શાવીને તે બહુ **ઉંચા કદંબ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણે વિષવાળા જલમાં ભૂસકો માર્યો**, એવો વાકયનો સંબંધ છે.

પ્રથમથી જ **તે** નાગ **તીવ્રવેગવાળો**, અને તેમાં પણ **વિષ જેનું વીર્ય છે તેવો** હતો; એટલે તેણે જે દેવતાની ઉપાસના કરેલી તે દેવતા તેને પ્રત્યક્ષ હતી એમ સૂચવેલું છે. આવી રીતે દેવતા તેને પ્રત્યક્ષ હોવાથી જ તેણે ભગવાન ઉપર અતિક્રમણ (હુમલો) કરેલો, "વિષ એ સર્પો છે" એવી શ્રુતિ છે, અને "તે થઈને એમનું રક્ષણ કરે છે" તેથી જ "**તીવ્રવેગવાળા હોવું**" એ વિષનો ગુણ કહેલો છે. નદી '**તેનાથી** (કાલિયથી) **દોષવાળી થએલી**' કહેલી છે, તે વિષનું પરાક્રમ જણાવે છે. "**દોષવાળી થએલી**" એ નદીનું વિશેષણ છે. નદીનો પોતાનો દોષ નથી, પણ કાલિયે દોષ કરેલો છે, તેથી તેનો (વિષનો અથવા દોષનો) ભાર વિશેષણ ઉપર રાખેલો છે. તેથી જ આધિદૈવિક(વિષ)થી દોષવાળી થએલી નદીને દેવાધિદેવ(શ્રીકૃષ્ણ)વિના બીજું કોઈ દોષરહિત કરવા શક્તિમાન નથી (એમ સૂચવેલું છે). મૂલ શ્લોકમાં '**च** (અને)' છે તેથી એમ સૂચવેલું છે, કે તે દુષ્ટ કાલિયને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણવિના પાંસરો કરવા બીજું કોઈ શક્તિમાન નથી. વળી "**ખલનો સંયમ કરવામાટે જેમનો અવતાર છે તેવા**" ભગવાન છે; તેથી ખલ કાલિયનો સંયમ કરવો, એ તેમના અવતારનું પ્રયોજન પણ છે. **ખલ બીજાઓને ઉપદ્રવ કરનારા હોય છે, તેમનો સંયમ કરવો** એટલે તેમને નિયમમાં રાખવા (**એ ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે**). જો તેઓને રહેવા દઈ તેઓના દોષો દૂર થઈ શકતા હોય તો ભગવાન તેઓના દોષો જ દૂર કરે છે, પણ તેમને મારી નાખતા નથી; પણ જો મરે ત્યાંસુધી દોષ છોડે નહિ તેવા હોય તો ભગવાન તેમને મારી નાખે છે એ નિયમ છે. આવી રીતે તેઓને નિયમમાં રાખવામાટે જ ભગવાનનો અવતાર છે. વળી ભગવાન '**શ્રીકૃષ્ણ**' છે એટલે તેઓના દોષો દૂર કરવા માટે પોતે સદાનંદ છે. તેવી જ જાતનું કદંબનું વૃક્ષ પણ છે, કારણ કે તે ઘણું ઉંચ્ચું છે અને ઉંચ્ચે રહે છે. આ કદંબ ગરુડને રહેવામાટે ભગવાને જ બનાવેલું અને તેથી ઉંચ્ચું હતું, ગરુડ આ કદંબ ઉપર આવી, કાલિય તેના ધરામાંથી બહાર નીકળે તેની રાહ જોતો, જેથી તે બહાર નીકળે તો તેને

મારી નખાય; તેથી ગરુડની કૃપાથી જ આ કદંબ કાલિયના વિષથી બળતું અથવા સૂકાતું નહિ. ગયા શ્લોકમાં (વિષવાળા જલના) 'બિંદુવાળા' વાયુનો સ્પર્શ થએલાં પ્રાણીઓ મરણ પામતાં એમ કહેલું છે, તેથી એકલા વાયુનો નહિ, પણ જલવાળાવાયુનો સ્પર્શ થતાં જ મરણ થતું એમ કહેલું છે, તેથી જલનાં મોજાંઓથી થએલ વાયુથી જ પ્રાણીઓનું મરણ થતું, અને આ કદંબનું વૃક્ષ ઘણું ઉંચ્ચું હોવાથી મોજાંઓથી થએલો વાયુ એટલેબધે ઉંચ્ચે પહોંચતો નહિ હોવાથી, ઉંચ્ચે રહેલું આ મોટું કદંબનું વૃક્ષ સૂકાતું ન હતું એવો સિદ્ધાંત છે.

ભગવાન પ્રથમ આ **કદંબ ઉપર ચઢયા.** આ વૃક્ષ ઉંચ્ચા તટ ઉપર ઉગેલું અને ઘણું ઉંચ્ચું હતું. તેના ઉપર ચઢી આધિદૈવિક(વિષ)સાથે એટલે સમોવડીઆ સાથે યુદ્ધ કરવામાટે પોતાના **હાથથી બાહુઓ ઠોક્યા.** પછી કાલથી ભૂમિપર મર્યાદાનો ભંગ ન થાય (ભૂસકો મારતાં જલસુધી ન પહોંચતાં વચલી જમીન ઉપર ન પડાય) તે માટે **કચ્છ તંગ કર્યો** (કઠણ બાંધ્યો). એ પ્રમાણે કચ્છ તંગ કરી, મોટો (દૂર પડાય તેવો) **ભૂસકો માર્યો.** આ સ્થાન(ધરા)ની ક્રૂરતા કહેલી છે, તે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવા કહેલી છે.

ભગવાને ભૂસકો મારવાથી શું થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः ॥
पर्युत्प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन् धनुःशतमनंतबलस्य किं तत् ॥७॥

સર્પનો ધરો ઉત્તમ પુરુષના પડવાના વેગથી ક્રોધિત થયેલા સાપના વિષવાળા ઉચ્છ્વાસથી ઉછળતા પાણીના જથ્થાવાળો ચોતરફ અને ઉપર ઉછળતો, વિષથી કષાય અને ઘણાં જ ભયંકર મોજાંવાળો થઈ સો સો ધનુષ-સુધી દોડયો (ફેલાયો). અનંતબલવાળાનું તે શું (આશ્ચર્યવાળું કર્મ)! ૭.

ઉત્તમ પુરુષ એટલે પુરુષોત્તમના **પડવાના વેગથી સારી રીતે ગુસ્સે થયેલો** જે આ (કાલિય) સાપ, તેના જે વિષોચ્છ્વસિત એટલે **વિષવાળા ઉચ્છ્વાસો** (બહાર નીકળતા શ્વાસો), **તેનાથી જેના પાણીનો જથ્થો ઉછળતો હતો તેવો તે સર્પનો ધરો થયો.** અહીં 'ઉચ્છ્વસિત' પદ બે વાર લેવાનું છે. તે ચારે તરફ ઉછળ્યો અને ઉપર (ઉંચે) ઉછળ્યો (ફેલાયો); વર્ષાઋતુમાં જેમ (જલ વધવાથી ઉંચ્ચે અને વધારે જગ્યામાં) ફેલાય તેમ ફેલાયો; અથવા ઉંચ્ચો વધી ભાગતો હોય તેવો થયો. ભગવાનના પડવાથી થએલા ખળભળાટથી, 'અહીંથી બીજે જતો રહું' એમ વિચારી ભાગતો હોય તેવો થયો. વળી **વિષથી કષાય અને ઘણાં જ ભયંકર મોજાંઓ જેનાં છે તેવો થયો**, આવો થઈ **દોડતો થયો** અથવા **દોડયો** (अधावत्). મૂલમાં 'अ' લખેલ નથી તે **'अ'નો** અભાવ છાંદસ (વેદના નિયમ પ્રમાણેનો) છે. **એક સો ધનુષ્ય** એટલે ચારસો હાથ (દોડયો). **જેમનું અનંત બલ છે તેવા** ભગવાનનું **આ (કર્મ) આશ્ચર્યકારક નથી;** અથવા **અનંત** એટલે કાલ જે (આખા) જગતને જ દોડાવે છે તેમાં પણ જેમનામાંથી **બલ** આવે છે, તેવા ભગવાનનું આ કર્મ આશ્ચર્યકારક નથી. (કાલિયના) વિષથી **કષાય** (વિકારવાળો) અને **ઘણાં જ ભયંકર મોજાંવાળો** ધરાને કહેલો છે, તેથી તે (કાલિય, કાલ) સર્વનો સંહાર કરનારો છે એમ કહેલું છે, આ તેણે ઉપાસના કરેલા દેવતાનું ચરિત્ર છે.

સર્પ ભગવાનની પાસે આવ્યો એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तस्य ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमंग वरवारणविक्रमस्य ॥
आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः॥८॥

તે ઉત્તમ હાથીના જેવા વિક્રમવાળા, ધરામાં વિહાર કરતા (ભગવાનના) ભુજદંડોથી ઘુમરી ખાતા (વમળ લેતા) જલનો અવાજ સાંભળીને પોતાના રહેઠાણપરનું આક્રમણ જાણીને (સાંભળીને), તે સહન નહિ કરતાં સર્પ સારી રીતે (નજીક) આવ્યો. ૮.

ધરામાં વિહાર કરતા ભગવાનની પાસે તે આવ્યો. બે ભુજાઓ રૂપી દંડોના પ્રહારથી ઘુમરી ખાતું જે જલ તેનો અવાજ સાંભળીને, તે સહન નહિ કરતાં સર્પ નજીક આવ્યો એવો વાક્યનો સંબંધ છે.

પ્રથમ ભગવાને ભૂસકો માર્યો ત્યારે 'શું થયું?' એમ સર્પને આશ્ચર્ય થયું; પછી જલમાં કોઈ વિહાર કરે છે એમ તેણે સાંભળ્યું; વળી પાછો ભગવાનના બાહુઓના પ્રહારથી જલમાં જે અવાજ થતો હતો તે તેણે સાંભળ્યો. જલમાં શબ્દ થવાનું કારણ **'ઉત્તમ હાથીના વિક્રમવાળા'** શબ્દથી કહેલું છે. **વર** એટલે ઉત્તમ, જે **वारण** એટલે હાથી તેના જેવું જેમનું **विक्रम** (પરાક્રમ) છે, તેવા ભગવાન છે. હાથીનો તો જલમાં વિહાર કરવાનો સ્વભાવ છે. સર્વની ઉપમા જેમને આપી શકાય તેવા ભગવાન હોવાથી, ભગવાનનો પણ જલમાં વિહાર કરવાનો સ્વભાવ થયો. જલમાં થતા વિહારનો અવાજ જ સાંભળવાથી તે ન આવ્યો, પણ તે ભગવાને **તેના રહેઠાણનું આક્રમણ પણ કર્યું છે એમ સાંભળીને**, અથવા તે શબ્દથી પોતાના રહેઠાણનું આક્રમણ પણ થયું છે **એમ જાણીને** તે આવ્યો. સર્પ **ચક્ષુઃશ્રવા** છે એટલે તેના ચક્ષુઃ અને શ્રવણ (આંખ અને કાન) ભેગા જ હોય છે, તેથી તે જે સાંભળે તેને પણ જોયું હોય તેવું માને છે. તે સર્પ **સારી રીતે આવ્યો** એટલે પોતાની પ્રૌઢિસહિત આવ્યો, તેના વૈભવ અને ભપકાસહિત આવ્યો. આવવાનું કારણ **"તે સહન નહિ કરતાં"** શબ્દોથી કહેલું છે. તેના **રહેઠાણપર** થતું આક્રમણ તે સહન કરી શક્યો નહિ અને તેથી તે ભગવાનની પાસે આવ્યો.

ત્યારપછી આ શ્લોકમાં કાલિયે ભગવાનનો અપરાધ કર્યો એમ કહે છેઃ-

तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यम् ॥
क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदरांघ्रिं संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चच्छाद ॥९॥

દર્શનકરવાયોગ્ય, સુકુમાર, વાદળાં જેવા સુંદર, શ્રીવત્સ અને પીતાંબર ધારણ કરેલા, સ્મિતવાળા સુંદર મુખારવિંદવાળા, રમણ કરતા, ભયરહિત, કમળના મધ્યભાગજેવા(કોમલ)ચરણારવિંદવાળા તેમને(ભગવાનને)તેણે(કાલિયે) મર્મસ્થાનોમાં દંશ કરી,(પોતાના) શરીરથી વીંટી લીધા (ભરડો દીધો). ૯.

તેણે આ અયોગ્ય કર્મ કર્યું, એમ જણાવવા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન (૧) **દર્શનકરવાયોગ્ય**, (૨) **સુકુમાર** અને (૩) **વાદળાં જેવા સુંદર** છે, તેથી (૧) સાત્વિક, (૨) રાજસ અને (૩) તામસ ત્રણે ગુણોવાળા જીવોએ માન આપવા યોગ્ય છે;

તેથી તેમને દંશ કર્યો તે નાગનું કાર્ય લોકથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાયું.[1] તે કાર્ય તેણે પરમાર્થથી પણ વિરુદ્ધ કરેલું છે, એમ જણાવવા ભગવાન (૧) '**શ્રીવત્સ અને** (૨)**પીતાંબર ધારણ કરેલા**' છે એમ કહેલું છે. તેથી તેમને દંશ કરવાનું કાર્ય (૧) પ્રમેયથી[2] અને (૨) પ્રમાણુથી (કારણ કે પીતાંબર વેદરૂપ છે) પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન **સ્મિતવાળા સુંદર મુખારવિંદવાળા** છે, તેથી તેનું એ કાર્ય ભક્તિમાર્ગથી પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન '**રમણ કરતા**' હતા, તેથી તેનું તે કાર્ય રસશાસ્ત્રથી પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન '**ભયરહિત**' હતા, તેથી તેનું તે કાર્ય નીતિશાસ્ત્રથી[3] પણ વિરુદ્ધ છે. વળી ભગવાન '**કમલના મધ્યજેવા ચરણારવિંદવાળા**' હોઈ સર્વેએ સેવા કરવા યોગ્ય છે, તેથી તેના તે કાર્યને જગતનો વિરોધ થાય છે. ભગવાન જલમાં હતા તે ઠેકાણે એ પ્રમાણે **તેમને દંશ કરી** તેમનો અપરાધ કરી, 'હું તેમને મારા રહેઠાણમાં લઈ (ઘસડી) જાઉં' એવો વિચાર કરી ક્રોધથી **પોતાના શરીરથી** અથવા પોતાની ફેણથી **તેણે ભગવાનને** ઢાંકી દીધા અથવા **વીંટી લીધા** (ભરડો દીધો).

ત્યારપછી જે થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः।
कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः॥१०॥

તેમને (ભગવાનને) નાગના શરીરથી વીંટાએલા અને ચેષ્ટાવિનાના જોઈને તેમના પ્રિય અને સખા ગોપાલો બહુ દુઃખી થયા. કૃષ્ણને જેમણે દેહ, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી અને કામ (ઇચ્છિત સર્વ પદાર્થો) અર્પણ કરેલા છે, તેવા તેઓ દુઃખ અને પછી શોક તથા ભયથી મૂઢબુદ્ધિવાળા (બેભાન) **થઈ પડયા. ૧૦.**

ગોપાલોએ નાગના શરીરથી ભગવાનને વીંટાએલા જોયા, એટલે ભગવાન શેષનાગ ઉપર પોઢવાનો અભિનય કરતા હોય તેવા જોયા; અને તેથી જ તેમણે ભગવાનને **ચેષ્ટાવિનાના** જોયા; એટલે પ્રલય થશે (કારણ કે ભગવાન પ્રલય વખતે શાંત ચેષ્ટારહિત

૧. ભગવાન દર્શન કરવા યોગ્ય હોવાથી જ્ઞાનયોગ્ય (જેમનું જ્ઞાન મેળવવું યોગ્ય છે તેવા) છે, અને જ્ઞાન 'સત્ત્વમાંથી થાય છે' એવું શાસ્ત્રનું વચન છે, તેથી **ભગવાન સાત્ત્વિક પુરુષોએ માન આપવા યોગ્ય** છે. ભગવાન સુકુમાર હોવાથી તેમના જેવું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ થાય, અને લોભ રજોગુણથી થાય છે, તેથી **ભગવાન રજોગુણવાળાઓએ માન આપવા યોગ્ય છે.** ભગવાન વાદળાં જેવા સુંદર એટલે નીલશ્વેત (ધોળાશ ઉપરનો કાળો રંગ, જલવાળા વાદળાનો રંગ) છે, અને તમોગુણવાળા કાળાશ રંગના એટલે ભગવાનના જેવા રંગવાળા હોવાથી, પોતાના દોષો દૂર કરાવવા માટે તામસગુણવાળાઓએ પણ **ભગવાન માન આપવા યોગ્ય છે. (લે)**

૨. શ્રીવત્સ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે **પ્રમેય** (જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે તે) છે, તેથી શ્રીવત્સ ધારણ કરનારનો અપરાધ કરવો તે **પ્રમેયથી વિરુદ્ધ થયું. (લે)**

૩. સર્પે વિચારવું જોઈતું હતું કે આવા વિષવાળા જલમાં પણ નિર્ભય થઇને આ રમણ કરે છે તેનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ, તેથી આવા વિષવાળા જલમાં જે નિર્ભય થઈ રમણ કરે છે તેના ઉપર આક્રમણ કરવા પહેલાં તેણે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈતો હતો. તેમ વિચાર નહિ કરતાં એકાએક ભગવાનનો તેણે અપરાધ કર્યો, તે તેનું કાર્ય **નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ થયું. (લે)**

શેષનાગપર શયન કરે છે) એવી શંકા થવાથી, તેઓ બહુ દુઃખી[1] થયા; તેઓ ભગવાનના **પ્રિય** હતા અને ભગવાનના **સખાઓ** હતા, તેથી ભગવાનને ચેષ્ટારહિત જોઈ તેઓ બહુ દુઃખી થયા; કારણ કે તેઓએ ભગવાનને આત્મનિવેદન કરેલું હતું. **આત્મનિવેદન જેમણે કરેલું હોય તે ભગવાનથી છૂટા (દૂર) રહે તે યોગ્ય નથી.** તેથી જ તેઓ વ્યાકુલ થયા. '**કૃષ્ણ ભગવાનને તેઓએ આત્મા એટલે દેહ**, સુહૃદ એટલે **મિત્રો**, અર્થ એટલે **ધન**, કલત્ર એટલે **સ્ત્રી**, **કામ** એટલે પુત્ર વિગેરે, **ઇચ્છેલા પદાર્થો સર્વે અર્પણ કરેલા હતા**.' એટલે તેમણે આત્મનિવેદન કર્યું હતું; તેથી જ તેમને **દુઃખ થયું**.[2] કારણ કે તેમનો આત્મા પણ ત્યાં ભગવાનમાં જ હતો. દુઃખ **પછી શોક થયો** કારણ કે મિત્રોને પણ ભગવાનને નિવેદન કરેલા હતા. દુઃખ અને શોક **બંનેથી મૂઢ અને ભયથી**[3] **મૂઢ થયા.** એ પ્રમાણે તમઃ, રજઃ, અને સત્ત્વ એ ત્રણે ગુણોનાં કાર્યો દુઃખ, શોક **અને ભય**, એ ત્રણેથી તેઓની બુદ્ધિ મૂઢ થઈ, એટલે ભગવાને પહેલાં અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિથી (ગયા અધ્યાયનો શ્લોક ૫૦) તેમને **સજીવન** કર્યા હતા, છતાં મૂર્છિત[4] થઈ (નીચે) પડ્યા.

ગોપાલો પેઠે ગાયો પણ દુઃખી થઈ એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ॥

कृष्णे न्यस्तेक्षणप्राणाः * क्रन्दन्त्य इव तस्थिरे ॥११॥

ગાયો, આખલાઓ, વાછરડીઓ રડતાં બહુ દુઃખી થયાં, પોતાની આંખો અને પ્રાણો શ્રીકૃષ્ણમાં રાખી રડતાં હોય તેમ ઉભાં રહ્યાં. ૧૧.

ગાયો, આખલાઓ અને વાછરડાંઓ, એટલે સ્ત્રી (ગાયો) પુરુષો (આખલાઓ) અને છોકરાંઓ (વાછરડાંઓ) બધાં **રડતાં** હતાં અને **બહુ દુઃખી થયાં**. તેઓના ચિત્તમાં સાત્ત્વિકપણું નહિ હોવાથી તેઓ ગોપાલો પેઠે મૂર્છિત થયાં નહિ, પણ **શ્રીકૃષ્ણમાં જ જેઓની આંખો અને પ્રાણો રહેલા છે તેવાં** થયાં. તે આ સર્પ (શામાટે ભગવાનને વીંટાએલ છે અને શું કરશે) એવો કાંઈ ભેદ જાણતાં ન હતાં અને શ્રીકૃષ્ણને જોતાં હતાં, પણ પોતાથી જયાં જઈ શકાય તેમ નથી તેવે સ્થલે તે રહેલા છે એમ જોઈ દુઃખી થતાં હતાં. '**क्रन्दन्त्य**' 'રડતાં' એ સ્ત્રીલિંગનું વિશેષણ એ બધાને માટે યોજેલું છે, કારણ કે તે બધાં ગ્રામ્ય(ગામમાં વસનાર) પશુઓ છે, અને ગ્રામ્યપશુઓના સંઘમાટે સ્ત્રીલિંગ વપરાય એવો "ગ્રામ્યપશુઓના સંઘ અને અતરુણ(નાનાંઓ)માટે સ્ત્રીલિંગ" વ્યાકરણનો નિયમ છે. અથવા જેમ વિવેકવાળી સ્ત્રીઓ રડે તેમ તેઓ રડતાં રડતાં ત્યાં ઉભાં રહ્યાં,(તેથી સ્ત્રીલિંગ યોજેલું છે.)

---

૧. ભગવાન પ્રલય કરવાની તૈયારી કરે છે, અને પ્રલયમાં ભગવાન આત્મરમણ કરે છે, તેથી હવે અમારાથી ભગવાનની સેવા થઈ શકશે નહિ, એવા વિચારથી **દુઃખી થયા** એવો ભાવ છે. (**લે**)

૨. સર્પે ભગવાનને દંશ કર્યો. એ દંશોથી થતું દુઃખ ભગવાનને અસર કરી શક્યું નહિ, તેથી ભગવાનમાં જેમના આત્મા હતા તેવા ગોપોને તેનું **દુઃખ થયું**. (**લે**)

૩. દુઃખ તમોગુણનું કાર્ય છે, શોક રજોગુણનું કાર્ય છે, તે બંનેથી મોહ થાય છે. ભય સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે. તે પોતે મોહ કરતો નથી પણ બીજા બે(દુઃખ અને શોક)થી મોહ થાય તેમાં તેનો માત્ર સહકાર હોય છે; તેથી **ભય**ને એ બેથી જુદો કહેલો છે. (**લે**) * रुदन्त्य इत्यपि पाठः ।

૪. '**निपेतुः**'માં '**नि**' ઉપસર્ગ છે તેથી 'મૂર્છા ખાઈ' પડ્યા, એવો અર્થ થાય છે. (**લે**)

સર્વે દેવો, લોકો, મહાભૂતો અને કાલ વિગેરેએ પણ 'ભગવાન શેષશાયી થઈ પ્રલય કરશે' એમ જાણી, પ્રલયમાં જેટલા ઉત્પાતો થાય તે બધાએ ઉત્પાતો કર્યા. તેથી ગોકુલવાસીઓ તે ઉત્પાતો જોઈને ભય પામ્યા એમ કહેવા, અને અહીં વ્રજની જ વાત ચાલતી હોવાથી, અને તેમાં ત્યાં થતા ઉત્પાતો જ ઉપયોગી હોવાથી, વ્રજમાં તે સમયે જે ઉત્પાતો થયા તેનું જ વર્ણન આ શ્લોકમાં કરેલું છેઃ-

अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यतिदारुणाः ॥

उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥१२॥

પછી ત્રણ પ્રકારના બહુ જ દારુણ નજીક ભય દર્શાવનાર મોટા ઉત્પાતો વ્રજમાં ભૂતલપર, આકાશમાં અને અંતરિક્ષમાં થયા. ૧૨.

જે કાલે તે ઉત્પાતો થયા તે કાલ બીજા બધા કાલ કરતાં જુદા પ્રકારનો હતો, એમ દર્શાવવા 'अथ' '**પછી**' શબ્દ યોજેલો છે. **મોટા ઉત્પાતો** એટલે પ્રલયકાલના ઉત્પાતો થયા. **આકાશમાં, ભૂતલ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં**[1] (હવામાં) એમ ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાતો થયા. 'हि' શબ્દ જણાવે છે કે આમ ઉત્પાતો થાય તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે પ્રલય સમયે તે ઉત્પાતો કરવા જ જોઇએ. જો પ્રલય સમયે દેવો વિગેરે અધિકારીઓ ઉત્પાતો ન કરે તો તેઓ દંડ(સજા)ને પાત્ર થાય. તે ઉત્પાતો '**નજીક ભય દર્શાવનાર**' એટલે હમણાં તરત જ પ્રલય થશે, એમ પ્રલય સૂચવનારા પણ હતા. તે '**બહુ જ દારુણ**' હતા એટલે સ્વરૂપથી પણ બહુ ભયાનક હતા એમ કહેલું છે, આવા ઉત્પાતો **આકાશમાં** ઉત્પન્ન થયા, **ભૂતલપર** ઉત્પન્ન થયા, અને આત્મામાં એટલે સર્વના શરીરોમાં (**અંતરિક્ષમાં**) પણ થયા. એક જ સમયે સર્વ સ્થલે ઉત્પાતો થયા, તેથી તેમનું પરિણામ તરત જ અનિષ્ટ થશે એમ જણાવેલું છે.

तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नन्दपुरोगमाः ॥

विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥१३॥

तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ॥

तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥१४॥

आबालवृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग पशुवृत्तयः ॥

निर्जग्मुर्गोकुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥१५॥

હે વહાલા! તેઓને જોઇને નંદ જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા ગોપો ભયથી ઉદ્વેગવાળા થઈ, બલભદ્રવિના શ્રીકૃષ્ણ ગાયો ચારવા ગયેલા છે એમ જાણી તેમનું (શ્રીકૃષ્ણનું) માહાત્મ્ય જાણતા નહિ હોવાથી તે ખરાબ નિમિત્તોથી વિપરીત થએલું માની તેમનામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) પ્રાણવાળા, તેમનામાં મનવાળા, દુઃખ, શોક અને ભયથી પીડાએલા, બાલથી વૃદ્ધ સુધીના અને સ્ત્રીઓ, પશુના જેવી વૃત્તિવાળા, દીન, શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાવાળા, તેઓ સર્વે ગોકુલમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૧૩. ૧૪. ૧૫.

૧. આ જ અનુક્રમે આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્પાતો થયા. (લે)

તે વ્રજના વાસીઓએ **તે ઉત્પાતો જોયા,** તેથી ઉત્પાતો થાય છે એમ જાણી **તેઓ ભયથી ઉદ્વેગવાળા થયા**, કારણ કે તે બધા ગોપ[1] હતા. તેઓમાં **મુખ્ય કર્મસિદ્ધાંતને માનનાર નંદ** હતા. (તેથી કર્મ પ્રમાણે જ ફલ મળે છે, એમ માનનાર હોવાથી ઉત્પાતો જોઈ ભયથી દુઃખી થયા.)

અથવા ભગવાને જેમનો નિરોધ કરેલો તેવા ગોપો હોવાથી તે વિવેક(સારું નઠારું પારખવાની શક્તિ)વાળા હતા. તેથી જ્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણ અમારામાં છે ત્યાંસુધી અમારો પ્રલય થવાનો નથી એવો નિશ્ચય કરી, પોતાની પ્રાકૃત બુદ્ધિથી તેઓએ એવી કલ્પના કરી કે **"ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલભદ્રવિના ગાયો ચારવા ગયા છે** અને આ ઉત્પાતો થાય છે, તેથી તેમને વિપરીત થયું હશે."[2] કારણ કે લોકની માન્યતા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રમાં બલભદ્ર વધારે બલવાળા હતા. ધેનુકને પણ બલભદ્રે જ હણ્યો હતો. તેથી બલભદ્રવિના ભગવાન (એકલા) જ ગાયો ચારવા ગયા છે, તેવા વખતે આ બધા ઉત્પાતો થાય છે. ખરાબ નિમિત્તો ઘણું જ અનિષ્ટ સૂચવે છે, **તેથી** (ભગવાનનું) **વિપરીત થયું હશે એમ જાણી, તેઓ ગોકુલમાંથી બહાર નીકળ્યા.** ' બહાર નીકળ્યા ' એમ આગળ કહેલું છે, તેની સાથે આનો સંબંધ છે. તેઓને આવું 'વિપરીત'નું જ્ઞાન થયું તેનું કારણ એ છે કે તેઓ **'તેમનું માહાત્મ્ય જાણતા ન હતા'**. તે ભગવાનનું માહાત્મ્ય તેઓ જાણતા ન હતા, તેથી આવું વિપરીતનું તેઓને જ્ઞાન થાય એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે તેઓ લૌકિક હતા. લૌકિક પુરુષોમાં એવું બને છે કે પોતાને જે પ્રિય હોય તે પ્રિયને અનિષ્ટ થયું હશે એવા વિચાર થાય છે, અને પોતાનો જે અપ્રિય (વિરોધી શત્રુ) હોય તે અપ્રિયને ઇષ્ટ (લાભ) થયું હશે એવા વિચારો આવે છે.

સ્નેહનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે જે આપણને પ્રિય હોય એટલે જેના ઉપર આપણો સ્નેહ હોય તેના જીવનની હયાતી વિષે સદા આપણને અનિષ્ટ જ વિચાર આવે છે. અને જે આપણને અપ્રિય હોય એટલે જે આપણો વિરોધી હોય તેના જીવનની હયાતીવિષે સદા આપણને તેથી વિપરીત જ વિચારો આવે છે.

વળી આ ગોપોને પોતાના જ વિષે અનિષ્ટ વિચારો આવવા લાગ્યા એમ **'તેમનામાં પ્રાણવાળા'** શબ્દથી કહે છે. તેમનામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં જ) જેઓના પ્રાણો હતા અને **તેમનામાં જ જેઓનું મન હતું**, તેવા તેઓ હતા (તેથી શ્રીકૃષ્ણવિષે અનિષ્ટ વિચારો આવવાથી તેઓને પોતાના વિષે પણ અનિષ્ટ ભાસ્યું). તેથી જ **દુઃખ, શોક અને ભય એ ત્રણેથી તેઓ પીડાયા.** **"બાલથી વૃદ્ધ સુધીના અને સ્ત્રીઓ'**એ શબ્દોથી એમ કહે છે કે ગોકુલને શૂન્ય(વસ્તીવિનાનું) કરી, તેઓ બધાય ત્યાંથી નીકળી ગયા. **'હે વહાલા'** (अङ्ग) એ સંબોધન સ્નેહ સૂચવવા બધે વપરાએલું છે. વળી તેઓ **પશુના જેવી વૃત્તિવાળા'** હતા એટલે પોતાના દેહ અથવા વસ્ત્રોનું તેમને ભાન ન હતું. તે બધા ગોકુલમાંથી જ

૧. ગોપનો આવો અર્થ કરવાથી તે બધા કર્મમાર્ગીય હતા, પણ ભક્તિમાર્ગીય ન હતા એમ જણાય, તેથી આ પછીના પેરામાં કહ્યા પ્રમાણે તેનો બીજો અર્થ કરેલો છે. (લે)

૨. જે ગોપો ભગવાનની સાથે ગાયો ચારવા ગયા હતા તેમનાથી આ ગોપોનું વિલક્ષણપણું આ વિચારથી જણાવેલું છે. (લે)

બહાર નીકળ્યા. **'શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા'** શબ્દથી તેઓની કામના (ઇચ્છા) કહેલી છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન માટે બહુ વ્યાકુલ થયા, અને **ગોકુલમાંથી** (તે માટે) **બહાર નીકળ્યા**.

તેઓ ભ્રમવિના (સીધા) ભગવાનપાસે પહોંચ્યા તેનું કારણ આ શ્લોકમાં કહેછેઃ–

तेऽन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ॥

भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ १६ ॥

ભગવાનના લક્ષણવાળા પગલાંએ સૂચવેલી કેડીથી વહાલા શ્રીકૃષ્ણને શોધતા તેઓ યમુનાના તટે ગયા. ૧૬.

પતિ(વહાલા)ને જ શોધવા જોઈએ, અને તેમાં પણ આ તો સદાનંદ **વહાલા** તેથી તેમને શોધવા જ જોઈએ. ભગવાન જે રસ્તે પધારેલા તે જ રસ્તે તેઓ ગયા એમ "**કેડીથી યમુનાના તટે**" શબ્દોથી કહેલું છે. **કેડી** એટલે સાંકડો પગ રસ્તો (પગથી), તે કેડીથી તેઓ **યમુનાના તટે જ ગયા**. બીજા કોઈ રસ્તે ન જતાં, ભગવાન પધારેલા તે જ રસ્તો જાણી સીધા તે રસ્તે ગયા, તેનું કારણ "**ભગવાનના લક્ષણવાળાં પગલાંઓએ સૂચવેલી**" શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનના ચરણારવિંદ નીચે ધજા, વજ્ર, અંકુશ વિગેરે અસાધારણ ચિહ્નો છે. એ ચિહ્નોવાળા ભગવાનના ચરણારવિંદનો સંબંધ થતાં ભૂમિ આર્દ્ર [સ્નેહથી આર્દ્ર (ભીંજેલી)] થાય છે; તેથી આ ધજા વિગેરે સર્વ ચિહ્નો જેમાં સ્પષ્ટ દેખાય તેવાં ભગવાનનાં પગલાં ભૂમિ ઉપર ઉઠે છે (પડે છે). તે **પગલાંએ સૂચવેલી કેડીથી તેઓ** ગયા.

ત્યાં (યમુનાતટે) પણ ભગવાન એકલા ગએલા નથી પણ ગાયો અને ગોપાલોની સાથે જ ગએલા છે, એમ દર્શાવનાર ચિહ્નો આ શ્લોકમાં કહેલાં છેઃ–

ते तत्र तत्राब्जयवांकुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः ॥

मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरे निरीक्षमाणा ययुरंग सत्वराः ॥ १७ ॥

હે વહાલા! ગાયોના અને બીજાઓના પગલાંઓ મધ્યે જેમાં છે તેવા માર્ગમાં, અહીં તહીં કમળ, યવ, અંકુશ, વજ્ર, અને ધજાવાળાં વૈશ્યના અધિપતિનાં પગલાંઓ જોતા જોતા તેઓ ત્વરાથી ગયા. ૧૭.

માર્ગમાં અહીં તહીં 'વિશ્પતેઃ' એટલે વૈશ્યોના અધિપતિ ગોકુલરાજ **ભગવાનનાં પગલાંઓ જોઈ**, તે પગલાંનાં દર્શનથી જેઓના પ્રાણ પાછા આવેલા છે તેવા તે બધા **ત્વરાથી ગયા.** જો આ પગલાંનાં દર્શન થયાં ન હોત તો તેઓમાં ત્યાં જવાની શક્તિ પણ ન હોત.

ભગવાનનાં પગલાંમાં નીચેનાં ચિહ્નો છે––**યવએ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર (લાવનાર) છે. કમલના જેવી રેખા સુખથી સેવા કરી શકાય એમ દર્શાવનારી છે. ભક્તોના મનરૂપી હાથીને નિયમમાં રાખવા માટે અંકુશની રેખા છે. પાપના પર્વતોને છેદવા માટે વજ્ર છે. ભયરહિત વાસ આપવા માટે ધજા છે.** આવી રીતે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નોવાળાં ભગવાનનાં પગલાંઓ છે. આવાં પગલાંઓ જોયાં,

તે જાણે શુભ શુકન થયાં હોય એમ તેનાથી પોતે પણ[1] કૃતાર્થ થશે એમ જાણી, પ્રિયનાં દર્શન કરવા ત્વરાથી ગયા. **માર્ગમાં ગાયોનાં અને બીજાનાં** એટલે ગોપોનાં **પગલાંઓની મધ્યે** (તેવા ચિહ્નવાળાં ભગવાનનાં પગલાં તેમણે જોયાં), તેથી ભગવાન સર્વની સાથે રહેલા છે, એવો તેમને સંતોષ પણ થયો. (બીજાંઓનાં પગલાંઓની) અંતરા એટલે મધ્યે (તેમણે ભગવાનનાં પગલાંઓ જોયાં.)

'તેઓ આ પ્રમાણે ભય પામી દુઃખી થતા હતા, છતાં તેમને તેમ નહિ કરવા સર્વ જાણનાર બલભદ્રે કેમ કાંઈ કહ્યું નહિ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ—

तांस्तथा कातरान् वीक्ष्य भगवान् माधवो बलः ॥
प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः ॥ १८ ॥

તેઓને તે પ્રમાણે ભય પામેલા જોઈને માધવ* ભગવાન બલભદ્ર હસીને કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. તે નાનાભાઈ (ભગવાન)નો પ્રભાવ જાણતા હતા. ૧૮.

તેવી રીતે તેઓને કાતર એટલે બહુ **દીન જોઈને, બલભદ્રે હસીને** ભગવાન આ બધાની પરીક્ષા કરે છે એમ જાણીને, 'તમે આમ કરો' અથવા 'આમ ન કરો' એ બેમાંથી **કાંઈ પણ કહ્યું નહિ,** કારણ કે **તે** પોતાના **નાનાભાઈ (ભગવાનનો) પ્રભાવ જાણતા હતા.**

આ શ્લોક કાંતો આથી પહેલાં જોઈએ, અથવા અહીં ખોટો કહેલો (ક્ષેપક) છે[2].

યમુનાના તટપાસે ગયા ત્યારે તેમને ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તે[3] આ શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अन्तर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात् कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयांते ॥
गोपांश्च मूढधिषणान् परितः पशूंश्च संक्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्ताः ॥१९॥

ધરામાં શ્રીકૃષ્ણને સર્પના શરીરથી વીંટાએલા અને ચેષ્ટારહિત દૂરથી

૧ ભગવાનનાં પગલાંઓથી ભૂમિ કૃતાર્થ થઈ. તેમ તેનાં દર્શનથી અમે પણ કૃતાર્થ થઈશું એવો ભાવ હોવાથી "પણ" શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

* 'માધવ' અહીં બલભદ્રમાટે યોજેલ છે. તેનું કારણ બીજા ટીકાકારો કહે છે—કેટલાક કહે છે કે બલભદ્ર મધુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી 'માધવ' છે. બીજાઓ હરિવંશમાં માધવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે, તે પ્રમાણે મા એટલે વિદ્યાનો ધવ એટલે પતિ તે માધવ એમ કહે છે. અહીં બલભદ્ર ભગવાનના પ્રભાવને જાણનાર હોવાથી તેમને માધવ એટલે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનના પતિ કહેલા છે, એવો તેઓનો ભાવાર્થ છે. આ શ્લોક અહીં ન જોઈએ; બીજા ટીકાકારો આ શ્લોક ૧૬ મો ગણે છે.

૨ બલભદ્ર પહેલાંથી જ ભગવાનનો પ્રભાવ જાણતા હતા તેથી ઉત્પાતો જોયા તે વખતે પણ ભય પામેલા નહિ, તેથી ત્યાં જ (૧૬ મો) આ શ્લોક કહેવો યોગ્ય હતો. ખરી રીતે આ શ્લોકમાં કાંઈ કાર્ય કહેલું નથી. માત્ર બલભદ્ર હસ્યા અને ચૂપ રહ્યા એટલું જ કહ્યું છે. તે કહેવું યોગ્ય નથી, તેથી આ શ્લોક વિગીત અથવા ક્ષેપક છે. આ શ્લોક ૧૬મો જોઈએ અથવા ક્ષેપક છે. (પ્ર)

તેથી જેમ ક્ષેપક ત્રણ અધ્યાયોની ટીકા ટૂંકમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કરેલી છે, તેવી જ રીતે આ શ્લોકની ટીકા પણ સંક્ષિપ્ત કરી છે. અને તેથી બલભદ્રને અહીં 'માધવ' કેમ કહ્યા તે તેમાં લખ્યુ નથી.

૩ ભગવાનનાં આવી સ્થિતિમાં દર્શન થયાં તેથી તેઓને જે આર્તિ (દુઃખ) થઈ તે આ શ્લોકમાં કહે છે એમ જાણવું, કારણ કે આ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીના અંતે શ્લોકના અર્થ તરીકે તેમની આર્તિ (દુઃખ) જ જણાવેલી છે. (લે)

જોઈને, જલાશય પાસે મૂઢ બુદ્ધિવાળા ગોપોને અને આસપાસ રડતાં પશુઓને જોઈને તેઓ દુઃખી થઈ મૂર્ચ્છિત થયા. ૧૯.

ધરામાં ભુજગના ભોગથી એટલે **સર્પના શરીરથી** પરીત એટલે **વીંટાએલા** ભગવાનનાં દૂરથી જ દર્શન થયાં. તે ભગવાન પોઢેલા હોવાથી **ચેષ્ટારહિત** હતા, તેથી સમુદ્રમાં જેમ શેષ ઉપર પોઢેલા ભગવાનનાં દર્શન થાય તેમ દૂરથી જ તેમને યમુનાજીના ધરામાં નાગ ઉપર પોઢેલા ભગવાનનાં દર્શન થયાં એમ કહેલું છે. વળી **જલાશય પાસે** એટલે યમુનાજીના કાંઠાપાસે **ગોપોને તેમણે જોયા.** ગોપોને શું થયું છે એવો કાંઈ પ્રશ્ન તેઓએ પૂછચો નહિ, તેનું કારણ દર્શાવવા ગોપો **'મૂઢ બુદ્ધિવાળા'** હતા, એવું ગોપોનું વિશેષણ કહેલું છે. **મૂઢ** એટલે લય પામેલી છે બુદ્ધિ જેઓની, એવા તેઓ હતા (તેથી તેમને પૂછવાથી કાંઈ ઉત્તર આપી શકે તેવા ન હતા). (તેઓની) **ચારે તરફ** એટલે સર્વ બાજુએ છૂટાં છૂટાં **પશુઓ** (ગાયો વિગેરે) **રડતાં હતાં**, એ તેઓને 'કાંઈક અનિષ્ટ થયું છે' એમ સૂચવતાં હતાં. તેથી રસ્તે જેમ તેમ આવ્યા, પણ આવ્યા પછી **ભગવાનને સર્પના શરીરથી વીંટાએલા, ગોપોને મૂઢબુદ્ધિવાળા અને પશુઓને રડતાં જોઈ તેઓ મૂર્ચ્છિત થયા, અને આર્ત** એટલે વિકલ અથવા **દુઃખી થયા.**

આવી રીતે આર્તિ થયાપછી (૧) ગોપીઓની (૨) યશોદાસહિત સાધારણ સ્ત્રીઓની અને (૩) નંદ વિગેરે વૃદ્ધ ગોપોની અવસ્થા, આ શ્લોક ૨૦ થી આરંભી અનુક્રમે ત્રણ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गोप्योनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरन्त्यः ॥
ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम्॥२०॥

અનંત ભગવાનમાં પ્રેમવાળા મનવાળી, તેમની મૈત્રી, સ્મિત, વિલોક (પોતાના તરફની દૃષ્ટિ) અને વાણીનું સ્મરણ કરતી, સર્પથી પ્રિયતમ ગળાતાં બહુ દુઃખથી પીડાએલી ગોપીઓએ પ્રિયરહિત ત્રણ લોકને શૂન્ય(તદ્દન નકામા)જોયા.

ગોપીઓએ તો ભગવાનને તેવી સ્થિતિવાળા જોઈને **તે ત્રણે લોકને પ્રિયવિનાના (નિરર્થક) જાણ્યા. જે પ્રિય હોય તેમનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ.** (પ્રિય ભગવાન હોવાથી તેમને આવી સ્થિતિમાં જોતાં) તેમણે પ્રાણોની રક્ષા કરવાની, આ લોકની રક્ષા કરવાની તથા પરલોકની રક્ષા કરવાની (સુધારવાની) બધી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરી, **અને** ભગવાનની પેઠે જ લય પામી (ચેષ્ટારહિત થઈ), એવી તેઓની **અવસ્થા** થઈ. **'તેઓનું મન ભગવાનમાં પ્રેમવાળું'** હતું, આ વર્ણનથી તેઓના પ્રાણ કેમ જતા ન રહ્યા તેનું કારણ કહે છે. (તેઓનું મન ભગવાનમાં પ્રેમવાળું હતું તેથી જ તેઓના પ્રાણ ગયા નહિ.)

"આવા સમયે (ભગવાનને સર્પે ભરડો લીધો હોય ત્યારે) જેઓનું મન ભગવાનમાં (પ્રેમવાળું) હોય તેઓના પ્રાણો તો જવા જોઈએ, તેઓના પ્રાણનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ" એવી શંકા થાય; તેથી **'ભગવાનમાં'** શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાનમાં તેમને પ્રેમ છે અને) ભગવાન સર્વ કરવા સમર્થ છે; તેથી ભગવાને પોતાના છએ ગુણોથી તેઓના પ્રાણોનું રક્ષણ કર્યું એવો અર્થ છે.

"એમ હોય તો પણ (ભગવાન તો સર્પથી ગ્રસેલા હતા) અને જગત્‌માં રહેલ વિષય અનિષ્ટરૂપ છે, તેથી એવા સમયે પ્રાણની રક્ષા ભક્તિથી વિરુદ્ધ છે" એવી શંકા થાય, તેથી **'અનંત'** શબ્દ યોજેલો છે. જેમનો અંત નથી તેવા ભગવાન અનંત છે; અને વિષય અનિષ્ટરૂપ નથી, તેથી ભગવાને તેમનું રક્ષણ કરેલું હોવાથી તેઓ જીવતાં જ રહ્યાં પણ 'શું કરવું જોઈએ' તેવું કાંઈ ન જાણતાં મૂઢ જ રહ્યાં. વળી તેઓને જીવતાં રહેવામાં બીજું પણ કારણ હતું, તે **"તેમની મૈત્રી, સ્મિત, વિલોક અને વાણીનું સ્મરણ કરતી"** શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનની મૈત્રીનું સ્મરણ કરવાથી તેમના દેહો ટકી રહ્યા, **સ્મિત**નું સ્મરણ કરવાથી ઇંદ્રિયો, **વિલોક**નું સ્મરણ કરવાથી પ્રાણો અને **વાણીનું સ્મરણ કરવાથી** અંતઃકરણ ટકી રહ્યાં.

એ પ્રમાણે પ્રાણને ટકાવી રાખનાર સાધનો કહી, હવે પ્રાણનો નાશ કરનારાં કારણો કહે છે. તેમના પરમ પ્રેમના વિષયરૂપ (જેમને માટે તેઓને અતિશય પ્રેમ છે તે) ભગવાનને સર્પે વીંટી લીધા તેથી **ઘણા દુઃખથી તેઓ પીડાયાં**. તેથી **પ્રિયવિનાના ત્રણે લોકને તેમણે શૂન્ય (નિરર્થક) જ જોયા.** આવી રીતે તેઓ અડધાં જીવતાં અને અડધાં મરેલાં જેવાં (નહિ જીવતાં અને નહિ મરણ પામેલાં એવાં) રહ્યાં.

યશોદા સાથે સ્ત્રીઓ(આવી તેઓ)ની સ્થિતિ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवंत्यः ॥
तास्ता व्रजप्रियकथाः कथयंत्य आसन् कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः॥२१॥

પુત્રની પાછલ (જલમાં) પ્રવેશેલાં શ્રીકૃષ્ણની માતાને પકડી રાખી તેમના જેટલી જ વ્યથાવાળી, આંસુઓ પાડતી, વ્રજપ્રિયની તે તે કથાઓ કહેતી, શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદ તરફ દૃષ્ટિવાળી તેઓ મરણપામેલી જેવીહતી.૨૧.

લોકન્યાય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની માતાને પકડી રાખીને તેઓ આંસુઓ પાડતી હતી. યશોદાજી તો **પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની પાછલ ત્યાં જ (જલમાં જ)** ગયાં. બીજીઓ જીવતી રહી તેનું કારણ એ છે, કે તેઓ **'વ્રજપ્રિય ભગવાનની તે તે** (જુદી જુદી) **કથાઓ કહેતી હતી.** વળી તેમણે **ભગવાનના મુખારવિંદ તરફ પોતાની દૃષ્ટિ રાખેલી હતી** એટલે તેઓ ભગવાનના મુખારવિંદનાં દર્શન પણ કરતી હતી, (તેથી જ જીવતી રહેલી હતી).તેથી **મરણ પામેલી જેવી હતી** એટલે મરેલા જેવી પણ જીવતી જ હતી. પહેલાં (શ્લોક ૨૦માં) જેમની વાત કરી તે ગોપીઓનું ભગવાને રક્ષણ કરેલું,[1] અને આ (શ્લોકમાં કહેલી) વ્રજની સ્ત્રીઓનું ભગવાનના ગુણોએ અને ભગવાનનાં દર્શને રક્ષણ કર્યું.

૧ માતા યશોદાજીએ ભગવાનની પાછળ જલમાં પ્રવેશ કર્યો, બીજા કોઈએ તેમ કર્યું નહિ, તેથી યશોદાજીનો જેવો નિરોધ થયો તેવો ગોપીઓનો પણ થયો નહિ એમ જણાય, તેથી આ કહેલું છે. ગોપીઓ પણ તેવી જ રીતે જલમાં પડત, પરંતુ ગોપીઓ એ પ્રમાણે જલમાં પડી તિરોહિત થાય તે ભગવાનથી સહન થઈ શકે જ નહિ; તેથી ભગવાને તેમનું રક્ષણ કર્યું, અને તેઓ જલમાં ન પડયાં. તેથી સર્વથી ઉત્તમ નિરોધ ગોપીઓનો જ થએલો છે. (પ્ર) કારણ કે તેમનું ભગવાને પોતે રક્ષણ કર્યું. યશોદા વિગેરેનું ભગવાનના ગુણો અને દર્શને રક્ષણ કર્યું, અને બીજા(નંદ વગેરે)નું બલભદ્ર રક્ષણ કર્યું.

બીજા નંદ વિગેરેનું બલભદ્રે રક્ષણ કર્યું એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

कृष्णप्राणान्निर्विशतो नन्दादीन् वीक्ष्य तं ह्रदम् ॥

प्रत्यषेधत् स भगवान् रामः कृष्णानुभाववित् ॥ २२ ॥

શ્રીકૃષ્ણમાં જેમના પ્રાણો છે, તેવા નંદ વિગેરેને તે ધરામાં પ્રવેશ કરતા જોઈને, શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણનાર ભગવાન રામે (તેમને) અટકાવ્યા. ૨૨.

શ્રીકૃષ્ણમાં જ જેમના પ્રાણો છે તેવા તેઓ હતા. જ્યાં પોતાના પ્રાણો હોય ત્યાં પોતે પણ જવું જોઈએ; તેથી **તેઓ તે કાલિયના ધરામાં પ્રવેશ કરવા મંડચા.** તે સમયે **બલભદ્રે તેમને (તેમ કરતાં) અટકાવ્યા.**

'બલભદ્રે ધરામાં પડવાની ના પાડી, પણ તેઓ કેમ અટકચા'? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે બલભદ્ર **ભગવાન** હતા. તે બલભદ્ર ભગવાન હતા, અથવા ભગવાનસહિત (ભગવાનના આવેશવાળા) હતા.

'બલભદ્રે પણ તેમને અટકાવ્યા શા માટે'? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે **'શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણનાર'** હતા; ભગવાન કાલિયનું દમન કરશે, એવો ભગવાનનો પ્રભાવ તે જાણતા હતા.

'ભગવાને એ પ્રમાણે સર્વ ગોકુલના વાસીઓને વ્યગ્ર બનાવ્યા; તેવું કરવું એ સર્વસમર્થ ભગવાનમાટે યોગ્ય ન હતું' એવી શંકા થાય, તેથી તેનું સમાધાન કરવા ભગવાને **એવી રીતે** (ગોકુલવાસીઓની) પરીક્ષા કરી તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

इत्थं स्वगोकुलमनन्यपतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥

आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् ॥२३॥

આવી રીતે પોતાના ગોકુલને અન્યપતિવિનાનું, અને પોતાના કારણથી સ્ત્રીકુમારસહિત બહુ દુઃખી જોઈને, મનુષ્યની સ્થિતિને અનુસરતા ભગવાન મુહૂર્ત રહી, સર્પના બંધનમાંથી નીકળ્યા. ૨૩.

પરીક્ષા કરવાનું કારણ **'પોતાનું ગોકુલ'** શબ્દથી કહેલું છે. ગોકુલ પોતાનું હોવાથી તેની પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ. જો એ પ્રમાણે પરીક્ષા કરવામાં ન આવે અને કરેલા કાર્યનું (નિરોધનું) પરિણામ તેમનામાં જોવામાં ન આવે, તો અત્યાર સુધીમાં કરેલો અને ભવિષ્યમાં કરવાનો છે તે બધો નિરોધ વ્યર્થ થાય. પરીક્ષાનું જે પરિણામ આવ્યું તે **'અન્યપતિવિનાનું'**[1] શબ્દથી કહેલું છે. **જેનો બીજો પતિ નથી તેવું ગોકુલ જણાયું.** ભગવાનને સર્પથી વીંટાએલા જોઈ ગોકુલવાસીઓ બધા જડ થઈ રહ્યા, તેથી ગોકુલવાસીઓનો ભગવાનવિના બીજો કોઈ પતિ ન હતો એમ જણાવેલું છે; વળી **સ્ત્રીઓ અને કુમારોસહિત ગોકુલને ભગવાને પોતાના માટે બહુ દુઃખી થએલું જોયું.** અહીં **સ્ત્રીઓ** કહેલી છે, તે સાધારણ સ્ત્રીઓ (યશોદા સાથે આવેલી) છે. **કુમારો** એટલે ઘણાં નાનાં બાલકો. તે બધાંને ભગવાને દુઃખી જોયાં અને વિચારીને નિશ્ચય

1 અહીં **'અનન્યપતિ'** શબ્દ ગોપીઓ માટે જ યોજેલો છે, કારણ કે બીજાઓનું આગળ "**સ્ત્રી-કુમારસહિત બહુ દુઃખી**" એમ જુદું નિરૂપણ કરેલું છે. (**પ્ર**)

કર્યો કે આ આવું જ છે (ગોકુલ અન્યપતિવિનાનું છે, એટલે ગોકુલ અનન્યપતિ છે).

'ભગવાન પોતે સર્વજ્ઞ છે, તેમને પરીક્ષા કરવાનું શું કારણ ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'મનુષ્યની સ્થિતિને અનુસરતા'** હતા. જેમ પોતામાં માનુષ્યભાવ રાખીને ગોકુલવાસીઓનો નિરોધ કરતા હતા, તેવી જ રીતે પોતાનો માનુષ્યભાવ રાખીને જ તેઓની પરીક્ષા પણ કરી. તેથી **એક મુહૂર્તસુધી** એ પ્રમાણે સર્પથી વીંટાએલા રહી, પછી **સર્પના બંધનમાંથી બહાર નીકળ્યા.** જેમ શેષ ઉપર શયન કરી નિદ્રા પૂરી થયે પાછી સૃષ્ટિ રચે છે તેમ એક મુહૂર્તસુધી તેના બંધનમાં રહી, પછી બંધનમાંથી નીકળ્યા એવો અર્થ છે.

ભગવાન સર્પના બંધનમાંથી બહાર નીકળતાં જે થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છે:-

तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजंगः ॥
तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः ॥२४

તેમણે વધારેલા શરીરથી જેના શરીરમાં પીડા થએલી છે તેવો સર્પ (ભગવાનને) છોડી દઈ, કોપ કરી, પોતાની ફેણો ઉંચી કરી, નસ્કોરાના છિદ્રોમાંથી વિષવાળો વાયુ છોડતો, પેણાના જેવાં (લાલચોળ) સ્તબ્ધ નેત્રોવાળો અને જ્વાલાવાળાં મુખવાળો, હરિને નિહાળતો અને શ્વાસ મૂકતો ઉભો રહ્યો. ૨૪.

ભારત વિગેરે ગ્રંથોમાં અહીં બલભદ્ર ભગવાનની સ્તુતિ, પ્રબોધ વિગેરે કરે છે એમ લખેલું છે, તે બીજા કલ્પની વાત છે. ત્યાં અંશાવતાર હતો, અને માનુષ્યભાવ થએલો એમ કેટલાક કહે છે. ભગવાને લીલાથી જ એમ કરેલું, એમ બીજાઓ કહે છે. વસ્તુતઃ જેની પાસે જ્યાં જે પ્રમાણે (કાર્ય) ભગવાન કરાવે છે તે ત્યાં તેવી રીતે કરે છે એવી વ્યવસ્થા છે.

પ્રથમ (જ્યારે સર્પે ભરડો લીધો હતો ત્યારે) ભગવાન સૂક્ષ્મ રહ્યા હતા. પછી ભગવાન પુષ્ટ થયા એટલે બધા બંધો પોતાની મેળે જ તૂટેલા હોય તેવા થતા ગયા; એમ **'તેમણે વધારેલા શરીરથી જેના શરીરમાં પીડા થએલી છે'** એ શબ્દોથી કહેલું છે. તે ભગવાને શરીર વધારવા માંડયું તે કારણથી પીડા થએલી છે જેના શરીરમાં **તેવા સર્પે** તરત જ **ભગવાનને છોડી દીધા;** ભરડો કાઢી નાખ્યો, **પછી પોતાની ફેણો ઉંચી કરી, કોપ કરી** તે સર્પ યુદ્ધમાટે (તૈયાર થઈ) ઉભો. તેણે કોપ કર્યો કારણ કે ક્રોધ કરવાથી બલ અધિક થાય છે. યુદ્ધમાટે ઉભો ત્યારે પણ શ્વાસથી **વિષવાળો વાયુ છોડતો ઉભો.** વળી (તે સમયે) તે **'નસ્કોરાના છિદ્રોમાં વિષવાળો, પેણાના જેવાં (લાલચોળ) સ્તબ્ધ નેત્રોવાળો, અને જ્વાલાવાળાં મુખવાળો** હતો. સર્પને ઉપર (માથામાં) પાંચ છિદ્રો હોય છે; બે નસ્કોરાં, બે આંખો (અથવા કાનો, કારણ કે તેને આંખ એ જ કાન છે, જુઓ પાછળ શ્લો. ૮) અને મુખ. ઉપરના વર્ણનથી એ પાંચે છિદ્રોનાં ત્રણે સ્થાનોમાં એ ઘોર (ભયંકર) હતો એમ કહેલું છે. તેમાં પહેલાં તેના નસ્કોરાનાં છિદ્રોમાં વિષ હતું. અગ્નિથી તપેલા પેણા (તાવડા) જેવી (લાલચોળ) તેની આંખો હતી, અને જ્વાલાવાળું તેનું મુખ હતું. તેનાં છિદ્રો એવાં (વિષને લીધે અગ્નિથી તપેલા જેવાં) હોવા છતાં, તે હરિને જોતો ઉભો રહેલો, તેથી ભગવાનની સંનિધિને લીધે તે પોતે પણ બળ્યો નહિ, (નહિ તો તે પોતે જ બળી જાત), પણ ભગવાનની સન્મુખ **ઉભો રહ્યો.**

તે સમયે ભગવાને જે કર્યું તે હવે આ શ્લોકમાં કહે છે:-

तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम्॥
क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः॥२५॥

બે શિખાવાળી જીભથી મોઢાના બંને ખુણાઓ વારંવાર ચાટતા, અતિ-કરાલ વિષરૂપી અગ્નિ જેની આંખમાં છે તેવા, તે સર્પની આસપાસ ગરુડની પેઠે રમણ કરતા ભગવાન ફર્યા; તે પણ અવસરની રાહ જોતો ભમ્યો (ફર્યો). ૨૫.

બે શિખાઓવાળી જીભથી એક સાથે જ **મોઢાના બંને ખુણાઓ** (છેડાઓ) **વારંવાર ચાટતો** તે પ્રસિદ્ધ કાલિય નાગ, **જેની દૃષ્ટિમાં અતિ કરાલ વિષ એ જ અગ્નિ ભરેલો હતો તેવા** સર્વ રીતે ક્રોધથી ભાન ભૂલેલા **સર્પની** આસપાસ રમતીઆળ **ભગવાન રમતાં રમતાં જ** તેની **આસપાસ ફર્યા**. ભગવાન એ રીતે નિર્ભય રહીને તેની આસપાસ ફર્યા, તેના કારણ તરીકે દૃષ્ટાંત કહે છે કે "**ગરુડની પેઠે**" ફર્યા; કારણ કે (સર્પ ગરુડનું ભક્ષ્ય છે અને) પોતાના ભક્ષ્યથી કોઈને કાંઈ ભય હોતો જ નથી. **દુષ્ટો તો ભગવાને દાહ કરવા યોગ્ય જ છે**, (તેથી કાલિય દુષ્ટ હોવાથી જેમ અગ્નિ કાષ્ઠનો દાહ કરે છે તેમ ભગવાને તેનો દાહ કરવા યોગ્ય છે) અગ્નિને કાષ્ઠથી કાંઈ પણ ભય હોતો જ નથી. (તેથી ભગવાનને સર્પનો જરાપણ ભય ન હતો); તેથી **તે** (સર્પ) જ[1] ભગવાનથી ભય પામ્યો. તેથી યુદ્ધ માટે લાગ શોધતો **અવસરની રાહ જોતો ફર્યો**; એટલે ઘણી રીતે પ્રદક્ષિણા કરી.

તે સમયે ભગવાને તેનો નિગ્રહ કરી તેના ઉપર નૃત્ય કર્યું એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:-

एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः ॥
तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त ॥ २६ ॥

એવી રીતે પરિભ્રમણથી (ફરવાથી) **જેનું બલ નાશ થયું છે, અને જેના અંસો**(ખભાઓ, **ફેણની બાજુઓ**) **ઉંચા છે તેવા** (**સર્પને**) **નમાવી, તેનાં પહોળાં માથાંપર આદ્ય**(**ભગવાન**)**ચઢયા**(**અને**)**તેનાં માથાંપરનાં રત્નોના સમૂહના સ્પર્શથી બહુ જ લાલ ચરણારવિંદવાળા સર્વ કલાઓના આદિ ગુરુએ નૃત્ય કર્યું. ૨૬.**

'દુષ્ટે નૃત્ય કેમ કરાવ્યું (કરવા દીધું)?' એવી શંકા થાય, તેથી "**પરિભ્રમણથી જેનું બલ નાશ થયું છે" તેવો** તે હતો એમ કહેલું છે. સર્પ પરિભ્રમણ કરે (ચક્કર ચક્કર ફરે) ત્યારે તેને પીડા થાય છે, તેથી તેણે બહુ રીતે પરિભ્રમણ કર્યું એટલે બલરહિત હોય તેવો થઈ ગયો. **'જેના અંસો ઉંચા છે'** તેવો રહ્યો. **તેને નમાવી** એટલે તેના જે ખભાઓ ઉંચા રહેલા તેમને નીચા કરી, બે ઉપર પોતાના બે ચરણો રાખી, બીજા બેને બે શ્રીહસ્તથી પકડી નીચા નમાવી, **તેનાં પહોળાં માથાંઓ ઉપર ભગવાન ચઢયા.**

---

૧ ભગવાન સર્પની આસપાસ ફર્યા, એ આ શ્લોકનો અર્થ છે. ભગવાનને સર્પનો ભય ન હતો, એમ દર્શાવવા ગરુડનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે, તે જ હકીકત 'ભગવાનને સર્પનો ભય ન હતો તે) દૃઢ કરવા માટે જ સર્પનું ભ્રમણ પણ કહેલ છે. મૂલ શ્લોકમાં '**अपि**' શબ્દ છે, તે સર્પનું ભ્રમણ ગૌણ છે એમ દર્શાવવા યોજેલ છે. સુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ તે (સર્પ) જ ભય પામ્યો એમ કહે છે, તે પણ એમ જ સૂચવવા કહેલ છે. **(લે)**

'આ સર્પ તો અમંગલ છે, તેના ઉપર ભગવાન કેમ ચઢયા?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'આદ્ય'** છે. તે સર્વના કર્તા છે; સર્વના આદ્ય (મૂલ) છે, તેથી તે સર્પના પણ પિતા થાય; તેથી તેના ઉપર ચઢયા. અથવા ભગવાન શેષ ઉપર શયન કરનાર છે એટલે તે તો સદા સર્પ ઉપર જ ચઢીને રહે છે, તેથી સર્પ ઉપર ચઢવાનો તેમને અભ્યાસ હોવાથી તેના ઉપર ચઢી ગયા. **તેના માથામાં જે રત્નો હતાં તેમના સમૂહના સ્પર્શથી બહુ જ લાલ થયું છે ચરણકમલ જેમનું તેવા** ભગવાન થયા; એટલે (રત્નોના સમૂહથી) જેમના ચરણકમલને (સર્પે) પૂજેલું છે તેવા થયા. તેથી સર્પથી સંતોષ પામી તેનાં પહોળાં માથાંઓ ઉપર તેમણે નૃત્ય કર્યું.

'સર્પના વિષમ (એકસરખાં રહેલાં નહિ તેવાં, ઊંચાંનીચાં) માથાંઓ ઉપર ભગવાને કેવી રીતે નૃત્ય કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે **'સર્વ કલાઓના આદિ ગુરુ'** છે. સર્વ કલાઓના પહેલા ગુરુ ભગવાન છે. જેટલી કલા અને જેટલું કૌશલ્ય લોકમાં છે તે બધાં ભગવાને જ કરેલાં છે, અને ભગવાને જ તે બધાંનો બીજાને ઉપદેશ કરેલો છે. લોકો (ઊંચે) દોરડા ઉપર પાદુકાસહિત નાચતા દેખાય છે, તો પછી સર્પનાં સ્થૂલ ઘણાં માથાં ઉપર ભગવાન (સર્વ કલાઓના ગુરુ) **નૃત્ય કરે**, તેમાં શું આશ્ચર્ય?

'ગીત અને વાજીંત્રો નૃત્યનાં અંગ છે, તે ન હોય તો નૃત્ય સારું ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોક કહે છેઃ-

तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः ॥
प्रीत्या मृदंगपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ २७ ॥

તેમને નૃત્ય કરવાને તૈયાર થએલા જોઈને તે સમયે ગંધર્વ, સિદ્ધ, મુનિ, ચારણ અને દેવવધૂઓ પ્રીતિથી મૃદંગ, પણવ, આનક, વાજીંત્રો, ગીતો, પુષ્પોની ભેટો અને સ્તુતિઓથી તેમની સેવા કરવા એકાએક હાજર થયા. ૨૭.

સર્વ સ્થલે દેવો ભગવાનનાં દર્શન કરતા જ ઉભા હોય છે. અહીં પણ (તેઓ દર્શન કરતા હતા, અને) લૌકિક પુરુષો (કાલિયના ધરામાં જઈ) ભગવાનની સેવા કરી શકે તેવું તેમનામાં સામર્થ્ય નથી એમ જાણી, તેઓએ પોતે જ ભગવાનની સેવા કરી, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. **ભગવાન નૃત્ય કરવાને તૈયાર થએલા છે એમ જોઈને, તે સમયે તેમના** (ભગવાનના સેવકો) જે **ગંધર્વો વિગેરે હતા** તેઓ પ્રીતિથી પોતાની સેવાની જરુર છે, એમ જોઈને **મૃદંગ, પણવ, આનક** (વિગેરે) **વાજીંત્રો, ગીતો, પુષ્પોની ભેટો** એટલે પુષ્પવૃષ્ટિઓ અને **સ્તોત્રોસહિત એકાએક** તરત જ **સેવા કરવા હાજર થયા.** નૃત્યમાં આરંભમાં નાંદી (દેવની સ્તુતિ) થાય છે, તેમાં દેવતાની સ્તુતિ અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવી જોઈએ અને પછી વાજીંત્રો વાગે અને સંગીત ગવાય. તેથી અહીં પણ પ્રથમ વાજીંત્રો અને ગીતથી આરંભ કરી, નાંદી પ્રકટ કરવામાટે પુષ્પોની વૃષ્ટિ પણ કરી, અને દેવોના પણ અધિદેવ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. અહીં ક્રમની અપેક્ષા (જરુર)નથી, એ જણાવવા **'એકાએક'** તરત જ **સેવામાટે હાજર થયા** એમ જણાવેલું છે.

ગંધર્વો ગાયન કરનારાઓ, **સિદ્ધો** પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારા, **મુનિઓ** સ્તોત્રો

કરનારા, **ચારણો** વાજીંત્રો વગાડનારા, અને **દેવવધૂઓ એટલે અપ્સરાઓ સાથે** નૃત્ય કરનારીઓ (હતી). (એ પ્રમાણે તે દરેક પોતપોતાનું કાર્ય કરી ભગવાનની સેવા કરવા હાજર થયાં). નાટકમાં કોઈવાર બેનું અને કોઈવાર ઘણાઓનું નૃત્ય (સાથે) થાય છે, (તે પ્રમાણે નૃત્ય કરવા અપ્સરાઓ હાજર થઈ), એ રીતે તેઓ આ કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ.

એ પ્રમાણે નૃત્ય કરતાં જે થયું, તે[1] આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द खलदंडधरोंघ्रिपातैः ॥
क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोसृङ् नस्तो वमन् परमकश्मलमाप नागः॥२८॥

હે વહાલા ! સેંકડો મુખ્ય માથાંવાળા (સર્પનું) જે જે માથું નમતું નહિ તેને તેને ખલોને દંડ દેનારે ચરણની લાતોથી કચર્યું. ક્ષીણપ્રાણબલવાળા ભ્રમણ કરતા તે(સર્પ)નું લોહી ઘણું થયું, તે લોહી મુખથી અને નાકથી ઓકતો નાગ બહુ વ્યથા પામ્યો. ૨૮.

કાલિયનું જે જે માથું નમતું નહિ તેને જ નમાવતાં તેનું દમન[2] કર્યું એવો સંબંધ છે. શત એટલે **સેંકડો** અથવા અનેક **પ્રધાન** (મુખ્ય) **માથાંઓ છે જેનાં તેવો** (તે કાલિય હતો). તેનાં સર્વે માથાંઓ મુખ્ય હતાં, તેથી એક માથાને નમાવવાથી બીજાં નમતાં નહિ; તેથી ભગવાને દરેકને નમાવ્યાં. **'વહાલા'**એ સંબોધન સ્નેહથી કરેલું છે.

પ્રારંભમાં જ્યાંસુધી **અમુક માથું નમ્યું નથી**, એમ ભગવાનને લાગે ત્યાંસુધી બીજે સ્થલે રહીને જ **તેને ચરણની લાતો મારતા**, એટલે નૃત્યની અમુક ગતિ(ગતો) પ્રમાણે તાલ સમાપ્ત થવાનો થાય તે સ્થલે (સમયે) તે જ ઊંચાં રહેલાં માથાંપર ભગવાન ચરણથી લાત મારતા. પછી ચરણની લાત વાગવાના ડરથી તે માથું નીચું જ રહેતું. વળી ભગવાન તેને લાત મારતા એટલું જ નહિ, પણ **તેને કચરતા**. તે(માથા)ના ઉપરની ચામડી જતી રહે તેમ ચરણથી તેને ઘસતા પણ ખરા. આ પ્રમાણે ઉપરની ચામડી જવાથી બીજી લાત વાગે, ત્યારે તેને વધારે પીડા થાય તે માટે એ પ્રમાણે ઘસતા.

'ક્લેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાને એમ કેમ કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે

---

૧. તે એટલે દમન, અહીંથી બે શ્લોકમાં કહેલું છે, તેથી 'બે શ્લોકથી' શબ્દો અહીં અધ્યાહાર છે, આ અધ્યાયનો અર્થ જણાવવા આ અધ્યાયના આરંભમાં જે કારિકાઓ કહેલી છે તેમાં ભગવાને લીલા કરતાં કાલિયનું દમન કર્યું એમ કહેલું છે; તેથી આ શ્લોકમાં જે મર્દન (કચરવાનું ઘસવાનું) કહેલું છે તે દમનનો એક પ્રકાર જ છે એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તેથી એ બે પૈકી આ પહેલા શ્લોકમાં દમનના પ્રકારનું વિવરણ કરેલું છે; એટલે દમનનો પ્રકાર કહેલો છે અને બીજા એટલે આવતા ૨૯મા શ્લોકમાં દમન કહેલું છે. બંને શ્લોકોના મહાવાક્યનો અર્થ પ્રકારસહિત દમન છે. (**લે**)

૨ આનો અન્વય નીચે પ્રમાણે છે. 'જે જે માથું નમતું નહિ તેને તેને નમાવતાં **દમન કર્યું** (શ્લો ૨૯). તેનો પ્રકાર એવો છે કે ચરણની લાતોથી કચર્યું. પછી તેનું લોહી ઘણું વધ્યું, તે લોહી મોઢેથી અને નાકથી ઓકતો નાગ બહુ વ્યથા પામ્યો, પછી આંખોથી વિષ કાઢતાં તે નાગનાં માથાંઓ પૈકી જે જે માથું ઊંચું થતું તે તે માથાને ભગવાન નમાવતા, એ રીતે ભગવાને તેનું **દમન કર્યું**. **પ્રહાર અને** નમાવવું એટલે મર્દન કરવું. જે જે ન નમે તેને નમાવવું અને પછી જે ઊંચું થાય તેને ફરી નમાવવું, (એવી રીતે તેનું દમન કરેલું છે). (**લે**).

કે ભગવાન **'ખલોને દંડ દેનાર'** છે. ખલોને (પાંસરા કરવાનો) દંડ તે ધારણ કરે છે, **તેથી તેને** દંડ આપવા ભગવાને એમ કર્યું એવો અર્થ છે. પછી **નાગનું પ્રાણબલ ક્ષીણ થતાં** (ઓછું થતાં) અને તેને મૂર્છા થતાં **તેનું લોહી ઘણું થયું.** તે બધું લોહી તેના શરીરમાં રહી શક્યું નહિ, તેથી તે **મુખથી અને** નાસિકાથી એટલે **નાકથી લોહી ઑકતો ઑકતો તે નાગ** મૂર્છા પામ્યો, અથવા **બહુ વ્યથા પામ્યો.** તે નાગ-જાતિનો હોવાથી ભાગ્યો નહિ, કારણ કે નાગો ઘણા શૂરા હોય છે. 'ક્ષીણપ્રાણબળવાળાનું લોહી ઘણું થયું' એ જુદું વાક્ય છે, તે સંઘાત સંબંધમાં અથવા દેહના સંબંધમાં કહેલું છે; પણ બીજું (બાકીનું) જીવના સંબંધમાં કહેલું છે.

ગયા* શ્લોકમાં આધિભૌતિક[1] અને આધ્યાત્મિક[2](સર્પ)ને દંડ (સજા) કર્યો તે કહ્યું; આ શ્લોકમાં આધિદૈવિકને[3] દંડ કર્યો તે કહે છેઃ-

तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सु यद्यत्समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः ॥
नृत्यन्पदानुनमयन् दमयांबभूव पुष्पैः सुपूजित इवेह पुमान् पुराणः ॥२९॥

આંખોથી ઝેર ફેંકતા, નિઃશ્વાસ નાખતા અને રોષથી ઊંચાં (થતાં) તે(સર્પ)નાં માથાંઓમાંથી જે જે માથું ઊંચું થતું તેને તે સમયે પુષ્પોથી સારીરીતે પૂજાએલા હોય નહિ તેવા પુરાણ પુરુષે નૃત્ય કરતા (પોતાના) ચરણથી સન્મુખ કરાવી નમાવતાં (તેનું) દમન કર્યું. ૨૯.

નાસિકા અને મુખ એમાંથી તો ઘણું જ લોહી નીકળતું હતું, તે લોહીએ જ વિષ કાઢવાનો રસ્તો બંધ કર્યો, પણ ચક્ષુઓ તો મુખ્ય જ્ઞાનની ઇંદ્રિય હોવાથી[4] તે દ્વાર લોહીએ બંધ ન કર્યું, તેથી સર્પે ચક્ષુઓથી ઝેર ફેંકવા માંડયું. તેવી રીતે **આંખોથી ઝેર ફેંકતા તે સર્પનાં માથાંઓ પૈકી જે જે માથું ઊંચું થતું તે તે માથાને પોતાના ચરણથી નમાવતાં ભગવાને તે સર્પનું દમન કર્યું.** કેટલાંક કાલિયનાં માથાંઓ આધિદૈવિક ભાવ પામેલાં પણ હતાં.[5] (તેથી તે ઊંચાં થતાં હતાં) અથવા તે જ માથાંઓ (જેને ભગવાને ચરણના પ્રહારથી નીચાં નમાવેલાં તે જ) ફરી ઊંચાં થતાં. સર્પનું ઉપાસ્ય(જેની તે પૂજા કરે તેવું)રૂપ ઝેર છે, તેને હવે તે આગળ કરવા મંડયો (એટલે ઝેર આંખોથી ફેંકવા મંડયો); તે પણ પછી ભગવાનને કાંઈ કરી શક્યું નહિ અને નિષ્ફલ થયું, ત્યારે હવે કાંઈ બીજો ઉપાય નથી એમ જાણી તેણે **નિઃશ્વાસ** (નિસાસા) **કાઢવા માંડયા.** તેવો દુબળો થએલો સર્પ પણ જો ભગવાન મારે તો **રોષથી** મરવામાટે **ઊંચો થવા મંડયો.** તેનું માથું 'સારી રીતે ઊંચું થતું' એ જણાવે છે કે તેમાં તેની (ઉપાસ્ય)

* (**ગયા શ્લોકમાં** એટલે શ્લો ૨૮ માં).

૧. મર્દન દેહને કલેશ (દુઃખ) કરનાર હોવાથી તેનાથી **આધિભૌતિકને** દંડ કર્યો. (**લે**).

૨. સર્પ 'મૂર્છા પામ્યો' એટલે તેની ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યનો નાશ થયો, તે **આધ્યાત્મિકને** દંડ થયો. (**લે**)

૩. સર્પની ઉપાસ્યદેવતા વિષ હોવાથી, આ શ્લોકમાં વિષને નિષ્ફલ કર્યું એ **આધિદૈવિકનો** દંડ થયો. (**લે**)

૪. જ્ઞાનપ્રધાન ઇંદ્રિયમાં ઉપાસ્ય દેવતાને (વિષને) અટકાવનાર લોહી આવ્યું નહિ. (**લે**)

૫. વિષ માથામાં સદા રહેતું હોવાથી કેટલાંક માથાં વિષરૂપ (**આધિદૈવિક ભાવ પ્રાપ્ત કરેલાં**) જ હતાં. (**લે**)

દેવતા રહેલી હતી. આવી રીતે આધિદૈવિક પણ ક્ષીણ (બલહીન) થઈ. મરણમાટે પાસે આવ્યો ત્યારે તેને સાક્ષાત્ મારવો એ યોગ્ય નહિ હોવાથી, ભગવાને **પોતાના નૃત્ય કરતા ચરણથી** નૃત્ય કરતાં કરતાં જ જે ચરણથી તે નૃત્ય કરતા હતા તે **ચરણથી** તેને શિખામણ દેતા હોય તેમ પોતાની **સન્મુખ રાખી** પોતાને **નમન કરાવ્યું**, અને એ રીતે **તેનું દમન** (ચરણ પાસે) કરાવ્યું[1] અથવા પોતે જ[2] (તેનું દમન) કર્યું.

'એ પ્રમાણે દમન કરતાં આધિદૈવિકનું[3] અથવા ઉપાસ્ય[4] ભગવાનનું અસ્વારસ્ય[5] થાય તો મર્યાદાનો વિરોધ[6] (ભંગ) થાય' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **"તે સમયે પુષ્પોથી સારી રીતે પૂજાએલા હોય નહિ તેવા"** ભગવાન થયા, '**इह**' એટલે આ સમયે (તે અવસરે) ભગવાન પુષ્પોથી સારી રીતે પૂજાએલા હોય તેવા થયા. આધ્યાત્મિકને[7] ભગવાને શિખામણ[8] આપી સારા માર્ગે લીધો, તેથી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બંનેને સંતોષ જ થયો; તેથી તે બંનેએ ભગવાનની પૂજા કરી. તેઓએ સારી રીતે અલૌકિક પ્રકારથી પોતાના દિવ્ય તેજોથી ભગવાનની પૂજા કરી એટલે તે તેજો પુષ્પો હોય નહિ તેવાં થઈ ગયાં. '**પુષ્પોથી સારી રીતે પૂજાએલા હોય નહિ તેવા**' એ શબ્દોથી આ પ્રમાણે કહેલું છે. બંનેએ (આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિકે) પૂજા કરી, તેમાં દરેકે પૂજા કરવાનું કારણ '**પુરુષ**'[9] શબ્દથી કહેલું છે. આધિદૈવિકે પૂજા કરી[10] તેનું કારણ કહેલું છે.

૧. ભગવાનનો ચરણ દમન કરનાર છે. તેને તેમ કરવા પ્રેરનાર ભગવાન છે, તેથી ભગવાનથી પ્રેરાઈ ચરણે **દમન** કર્યું. (**લે**) ૨. ચરણરૂપ કરણ(સાધન)થી ભગવાને **પોતે** તેનું દમન કર્યું. (**લે**)

૩. **આધિદૈવિક** એટલે શેષ (**પ્ર**). વિષભાવ પામેલાં કાલિયનાં માથાં (**લે**).

૪. **ઉપાસ્ય** એટલે વિષ. (**લે**). ઉપાસ્યરૂપ ભગવાન. (**પ્ર**)

૫. **અસ્વારસ્ય** એટલે શોભાની હાનિ. સર્પના માથાંપર મણિ હોવાથી (તેનું મર્દન થઈ લોહી નીકળતાં) તે લાલ રત્ન જેવાં થયાં અને તેથી શોભા થઈ, અને વિષ નીકળ્યું તે પણ પોતાના તેજથી નીલ-(કાળા)મણિ જેવું થઈ રહેવાથી તેનાથી પણ શોભા થઈ. આ પ્રમાણે શોભા થઈ તે જ(ભગવાનની) પૂજા થઈ. (**લે**) અહીં શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ સુબોધિનીમાં 'અસ્વારસ્ય'ને બદલે 'અસ્વાસ્થ્ય' (અસ્વસ્થપણું) પાઠ છે.

૬. આધિદૈવિકનો સત્કાર કરવો જોઈએ, એ મર્યાદા(નિયમ)નો **ભંગ** થાય. (**પ્ર**)

૭. **આધ્યાત્મિક**ને એટલે વિષરૂપને. (**પ્ર**)

૮. આ સ્થલે (ભગવાન પ્રતિ) એમ ન કરવું જોઈએ, એવી ભગવાને **શિખામણ** આપી. (**પ્ર**)

૯. આધિદૈવિકના ઉપર ચઢી ભગવાન રહ્યા તેથી આધિદૈવિકે તેમની પૂજા કરવી જોઈએ, તેથી 'પુમાન્' (પુરુષ) શબ્દથી તેણે ભગવાનની પૂજા કરી તેનું કારણ કહેલું છે (**પ્ર**). અહીં 'પુમાન્' અને 'પુરાણ:' એ બે શબ્દો મૂલમાં છે, તેથી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બંનેએ ભગવાનની પૂજા કરી.

૧૦. સુબોધિનીમાં લખેલું છે કે "બંનેએ પૂજા કરી" તેમાં દરેકે પૂજા કરવાનું કારણ '**પુરુષ**' શબ્દથી કહેલું છે. "આધિદૈવિકે પૂજા કરી" તેનું કારણ કહેલું છે, અહીં '**पुराण इति**' શબ્દો રહી ગયા હોય તેમ જણાય છે. આધિદૈવિકે પૂજા કરી તેનું કારણ '**પુરાણ**' શબ્દથી કહેલું છે એમ હોવું જોઈએ. દરેકે પૂજા કરી તેનું કારણ અનુક્રમે 'પુમાન્' અને 'પુરાણ' શબ્દથી કહેલું છે એવો અર્થ થાય. 'આધિદૈવિક કોઈની પૂજા શામાટે કરે ?' એવી શંકા થાય, તે માટે આગળ 'પુરાણ' ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એ કારણ-સહિત જણાવેલું છે. તેથી એ પ્રમાણે '**पुराण इति**' શબ્દો રહી ગયા હશે, એવી માન્યતા વધારે દૃઢ થાય છે. મૂલ હસ્તલિખિત પ્રતો વધારે જોવાથી કદાચ તે જણાય.

ત્રણે [1](આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક) પ્રાકૃત જેવાં જ છે; પરંતુ 'પુરાણ' તો ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે પુરુષોત્તમ (પુરાણ પુરુષ) વ્યાસ, કપિલ વિગેરે જે પૂજા કરવાયોગ્ય છે તે સર્વ રૂપોએ પણ ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે. ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનારા હોવાથી તેમણે સર્પને મૂર્છા થઈ ત્યાંસુધી નૃત્ય કરી તેને શિક્ષા કરી, પરંતુ ક્લેશવિના કર્મ કરનારા હોવાથી તેને મારી નાખ્યો નહિ.

એ પ્રમાણે થતાં ભગવાનના ચરણારવિંદના પ્રસાદથી તે સર્પને જ્ઞાન અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાં, એમ ૩૦મા શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरु वमन् नृप भग्नगात्रः ॥
स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ ३० ॥

હે નૃપ ! તે વિચિત્ર તાંડવ નૃત્યથી જેનાં ફેણરૂપી છત્રો તદ્દન ભાંગી ગએલાં છે, તેવાં મુખોથી ઘણું લોહી ઑકતા અને ભાંગેલા ગાત્રોવાળા તેણે સ્થાવર તથા જંગમના ગુરુ, પુરાણ પુરુષ નારાયણનું સ્મરણ કર્યું અને મનથી તેમને શરણે ગયો. ૩૦.

તેને 'અભિમાન હતું ત્યાંસુધી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તેને કેવી રીતે થઈ ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **"વિચિત્ર તાંડવથી તેનાં ફેણરૂપી છત્રો તદ્દન ભાંગી ગએલાં" હતાં.** તેનું અભિમાન સૂચવનાર તેની ફેણો જ હતી. રાજાને જેમ શ્વેત છત્ર હોય તેવી તેને તે ફેણો હતી, તેથી તે અભિમાન સૂચવનારી હતી; તે ફેણો ભગવાનના વિચિત્ર તાંડવ નૃત્યથી તદ્દન ભાંગી ગઈ.

નૃત્ય બે પ્રકારનું છે (૧) લાસ્ય (૨) તાંડવ. **સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરે તે લાસ્ય અને પુરુષો નૃત્ય કરે તે તાંડવ.** તે બંને પ્રકારના નૃત્યોના પેટાભેદો સેંકડો છે. પ્રલયસમયે મહાદેવ જેવું નૃત્ય કરે છે તેવું, જેનામાં રસ છે તેવો પુરુષ **વિચિત્ર તાંડવ નૃત્ય** કરે છે. ભગવાને આવું નૃત્ય સર્પને શિક્ષા કરવા અહીં કર્યું; એ **નૃત્યથી સર્પનાં ફણારૂપી છત્રો તદ્દન ભાંગી ગયાં.**

"**શરીર**ના દોષ જ્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિકને અથવા ભૌતિકને જ્ઞાન અને ભક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે **"મુખોથી ઘણું લોહી ઑકતો"** હતો. તેના શરીરમાં પ્રવેશેલા દોષરૂપ લોહી હતું, તે લોહી તેણે ઑકીને કાઢી નાખ્યું, એટલે તેના શરીરની અંદરનો દોષ જતો રહ્યો; તે **'ભાંગેલા ગાત્રોવાળો'** થયો એટલે તેના શરીરનો બહારનો દોષ પણ ગયો. એ પ્રમાણે (અંદરના તથા બહારના દોષો જવાથી) તે દોષરહિત થયો, એટલે તેને **નારાયણનું સ્મરણ થયું;** કારણ કે તે નારાયણ તેના(કાલિયના)સંબંધથી આધિદૈવિક શેષ ઉપર શયન કરે છે.

૧. પ્રકૃતિના પતિ પુરુષનો અભિભવ આધિદૈવિક પણ કરી શક્યો નહિ, તેથી તે પણ **પ્રાકૃત જેવો જ** છે. આધ્યાત્મિકે (વિષે) પોતાનું સામર્થ્ય શંકર પ્રત્યે જણાવી તેમને નીલકંઠ કરેલા, પણ અહીં પુરુષોત્તમ પાસે તે પણ પોતાનું કાંઈપણ સામર્થ્ય દર્શાવી શક્યો નહિ, તેથી તે પણ **પ્રાકૃત જેવો છે. (લે)** આધિભૌતિક તો **પ્રાકૃત** જ છે. એકાદશસ્કંધના બાવીશમા અધ્યાયના ત્રીશમા શ્લોકમાં જણાવ્યા **પ્રમાણે ત્રણે પ્રાકૃત જેવા જ છે. (પ્ર)**

તેથી આધિદૈવિક[1] (શેષે) તેના ઉપર ઉપકાર કરવાથી તેને નારાયણનું સ્મરણ થયું; અને તેના ઉપાસ્યે [જેની ઉપાસના (પૂજા) તે કરતો હતો તેણે] ઉપકાર કરવાથી 'આ (શ્રીકૃષ્ણ) તે જ નારાયણ છે' એમ તેણે જાણ્યું. તે વખતે તેને જ્ઞાન થયું કે '**હું દાસ છું.[2] અને આ ભગવાન આદ્ય (મૂલ) (પુરુષ) હોવાથી મારા સ્વામી છે,**' અને એવું જ્ઞાન થવાથી **મનથી તેમને જ શરણે તે ગયો.** નારાયણ અંતઃકરણના સાક્ષી છે, તેથી મનથી જ 'આ મારું શરણ છે' એવી તેમની ભાવના કરવી જોઈએ. તે તેમને શરણે ગયો, કારણ કે **શરણે ગએલો[3] પછી સેવા કરવાથી ભક્ત થાય છે.** ત્યાર પછી (નારાયણને શરણે ગયા પછી) તેના ઉપર ભગવાને પ્રહાર કરેલો નથી એમ જાણવું.

બીજાથી તે એવો (ભગવાનને શરણે આવેલો) થયો, તેથી બીજાએ જ તેને છોડાવ્યો[4] એમ કહેવા, તેની સ્ત્રીઓ આવી એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

कृष्णस्य गर्भजगतोतिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिभग्नफणातपत्रम् ॥
दृष्ट्वाहिमाद्यमुपसेदुरमुष्य पत्न्य आर्ताः श्लथद्वसनभूषणकेशबंधाः ॥३१॥

જેમની અંદર જગત્ રહેલું છે તેવા શ્રીકૃષ્ણના ઘણા ભારથી પીડાએલા અને પગની લાતોથી જેનું ફેણરૂપી છત્ર તદ્દન ભાંગી ગએલું છે તેવા સર્પને જોઈને, દુઃખી થએલી અને જેમનાં વસ્ત્રો, ભૂષણ અને કેશના બંધો ઢીલા થએલા છે, તેવી તેની પત્નીઓ આદ્ય (ભગવાન) પાસે આવી. ૩૧.

તે (સ્ત્રીઓ) પતિવ્રતા નારીઓ હોવાથી પોતાના ધણીને જોવા આવી. તેઓ પતિવ્રતાઓ હોવાથી પોતાના પાતિવ્રત્ય ધર્મથી જ તેમને જ્ઞાન થયું. **શ્રી કૃષ્ણના ભારથી**

---

૧. ભલે જીવ દોષરહિત હોય તોપણ મોટાઓની કૃપાવિના તેને ભગવાનનું સ્મરણ થાય નહિ તેથી તેનાપર તેના **આધિદૈવિક શેષે ઉપકાર કરી તેને નારાયણનું સ્મરણ** કરાવ્યું એમ કહેલું છે. (**પ્ર**)

કાલિયના **આધિદૈવિક** માથાંઓ શેષરૂપ હતાં, તેમણે ભગવાનની પૂજા કરી એટલે શેષદ્વારા તેને નારાયણનું સ્મરણ થયું, કારણ કે નારાયણ શેષ ઉપર શયન કરે છે. (**લે**)

૨. ભગવાન પુરુષ છે, તેથી આધિદૈવિકે પૂજા કરવાયોગ્ય છે; નારાયણ છે તેથી ઉપાસ્યે પૂજા કરવાયોગ્ય છે; સ્થાવર જંગમના ગુરુ છે, તેથી પોતે તેમનો **દાસ** છે; પુરાણ છે તેથી **સ્વામી** છે, **એવું જ્ઞાન તેને થયું.** આવું જ્ઞાન ભક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઉપયોગી છે. (**લે**)

૩. કાલિય પોતે પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો ન હતો, પરંતુ તેના આધિદૈવિક અને ઉપાસ્યે પ્રેરણા કરવાથી ભગવાનને શરણે ગયો હતો, તેથી તેની સ્ત્રીઓએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને તેને છોડ્યો, પણ **માત્ર** (બીજાની **પ્રેરણાથી**) **શરણે જવાથી** તે છૂટ્યો નહિ, જો તે પોતે પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો હોત તો માત્ર **શરણે જવાથી** જ છૂટ્યો હોત. (**લે**)

૪. 'સર્પ મનથી ભગવાનને શરણે ગયો ત્યારે જ સર્વજ્ઞ ભગવાને તેને કેમ છોડી દીધો નહિ? એવી શંકા થાય, તેનો અહીં ઉત્તર આપેલો છે. સર્પ પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો નથી, પણ બીજાએ એટલે તેના આધ્યાત્મિકે, અથવા તેના ઉપાસ્ય દેવતાએ અથવા સૌભરિ મુનિએ પ્રેરણા કરવાથી તે ભગવાનને શરણે ગયો. જો તે પોતે જ પોતાની મેળે ભગવાનને શરણે ગયો હોત તો ભગવાન તે જ સમયે તેને છોડી દેત; પણ આ તો આધ્યાત્મિકના બલથી શરણે ગયો, તેથી તેને છોડવામાં બીજાની પ્રાર્થનાની જરુર હતી; કારણ કે 'જે મને જેવી રીતે પ્રપન્ન થાય તેઓને હું તે જ રીતે ભજું છું' (ગીતા. ૪-૧૧) એવી ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે. (**પ્ર**)

પીડાએલો અને પગની લાતોથી તદ્દન ભાંગી ગએલાં ફેણરૂપી છત્રવાળો તેમણે નાગને જોયો. એ પ્રમાણે પોતાના (દેહના) અને અભિમાનના દોષ જેના જતા રહેલા છે તેવો **તેને જોઈને,** તેઓ **તેની જ સ્ત્રીઓ** (**હોવાથી**) **દુઃખી થઈ ભગવાન પાસે આવી** એવો સંબંધ છે.

'ભગવાન તો બાલક અને તે પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી તેમનો શું ભાર હોઈ શકે? કારણ કે ભાર તો સ્થૂલ પદાર્થનો જ હોય.' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **ભગવાનની 'અંદર જગત્ રહેલું'** છે. કોઈ એકલો આખા જગતનો ભાર સહન કરી શકે નહિ, (તેથી તેમના ભારથી તે પીડા પામ્યો).

'આનો જ (કાલિયનો જ) ભાઈ શેષ કેમ આખા જગતનો ભાર સહન કરે છે, (તો પછી આ કેમ સહન ન કરી શકે?)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **"તેનું ફેણરૂપી છત્ર તદ્દન ભાંગી ગએલું'** હતું. (ફેણ ભાંગી ગઈ પછી ભાર કોના ઉપર સહન કરે?) વળી ભગવાન માત્ર ભારરૂપ હતા એટલું જ નહિ, પણ મારતા હતા.

'કાલિયની સ્ત્રીઓ બીજા (પોતાના પતિથી જુદા પુરુષ ભગવાન) પાસે ભગવાન જ્યાં હતા તે સ્થલે કેમ આવી?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'આદ્ય'** છે. તેથી તે કાલિય સર્પના તેમજ તેની સ્ત્રીઓના પણ મૂલ છે. વળી આ બધી કાલિયની પત્નીઓ હતી; 'યજ્ઞનો સંયોગ થતાં અમારા પતિ (થાય છે)' એ વાકચ પ્રમાણે, યજ્ઞનો સંયોગ થાય ત્યારે જ તે પત્નીઓ થાય; અને આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યજ્ઞ છે. પતિ(સર્પ)ને તેમનો (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો) સંયોગ થયો અને જો તેઓ (નાગપત્નીઓ) તેમના સંયોગ-વિનાની રહે, તો તેની (સર્પની) પત્નીઓ જ ન થાય, (તેથી ભગવાન પાસે આવવાનો તેઓનો ધર્મ જ હતો). વળી તે **દુઃખી થએલી હતી;** તેની પત્નીઓ હોવાથી જ તેઓ તેનું અર્ધ શરીર થાય, અને તેથી તેઓને પોતાને જ માર પડેલો હોય અને અડધી મરેલી હોય તેવી પોતાને જણાવે છે.

'એકને મારવામાં આવે તેથી બીજાને મારેલ હોય તેવી પીડા કેમ થાય? 'પત્ની પતિનું અડધું અંગ છે' વિગેરે શાસ્ત્રમાં કહેલી વાતોમાં તો અલંકારિક ભાષા વાપરેલી હોય છે. (તેથી કાંઈ પતિને મારવામાં આવે તેથી પત્નીને પીડા ન થાય)' એવો પણ કોઈનો મત હોય તેથી તેવો મત ખોટો છે એમ દેખાડતાં જણાવે છે, કે જો એવો અધિકાર હોય (પત્નીમાં બરાબર પત્નીપણું હોય) તો એમ જ થાય. (પતિને પડેલા મારથી પત્નીને પીડા થાય જ); તેથી નાગની પત્નીઓને માર પડેલો હોય તેવાં ચિહ્નો જણાવે છે કે **'જેમનાં વસ્ત્રો, ભૂષણ અને કેશના બંધો ઢીલા થએલા'** હતા. (માર પડવાથી દુબળી થવાથી વસ્ત્રો, ભૂષણ વિગેરે મોટાં પડતાં ઢીલાં થઈ ગયાં હતાં.) એ પ્રમાણે પહેરેલાં વસ્ત્રો, મધ્યમાં પહેરેલાં ભૂષણ અને ઉપર માથાના કેશના બંધો, જે શરીરને અડીને રહેલ તે છૂટાં પડચાં (ઢીલાં થયાં), તે માર પડચાવિના સંભવે નહિ. તેમાં પણ તે માનવાળી[1] નાગપત્નીઓને મારવિના તેવું ન જ સંભવે.

---

૧. **માનવાળી** એટલે પતિવ્રતપણાંનાં અભિમાનથી શરીરમાં જેને અભિમાન છે તેવી. આવી સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો, ભૂષણ તથા કેશના બંધ સ્વભાવપણાથી ઢીલા ન જ હોય. (**લે**)

धणीने (कालियने) भगवान छोडी दे अने ते माटे भगवाननी तेना उपर दया थाय ते माटे, धणी बालक छे एम जणावती धणीरूप* बालकोने आगळ करीने, एटले धणीए पोताने आपेलुं पोतानुं सर्वस्व भेट तरीके निवेदन करीने, पोते पण भूमि उपर काया राखीने एटले भगवानने आत्मनिवेदन करती होय नहि तेवी रीते नमस्कार करीने, भगवाननी तेओए स्तुति करी एम ३२मा श्लोकमां कहे छेः-

तास्तं विपन्नमनसोथ पुरस्कृतार्भाः कायं निधाय भुवि भूतपतिं प्रणेमुः ॥
साध्व्य' कृतांजलिपुटाः शमलस्य भर्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः॥३२

दुःखी मनवाळी ते साध्वीओए बालकोने आगळ करीने, भूमिपर काया राखीने ते भूतोना पतिने प्रणाम कर्या अने (बे) हाथ जोडीने, पाप अने अपराधमांथी धणीनी मुक्ति इच्छती(तेओ) शरण आपनार(भगवान)ने शरण गई. ३२.

तेओए पोतानी काया भूमि उपर राखेली ते **भूमि** (१) जलमांथी ज बहार नीकळेली आधिदैविक **भूमि** हती; अथवा (२) श्रीयमुनाजीना तीर उपरनी **भूमि** उपर तेओए काया राखेली; अथवा (३) भगवान धरानी अंदर (नीचे)नी भूमि[1] उपर पधारेला **ते भूमि** उपर तेओए पोतानी **काया** राखीने ए प्रमाणे नमस्कार करेला.

'तेओ आवी के तरत केम तेमणे भगवाननी प्रार्थना न करी ?' एवी शंका थाय, तेथी कहे छे के तेओ **'दुःखी मनवाळी'** हती. दुःख पामेलुं छे मन जेओनुं एवी दुःखी मनवाळी हती, कारण के तेमनो धणी अपराधी होवाथी भगवान तेने छोडशे एवो विश्वास तेमने रह्यो न हतो. तेथी ए प्रकारे (आवतां तरत ज) प्रार्थना न करतां तेओए **अथ** एटले जुदा(आ श्लोकमां कहेला) प्रकारथी प्रार्थना करी. जेओए पोताना **'बालकोने आगळ कर्यां छे' एवी** तेओ हती. संयुक्त (संयोगवाळी) सामग्री[2] तो पहेलां ज गएली छे. तेथी भूमि उपर काया राखीने तेओए प्रार्थना करी.

* 'पोते ज पुत्ररूपे उत्पन्न थाय छे' ए श्रुति प्रमाणे पति ज पत्नीमां बालकरूपे अवतरे छे. तेथी बालकने **धणीरूप** कहेल छे.

१. आ धरानी नीचेनी भूमि जाणवी. ते स्त्रीओनी एवी दुःखी अवस्था जोई कृपालु भगवाने तेओनी लाज राखवा कालिय साथे कांईक नीचे (धरानी जमीन उपर) प्रवेश कर्यो एवो अर्थ छे, ते अर्थ **'अथ'** शब्दथी सूचवेलो छे. **(प्र)** अहीं त्रण भूमि कहेली छे. (१) जलमांथी बहार नीकळेली आधिदैविक भूमि. भूमि जलमांथी बहार नीकळी तेनुं मूलग्रंथमां नहि होवाथी बीजो पक्ष (२) तीर उपरनी भूमि कही; त्यां नंद विगेरे हता तेथी ते भूमि उपर तेओ जई पोतानी काया भूमि उपर राखी प्रार्थना करे ते संभवतुं नथी; तेथी त्रीजो पक्ष (३) धरानी नीचेनी भूमि कहेली छे. **(ले)**

२. **संयुक्त सामग्री** एटले वन विगेरे सामग्री छपाएल छे. ते हस्तलिखित प्रतो जोतां भूल होवानुं जणायुं छे. आ संयुक्त सामग्री पहेलां ज पहोंची गएली एम श्रीसुबोधिनीजीमां कहेलुं छे, ज्यारे वस्त्र विगेरे सामग्री हजुसुधी भगवान पासे पहोंचेली नथी, परंतु आगळ श्लोक ६५मां पहोंच्यानुं जणाववामां आवशे, तेथी **संयुक्त सामग्रीनो** 'वस्त्र विगेरे सामग्री' एवो **अर्थ** पण बराबर जणातो नथी. संयुक्त सामग्री एटले तेओ जेनी साथे जोडाएलां ते कालिय होवो जोईए. कालिय भगवान पासे वहेलो ज जई चूकयो हतो. ते नागपत्नीओ साथे होत तो भूमि उपर काया न राखतां तेओ तेनो आधार लई भगवाननी समीप आवत एवा भावथी आ कह्युं हशे.

'આવી દશામાં તેઓ બીજા પુરુષ પાસે કેમ પડી (બીજા પુરુષને પ્રણામ કેમ કર્યા) ?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ભગવાન **ભૂતોના પતિ** છે. ભૂત એટલે **પ્રાણિમાત્રના ભગવાન સામાન્ય પતિ છે; ભૂતોના પતિ તેથી તેઓના પણ પતિ છે. એટલે** તેમને પ્રણામ કરવાથી પોતાના પતિને જ પ્રણામ કર્યા છે, બીજા (પર) પુરુષને પ્રણામ કર્યા નથી.

'ત્યારે તો ભગવાને તેઓના ઉપરજ કૃપા કરવી જોઈએ (તેમના ધણી કાલિય ઉપર નહિ)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે **'સાધ્વીઓ'** હતી. તેઓ પોતાના ધણીરૂપ ભગવાનની જ સેવા કરવા ઇચ્છતી હતી, બીજા પ્રકારથી ભગવાનની સેવા કરવા ઇચ્છતી ન હતી. તેથી **'બે હાથ જોડીને'** અંજલિ કરી દેવતારૂપ હોવાથી દિવ્યસ્ત્રીના રૂપવાળી તે સ્ત્રીઓ શમલ એટલે **પાપ અને અપરાધમાંથી ધણીની મુક્તિ ઇચ્છતી** ભગવાન **'શરણ આપનાર'** હોવાથી તેમને **'શરણ ગઈ'** સર્પ પણ ભગવાનને શરણ ગયો હતો તેથી પણ ભગવાન તેને મારવાના તો ન હતા જ, પરંતુ તેનું સહજ (સાથે જન્મેલું, સ્વભાવરૂપ) તમોરૂપ (અજ્ઞાનરૂપ, તમોગુણરૂપ) પાપ અને તેણે કરેલો ભગવાનનો અપરાધ, એ બેમાંથી તે છૂટે તેમ ન હતું; તેથી આ તેની સ્ત્રીઓએ તે બેમાંથી તેને છોડાવવા ઉદ્યોગ કર્યો.

दण्डानुमोदनं षड्भिर्नमनं दशभिस्तथा ॥ प्रार्थना पञ्चभिश्चेति त्रेधा स्तुतिरुदीर्यते ॥का. ९½॥

છ(શ્લોકો)થી દંડનું અનુમોદન અને દશથી નમન, પાંચથી પ્રાર્થના, એમ ત્રણ પ્રકારથી સ્તુતિ કહેવામાં આવે છે. કા. ૯½.

નાગપત્નીઓ ભગવાનની ૨૧ શ્લોકો(૩૩થી ૫૩)થી સ્તુતિ કરે છે. તેમાં પહેલા છ શ્લોકો-(૩૩થી ૩૮)થી સર્પને ભગવાને જે દંડ કર્યો તેનું અનુમોદન કરે છે. એટલે તે યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. ત્યાર પછીના દશ શ્લોકો(૩૯થી ૪૮)થી ભગવાનને નમન કરે છે, અને તે પછીના પાંચ શ્લોકો(૪૯થી ૫૩)થી ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. એ પ્રમાણે નાગપત્નીઓએ કરેલી ભગવાનની આ સ્તુતિ (૧) દંડનું અનુમોદન, (૨) નમન અને (૩) પ્રાર્થના, એમ ત્રણ પ્રકારની છે. (**का. ले**).

द्विविधस्यापि पापस्य सापराधस्य नाशिका ॥ भगवान् षड्गुणस्तासु दशधा पञ्चधा पतिः॥

અપરાધસહિત બે પ્રકારના પાપનો તે નાશ કરનારી છે. ભગવાન છ ગુણવાળા છે, તેમનામાં દશ રીતે (પ્રકટ થયા છે) અને ભગવાન પાંચ પ્રકારે તેમના પતિ છે. કા. ૧૦½.

નાગનું પાપ બે પ્રકારનું હતું (૧) સહજ (સ્વાભાવિક, જન્મ સાથે જ આવેલું.) (૨) દરરોજ તે કરતો તે તમોરૂપ અથવા અજ્ઞાનરૂપ–પ્રાણીઓને વિષથી હણતો તે); વળી તેણે ભગવાનનો અપરાધ પણ કર્યો (દંશ કર્યો અને ભરડો લીધો). તેથી તેનાં બે પ્રકારનાં પાપ અને તેણે કરેલ ભગવાનનો અપરાધ, એ ત્રણેનો નાશ કરનારી આ નાગપત્નીઓની સ્તુતિ ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્રણ પ્રકારની છે. ભગવાનને છ (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ) ગુણો છે. અને તેમનો અવતાર ખલોનો નિગ્રહ કરવા એટલે તેઓને દંડ આપવા માટે છે. તેથી ખલોને દંડ આપવો (શિક્ષા કરવી) એ ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન હોવાથી, દંડ કરનાર ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, અને તે છ ગુણવાળું હોવાથી છ શ્લોકોથી દંડનું અનુમોદન કરેલું છે. ભગવાન સદા દશલીલાવાળા છે (સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ, અને આશ્રય. જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત. ૨–૧૦–૧) અને દશલીલાવાળા ભગવાન નાગપત્નીઓના હૃદયમાં પ્રકટ થયા છે; તેથી તેઓ દશ શ્લોકોથી ભગવાનને નમન કરે છે.

ભગવાન પાંચ પ્રકારે પતિ છે. શ્રીભા. ૨-૪. ૨૦મા શ્લોકમાં ભગવાનને શ્રીના, યજ્ઞના, **પ્રજાના, ધીના** (બુદ્ધિના), લોકના અને ધરાના પતિ કહેલા છે. એ પ્રમાણે ભગવાન છ પ્રકારે પતિ થાય, પણ ધરાને લોક જ ગણી ભગવાનને **પાંચ પ્રકારના પતિ** અહીં કહેલા છે; ભગવાન પાંચ પ્રકારના પતિ હોવાથી નાગપત્નીઓએ પાંચ શ્લોકોથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે. (**का. ले**).

બે પ્રકારનું પાપ એટલે કાલિયનું અને પોતાનું એટલે નાગપત્નીઓનું પાપ. (**प्र**) પતિ એટલે કાલિય (પાંચ પ્રકારે પતિ છે).(प्र).

॥ **नागपत्न्य ऊचुः** ॥ **નાગપત્નીઓ** કહે છે.

न्याय्यो हि दण्डः कृतकिल्बिषेऽस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय ॥
रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवानुशंसन् ॥३३॥

આ જેણે પાપ કરેલું છે (તેને કરેલો) દંડ ન્યાય્ય છે. શત્રુ અને પુત્રો ઉપર પણ તુલ્ય દૃષ્ટિ રાખનાર આપનો અવતાર ખલોના નિગ્રહ માટે છે. ફલ(આપવા)નો જ નિશ્ચય કરીને આપ દંડ આપો છો. ૩૩.

આ સ્તુતિના આરંભમાં ભગવાને કાલિયને જે શિક્ષા કરી છે તે દંડ છે એમ **સ્વીકારી, નાગપત્નીઓ** એ દંડ ન્યાય્ય (ન્યાયપૂર્વક) છે; એમ **'દંડ ન્યાય્ય છે'** એ શબ્દોથી કહે છે. આ નાગને આપે માર માર્યો, તે મારરૂપ દંડ ન્યાયથી વિરુદ્ધ નથી. ઈશ્વર ત્રણ પ્રકારના દંડ કરે છે. (૧) ન્યાય્ય એટલે ન્યાય પ્રમાણે જેટલો કરવો જોઈએ તેટલો, (૨) ન્યાય્યથી ઓછો, અને (૩) ન્યાય્યથી વધારે; ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો ન્યાય્યથી ઓછો દંડ કરે. મર્યાદા પ્રમાણે (મર્યાદા સાચવવા) ન્યાય્ય દંડ કરે. ઈશ્વર હોવાથી ન્યાય્યથી વધારે પણ દંડ કરે. આ પ્રમાણે ન્યાય્ય અથવા ઓછો કે વધારે દંડ કરવામાં મર્યાદા, ભગવાનની પ્રસન્નતા તથા ઈશ્વરપણું કારણરૂપ છે. તે પૈકી આ નાગને આપે જે **દંડ** કર્યો તે **ન્યાય્ય** છે, કારણ કે **આણે 'પાપ કરેલું'** છે. આણે ઘણાની હિંસા કરી છે, તેથી તેની હિંસા કરવામાં આવે તે પણ યોગ્ય જ છે.

'જો નાગે પાપ કર્યું હોય તો તેને દંડ કરનાર જમ છે, શ્રીકૃષ્ણે શા માટે દંડ કરવો જોઈએ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'આપનો અવતાર ખલોના નિગ્રહ માટે છે'**. ખલો (હરામખોરો) સદા દોષ (પાપ) કર્યા જ કરે છે અને ઘણું જીવનારા હોય છે. યમનો અધિકાર તો મરણ પછી જ ચાલે છે, (તેથી તેઓ જીવતા હોય ત્યાંસુધી યમ તેમને દંડ કરી શકતો નથી). ત્યાંસુધી એટલે તેઓ મરણ પામે ત્યાંસુધી, તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે એટલે તેમને સજા કરવામાં ન આવે, તો સર્વનો નાશ જ થાય. (કારણ કે તેઓ નિરંકુશ રહી બધાને મારી નાખે), તેથી ખલોનો નિગ્રહ કરવા જ મધ્યે (ખલો જીવતા હોય તે સમયે) ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે.

'એમ હોય તો પણ આ કાલિય તો કશ્યપનો પુત્ર અને શેષનાગનો ભાઈ થાય, તેને દંડ કેમ કરાય?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'શત્રુ અને પુત્રો ઉપર પણ તુલ્ય દૃષ્ટિ રાખનાર'** છો. ખલોને દંડ કરવા અવતરેલા ભગવાન સંબંધની જરા પણ દરકાર રાખતા નથી. તેમને દંડ કરવા જ અવતાર લીધેલો હોવાથી **શત્રુ અથવા પુત્રો** એટલે પોતાના પુત્રો, **એ બંનેના સંબંધમાં** દંડની બાબતમાં **સરખી જ દૃષ્ટિ રાખે છે.**

(જેટલો દંડ શત્રુને કરે છે તેટલો જ પોતાના પુત્રોને પણ કરે છે). જો કોઈને ઓછો વધારે દંડ કરે તો પક્ષપાત થાય, (તેથી તેમ નહિ કરતાં બંનેના સંબંધમાં સરખી દૃષ્ટિ રાખે છે). અથવા અહીં 'શત્રુ' અને 'સુત' શબ્દોનો છઠ્ઠી વિભક્તિમાં પ્રયોગ કરેલો છે, તે છઠ્ઠી વિભક્તિ સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં યોજેલી છે, તેથી શત્રુ ઉપર અને પોતાના પુત્રો ઉપર પણ ભગવાન સરખી જ (તુલ્ય) દૃષ્ટિ રાખે છે. વળી ભગવાન કોઈને પીડા કરવા માટે દંડ કરતા નથી. જો ભગવાન કોઈને પીડા કરવા માટે દંડ કરતા હોય તો તેમનું આત્મપણું જતું રહે. (ભગવાન સર્વના આત્મા છે, તેથી ભગવાન જો કોઈને પીડા કરવા માટે દંડ કરે તો તે પોતાને જ પીડા કરવા દંડ કર્યો ગણાય. કોઈ પોતાને જ પીડા કરે નહિ, છતાં જો ભગવાન કોઈને પીડા કરવા દંડ કરતા હોય તો તે તેના આત્મા કેવી રીતે ગણાય? તેથી જો પીડા કરવા દંડ કરતા હોય તો તેમનું આત્મપણું રહે નહિ) વળી તેમનું આદ્યપણું પણ રહે નહિ. (આદ્ય એટલે સર્વના મૂલ સર્વની ઉત્પત્તિ તેમનામાંથી જ થએલી છે. જેમને પીડા કરવા તે દંડ કરે તેમનું મૂલ તે કેમ ગણી શકાય? જેમ આત્મપણું ન રહે તેમ આદ્યપણું પણ ન રહે,) તેથી ભગવાન કોઈને પીડા કરવા દંડ કરતા નથી, પરંતુ પોતાના પુત્રો હોય તેમ ભવિષ્યમાં તેમને સારું ફલ જ પ્રાપ્ત થાય તેવા નિશ્ચયથી દંડ કરે છે; આ અર્થ **'ફલનો જ નિશ્ચય કરીને દંડ આપો છો'** એ શબ્દોથી કહેલ છે. એ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં સારું ફલ આપવા માટે જ ભગવાન દંડ કરતા હોવાથી તેમણે નાગને દંડ કર્યો, તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે તેને ભવિષ્યમાં સારું ફલ પ્રાપ્ત થશે.

એવી રીતે ભગવાને જે માર મારેલો તે દંડ હતો એમ અંગીકાર કરી[1] હવે આ શ્લોકમાં એમ કહે છે કે તે દંડ હતો જ નહિ, પણ અનુગ્રહ (કૃપા) જ છેઃ—

अनुग्रहोयं भवतः कृतोहिनो दण्डोसतां ते खलु कल्मषापहः ॥
यद् दन्दशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोपि तेनुग्रह एव सम्मतः ॥३४॥

આ સર્પ ઉપર આપનો અનુગ્રહ છે; (કારણ કે) અસંતોને આપે (કરેલો) દંડ નિશ્ચય પાપનાશક છે, જે પાપને લીધે આ દેહીનું સર્પપણું થએલું; આપનો ક્રોધ પણ અનુગ્રહ જ સંતોએ માનેલો છે. ૩૪.

તમે આ (સર્પને માર્યો તે) **'સર્પ ઉપર અનુગ્રહ જ કર્યો છે'**. **'अहि'**—સર્પ; તેનું નરજાતિ છઠ્ઠી વિભક્તિનું રૂપ **अहेः** થાય, છતાં તેની નાન્યતરજાતિનું છઠ્ઠી વિભક્તિનું એકવચનનું રૂપ **'अहिनः'** લીધું છે. **'अहि'** શબ્દ નરજાતિનો હોવા છતાં સર્પનું અહીં કાંઈ પુરુષાતન (ચાલ્યું) નથી એમ દર્શાવવા, તેનું નાન્યતરજાતિનું રૂપ **अहिनः** કરેલું છે. તેથી તે અનુગ્રહરૂપ છે.[2] અથવા **'अहिनो'** શબ્દ **'अहीनो'** શબ્દમાટે યોજેલો છે, **अहीनो** એટલે હીન

૧. ગયા શ્લોક(૩૩મા)માં **અંગીકાર કરી**, (તે દંડથી હવે સારું ફલ સર્પને પ્રાપ્ત થશે એવો નિશ્ચય કર્યો, એમ) કહેલું છે. 'કહેલું છે' એ શબ્દો અધ્યાહાર રાખેલા છે. (**प्र**)

૨. બીજાને જે દુઃખરૂપ જ હોવાથી દંડ ગણાય તેવું આ સર્પનું દમન ને હલકા દેહવાળો (જેને માટે નપુંસકલિંગ યોજેલ છે) હોવાથી તેને તો **અનુગ્રહરૂપ** જ છે (**प्र**) સર્પને વિષનો મદ હતો, પરંતુ તેનું વિષ અહીં નિરર્થક થયું છે એમ તેને માટે નાન્યતરજાતિનું રૂપ યોજી દર્શાવ્યું છે. તેથી આ દમનથી તે પોતાનું વિષ નિરર્થક જાણે અને તેનો મદ ન રાખે એ તેના ઉપર **અનુગ્રહ** જ થયો ગણાય.

નહિ, ઓછો નહિ તેવો, ઘણો જ. એ પ્રમાણે '**अहीनो**' શબ્દ લેવાથી આ આપે ઘણો મોટો **અનુગ્રહ** કરેલો છે, દંડ કરેલો નથી, એવો અર્થ થાય છે.*

'મેં તો સર્પને માર્યો તેથી તેને દુઃખ થયું એ દુઃખ જેથી થયું તેને અનુગ્રહ કેમ કહેવાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે '**અસંતોને આપે કરેલો દંડ નિશ્ચય પાપનાશક**' છે. ભારતમાં, 'દંડ ભગવાન છે' એવો નિર્ણય કરેલો છે, દંડથી દુઃખ થાય છે અને તેથી તે ક્લેશરૂપ છે, છતાં તપ યજ્ઞ વિગેરે ક્લેશરૂપ હોવા છતાં પાપનાશક છે તેમ દંડ પણ ક્લેશરૂપ હોવા છતાં પાપનાશક છે, તેથી તેનાથી પાપનો નાશ થતો હોવાથી તે આપનો **અનુગ્રહ જ** છે.

'પાપ તો દરરોજ થયા જ કરે છે, જેમ દરરોજ રાત્રે અંધકાર થાય છે તેમ દરરોજ પાપ થયા કરે છે, અંધકાર મટાડવા જેમ દીવો કરીએ છીએ તેમ પાપ મટાડવા દંડ સહન કરવો એ નિરર્થક છે, યોગ્ય નથી; કારણ કે જેમ દીવો જતાં અંધકારના કારણભૂત રાત્રિ હોય ત્યાંસુધી અંધકાર પાછો દેખાય છે તેમ દંડ સહન કર્યા પછી પણ પાપ તો દરરોજ થયા કરવાનું. દરેક પ્રાણી પોતાનું દુઃખ મટાડવા આડાઅવળા ઉપાયો કરી પાપ કરે છે, તે પાપમાંથી છૂટવા દંડ સહન કરવાની આવશ્યકતા હોય તો જે દુઃખમાંથી છૂટવા એ પાપ કરેલું તે દુઃખ પાપમાંથી છૂટવા સહન કરવા પડતા દંડથી તો ઓછું હોય છે. તેથી જો પાપમાંથી છૂટવા દંડ સહન કરવાની આવશ્યકતા હોત તો કોઈપણ પ્રાણી દુઃખમાંથી છૂટવા પાપ કરત જ નહિ, તેથી પાપમાંથી છૂટવા દંડ સહન કરવો એ યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે **જે પાપને લીધે આ દેહીનું સર્પપણું થએલું**' તે પાપનો નાશ કરનાર આપે કરેલ દંડ છે. પહેલાં આ જીવ અસત્ 'દુષ્ટ' હતો એમ કહેલું છે. પાપથી તે અસત્ થએલો, તે જતું રહે તો તે અસત્ મટી સત્ થાય જ એ દેખીતું જ છે; વળી પાપથી તે સર્પ થયો, જે પાપથી તે સર્પ થયો તે પાપ પણ જતું રહે તો તેનું સર્પપણું પણ મટે જ. 'આ દેહીનું સર્પપણું થએલું' એમ અહીં 'દેહી' શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી એમ દર્શાવ્યું છે કે જે પાપથી તે 'દેહી' એટલે દેહના સંબંધવાળો અને દેહના અભિમાનવાળો થયો તે પાપનો નાશ થતાં તેનો દેહનો સંબંધ અને તેનું દેહનું અભિમાન પણ જતું રહેશે. આપે આનો જે દંડ કર્યો તે આવી રીતે ઘણા અર્થ સાધે છે, તેથી તે દંડના કારણરૂપ **આપે કરેલ ક્રોધ પણ અનુગ્રહ જ છે.** આ (અમે કહીએ છીએ તે) માત્ર યુક્તિ (દલીલ) નથી, **સત્પુરુષોએ એમ જ માનેલું છે**, એ વાતમાં કોઈએ વિરોધ કરેલો નથી. તેથી આપે આ નાગને કરેલો દંડ અને એ દંડના કારણરૂપ આપનો ક્રોધ, એ બંને **અનુગ્રહ (કૃપા) જ** છે.

* શ્રીધરે અહીં '**कृतो हि नो**' 'અમારા ઉપર કરેલો' અનુગ્રહ છે, એવી ટીકા કરેલી છે. આ વાક્ય નાગપત્નીઓ બોલે છે, તેમનો દંડ ભગવાને કરેલ નથી, તેથી 'તમે આ અમને દંડ કર્યો તે અનુગ્રહ જ છે' એમ તેઓ કહે તે યોગ્ય નથી. '**नः**' શબ્દ કાલિયને માટે તેમણે યોજ્યો છે એમ માનીએ, તો તેનો મુખ્ય અર્થ ન લેતાં ઔપચારિક અર્થ લેવાથી 'લક્ષણા' થાય છે. તેથી એ વ્યાખ્યાનમાં આવા દોષો છે. (**प्र**) શ્રીમદાચાર્યચરણસિવાયના બીજા લગભગ બધા ટીકાકારોએ શ્રીધર પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે, તેમાં ઉપર જણાવેલા દોષો છે.

આનો આપે દંડ કર્યો છે કે એના ઉપર કૃપા કરી છે, એ વાત જવા દો; એક બહુ જ આશ્ચર્ય એ છે કે આપ આના ઉપર નૃત્ય કરો છો. આના ઉપર આપ નૃત્ય કરો છો તેનું કારણ અમે જાણતાં નથી એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन ॥

धर्मोथ वा सर्वजनानुकम्पया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥३५॥

આણે અભિમાન રહિત થઈ અને (બીજાને) માન આપનાર થઈ પહેલાં શું તપ સારી રીતે કર્યું હશે, અને સર્વ જીવો તરફ અનુકંપાથી કયો ધર્મ કર્યો હશે ! કારણ કે સર્વજીવ એવા આપ (તેનાપર) પ્રસન્ન થયા છો. ૩૫.

ધર્મ બે પ્રકારનો છે (૧) પ્રવૃત્તિરૂપ (અમુક કાર્ય કરવાનો) અને (૨) નિવૃત્તિરૂપ (અમુક કાર્ય નહિ કરવાનો); તેમાં **તપ** એ નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ છે, કારણ કે જે **અસત્**[1] ચીજનો સંબંધ આપણને[2] છે તે તજાવનાર એટલે તે સંબંધ નહિ રખાવનાર **તપ છે;** તેથીજ (તપસંબંધી) એવાં વચનો છે કે "જ્યારે દીક્ષાવાળો હોય છે ત્યારે કૃશ (દુબળો) થાય છે પછી પવિત્ર થાય છે." **પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ** તો ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ કહેવાય છે, જ્યારે **પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ** દોષની ચિંતા મૂકાવી દઈ, પહેલાં ન હતું તેવું નવું ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે ત્યારે **નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ** દોષો મટાડી પહેલાં જે ફલ હતું તે જ પ્રકટ કરે છે. ભગવાન તો (સર્વના) આત્મા[3] છે અને ઈશ્વર[4] છે, તે જ્ઞાનથી પ્રસન્ન થાય છે; અથવા ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે (ધર્મથી પ્રસન્ન થતા નથી).

જો આ સર્પે પ્રથમ પક્ષ એટલે **તપ** કરેલું એમ માનીએ તો તેથી પણ આપ ભગવાન પ્રસન્ન થાવ નહિ, કારણ કે જે દોષો તપથી મટાડી શકાય નહિ તેવા દોષો તેનામાં હોય ત્યાંસુધી તપથી દોષો મટાડી શકાય નહિ (દોષરહિત થવાય નહિ); આવો દોષ અહંકાર છે; આ અહંકાર દોષ તપથી જતો નથી. પણ ઉલટું 'હું તપસ્વી છું' એમ અહંકાર વધે છે. આપ (ભગવાન) આના ઉપર પ્રસન્ન થયા છો જ, કારણ કે આપ તેના ઉપર નૃત્ય કરો છો. તપથી આપ પ્રસન્ન ન જ થાઓ ત્યારે **આણે શું દિવ્ય તપ કર્યું હશે કે આપ પરમાત્મા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા છો ?** લોકમાં હોય છે તેવા તપથી આપ પ્રસન્ન થાઓ નહિ; છતાં આપ પ્રસન્ન થયા છો તેથી આપની પ્રસન્નતા બીજી કોઈ રીતે સંભવતી નહિ હોવાથી એવું (આપને પ્રસન્ન કરનારું) દિવ્ય તપ પણ હશે, એવી કલ્પના કરીએ છીએ; તે પણ આણે **સારી રીતે** કર્યું હશે. દેશ, કાલ, વિગેરે સાધનો સારાં પ્રાપ્ત કર્યાં હશે અને તપ પણ સારા પ્રકારથી (સારીરીતે) કર્યું હશે. તેમ ન હોય–દેશ કાલ વિગેરે આત્મશુદ્ધિના છ[5] (દેશ, કાલ, દ્રવ્ય કર્તા,

---

૧ **અસત્ ચીજ**નો એટલે સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેનો સંબંધ. (લે)

૨ **આપણને** છે એટલે આપણા દેહમાં (દેહને) છે. (પ્ર)

૩ ભગવાન **આત્મા** એટલે વ્યાપક હોવાથી જ્ઞાનથી પ્રસન્ન થાય છે. (પ્ર)

૪ ભગવાન **ઈશ્વર** એટલે સર્વને નિયમમાં રાખનાર હોવાથી ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે. (પ્ર)

૫ દેશ વિગેરે શુદ્ધિના **છએ સાધનો** શુદ્ધ હોવાથી દોષરહિત છ ગુણવાળું તપ થાય, તેથી એવા છ ગુણવાળા તપથી જ છ ગુણવાળા ભગવાન પ્રસન્ન થાય. (લે)

મંત્ર અને કર્મ) સાધનો (જુઓ તત્ત્વદીપ. ૨–૩૯) સારાં પ્રાપ્ત કરી સારી રીતે તપ ન કર્યું હોય તો છ ગુણોવાળા ભગવાન પ્રસન્ન થાય નહિ; તેમાં પણ બીજો અંદરનો દોષ[1] દૂર કરવા માટે એવા તપને પણ બીજા બે ધર્મોની જરુર છે, તે બે ધર્મો **'અભિમાનરહિત થઈને અને (બીજાને) માન આપનાર થઈને'** એ શબ્દોથી કહે છે. (૧) પોતે અભિમાનવિનાનો હોવો જોઈએ અને (૨) પોતે મોટો હોવા છતાં બીજો પોતાથી હલકો હોય તેને પણ માન આપતો હોવો જોઈએ. એ બે ગુણો હોય તો[2] પોતાથી કરાએલું અને બીજાએ (પોતામાં ઉત્પન્ન) કરેલું અભિમાન જાય.

આ પક્ષ(તપ)નો વિચાર કરતાં, તેનાથી (આવા દિવ્ય તપથી) ભગવાનની પ્રસન્નતા થાય, તોપણ જેને લીધે ભગવાન નૃત્ય કરે તેટલી તેમની પ્રસન્નતા થાય નહિ; તેથી **'અથવા સર્વ જીવો તરફ અનુકંપાથી ધર્મ કર્યો હશે'** એ શબ્દોથી બીજો પક્ષ (ધર્મસંબંધી) કહે છે. પહેલા પક્ષ(તપ)નો વિચાર કરતાં ભગવાનની બહારની પ્રસન્નતારૂપ નૃત્યનું કારણ સંભવતું નથી અને ભગવાનની પ્રસન્નતા અને નૃત્ય બંને અહીં થએલાં હોવાથી, બંને થાય તેવું કારણ શોધવું જોઈએ. **'वा'** શબ્દ સમુચ્ચય(અને)ના અર્થમાં યોજાએલ છે. **'वा'** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી એમ જણાય છે કે તેણે નિવૃત્તિ ધર્મરૂપ તપ કર્યું હોય અથવા ન કર્યું હોય, તોપણ ભગવાનની બહારની પ્રસન્નતાના (નૃત્યના) કારણની જરુર અપેક્ષા રહે છે. (તેનું કારણ કાંઈ હોવું જ જોઈએ). **'अथ'** શબ્દથી (તે કારણ શોધવા) જુદો આરંભ કરે છે, તેથી (એમ સૂચવ્યું છે કે) **ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધર્મ આચરવાથી આવું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે જ ભગવદ્ધર્મ આચરવાથી જ આવું ફલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.** તેવા ધર્મમાં પણ એક દોષ[3] મટાડવાનો રહે છે. જો દ્રવ્યમય (જેમાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનો હોય તેવો) ધર્મ હોય તો તેનાથી બીજાઓને (જેના દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય તેને) ઉપદ્રવ થાય છે; જો ક્રિયામય (કર્મ કરવાથી થાય તેવો) ધર્મ હોય તો તેનાથી પોતાને (કર્મ કરતાં શ્રમ થાય તેથી) ઉપદ્રવ થાય છે; અને જ્ઞાનમય (જેમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરુર હોય તેવો) ધર્મ હોય તો તેથી પણ પોતાને (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં શ્રમ થાય તેથી) ઉપદ્રવ થાય છે. તપમાં પણ આ જ (પોતાને થતો ઉપદ્રવરૂપ) અડચણ હતી, તેથી એ દોષ દૂર કરવા **'સર્વ જીવો તરફ અનુકંપાથી'** એ શબ્દો યોજેલા છે. સર્વ જીવો તરફ જે અનુકંપા તે જેમાં છે તે ધર્મમાં પોતાનો અથવા બીજાનો દ્રોહ (ઉપદ્રવ) થવાની સંભાવના નથી. ભગવાનનાં શ્રવણ અને કીર્તનમાં અને તેમાં પણ (ખાસ કરીને) કીર્તનમાં[4] પોતાનો અથવા બીજાનો દ્રોહ થવાની સંભાવના થતી નથી, (તેથી તે આવો દ્રોહરહિત ધર્મ છે).

૧. વિષયોની અભિલાષાથી ચિત્ત વ્યગ્ર થાય એ અંદરનો દોષ. (લે)

૨. **જો એ બે ધર્મો સર્પમાં હોત તો** હાલ પણ તે એવા સ્વભાવનો (અહંકારવિનાનો) હોત પણ તે તેવો નથી, તેથી એવું સાધન તેણે કર્યું નથી એમ નક્કી થાય છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. ઉપદ્રવ કરવારૂપ દોષ. (લે)

૪. **કીર્તન** કરવામાં બીજા કોઈની જરુર રહેતી નથી, તેથી બીજાનો દ્રોહ થતો નથી. **કીર્તન** કરનારને કોઈ જાતની અપેક્ષા (કાંઈ મેળવવાની ઇચ્છા) નથી, તેથી તેનાથી પોતાનો દ્રોહ પણ થતો નથી. (પ્ર)

'ભગવાનની પ્રસન્નતા કરાવનાર ભગવાનની પરિચર્યા (સેવા) વિગેરે ભગવદ્ધર્મો છે, છતાં આ કીર્તનને જ ભગવાનની પ્રસન્નતા કરાવનાર અને સર્વના ઉપર ઉપકાર કરનાર ધર્મ કેમ કહ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'સર્વજીવ'** છે. ભગવાન સર્વને જીવાડે છે તેથી તે સર્વજીવ છે, અથવા સર્વ જીવો જેમાંથી (નીકળ્યા) છે તેવા ભગવાન હોવાથી તે **સર્વજીવ** છે; અથવા ભગવાન સર્વ જીવોના જીવાત્મારૂપ હોવાથી **સર્વજીવ** છે. ભગવાન આવા સર્વજીવ હોવાથી, જે ધર્મથી સર્વ જીવો ઉપર ઉપકાર થાય તેવા ધર્મથી તે પ્રસન્ન થાય તે યોગ્ય જ છે. આથી જ[1] (ભગવાન **સર્વજીવ** હોવાથી જ એમ પણ સૂચવ્યું છે, કે સર્પે કોઈ અપરાધ કર્યો નથી, (કારણ કે તેના પણ આત્મા આપ ભગવાન જ છો).

આવો ધર્મ સર્પે આચર્યો હોય એ બહુ નવાઈ જેવું છે, કારણ કે સર્પની **યોનિ**, જીવનો **સ્વભાવ** (સર્પનો સ્વભાવ) અને તેનું **કર્મ** (પ્રાણીઓનો સંહાર), **એ ત્રણે આવા ધર્મના આચરણથી વિરુદ્ધ છે.**

એ (ગયા શ્લોકમાં કહેલું આશ્ચર્ય) ભલે રહ્યું. તેથી પણ અધિક આશ્ચર્ય છે તે હવે[2] કહે છે:-

कस्यानुभावोस्य न देव विद्महे तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ॥
यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ॥३६॥

હે દેવ! અમે જાણતા નથી (કે) એ કોનો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આને આપના ચરણની રેણુના સ્પર્શનો અધિકાર થયો, જેની (આપના ચરણારવિંદની રેણુના સ્પર્શની) ઇચ્છાથી સ્ત્રી લક્ષ્મીએ લાંબા સમયસુધી કામનાઓ ત્યજી વ્રત ધારણ કરી તપ કર્યું. ૩૬.

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓ ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. એમ અમે (શ્રીમદાચાર્યચરણે) પહેલાં (પાછલ શ્રીસુબોધિનીમાં) કહેલું છે. તેવી ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારી **ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સંબંધ આ સર્પને થયો,** તેથી એમ જણાય છે કે તે **ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરશે**. મર્યાદાનો એવો નિયમ છે કે કરોડો જન્મોસુધી પ્રાપ્ત કરેલ ત્રણ પ્રકારના[3] ધર્મથી જેઓનાં ભૂતોને[4] સંસ્કાર થએલો છે તેવાઓને જ ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુનો સ્પર્શ થાય છે અને તે તેઓના દેહને ભગવદીય બનાવે છે.

જેઓનાં ભૂતોને સાધારણ સંસ્કાર થએલો હોય તેવાઓને ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ થાય એવું (કદાચ) બને,[5] પણ તેવું બનવાનું કાંઈ કારણ તો

---

૧. **આથી જ** એટલે ભગવાન સર્વના આત્મા છે તેથી જ (**प्र**)

૨. **હવે** એટલે અહીંથી ત્રણ શ્લોકોથી (શ્લોક ૩૬થી ૩૮ સુધીમાં). (**ले**)

૩. શ્રૌત, સ્માર્ત અને ભગવદીય એ **ત્રણ પ્રકારના**. (**प्र**)
સાત્ત્વિક વિગેરે (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ) **ત્રણ પ્રકારના**. (**ले**)

૪. **ભૂતો** એટલે ચરણમાં રહેલી રેણુઓ. (**ले**) અહીં ભૂતો કહેલ છે તે જેનાથી સૂક્ષ્મદેહ બનેલો છે તે પંચમહાભૂતો હોવાં જોઈએ એમ જણાય છે.

૫. (કારણ કે ભગવાન પોતાની) ઇચ્છાથી જ તેઓને પોતાના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ કરાવે. (**प्र**)

કહેવું જ (હોવું જ) જોઈએ. તે કારણ કોઈ ક્રિયારૂપ (ધર્મરૂપ) હોઈ શકે નહિ (કારણ કે **ધર્મનો** તો સાધારણ જ સંસ્કાર છે, અને) ધર્મથી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ (કરોડો જન્મોસુધી પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મના સંસ્કારથી જ તેવો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે અને) અધિકારીઓને જ ભગવદીય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી સાધારણ સંસ્કારવાળાને ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ થાય તેનું કારણ અલૌકિક હોવું જોઈએ (કારણ કે) આવો અલૌકિક પ્રભાવ કોઈનો હોવાનું લોકમાં જાણવામાં આવ્યું નથી. આ સર્પને ધર્મનો સાધારણ જ સંસ્કાર હોવા છતાં આપના ચરણારવિંદની રેણુઓનો સ્પર્શ થયો છે) તેથી આનો પણ કોઈનો એવો પ્રભાવ છે (આનામાં કોઈનો એવો પ્રભાવ છે) એમ જણાય છે; પણ **કોનો તે પ્રભાવ છે**, તેનો નિર્ણય (અમારાથી થઈ શકતો નથી. તે પ્રભાવનું પ્રયોજન (ફલ) આપના ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શનો અધિકાર છે; તે એવો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આપના ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શમાટે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણાતીત જીવો જ આપના ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શના અધિકારી છે, પરંતુ સગુણ જીવોને કોઈ રીતે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે મોટા મોટા (ઊંચા અધિકારવાળા) પણ સગુણ જીવો તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, એમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. લક્ષ્મી ભગવાનની સાત્ત્વિક શક્તિ છે, તેનો પણ જો આ અધિકાર ન હોય તો પછી બ્રહ્મા, રુદ્ર અને તેમના સંબંધીઓને તો એ ન જ હોઈ શકે.

લક્ષ્મી તો બ્રહ્માનંદરૂપ પણ છે (બ્રહ્માનંદરૂપ લક્ષ્મી નિર્ગુણ છે) તેથી (તે સગુણ નહિ હોવાથી) તેની અહીં વાત કરતા નથી. એમ જણાવવા 'સ્ત્રી' પદ યોજ્યું છે. તેથી જે **લક્ષ્મી સ્ત્રીરૂપ**[1] એટલે શક્તિરૂપ છે તેની અહીં વાત કરીએ છીએ.) આ શબ્દથી ભગવાનની અંતરંગ દાસી થએલી લક્ષ્મી જણાવેલી છે. **તે પણ** ભગવાનનું દાસ્ય સિદ્ધ થાય (ફલે. તેનાથી ચરણારવિંદની રેણુઓના સ્પર્શનો અધિકાર થાય) તે માટે **તપ કરે છે**, છતાં તેને (એ અધિકાર) પ્રાપ્ત થયો નથી. આ લક્ષ્મીનું સ્થાન ત્રણ ગુણો જ[2] છે, પણ ભગવાનના ચરણારવિંદમાં તેને સ્થાન નથી એ સર્વને પ્રસિદ્ધ જ છે.

'તે લક્ષ્મી તો સ્ત્રી હોવાથી ભોગની ઇચ્છા કરે છે, અને ભોગની ઇચ્છા તેને એ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રતિબંધ કરે છે (આડી આવે છે, નડે છે)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે '**કામનાઓ ત્યજીને**' તે તપ કરે છે. અંતઃકરણની ઇચ્છાઓરૂપ બધાય ધર્મોને તદ્દન ત્યજી દઈ તે તપ કરે છે, (છતાં તેને એવો અધિકાર મળ્યો નથી.)

'તેણે તો લાંબા સમયસુધી તપનો આદર કર્યો નથી અને નિરંતર (અટક્યાવિના) તપ કર્યું નથી, તેથી તેને એવો અધિકાર મળ્યો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે '**લાંબા સમય સુધી વ્રત ધારણ કરીને**' તેણે તપ કરેલું. તેણે વ્રત ધારણ કરીને, વ્રત પાળીને તપ કર્યું. (તેથી તપમાં તેનો આદર અને નિરંતરતા પણ હતાં જ, કારણ કે) વ્રત ધારણ કરીને તપ કરવાથી તેમાં આદર અને નિરંતરતા થાય છે.

---

૧. સત્ત્વના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુની **સ્ત્રી. (લે)**

૨. **ત્રણ ગુણો જ તેનું સ્થાન** છે, એટલે તેનું જ્ઞાન સગુણ છે, કારણ કે કામની કામનાઓવાળા સગુણ (જીવો)માં જ તે રહે છે, પણ ગુણાતીત ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કરેલ ભક્તોમાં રહેતી નથી. **(લે)**

ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓ બહુ ઉત્તમ છે, તેનો સ્પર્શ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો વિચાર કરતાં, તેવા સ્પર્શની યોગ્યતા આ સર્પમાં નથી, એમ આ પ્રમાણે સાબિત કરેલું છે.[1]

(સાધનનો વિચાર કરી આ સર્પને ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુના સ્પર્શનો અધિકાર નથી, એવો નિશ્ચય ગયા શ્લોકમાં કર્યો.) હવે આ શ્લોકમાં (ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુઓનું) માહાત્મ્ય જણાવતાં, ફલનો વિચાર કરતાં પણ સર્પને તેના સ્પર્શનો અધિકાર નથી એમ જણાવે છેઃ-

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ॥
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः ॥३७॥

જે (જીવો) ચરણકમલની રજને શરણે આવેલા છે તે સ્વર્ગની, સાર્વભૌમની, પારમેષ્ઠ્યની, રસાધિપત્યની, યોગની, સિદ્ધિઓની અથવા મોક્ષની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી. ૩૭.

લોકમાં ત્રણ પ્રકારના ધર્મોથી પ્રાપ્ત થતાં ફલો નીચે જેટલાં જણાવવામાં આવે છે તેટલાં છે. (૧) સાત્ત્વિક ધર્મથી પ્રાપ્ત થતું **સ્વર્ગ** જેને નાકપૃષ્ઠ કહે છે અને જ્યાં ઇંદ્ર વિગેરે (દેવો) રહે છે. (૨) રાજસધર્મથી પ્રાપ્ત થતું **સાર્વભૌમ** એટલે સર્વ ભૂમિનું અધિપતિપણું. (૩) જ્ઞાનસહિત સાત્ત્વિક અને રાજસ, એ બેઉ પ્રકારના ધર્મથી પ્રાપ્ત થતું **પારમેષ્ઠ્ય** એટલે બ્રહ્માનું સ્થાન. (૪) તામસધર્મથી પ્રાપ્ત થતું **રસાધિપતિપણું** (૫) નિવૃત્તિધર્મથી સિદ્ધ થતો **યોગ**. (૬) ધ્યાન વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતી અણિમા વિગેરે (આઠ) **સિદ્ધિઓ**. (૭) સર્વસાધ્ય[2] અપુનર્ભવ એટલે **મોક્ષ**. આટલાં ફલો (લોકમાંજણાય છે). 'वा' શબ્દથી આમાં જે કહેલાં નથી તેવાં સર્વ ફલોનો સંગ્રહ અને તે બધાં(નજીવાં હોવાથી તેમ)નો અનાદર સૂચવેલો છે. **ભગવાનના ચરણારવિંદની જે[3] રજ તેને શરણે આવેલા** (જીવો) **આ બધાં ફલોની ઇચ્છા રાખતા નથી**. માત્ર એ ચરણરજને શરણે આવવાથી પણ આ બધાં ફલોની તેઓ ઇચ્છા રાખતા નથી, તો પછી એ રજ તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી તો તેઓ તેમની ઇચ્છા ન રાખે એમાં કહેવું જ શું !

એ પ્રમાણે **ભગવાનના ચરણારવિંદની રજ મહાફલ રૂપ છે**, એમ જણાવી તે રજ આ સર્પે પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી આ શ્લોકમાં તેના ભાગ્યની પ્રશંસા કરે છેઃ-

तदेष नाथाप दुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः ॥
संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद् विभवः समक्षः ॥३८॥

હે નાથ ! બીજાઓને પ્રાપ્ત થવી કઠણ તેવી, એ (આપના ચરણારવિંદની રજ) તમોગુણથી જેનો જન્મ થએલો છે તેવા આ સર્પરાજે ક્રોધને વશ હોવા છતાં પ્રાપ્ત કરી છે; જે(રજ)ની ઇચ્છાવાળા સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા દેહીને વિભવ (ઉત્તમ ફલ) પ્રત્યક્ષ થાય છે. ૩૮.

---

૧. આ છેલ્લા પેરામાં આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ કહેલો છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યાના પ્રારંભમાં ૩૬થી ૩૮સુધીના શ્લોકોનો વાક્યાર્થ કહેલો છે. (લે)

૨. **સર્વસાધ્ય 'જે'** સર્વમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખવાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો, અથવા સર્વનું હિત કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો.(**પ્ર**)

૩. મૂલ શ્લોકમાં **'यत्'** 'જે' છે તે બીજી વિભક્તિનું એકવચન છે અને **'रजः'**નું વિશેષણ છે.(**લે**)

'નાથ' એ સંબોધનથી સર્પને એ ચરણરેણુ પ્રાપ્ત થાય એ યોગ્ય છે એમ કહે છે, **બીજાઓને તે પ્રાપ્ત થવી કઠણ હોવા છતાં આણે (આ સર્પે) તે પ્રાપ્ત કરી છે.** આ સર્પનો તે પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર નથી, એમ દર્શાવનાર તેના ધર્મો(ગુણો) **'તમોગુણથી જેનો જન્મ થયેલો છે'** વિગેરેથી કહે છે; કેવલ તમોગુણથી જ જેની **जनिः** એટલે જન્મ થએલ છે એવો આ સર્પ છે. આથી તે મૂલથી અશુદ્ધ છે (તેનું મૂલ પણ અશુદ્ધ છે) એમ કહેલું છે; વળી તે **'ક્રોધને વશ'** છે, એટલે તેનાં કાર્યં (કર્મો) અશુદ્ધ છે; વળી તે **'સર્પરાજ'** (સર્પોનો રાજા) છે, એટલે તેનો સંસર્ગ (સંગ, સોબત) પણ અશુદ્ધ છે એમ કહેલું છે; વળી તે 'રાજા' હોવાથી બીજા(તેના તાબાના સર્પો)એ કરેલાં પાપનો પણ તેને સંબંધ થાય છે એમ કહેલું છે, આવી રીતે તે સર્વ દોષનું ધામ હોવા છતાં તેને સર્વથી ઉત્તમ અને દુર્લભ ફલ (ભગવાનના ચરણની રજ) પ્રાપ્ત થયું તે માત્ર ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થએલ છે, એમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. અકસ્માતથી (એકાએક કાંઈપણ સાધનવિના) આ ફલ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ પ્રાપ્ત થાય એવો નિર્ણય કરીએ છીએ, કારણ કે **(સંસારરૂપી) ચક્રમાં જે પડેલ હોય તે** સર્વ સ્થલે **પરિભ્રમણ કરે છે** (ફર્યા કરે છે). ભગવાન પધારે ત્યારે તે (ફરતો ફરતો) ભગવાનના ચરણમાં પણ આવે, તેથી આ ફલ પ્રાપ્ત થવામાં કર્મ વિગેરે કોઈ કારણ (સાધન) નથી; પણ ભગવાનના ચરણારવિંદની રેણુ એવી છે કે **તેની ઇચ્છા જે પુરુષ કરે** તે સાધનવિનાનો હોવા છતાં તેને **विभवः** એટલે ઉત્તમ ફલ કોઈવાર **પ્રત્યક્ષ થાય છે.**

(**'यदिच्छतः'** પાઠ લેતાં એ પ્રમાણે અર્થ થયો). **'यदृच्छतः'** એવો પાઠ લઈએ, તો સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતા પુરુષને **'યદૃચ્છાથી'** એટલે અકસ્માત અથવા ભગવાનની ઇચ્છાથી તે (ભગવાનના ચરણારવિંદની રજ) ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ થાય છે. ૩૮.

કાલિય ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થયા, અને તેમના ચરણારવિંદ(ની રેણુ)નો તેને સ્પર્શ થયો વિગેરે તેના ભાગ્યની એવી રીતે પ્રશંસા કરી, કાલિયના સંબંધથી તેઓ (કાલિયની પત્નીઓ) પણ ભગવાનને નમસ્કાર કરવાના અધિકારવાળી થઈ; તેથી અહીંથી દશ (૩૯થી૪૮) શ્લોકથી ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે.

दश रूपाणि तु हरेर्मूलरूपः स्वशास्त्रतः । वेदान्तवेद्यरूपश्च जगद्रूपस्तथैव च ॥११½॥

હરિનાં દશરૂપો છે. (૧) પોતાના શાસ્ત્ર પ્રમાણે મૂલરૂપ, (૨) વેદાંતથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે રૂપ અને (૩) તેવી જ રીતે જગદ્રૂપ. કા. ૧૧½.

હરિનાં તો દશરૂપો છે. (૧) પોતાના શાસ્ત્ર(ભગવચ્છાસ્ત્ર; ભાગવત)પ્રમાણે **મૂલરૂપ.** આ (૩૯મા) શ્લોકમાં મૂલરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે. **'ભગવાન', 'સર્વોત્તમ'** અને **વ્યાપક'** એ પદોથી અહીં જે રૂપને નમસ્કાર કરે છે તે **'મૂલરૂપ'** છે. (૨) **વેદાન્તવેદ્યરૂપ** (વેદાંતથી એટલે ઉપનિષદોથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે રૂપ. આ રૂપને ૪૦મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે. તેમાં 'જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિધિ' 'બ્રહ્મ' 'અનંતશક્તિવાળા' પદો છે તેથી આ રૂપ જણાવેલું છે. (૩) **જગદ્રૂપ.** શ્લોક ૪૧માં આ રૂપને નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાં 'વિશ્વને' શબ્દ છે તેથી જણાવેલું છે. (**यो**) આ રૂપને પણ વેદાંતમાં જણાવેલ પ્રકારથી જ નમસ્કાર કરે છે, એમ **'तथैव च'** અને 'તેવી જ રીતે' શબ્દોથી કહેલ છે. (**प्र**)

संघातजीवरूपश्च नानारूपश्च शास्त्रतः ॥ एवं प्रमेयरूपाणि पञ्चधोक्तानि वै हरेः ॥१२½॥

(૪) સંઘાતજીવરૂપ અને (૫) શાસ્ત્રપ્રમાણે નાનારૂપ, એવી રીતે પાંચ પ્રકારે હરિનાં પ્રમેયરૂપો કહેલાં છે. કા. ૧૨½.

(૪) **સંઘાતજીવરૂપ.** આ રૂપને ૪૨મા શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાંના 'ભૂત, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપને' એ શબ્દોથી કહેલ છે **(યો)**. આ રૂપ પણ વેદાંતમાં કહેલ છે, તેમજ સાંખ્યમાં પણ કહેલ છે. **(પ્ર)** (૫)'**શાસ્ત્રથી નાનારૂપ**(નામસૃષ્ટિરૂપ)ને ૪૩મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરેલ છે, એમ તેમાં 'અનન્તને' પદ છે તેથી જણાવેલું છે; એવી રીતે ભગવાનનાં પ્રમેયરૂપો પાંચ પ્રકારે કહ્યાં. આ પાંચ ભગવાનનાં પ્રમેયરૂપો છે.

वेदार्थरूपस्तन्त्रार्थो गुणार्थो ह्यवतारकृत् ॥ अन्तर्यामी च भगवान् दशधोक्तः स्वलीलया ॥

(૬) **વેદાર્થરૂપ** (૭) **તન્ત્રાર્થરૂપ** (૮) **ગુણાર્થરૂપ** (૯) **અવતારલેનાર અને** (૧૦) **અંતર્યામી, (એમ) પોતાની લીલાથી ભગવાનનાં દશ પ્રકારનાં**(રૂપો) **કહેલાં છે. કા. ૧૩**.

(૬) **વેદાર્થરૂપ.** આ રૂપને ૪૪મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાં 'પ્રમાણોનું મૂલ' વિગેરે શબ્દો છે તેથી જણાવેલું છે. **(યો)** **વેદાર્થરૂપ** એટલે વેદરૂપ અને વેદના અર્થરૂપ. **(લે)** (૭) **તંત્રાર્થરૂપ** એટલે તંત્રમાં જણાવેલું રૂપ. **(લે)** આ રૂપને ૪૫મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ એ શ્લોકમાં 'વ્યૂહસહિત પુરુષોત્તમ'નું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી જણાવેલું છે. ત્યાં 'રામને' 'વસુદેવસુતને' 'પ્રદ્યુમ્નને' અને 'અનિરુદ્ધને' શબ્દોથી સંકર્ષણ, વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ, એ ચાર વ્યૂહો કહેલા છે અને 'શ્રીકૃષ્ણ'પદથી સચ્ચિદાનંદ પુરુષોત્તમનું નિરૂપણ કરેલું છે. **(યો)** (૮) **ગુણાર્થરૂપ,** આ રૂપને ૪૬મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાંના 'ગુણપ્રદીપને' વિગેરે શબ્દોથી જણાવેલ છે. (૯) **અવતારલેનારરૂપ,** આ રૂપને ૪૭મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ 'અવ્યાકૃતવિહારવાળા' વિગેરે શબ્દોથી જણાવેલું છે. (૧૦) **અંતર્યામીરૂપ,** આ રૂપને ૪૮મા શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છે, એમ તેમાંના 'મોટા નાનાની ગતિ જાણનાર' વિગેરે શબ્દોથી જણાવેલ છે. આ રીતે ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલાથી દશ પ્રકારનાં રૂપ થાય છે, તેથી નાગપત્નીઓ દશ શ્લોકથી તેમને નમસ્કાર કરે છે. **(યો)**

'વેદમાં પૂર્વકાંડમાં કર્મરૂપ ભગવાનનું (યજ્ઞનું) નિરૂપણ કરેલું છે, અને ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી વેદમાં ભગવાનનાં બે જ રૂપ કહેલાં છે, અને તંત્રમાં ભગવાનના ચાર વ્યૂહો કહેલા હોવાથી ભગવાનનાં ચાર રૂપનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, છતાં અહીં દશ શ્લોકથી ભગવાનને કેમ નમસ્કાર કરવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી જણાવ્યું છે કે ભગવાનનાં દશ રૂપો છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાનનાં દશ રૂપો કહેલાં છે. ભાગવતશાસ્ત્ર પ્રમાણે ભગવાનનાં દશ રૂપો હોવાથી દશ શ્લોકોથી નાગપત્નીઓ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે. **(પ્ર)** ભગવાનની દશ લીલાઓ ભાગવતમાં કહેલી છે. દરેક લીલાનું સ્વરૂપ જુદું જણાવી તે સ્વરૂપને નમસ્કાર કરેલા છે.

જેની સ્તુતિ કરવાની હોય તે કોણ છે, કેટલો છે, કેવા ગુણોવાળો છે, એ જાણીને જ[1] સ્તુતિ કરવી જોઈએ. અહીં ભગવાનની સ્તુતિ નાગપત્નીઓ કરે છે. તે ભગવાન દશ પ્રકારની લીલા કરતા હોવાથી દશ પ્રકારના છે; અને તે દરેક લીલામાં જેટલાં તેમનાં અવાંતરરૂપ (પેટારૂપ) છે, તે બધાં અહીં કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલામાં પ્રથમ સૃષ્ટિલીલા (સર્ગ) છે, તે લીલાનું વર્ણન કરતાં પુરુષોત્તમરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરતાં, તેમને નાગપત્નીઓ આ શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છેઃ—

૧. 'સ્વરૂપ **જાણીને જ** સ્તુતિ કરવી જોઈએ' એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે સ્વરૂપ જાણ્યાવિના સ્તુતિ કરે તો ભગવાન એ સ્તુતિને 'આરોપિત' (બીજાના ગુણો ભગવાનના છે એમ જણાવનારી) માને. તેથી ભગવાન સંબંધી પોતાનું જ્ઞાન કેવું છે, એમ દર્શાવવા સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે એવો અર્થ છે. **(લે)**

સ્વરૂપ **જાણીને જ** સ્તુતિ કરવી જોઈએ એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે 'એક પ્રકારના આત્માને જે બીજા પ્રકારનો માને છે, તે આત્માને હરનાર ચોરે શું પાપ નથી કર્યું?' એ શ્રુતિ જાણ્યાવિના સ્તુતિ કરનારની નિંદા કરે છે. આ ભગવાન માત્ર વેદાર્થરૂપ નથી, પણ ભાગવતાર્થરૂપ પણ છે; તેથી (દશ પ્રકારની લીલા કરનાર હોવાથી દશ રૂપવાળા છે.) **(પ્ર)**

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥
भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥ ३९ ॥

આપ ભગવાન, પુરુષ, મહાન્ આત્મા, ભૂતોના આવાસ(રહેઠાણ), ભૂતરૂપ, નિયામક, સર્વોત્તમ અને વ્યાપકને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩૯.

જે (જગતના) મૂલભૂત ભગવાન છે તે જ આપ છો. એમ **'આપ ભગવાનને નમસ્કાર કરીએ છીએ'** એ શબ્દોથી કહે છે. આવિર્ભાવ પામેલું અને આવિર્ભાવ નહિ પામેલું, એવાં ભગવાનનાં બંને રૂપો[1] આ જ છે. પછી **'પુરુષ, મહાત્મા**(મહાન્+આત્મા)' એ બે શબ્દોથી[2] એવું નિરૂપણ કરે છે કે આ ભગવાન પુરુષોત્તમ છે. તે સર્વથી ઉત્તમ હોવા છતાં તેમનો જન્મ થએલો છે, તેથી તેમને બીજાની અપેક્ષા રહે એમ જણાય; તેથી તેમને બીજાની અપેક્ષા નથી અને તે પુરુષોત્તમ છે, એમ **પુરુષ** અને **મહાન્ આત્મા**, એ બે પદોથી જણાવેલું છે. તે મહાન્ છે અને આત્મા છે તેથી **મહાત્મા** છે. સર્વ સ્મૃતિઓ સાક્ષાત્ જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તે **'આત્મા'**; સાંખ્ય જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તે **'પુરુષ'**; અને વેદ જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તે **'મહાન્'** છે. એ ત્રણે ભેગાં કરીને **'મહાન્ પુરુષરૂપ આત્મા'** એમ કહેલું છે. આથી જ 'સચ્ચિદાનંદરૂપ'પણું પણ કહેલું છે;(કારણ કે) પુરુષ 'સત્'રૂપ છે, મહાન્ 'આનંદ'રૂપ છે અને આત્મા 'ચિત્'રૂપ છે.

પછી મૂલભૂત (જગતના કારણરૂપ, સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર) ભગવાનનાં પાંચ રૂપ છે, એમ **"ભૂતોના આવાસ"** વિગેરે પદોથી કહે છે. (૧)જેનામાં સર્વ ભૂતો (પ્રાણીઓ મહાભૂતો) રહે, તે જ મૂલરૂપ હોઈ શકે; તેથી જ એટલે પોતામાં સર્વ ભૂતો રહેલાં છે એમ દર્શાવવા માટે જ, ભગવાને માતાને પોતાની અંદર સર્વ જગત્ દેખાડેલું. 'ભૂતોનો આવાસ જેમાં છે' તે **'ભૂતાવાસ'** શબ્દથી આ રૂપ કહેલું છે.

(૨) આ ભૂતો ભગવાનથી જુદાં હોય તો ભગવાનના અસંગપણાનો નાશ થાય, (કારણ કે તેમને તેમનાથી ભિન્ન ભૂતોનો સંગ છે, એમ થાય તેથી અસંગપણું રહે નહિ.) તેથી ભૂતરૂપ પણ ભગવાન જ છે એમ **'ભૂતરૂપ'** શબ્દથી કહે છે; હવે (૩) ભગવાનને 'પર' એટલે **'નિયામક'** કહે છે. જે (સર્વને) આજ્ઞા કરે તે જ મૂલરૂપ હોઈ શકે. જે (સર્વને) નિયમમાં રાખતા ન હોય તે મૂલરૂપ હોય તેવું સંભવતું નથી. તેથી ભગવાનને પર એટલે **નિયામક** કહેલા છે; કારણ કે 'હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરની જ આજ્ઞાથી પૃથ્વી અને આકાશ નિયમમાં રહેલાં છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પણ (ભગવાનને નિયામક કહે છે). (૪) વળી જે સર્વથી ઉત્તમ ન હોય તે મૂલભૂત (સર્વનું મૂલ) હોઈ શકે નહિ, તેથી ભગવાનને 'પરમ' એટલે **'સર્વોત્તમ'** કહેલા છે. વળી (૫) જે વ્યાપક નથી તે આત્મા નથી; તે વિભૂતિવાળો હોઈ શકે નહિ, તેથી તે મૂલ હોઈ શકે નહિ; તેથી અહીં ભગવાનને 'આત્મા'એટલે **'વ્યાપક'** કહેલા છે. તે પરમ અને આત્મા છે તેથી પરમાત્મા છે.

---

૧. પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુનાં બે રૂપ છે. (૧)આવિર્ભાવ પામેલું રૂપ. આ રૂપ 'આપ' શબ્દથી જણાવેલ છે. (૨)આવિર્ભાવ નહિ પામેલું રૂપ. આ રૂપ 'ભગવાન' શબ્દથી જણાવેલ છે. (યો)

૨. શ્રીકૃષ્ણ સર્વથી ઉત્તમ છે, પણ નંદને ઘેર તેમનો જન્મ થયો છે, તે નૃસિંહની પેઠે પોતાની મેળે પ્રકટ થયા નથી. જન્મ ગર્ભ વિગેરેની અપેક્ષા રાખે છે તેથી જેનો જન્મ થાય તે પુરુષોત્તમ હોઈ શકે નહિ, એવી શંકા ન થાય તે માટે પુરુષોત્તમપણું આ બે શબ્દોથી સિદ્ધ કરે છે.

સર્ગલીલામાં પ્રથમ ભગવાન હોય, પછી પુરુષ થાય, પછી મહત્તત્ત્વ(મહાન્) થાય, પછી ભૂતોના રહેઠાણરૂપ અહંકાર થાય, પછી ભૂતો થાય, પછી સર્વ જગત્ થાય. તેમાં પણ 'પર' એટલે વિરાટ્રૂપ (ભગવાન) અને 'પરમાત્મા' એટલે નારાયણ હોય. આવી રીતે અખંડ બ્રહ્માંડનું રૂપ કેવી રીતે થાય છે, તે બધી કથા[1] અહીં કહેલી છે. (તેથી ભગવાનની સર્ગલીલાનું રૂપ જણાવી તેમને નમસ્કાર કરેલ છે.)

વિસર્ગસહિત (વિસર્ગલીલા કરનાર) બ્રહ્મરૂપ[2] ભગવાનને હવે આ શ્લોકમાં નમસ્કાર કરે છેઃ—

ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ॥
अगुणायाविकाराय नमस्तेऽप्राकृताय च ॥ ४० ॥

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિધિ, બ્રહ્મ, અનંતશક્તિવાળા, ગુણરહિત, વિકારરહિત અને અપ્રાકૃત (એવા) આપને નમસ્કાર છે. ૪૦.

જ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, અને **વિજ્ઞાન** એટલે અનુભવ, આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વિષયરહિત (કોઈપણ પદાર્થના સંબંધવિનાનાં) હો અથવા વિષયવાળાં હો, આત્માના (કોઈ પદાર્થનાં પોતાનાં) હો કે ગુણનાં હો. તેવા **જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિધિ** એટલે ઉત્પત્તિનું સ્થાન આપ છો; કારણ કે જે કોઈ જ્ઞાન અથવા વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા હોય તે બધા આપનાથી જ કૃતાર્થ થાય છે, (આપની પાસેથી જ તેઓને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે). આ પ્રમાણે સાધનરૂપ કહી, **'બ્રહ્મ'** શબ્દથી ફલરૂપ કહે છે.

'બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ (કરનાર) હોય અને વળી ફલરૂપ હોય, એ બંને કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આપ **'અનંતશક્તિવાળા'** છો. અનંત શક્તિઓ જેમની છે તેવા આપ છો, તેથી સર્વરૂપ થવાને પણ શક્તિવાળા છો.

'ગુણોના સંબંધથી અનંતશક્તિવાળા થતા હશો' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'ગુણરહિત'** છો; જેમને ગુણો નથી તેવા છો, આપને ગુણોનો સંબંધ નથી, તેનું કારણ કે આપ **'વિકારરહિત'** છો, જ્યાં વિકારો હોય ત્યાં તેના કારણ તરીકે ગુણોને શોધવા પડે છે. જન્મ વિગેરેને અને દોષોને અહીં વિકારો કહેલા છે, તેનું (તે વિકારરહિત હોવાનું) પણ કારણ **'અપ્રાકૃત'** શબ્દથી કહેલું છે; કારણ કે જે પ્રાકૃત હોય તે વિકારવાળો અને દોષવાળો હોય છે. મૂલ ગ્રંથમાં **'च' 'અને'** શબ્દ છે, તેથી એમ કહેલું છે કે તે અપ્રાકૃત છે, તેનું કારણ એ છે કે તે સંગરહિત છે.

---

૧. શ્રીમદ્ભાગવતમાં 'ભૂત, તન્માત્રા, ઇંદ્રિય અને બુદ્ધિનો જન્મ એ સર્ગ કહેવાય છે' (૨. ૧૦–૩) એવું સર્ગનું લક્ષણ આપેલું છે, તેનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે અને તે જ કાર્યરૂપ છે, તેથી અહીં સુધી જ સર્ગની કથા કહેલી છે. અહીં ગુણોની વિષમતા કહી નથી, કારણ કે તે શ્રૌતમત સાથે સંકીર્ણ (ભેળસેળ થએલી) છે, એમ જાણવું. (प्र)

૨ **બ્રહ્મરૂપ** એટલે વેદાંતથી જેનું જ્ઞાન થાય તે રૂપ; **વિસર્ગસહિત** એટલે પુરુષમાંથી* બ્રહ્મા વિગેરેની ઉત્પત્તિ થાય તે સહિત. (प्र)

* વિસર્ગનું લક્ષણ 'विसर्गः पौरुषः स्मृतः' એવું ૨–૧૦–૩માં આપેલું છે, અહીં 'પૌરુષ'નો અર્થ 'પુરુષમાંથી બ્રહ્મા વિગેરેની ઉત્પત્તિ થાય તે' એવો નથી, પરંતુ 'જેનાથી ભગવાનના માહાત્મ્યનું સર્વથા જ્ઞાન થાય તે' એટલે પૌરુષ (પુરુષત્વ દેખાડનાર) એવો અર્થ થાય છે. જુઓ નિબંધ ૩.૪.૩.

વિસર્ગમાં જ્ઞાન અધિકારી(બ્રહ્મા)નું વિશેષણ છે, કારણ કે બ્રહ્મા જ્ઞાનપૂર્ણ (જ્ઞાનથી ભરેલા, જ્ઞાનવાળા) હોય છે. વિવિધ જ્ઞાન તેમને સૃષ્ટિ રચવામાં ઉપયોગી થાય છે. એ પ્રમાણે સ્વરૂપનું ઉપયોગી વિશેષણ (જ્ઞાનવાળા) અને કાર્ય(સૃષ્ટિસર્જન)નું ઉપયોગી (વિવિધ જ્ઞાનવાળા) એવાં બે વિશેષણો કહીને, **'બ્રહ્મ'** એમ વિસર્ગનું રૂપ કહે છે. અહીં **'બ્રહ્મ'** એટલે ચારમુખવાળા (બ્રહ્મા) (અર્થ થાય છે). પછી સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે, તે માટે **'અનંતશક્તિવાળા'** કહેલા છે. તેમનો બંધ ન થાય તે માટે **'ગુણરહિત'** કહેલા છે. તેમનામાં દોષ નથી, એમ જણાવવા **'વિકારરહિત'** કહેલા છે. પોતાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિનું[1] કાર્ય કરતાં બંધ રહે છે, એમ જણાવવા **'અપ્રાકૃત'** કહેલ છે. આથી[2] વિસર્ગમાં (વિસર્ગ-રૂપના) છ ગુણો પણ છે એમ કહ્યું. તેમાં ત્રણ ગુણો[3] છે અને ત્રણ દોષોનો અભાવ[4] છે. જ્ઞાન, મહત્ત્વ અને સામર્થ્ય એ ત્રણ ગુણો છે.

હવે આ શ્લોકમાં કારણસહિત ભગવાનના જગદ્રૂપનું નિરૂપણ કરતાં તેમને નમસ્કાર કરે છેઃ–

कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे ॥
विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे तस्य हेतवे ॥ ४१ ॥

કાલ, કાલ જેમની નાભિમાં છે તેવા, કાલના અવયવોના સાક્ષી, વિશ્વરૂપ, તેના(વિશ્વના) ઉપદ્રષ્ટા, તેના કર્તા અને તેના હેતુરૂપ(આપને નમસ્કાર કરીએછીએ).

(ભગવાનની સ્થાનલીલાનું આ રૂપ છે.) સ્થાન એટલે નિયમન, તે બે પ્રકારનું[5] કહેલું છે. (૧) શબ્દમર્યાદામાં[6] **કાલ** નિયામક[7] (નિયમન કરનાર, નિયમમાં રાખનાર) છે અને (૨) અર્થમર્યાદામાં[8] ભૂમિ નિયામક[9] છે, તે પણ (અહીં) કહે છે. જગતનું મૂલ-કારણ **કાલ** છે, કારણ કે તે (કાલ) ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ[10] છે. **'કાલ જેમની નાભિમાં**

૧. પોતાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ એટલે સ્વભાવિક **સૃષ્ટિ** (**प्र**). વાચ્યાર્થ જ લેવામાં કાંઈ અગવડ જેવું જણાતું નથી.

૨. **આથી** એટલે છ વિશેષણોથી. (આ શ્લોકમાં છ વિશેષણો કહેલાં છે તેથી.) (**प्र**)

૩. 'જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિધિ'થી જ્ઞાન કહેલું છે, 'બ્રહ્મ' શબ્દથી મહત્ત્વ (મોટાપણું) કહેલું છે, અને 'અનંતશક્તિવાળા' શબ્દથી સામર્થ્ય કહેલું છે. **એ ત્રણ ગુણો છે.** (**यो**)

૪. બંધ, દોષ અને જડપણું એ **ત્રણ દોષોનો અભાવ** બાકીના ત્રણ વિશેષણોથી કહેલો છે. 'ગુણરહિત' શબ્દથી બંધનો **અભાવ** કહેલો છે, 'વિકારરહિત' શબ્દથી દોષોનો **અભાવ** કહેલો છે અને 'અપ્રાકૃત' શબ્દથી જડપણાનો **અભાવ** કહેલો છે. (**यो**)

૫. **બે પ્રકારનું** (૧) શબ્દથી અને (૨) અર્થથી. નિબંધમાં દેશ, કાલ અને આત્માના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું કહેલું છે; પણ અહીં બે પ્રકારનું જ સ્પષ્ટ હોવાથી બે પ્રકારનું જ કહેલું છે. (**प्र**)

(૧) સ્થિતિ એ જ **સ્થાન**. (૨) જેની અંદર સ્થિતિ કરે છે તે **સ્થાન**. એ પ્રમાણે સ્થાન **બે પ્રકારનું** છે, એમ પાંચમા સ્કંધમાં કહેલું છે. (**ले**)

૬. **શબ્દ મર્યાદા** એટલે વેદમાં કહેલાં કર્મોના પ્રકારની સ્થિતિ. (**ले**) વેદમાં કહેલી મર્યાદા. (**यो**)

૭ **નિયામક** એટલે યોગ્ય સ્થાનમાં રાખનાર. (**प्र**)

૮. **અર્થમર્યાદા** એટલે શબ્દોથી કહેલા પુરુષાર્થોની મર્યાદા; જંબૂદ્વીપ, તીર્થ વિગેરે સ્થાનો. (**प्र**)

૯. અર્થમર્યાદામાં શેષાત્મક બ્રહ્માંડરૂપ ભૂમિ જુદા જુદા સાધનોવાળાઓનું જુદા જુદા દેશમાં નિયમન કરે છે, તેથી **ભૂમિ નિયામક** છે. (**प्र**)

૧૦. જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦.૩.૨૬. (**प्र**)

છે તેવા' શબ્દથી સૃષ્ટિનું પ્રયોજન કહેલું છે; કારણ કે કાલ મૃત્યુ છે, તે પોતાના સ્થાનમાં રહે છે; તેનું સ્થાન નાભિ છે. મૃત્યુએ જેમનું ભક્ષણ કરેલું તેમને ભગવાન (સૃષ્ટિ સમયે) મૃત્યુમાંથી બહાર કાઢે છે. 'મૃત્યુથી જ આ ઘેરાએલું હતું' એ શ્રુતિમાં[1] વિસ્તારથી કહેલું છે, તેમ મૃત્યુને ભગવાન પોતાની અંદર (નાભિમાં) રાખે છે.

તેથી અહીં **'કાલ'** શબ્દથી ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ કહેલી છે. **'કાલ જેમની નાભિમાં છે તેવા'** શબ્દથી સૃષ્ટિનું પ્રયોજન[2] કહેલું છે. **'કાલના અવયવોના[3] સાક્ષી'**એ શબ્દથી સૃષ્ટિનો પ્રકાર કહેલો છે.સર્વ(પદાર્થમાત્ર)ની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ કાલના અવયવો ના આપ સાક્ષી છો. આ પ્રમાણે ભગવાનને કાલના અવયવોના સાક્ષી કહ્યા, તેથી વિશ્વ રચવામાં તેમને ક્લેશ[4] થતો નથી, એમ પણ કહેલું છે. (એ પ્રમાણે અર્થમર્યાદા કહી.)

શબ્દમર્યાદામાં તો **કાલ** સૂર્ય[5] છે. **'કાલ જેમની નાભિમાં છે તેવા'** શબ્દો છે. સર્વે વેદો **કાલના અવયવો** જેના સાક્ષી છે તેવાં કર્મો છે. સૂર્ય કાલાત્મા (કાલ) છે, એમ ત્રીજા સ્કંધમાં અ. ૧૧. શ્લોક ૧૩માં જણાવેલું છે. વર્ણો (શબ્દો) માત્રારૂપ છે, તેથી 'કાલ જ જેમની નાભિમાં છે તેવા'[6] શબ્દોને સર્વથા કાલની અપેક્ષા રહે છે. 'કાલમાં કર્મ કરવાનું કહેલું છે, તેથી કાલના અવયવો તેમના જ સાક્ષી છે. કર્મ નિત્ય છે, એમ જણાવવા કાલના અવયવોને તેના સાક્ષી કહેલા છે.

એ પ્રમાણે વિશ્વનાકારણરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરી, હવે **'વિશ્વરૂપ'**શબ્દથી વિશ્વરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે. એ વિશ્વ ત્રણ પ્રકારનું છે, એમ જણાવતાં પ્રથમ **'તેના ઉપદ્રષ્ટા'** શબ્દથી તેના આધિદૈવિકરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. તેના એટલે તે વિશ્વના ઉપદ્રષ્ટા. જો (વિશ્વનું) આધિદૈવિકરૂપ ન હોય તો વિશ્વનું સ્વરૂપ જ હોવાનું સંભવે નહિ; (તેથી આધિદૈવિકરૂપ કહ્યું છે). **'તેના કર્તા'** શબ્દથી તેના આધ્યાત્મિકરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે તે સર્વના કર્તા છે. **'તેના હેતુરૂપ'** શબ્દથી આધિભૌતિકરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. હેતુ એટલે ભૂત (મહાભૂત) વિગેરે કારણ. આથી[7] અર્થ(પુરુષાર્થ)ની[8] મર્યાદાનું પણ નિરૂપણ થયું. વિશ્વ જ અર્થરૂપ છે, તેનો ઉપદ્રષ્ટા મોક્ષરૂપ[9] છે; તેનો કર્તા કામરૂપ[10] છે અને તેનો હેતુ ધર્મરૂપ છે.

---

૧. કાણ્વશાખાના બૃહદારણ્યકના આરંભમાં અગ્નિબ્રાહ્મણમાં આ **શ્રુતિ** છે. (**પ્ર**)

૨.મૃત્યુને પોતાની અંદર રાખવું તે **પ્રયોજન** છે.(**પ્ર**) કાલને પોતાના સ્થાનમાં રાખવો તે **પ્રયોજન.**(**લે**)

૩. કાલના **અવયવો** નિમેષથી સંવત્સરસુધીના. (**પ્ર**) જુઓ. ૧૯. ૩. ૨૬.

૪. કારણ કે સાક્ષી ઉદાસીન (તટસ્થ) હોવાથી તેને **ક્લેશ** થાય નહિ. (**પ્ર**)

૫. **સૂર્ય** કાલનું આધિભૌતિકરૂપ છે, તેથી 'કાલ' શબ્દથી **સૂર્ય** કહેલો છે. (**યો**)

૬. ત્રયી(ઋગ્વેદ,યજુર્વેદ અને સામવેદ)મય કાલાત્મા સૂર્ય, જેમની નાભિમાં એટલે જેમની અંદર છે. તેથી વર્ણની વ્યવસ્થા પ્રકટ કરવા માટે વેદોને સદા કાલની અપેક્ષા રહે છે, તેથી વેદો કાલનાભ એટલે **કાલ જેમની નાભિમાં** છે તેવા છે. (**પ્ર**)

૭. **આથી** એટલે ઉત્તરાર્ધ શ્લોકમાં કહેલ ચાર પદોથી. (**યો**)

૮. **અર્થની મર્યાદા** એટલે વેદાત્મક અલૌકિક શબ્દ જે અર્થ એટલે પુરુષાર્થોનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થની મર્યાદા. (**યો**)

૯. 'કોઈ ધીર (પુરુષે) પ્રત્યગાત્માને જોયા' એ શ્રુતિમાં 'ઉપદ્રષ્ટા' શબ્દથી કહેલા પ્રત્યગાત્માના દર્શનને મોક્ષ કહેલ છે, અને મોક્ષમાં શુદ્ધ અદ્વૈત સ્ફુરે છે, તેથી ઉપદ્રષ્ટાને **મોક્ષરૂપ** કહેલ છે. (**યો**)

૧૦. 'તેણે ઇચ્છા કરી, હું બહુ થાઉં', એ શ્રુતિ કામ જ જગતનો કર્તા છે એમ કહે છે; તેથી વિશ્વનો કર્તા **કામરૂપ** છે. (**યો**)

એવી રીતે ભગવાનના વિશ્વરૂપને કહી, તેના (વિશ્વના)ભોક્તા સંઘાત અને જીવરૂપ ભગવાનનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છેઃ–

भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने ॥
त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ॥ ४२ ॥

ભૂત, માત્રા, ઇંદ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપને અને જેની પોતાના આત્માની અનુભૂતિ ત્રણ ગુણવાળા અભિમાનથી ગૂઢ છે તેવા (આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ). ૪૨.

તેમાં પ્રથમ સંઘાતરૂપ કહે છે; **ભૂત** એટલે મહાભૂતો, **માત્રા** એટલે તન્માત્રાઓ, **ઇંદ્રિયો, પ્રાણો, મન, બુદ્ધિ**, આશય એટલે **ચિત્ત** અને આત્મા એટલે **અહંકાર**. આ (આઠ) જ સંઘાત છે, (આપ સંઘાતરૂપ છો) તે સંઘાતરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરીએ છીએ વળી આપ જીવરૂપ પણ છો, કે **જેની પોતાના આત્માની અનુભૂતિ ત્રણ ગુણવાળા અભિમાનથી ગૂઢ રહેલી છે**, એથી કહે છે. **મર્યાદાવિનાની વ્યવસ્થાથી રહેવું એ જ ભગવાનની પુષ્ટિ**[1] **(પુષ્ટિલીલા) છે.** જેને પોતાના આત્માની અનુભૂતિ થાય તેનામાં જીવભાવ હોવો એ વિરુદ્ધ છે, તેથી ભગવાન આત્માની અનુભૂતિને ગુણોથી ઢાંકી દે છે.

એ પ્રમાણે (ગયા ચાર શ્લોકમાં) ભગવાનનું અર્થસૃષ્ટિનું રૂપ કહી, હવે આ શ્લોકમાં ભગવાનનું શબ્દસૃષ્ટિનું[2] રૂપ કહે છેઃ–

नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते ॥
नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ॥ ४३ ॥

અનંત, સૂક્ષ્મ, કૂટસ્થ, વિપશ્ચિત્, જુદા જુદા વાદોના અનુરોધવાળા અને વાચ્ય તથા વાચકમાં જેમની શક્તિ છે તેવા (આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ.)૪૩.

રૂપસૃષ્ટિથી નામસૃષ્ટિ જુદા જ પ્રકારની[3] છે,(૧) રૂપસૃષ્ટિ અંતવાળી છે, નામસૃષ્ટિ **અનંત** એટલે અંતવિનાની છે. (૨) રૂપસૃષ્ટિ સ્થૂલ (જગ્યા રોકે તેવી) છે, નામસૃષ્ટિ **સૂક્ષ્મ** છે. (૩) રૂપસૃષ્ટિ વિકૃત એટલે વિકારવાળી છે, નામસૃષ્ટિ **કૂટસ્થ** એટલે વિકારવિનાની છે. (૪) રૂપસૃષ્ટિ જડરૂપ છે, નામસૃષ્ટિ **વિપશ્ચિત્** એટલે બોધરૂપ(જ્ઞાનરૂપ)છે. એ પ્રમાણે રૂપસૃષ્ટિથી નામસૃષ્ટિનું ચાર રીતે જુદાપણું કહેલું છે.

---

૧. પુષ્ટિ એટલે અનુગ્રહ, અહીં ક્રમ પ્રમાણે પુષ્ટિલીલાનું રૂપ કહેવું જોઈએ, તે કહેવાય નહિ તો ક્રમનો ભંગ થાય, તેથી કહે છે કે આ જ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ છે, સંઘાતરૂપ રહેવું અને વળી આત્માની અનુભૂતિ પણ હોવી, એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ રૂપ ધારણ કરી, મર્યાદાવિનાની સ્થિતિમાં રહેવું એ જ પુષ્ટિ, તેથી ક્રમનો ભંગ થતો નથી. (प्र)

૨. શબ્દ પણ પ્રમેય છે, તેથી પહેલા ચાર શ્લોકમાં પ્રમેયરૂપ કહ્યું તેવું અહીં પણ પ્રમેયરૂપ કહે છે, તેથી પહેલા પાંચ શ્લોકમાં પ્રમેયરૂપ કહેલું છે, એમ કારિકામાં ઉપર કહ્યું તે યોગ્ય છે. (ले)

૩. વિશ્વનું નિરૂપણ કર્યું એટલે તેમાં આવેલી શબ્દસૃષ્ટિનું પણ નિરૂપણ થઈ ગયું, છતાં અહીં શામાટે ફરી નિરૂપણ કરે છે? તેવી શંકા થાય તેથી આ કહેલું છે. રૂપસૃષ્ટિથી એ જુદા જ પ્રકારની હોવાથી તેનું અહીં નિરૂપણ કરેલું છે. (प्र)

નામસૃષ્ટિ ઉપર વર્ણવી તેવી હોય તો જગતનો લય થવાનો પ્રસંગ આવે, એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે આપ **'જુદા જુદા વાદોના અનુરોધવાળા'** છો. (૧)સિદ્ધાંત, (૨) સિદ્ધાંતનો આભાસ[1] અને (૩) સિદ્ધાંતરૂપ પાખંડ,[2] એવા જુદા જુદા વાદ છે; તે બધાનો આપમાં અનુરોધ થાય છે; કારણ કે એ સર્વ વાદો આપનું જેવું વર્ણન કરે છે તેવા આપ થાઓ છો.[3] આપનું જેવું વર્ણન કરે તેવા થવાની આપમાં યોગ્યતા (શક્તિ) છે, એમ **"વાચ્ય અને વાચકમાં જેની શક્તિ છે"** એ શબ્દોથી કહે છે. શબ્દ વાચક છે અને (તેનો) અર્થ વાચ્ય છે. તે બંનેમાં વાચ્યમાં અને વાચકમાં પણ જે શક્તિઓ છે તે આપની જ છે, તેથી (ભગવાનસંબંધી હરકોઈ) જેવો અર્થ કહેવા ઇચ્છે તેવો જ સર્વ શબ્દોનો અર્થ ભગવાનના સંબંધમાં થાય છે. જેવો અર્થ કહેવા ઇચ્છે છે તેવો જ અર્થ જણાવનારી, આ (તેણે ઉચ્ચારેલ) શબ્દમાં (ભગવાનના સંબંધમાં) શક્તિઓ થાય છે. આ ભગવાનનું ઊતિ-લીલાનું રૂપ છે, એ સ્પષ્ટ[4] છે.

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે નામસૃષ્ટિની લીલા કહી, હવે આ શ્લોકમાં વિશેષ રીતે (એટલે લંબાણથી, તેના ખાસ ગુણોથી) કહે છેઃ–

नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये ॥
प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

પ્રમાણમૂલ, કવિ, શાસ્ત્રના કારણ, પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, નિવૃત્તિ કરાવનાર, અને નિગમરૂપ (આપને) વારંવાર નમસ્કાર (કરીએ છીએ). ૪૪.

વેદો વિગેરે પ્રમાણ છે. તેઓનું જે પ્રમાણપણું અથવા માનનીયપણું[5] છે, તે તેમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી, અને ભગવાને તેમનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી છે. જો એમ ન હોત[6] (જો વેદો વિગેરેમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું ન હોત, અને વેદો વિગેરેનું ભગવાને પ્રતિપાદન કર્યું ન હોત) તો (તેઓનું) તેવું[7] પ્રમાણપણું ન હોત. તેઓ નિત્ય હોત છતાં ભગવાનનો તેમને સંબંધ ન હોત તો તે અપ્રમાણ જ[8] હોત. નિત્યપણું પણ ન હોત. તેથી **પ્રમાણમૂલ**[9] થએલા આપ જ છો.

૧. માયાવાદ વિગેરે, આ જેમ તેમ કરીને વેદમાં રહેલ હોવાથી સિદ્ધાંતનો **આભાસ** છે. (**લે**)

૨. **સિદ્ધાંતરૂપ પાખંડ** એટલે વેદ બહારના સિદ્ધાંત. (**લે**)

૩. જેઓ પાખંડથી ભગવાનને બીજા પ્રકારના જણાવે છે તેવાઓ પ્રતિ પાખંડથી ભગવાન તેવા પ્રકારે પ્રકટ થાય છે. (**પ્ર**)

૪. **ઊતિ**–કર્મની વાસના, આ વાસનાથી જ જુદા જુદા વાદો થાય છે, (જુદા જુદા માણસોને સ્ફુરે છે.) તેથી ભગવાનને 'જુદા જુદા વાદના અનુરોધવાળા' કહ્યા, તે **ભગવાનનું ઊતિલીલાનું રૂપ થયું એ સ્પષ્ટ** છે. (**પ્ર**)

૫. બીજાસ્કંધમાં કહેલા પ્રમાણના લક્ષણ પ્રમાણે **માનનીયપણું** એટલે અબાધિતપણું (કોઈથી ખોટા ન પડાય તેવાપણું) એટલે નિત્યપણું. (**લે**)

૬. **જો** વેદોમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરેલું **ન હોત તો** "સર્વે વેદો જેના પદનું ધ્યાન કરે છે" એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય, અને **જો** ભગવાને વેદોનું પ્રતિપાદન કરેલું ન હોય તો ભગવાન 'એક અને અદ્વિતીય' હતા, એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. તેથી વેદો પ્રમાણ ન ગણાત. (**પ્ર**)

૭. **તેવું** એટલે નિત્યપણારૂપ. (**લે**)

૮. **અપ્રમાણ જ** હોત એટલે સામાન્યરીતે પ્રમા (ખરું જ્ઞાન) કરનાર ન હોત. (**લે**)

૯. **પ્રમાણમૂલ** એટલે (૧) પ્રમાણનું મૂલ. આવી રીતે સમાસ છોડતાં વેદો ભગવાને પ્રતિપાદન

વળી આપ **'કવિ'** એટલે તે પ્રમાણોના રસના જાણનાર છો. આથી[1] ભગવાનને (૧) શબ્દના વક્તા, (૨) શબ્દના રસને જાણનાર અને (૩) શબ્દરૂપ કહેલા છે.

વળી આપ શબ્દના ઉપાદાન કારણરૂપ છો, એમ **"શાસ્ત્રના કારણ"** શબ્દથી કહેલ છે. **શાસ્ત્ર** એટલે વેદની, યોનિ એટલે **કારણ**. એ રીતે નિદાન(કારણ)રૂપ કહી, **'પ્રવૃત્તિ કરાવનાર'** અને **'નિવૃત્તિ કરાવનાર'** શબ્દોથી અવાંતર(મધ્યનું)રૂપ કહે છે; કારણ કે વેદ બે (કાર્ય) કરાવે છે; (૧) પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને (૨) નિવૃત્તિ કરાવે છે. કોઈ કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે (કરતાં અટકાવે છે), અને કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. (વળી આપ **'નિગમરૂપ'** છો) **નિગમ** આજ્ઞારૂપ છે. આવી રીતે આપ આજ્ઞારૂપ અથવા વેદરૂપ છો, આથી[2] સદ્ધર્મો કહેલા છે.

એવી રીતે વૈદિક[3]પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ કહી, તે વૈદિકરૂપ આવિર્ભાવ(પ્રકટ)પામેલ નથી, તેથી તંત્રપ્રકારવાળા આવિર્ભાવ પામેલ ભગવાન અને ચતુર્મૂર્તિનું નિરૂપણ કરે છેઃ–

नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च ॥
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ ४५ ॥

શ્રીકૃષ્ણને, રામને, વસુદેવના સુતને નમસ્કાર (કરીએ છીએ). પ્રદ્યુમ્નને, અનિરુદ્ધને અને વૈષ્ણવોના પતિ (એવા આપને) નમસ્કાર (કરીએ છીએ). ૪૫.

'શ્રીકૃષ્ણ' એટલે સદાનંદ. એ શબ્દથી ભગવાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે અવાંતર રૂપો કહે છે. પછી (૧) **'રામને'** એટલે સંકર્ષણને. (૨)**'વસુદેવના સુતને'** એટલે વાસુદેવને. અહીં (મૂલમાં) **'च' 'અને'**[4] શબ્દ છે, તેથી આ રૂપ પ્રદ્યુમ્નરૂપ પણ છે એમ કહેલું છે, કારણ કે 'વસુદેવ' શબ્દના શુદ્ધ સત્ત્વ અને વસુદેવ, એવા બે અર્થ થાય છે. (૩) **પ્રદ્યુમ્નને** અને (૪) **અનિરુદ્ધને,** એમ ચારમૂર્તિવાળા ભગવાન કહેલા છે.સદાનંદ ભગવાને જે માટે ચાર મૂર્તિરૂપે અવતાર લીધો તે **'વૈષ્ણવોના પતિને નમસ્કાર'** શબ્દથી કહેલું છે. શુદ્ધ સત્ત્વના (અને) પરમ વૈષ્ણવોના (ભગવાન) પતિ[5] છે. કારણ કે

કરેલા છે એમ અર્થ થાય છે. (૨) 'પ્રમાણ જેનું મૂલ છે' એ રીતે સમાસ છોડતાં વેદોમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેવો અર્થ થાય છે, કારણ કે પ્રમાણથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે એવો અર્થ થયો. (૩) પ્રમાણભૂત અને મૂલભૂત ભગવાન છે. ભગવાન પ્રમાણ છે અને મૂલ છે, એવો અર્થ લેતાં વેદો ભગવદ્રૂપ છે એમ જણાય છે. **(લે)**

૧. **આથી** એટલે પ્રમાણમૂલ અને કવિ, એ બે પદોથી ઉપર ત્રીજી રીતે **'प्रमाणं च तत् मूलं च'** એમ કર્મધારય સમાસ લેતાં, 'મૂલ' શબ્દથી શબ્દના વક્તા થાય છે, 'પ્રમાણ' શબ્દથી શબ્દરૂપ થાય છે, અને 'કવિ' શબ્દથી શબ્દના રસના જાણનાર થાય છે.

૨. 'પ્રવૃત્તિ કરાવનાર' અને 'નિવૃત્તિ કરાવનાર' કહ્યા. **આ(શબ્દો)થી** મન્વન્તરરૂપ સદ્ધર્મો (સારા પુરુષના ધર્મો) કહેલા છે; તેથી આ મન્વન્તરલીલાનું રૂપ થયું.

૩. **વૈદિક** એટલે વેદમાં કહેલા પ્રકારવાળા.**(લે)** ૪. પ્રદ્યુમ્ન પણ આ(વાસુદેવ) જ છે. સંકર્ષણ પેઠે તે જુદું રૂપ નથી, એમ **'च' 'અને'** શબ્દથી સૂચવેલું છે એવો અર્થ છે.**(લે)**

૫. 'સાત્વત' શબ્દના બે અર્થો છે. (૧)જ્ઞાન. 'ભક્તિથી મને જાણે છે' આ સ્થળે કહેલું જ્ઞાન ભક્તિનું ફલ છે. (૨)વૈષ્ણવો. 'સાત્વત' પદના એ પ્રમાણે બે અર્થો ધ્યાનમાં લઈ આ કહેલું છે. **(લે)**

તે ભક્તિના ફલરૂપ છે, અને ભક્તિના પ્રવર્તક (પ્રવૃત્તિ કરાવનાર) છે; તેથી આનાથી ઈશાનુકથા એટલે વિષ્ણુની ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે.

એવી રીતે તંત્રોમાં કહેલા ન્યાયથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરી, આ શ્લોકમાં સાંખ્ય, યોગ વિગેરે શાસ્ત્રોથી સ્માર્તોએ જે ભગવાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે નિર્ણયથી[1] તે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છેઃ-

नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च ॥
गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ॥ ४६ ॥

ગુણોને પ્રકાશનારને, ગુણોથી પોતાને ઢાંકી દેનારને, ગુણોની વૃત્તિઓથી જણાનારને, ગુણોના દ્રષ્ટાને અને પોતાથી જ જ્ઞાનવાળા (આપ)ને (અમે) નમસ્કાર (કરીએ છીએ). ૪૬.

'ભગવાન સગુણ છે' એમ કહેવામાં આવે છે, તેનો અર્થ એ છે કે ભગવાન **ગુણોનો સારી રીતે પ્રકાશ કરે છે,** ગુણોનો પ્રકાશ કરવા જ ભગવાન તેઓને પોતાની પાસે રાખે છે. પછી તેઓનો પ્રકાશ કરતાં, તેઓનું માહાત્મ્ય જણાવવા માટે ભગવાન **ગુણોથી પોતાને ઢાંકી દે છે;** કારણ કે ભગવાને ગુણોથી પોતાને ઢાંકી દીધેલા છે, એટલે ગુણોને પોતાનું તેજ આપી પોતે તિરોહિત થએલા છે, એવો અર્થ છે. પછી કૌતુક (આશ્ચર્ય થાય તે)માટે ચાક્ષુષ (ચક્ષુથી થતું) જ્ઞાન વિગેરે જે ગુણોની વૃત્તિઓ છે તેમનાથી ભગવાન જણાય છે,[2] તેથી ભગવાન **'ગુણોની વૃત્તિઓથી જણાનાર'** છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણના ભાવો કહેલા છે. (દરેક વિશેષણથી અનુક્રમે કહેલા છે.)

'ભગવાન એવું (ગુણોને પ્રકાશે, પોતે તેમનાથી ઢંકાય અને તેમની વૃત્તિઓથી પાછા જણાય એવું) પણ કેમ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'ગુણોના દ્રષ્ટા'** છે. ભગવાન ગુણોને જોઈને તેમના ઉપર એવી રીતે ઉપકાર[3] કરે છે એવો અર્થ છે. તેઓ (ગુણો) ભગવાનને કોઈ અપકાર કરી શકતા નથી, એમ **'પોતાથી જ જ્ઞાનવાળા'** શબ્દથી કહેલું છે. 'પોતાથી જ જ્ઞાન છે જેમનું' એવા ભગવાન છે. તેમનું જ્ઞાન કોઈ ઉત્પન્ન કરતું નથી, અને તેમના જ્ઞાનનો કોઈ નાશ પણ કરી શકતું નથી; તેથી સત્, ચિત્ અને આનંદ જેઓના ધર્મો છે તેવા ગુણોના રૂપથી[4] ભગવાન પોતે જ આવિર્ભાવ પામે છે અને તેઓના ઉપર ઉપકાર કરવા પોતે સગુણ કહેવાય છે એવો અર્થ છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું સગુણરૂપ કહી, આ શ્લોકમાં ભગવાનનું જ્ઞેય રૂપ* કહે છેઃ-

अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये ॥
हृषीकेश नमस्तेस्तु मुनये मौनशीलिने ॥ ४७ ॥

અવ્યાકૃત (જણાય નહિ તેવા) વિહારવાળા, સર્વ વ્યાકૃતો(કાર્યો)ની

---

૧. સાંખ્ય, યોગ વિગેરેમાં ભગવાનને સગુણ વર્ણવેલા હોવાથી તે સગુણ કેવી રીતે થાય છે તે નિર્ણયથી. (પ્ર)   ૨. 'ગુણપ્રકાશથી આપનું અનુમાન થાય છે' ૧૦-૨-૩૫માં જણાવ્યા પ્રમાણે અનુમાનથી તેમનાથી આપ જણાઓ છો. (લે)   ૩. તેથી 'ગુણો ઉપર ઉપકાર કરનાર હોવાથી ભગવાન સગુણ છે, પણ ગુણોથી ઢંકાએલા હોવાથી સગુણ નથી' એવો નિર્ણય થાય છે. (પ્ર)   * જાણવા યોગ્યરૂપ.
૪. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોરૂપથી. આ બીજાસ્કંધનાં સુબોધિનીમાં જણાવેલું છે. (પ્ર)

જેમાંથી સિદ્ધિ છે તેવા, હે હૃષીકેશ! મુનિ અને મૌનસ્વભાવવાળા આપને (અમારા) નમસ્કાર હો. ૪૭.

(ભગવાન અવ્યાકૃત વિહારવાળા છે.) **અવ્યાકૃત** એટલે (જણાય નહિ તેવા) પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપમાં **જેમનો વિહાર છે તેવા**, અથવા **અવ્યાકૃત** એટલે કોઈથી પણ જણાએલ નથી એવો જેમનો વિહાર[1] છે તેવા, અથવા અવ્યાકૃત[2] રહે તે માટે જેમનો વિહાર છે તેવા ભગવાન છે. ભગવાન કપટથી એવો મનુષ્યભાવ રાખે છે, કે કોઈ તેમને જાણી શકે નહિ એવો અર્થ છે. તે[3] અવ્યાકૃત (જણાયાવિનાનું) રહે છે, તેનું પ્રમાણ **'સર્વ વ્યાકૃતોની જેમાંથી સિદ્ધિ છે તેવા'** શબ્દોથી કહે છે. તત્ત્વો, બ્રહ્માંડો અને તેમની અંદરના પદાર્થો જે વ્યાકૃત (જણાએલા, વિકારવાળા) છે, તેમની સિદ્ધિ એટલે ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન જેમાંથી થાય છે તેવા ભગવાન છે; કારણ કે 'ભૂતોનું આદિ (મૂલ) અવ્યક્ત છે, મધ્યમાં તે વ્યક્ત (સ્પષ્ટ) થાય છે, અને અવ્યક્તમાં તેમનો લય થાય છે' એવું (ગીતા.૨.૨૮) વાક્ય છે. જો તેમ ન હોત (એટલે ભગવાનનું આ રૂપ અવ્યાકૃત ન હોત પણ વ્યાકૃત હોત) તો (તેમાંથી) વ્યાકૃતોની ઉત્પત્તિ ન થાત, કારણ કે પોતાની પહેલાંની સ્થિતિથી કાર્યનું જુદા હોવાપણું[4] આવશ્યક છે.

એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિપક્ષનું નિરૂપણ કરી, હવે જ્ઞપ્તિ(જ્ઞાન)પક્ષનું નિરૂપણ (ઉત્તરાર્ધમાં) કરે છે. **હે હૃષીકેશ, આપને નમસ્કાર હો. હૃષીક** એટલે ઇંદ્રિયો, તેમના **ઈશ** એટલે પ્રેરક (પ્રવૃત્તિ કરાવનાર); (આપ હૃષીકેશ એટલે ઇંદ્રિયોના પ્રેરક છો). એમ જણાવવા[5] અહીં ભગવાન પોતાની ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરાવી રહેલા છે, તેથી તેમને સાક્ષાત્[6] નમસ્કાર કરે છે; અથવા તેવી (પોતાની ઇંદ્રિયો ભગવાનને નમસ્કાર કરવાયોગ્ય થાય અને ભગવાન તેમને તેવી પ્રેરણા કરે તેવી) અવસ્થા માટે પ્રાર્થના કરે છે.

'ત્યારે[7] અવ્યાકૃતરૂપનું જ્ઞાન કેમ થાય[8]?' એવી આકાંક્ષા થાય, તેથી કહે છે

---

૧. **વિહાર** એટલે પુરુષરૂપે અવતાર, કારણ કે તે જ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. **(લે)**

૨. તે સ્વરૂપ **અવ્યાકૃત** (જણાયાવિનાનું) રહે તે માટે. **(લે)**

૩. **તે** એટલે પ્રકૃતિપુરુષરૂપ, વિહાર અને સ્વરૂપ. **(લે)**

૪. જો પ્રકૃતિપુરુષરૂપ વ્યાકૃત હોત તો તેમાંથી તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ ન થાત, પુરુષનો વિહાર વ્યાકૃત હોત તો તેમાંથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ ન થાત અને સ્વરૂપ વ્યાકૃત હોત તો તેમાંથી દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ વિગેરેની ઉત્પત્તિ ન થાત; પણ તે સર્વનો મોક્ષ જ થાત. પહેલાંની અવસ્થાથી કાર્યમાં **ભિન્નપણું હોવું જ** જોઈએ. (કાર્યની પહેલાં જે અવસ્થા હતી તેની તે જ હોય તો કાર્ય **થયું જ** કેમ ગણાય? પહેલાં રૂ હતું, જો તે તેવું ને તેવું જ રહે તો તેમાંથી કાર્ય 'સૂતર' ક્યાંથી થાય? તેની **અવસ્થા** ફરે ત્યારે જ કાર્ય થાય.) એ નિયમ સર્વત્ર કારણ છે. એવી રીતે વ્યાકૃતોની ઉત્પત્તિ **અવ્યાકૃતમાંથી જ** થાય છે, એમ કારણ કહે છે. **(લે)**

૫. અવ્યાકૃતરૂપ જ પોતાની ઇચ્છાથી **જણાવવા. (લે)** કાર્ય તેના કારણથી જુદું હોય છે તેમ **જણાવવા. (પ્ર)**

૬. **સાક્ષાત્** એ મૂળમાં **'તે'** 'આપને' શબ્દ છે તેનો **અર્થ છે. (લે)**

૭. વ્યાકૃતરૂપ જણાવવા ભગવાન હૃષીકેશ છે **ત્યારે. (લે)**

૮. **અવ્યાકૃતરૂપનું જ્ઞાન** ઇંદ્રિયોના પતિ તેમને પ્રેરણા કરી કરાવતા નથી, તો પછી **અવ્યાકૃતરૂપ હોય** તેવું સંભવતું જ નથી; તેવા રૂપનું **અસ્તિત્વ જ નથી** એમ માનવું જોઈએ. **(લે)**

કે આપ **'મુનિ'** છો. તેવું જ્ઞાન થવાનું કારણ મનન જ છે, અને[1] મુનિઓને તેવું જ્ઞાન થાય છે. ભગવાન મુનિરૂપ[2] છે. વળી **'મૌનસ્વભાવવાળા'** શબ્દથી અવ્યાકૃત ભગવાનનું જ્ઞાન થવાનું બીજું કારણ પણ કહે છે. 'મૌન જ જેમનું શીલ એટલે સહજ સ્વભાવ છે તેવા' ભગવાન છે, વળી 'વાણી બંધ થાય ત્યારે કયું તેજ હોય છે?' એ પ્રશ્ન પૂછાતાં, 'અહીં આ પુરુષ સ્વયંજ્યોતિ છે' 'વાણી બંધ થતાં તેની પ્રાપ્તિ કરી' એવાં વાક્ય છે. તેથી ભગવાનનું જ એ એક જ[3] અવ્યાકૃતરૂપ છે કે જેની[4] સાથે 'જેણે વિચારેલું નથી તેણે વિચારેલું છે' વિગેરે વાક્યોનો સંબંધ છે.

વળી ભગવાન શાસ્ત્રાર્થરૂપ[5] છે. આ ભગવાનના શાસ્ત્રાર્થરૂપનો પંડિતો વ્યવહાર (માં ઉપયોગ) કરે છે, તે રૂપ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः ॥
अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्ट्रे तस्य हेतवे ॥४८॥

મોટા અને નાનાની ગતિ જાણનાર, સર્વના અધ્યક્ષ આપને નમસ્કાર (કરીએ છીએ). વિશ્વથી જુદા અને વિશ્વરૂપ, તેના દ્રષ્ટા (અને) તેના કારણરૂપ (આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ). ૪૮.

ભગવાન **'મોટા અને નાનાની ગતિ જાણનાર'** છે. **મોટા** બ્રહ્મા વિગેરે (દેવો) છે, **નાના** આપણે વિગેરે છીએ. તે બધાયની **ગતિ** એટલે વ્યવસ્થા ભગવાન જાણે છે. તેથી (તે 'મોટા અને નાનાની ગતિ જાણનાર' છે.) શાસ્ત્રથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે આવું[6] હોય છે. (તેથી આ ભગવાનનું શાસ્ત્રાર્થરૂપ કહેલું છે.) એ પ્રમાણે બહારનું[7] જ્ઞાન કહી, હવે **'સર્વના અધ્યક્ષ'** શબ્દથી અંતર્જ્ઞાન[8] કહે છે. (ભગવાન) સર્વના **અધ્યક્ષ** એટલે સાક્ષી છે; તેથી[9] **'આપને'** શબ્દથી પ્રત્યક્ષ થતા એવા ભગવાનને **નમસ્કાર** કરે છે.

---

૧. **'અને'** શબ્દ 'કારણ કે'ના અર્થમાં અહીં યોજાએલો છે. (લે)

૨. ભગવાન **મુનિરૂપ** થઈ પોતાને જુએ છે. તેથી અવ્યાકૃતપણાની ક્ષતિ થતી નથી અને અવ્યાકૃતરૂપનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. (લે)

૩. સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વને જણાવનાર, જાણી ન શકાય તેવું ભગવાનનું અક્ષરરૂપ એક જ છે. (લે)

૪. **જેની** સાથે એટલે અક્ષર સાથે. પુરુષોત્તમ સાથે આ વાક્યોનો સંબંધ નથી, કારણ કે પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન "ભક્તિથી મને જાણે છે" વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે થાય છે જ.

૫. **શાસ્ત્રાર્થરૂપ**–શાસ્ત્રોમાં જેમના રૂપનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેવા. પહેલાં ભગવાનનું **'અજ્ઞેય'** 'જાણી ન શકાય તેવું' રૂપ કહ્યું. શાસ્ત્રોથી જે ભગવાનના રૂપનું જ્ઞાન થાય છે તે રૂપ અહીં કહે છે. (લે)

૬. **આવું** એટલે શાસ્ત્રથી ભગવાનના જે રૂપનું જ્ઞાન થાય છે તે રૂપ 'મોટા અને નાનાની ગતિ જાણનાર' અને 'સર્વનું અધ્યક્ષ' એટલે સર્વને પ્રેરણા કરનારું છે; એટલે 'ભગવાન મોટા અને નાનાની ગતિ જાણનાર અને સર્વના અંતર્યામી છે', એવું જ્ઞાન શાસ્ત્ર કરાવે છે. (લે)

૭. **બહારનું** એટલે વિશ્વની બહાર રહેલ ભગવાનના રૂપનું. આ રૂપ 'મારા ભયથી આ વાયુ વાય છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે મોટા અને નાનાને મર્યાદામાં રાખનારું છે. (લે)

૮. **અંતર્જ્ઞાન**–ભગવાનના વિશ્વમાં રહેલ રૂપનું જ્ઞાન. આ રૂપ સર્વનું **અધ્યક્ષ**–સર્વનું પ્રેરક છે. (લે)

૯. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બહિર્જ્ઞાન અને અંતર્જ્ઞાનના વિષય છે **તેથી**. (વિશ્વની બહારનું જાણી ન શકાય તેવું તેમનું સ્વરૂપ છે, અને વિશ્વની અંદર સર્વને પ્રેરણા કરનારું તેમનું સ્વરૂપ છે **તેથી**). (લે)

હવે ઉત્તરાર્ધશ્લોકથી શાસ્ત્રો જે ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે તે સ્વરૂપ કહે છે. આપ **'અવિશ્વ'** એટલે **'વિશ્વથી જુદા'**, અથવા 'વિશ્વની બહારના' છો, વળી **'વિશ્વ'** એટલે **'વિશ્વરૂપ'** પણ છો. વિશ્વની બહારના છો અને વળી વિશ્વરૂપ પણ છો. વિશ્વરૂપ જ હોવા છતાં વિશ્વની બહારના પણ છો. જેમ વૃક્ષ શાખારૂપ રહેવા છતાં પણ ફલરૂપ પણ હોય છે, (તેમ આપ વિશ્વરૂપ હોવા છતાં પણ વિશ્વની બહારના છો, અને વિશ્વરૂપની બહારના હોવા છતાં વિશ્વરૂપ પણ છો). મૂલમાં **'च' 'અને'** છે, તેથી એ બંને રૂપ બંને સ્થલે (વિશ્વમાં અને વિશ્વની બહાર) છે. આમ હોવાથી કેટલાક 'ભગવાન વિશ્વરૂપ' છે એમ કહે છે, કેટલાક ભગવાન 'વિશ્વની બહાર' છે એમ કહે છે, કેટલાક 'ભગવાન વિશ્વની બહાર છે અને વિશ્વરૂપ પણ છે' એમ કહે છે, અને કેટલાક એકદેશી[1] હોય છે.

વળી ભગવાન **'તેના દ્રષ્ટા'** છે. તે રૂપના (વિશ્વની બહારના રૂપના) દ્રષ્ટા આપ જ છો. આ શબ્દથી 'ભગવાન વિશ્વની બહાર છે' એ રૂપનું પ્રમાણ કહેલું છે. **'તેના કારણરૂપ'** શબ્દથી ભગવાન વિશ્વરૂપ છે તેનું પણ પ્રમાણ કહે છે. **તેના** એટલે વિશ્વના **કારણરૂપ** પણ આપ છો. કાર્ય કારણાત્મક જ છે, એ (તેનું)[2] પ્રમાણપણું છે. આથી (છેલ્લા ત્રણ એટલે ૪૬થી ૪૮ શ્લોકોથી) જ અનુક્રમે નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય કહેલાં છે.[3] (નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રયલીલાઓનાં સ્વરૂપો કહેલાં છે).

એ રીતે સર્વસ્વરૂપને નમન કરી, તેમની પાસે પ્રાર્થના કરવા માટે, આ સર્પનો (જણાય છે) તેવો અપરાધ નથી એમ પ્રથમ કહેવા, તેનો અપરાધ નથી એ યોગ્ય છે એમ દર્શાવવા, આપ જ સર્વના સ્વભાવોને જાગ્રત કરનાર છો એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ—

त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान् प्रभो गुणैरनीहोकृत कालशक्तिधृक् ॥
तत्तत्स्वभावान् प्रतिबोधयन् सतः समीक्षयामोघविहार ईहसे ॥४९॥

---

૧. વિશ્વની બહારનું રૂપ અને વિશ્વની અંદરનું રૂપ બંને જુદાં છે, એવા મતવાળા આ **એકદેશીનો** મત બ્રહ્મસૂત્ર ૩–૨–૧૨માં જણાવી, તેનું ત્યાં ખંડન કરેલું છે. (લે)

૨. ભગવાન વિશ્વના કારણરૂપ છે **તેનું**. (લે)

૩. "શ્લોક ૪૬માં ભગવાનને ગુણોનો પ્રકાશ કરનાર કહ્યા તેથી ભલે તે ગુણો ઉપર ઉપકાર કરનાર હોય, શ્લોક ૪૭માં તેમને અવ્યાકૃત વિહારવાળા કહ્યા તેથી તે ભલે અવતાર (કપટથી માનુષભાવ ધારણ કરી) લેતા હોય, આ શ્લોકમાં તેમને મોટા અને નાનાની ગતિ જાણનાર કહ્યા તેથી તે ભલે સર્વના અંતર્યામી હોય, પણ તેમાં અનુક્રમે નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રયની લીલા જણાતી નથી. તેથી ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલાથી થતાં દશ પ્રકારનાં સ્વરૂપને નાગપત્નીઓ નમસ્કાર કરે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?" એવી શંકા થાય, તેથી અહીં કહે છે કે આ શ્લોકોમાં અનુક્રમે **નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રયની** લીલા **કહેલી** છે. શ્લોક ૪૬માં ભગવાન ગુણો ઉપર એટલે સગુણ (ગુણવાળા) જીવો ઉપર ઉપકાર કરે છે એમ કહ્યું, તેથી તેઓનો **નિરોધ** કહેલો છે. શ્લોક ૪૭માં ભગવાન અવ્યાકૃત વિહારવાળા છે એટલે તેવા વિહારથી (જીવોની) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનાર છે એમ કહ્યું, એટલે **મુક્તિલીલા** થઈ (કારણ કે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવી એ **મુક્તિનું** લક્ષણ છે). આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધથી ભગવાનને જ્ઞાનના આધાર કહેલા છે અને ઉત્તરાર્ધથી તેમને ક્રિયાના આધાર કહેલા છે; તેથી તે **'આશ્રય'** છે એમ કહ્યું એટલે આશ્રયલીલા કહી. એ રીતે આ ત્રણ શ્લોકમાં **અનુક્રમે નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય કહેલાં** છે. તેથી ભગવાનની દશ લીલાઓથી થતાં દશ સ્વરૂપોને નાગપત્નીઓ નમન **કરે છે, એમ સ્હેલાઈથી સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)**

હે પ્રભો! કાલશક્તિ ધારણ કરનાર આપે ચેષ્ટારહિત (રહીને) ગુણોથી આ (જગત્)નાં જન્મ, સ્થિતિ અને લય કરેલાં છે. જેમનો વિહાર મિથ્યા નથી તેવા આપ જુદી જુદી (વસ્તુઓના) સ્વભાવોને જાગ્રત કરતાં સારાની સંભાળથી (સંભાળ લેતાં) લીલા કરો છો. ૪૯.

આપે જ **'ગુણોથી આ જગત્નાં જન્મ, સ્થિતિ અને લય કરેલાં છે.'** આપે પોતે 'અનીહ' એટલે **ચેષ્ટાવિનાના જ રહીને** એ પ્રમાણે જગત્નાં જન્મ વિગેરે કરેલાં છે. **'કાલશક્તિ ધારણ કરનાર'** શબ્દથી ચેષ્ટારહિત ભગવાને કયા સાધનથી તે કર્યાં એ જણાવે છે. આપ કાલશક્તિ ધારણ કરનારા છો—જ્યારે ભગવાન કાલશક્તિનું અધિષ્ઠાન કરે છે એટલે જ્યારે ભગવાન કાલશક્તિને ધારણ કરે છે ત્યારે જેમ સિંહાસનમાં રહેલી પુતળી વાયુનો ક્ષોભ કરે તેમ તે કાલશક્તિ ગુણોનો ક્ષોભ કરે છે, અને ગુણોનો ક્ષોભ થાય ત્યારે સર્વ કાર્યો થાય છે. ગુણો સર્વ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે, કાલ નિમિત્ત કારણ છે અને સ્વભાવ નિયામક (નિયમમાં રાખનાર) છે. આ હકીકત **'જુદી જુદી વસ્તુઓના સ્વભાવોને જાગ્રત કરતાં'** શબ્દોથી કહે છે. જુદી જુદી વસ્તુઓના સ્વભાવો જુદાં જુદાં કાર્યોના નિયામક છે અને તે સ્વભાવોને કાલ જ અથવા સ્વભાવની અંદર રહેલું સ્વરૂપ[1]જ જાગ્રત કરે છે. આ પ્રમાણે કરતાં **'સારાની[2] સંભાળથી લીલા કરો છો'.** આપ બે કાર્યો કરો છો, (૧) આપ અવતાર લીધાવિના અક્ષર ઉપર આરોહણ કરો છો ત્યારે કાલશક્તિ, ગુણો અને સ્વભાવ (અક્ષરમાંથી) બહાર નીકળે છે અને તેમાંથી સર્વ જગત્ થાય છે; પણ તે અનેક પ્રકારનું હોય છે, (તેમાં સારું અને દુષ્ટ સર્વ હોય છે). એ જગત્ની અંદર પણ જે સારું છે તે સર્વ એટલે સન્માર્ગ અને સારા પુરુષો, એ સર્વેની સમીક્ષા રાખી એટલે પરિપાલન કરીને સારી રીતે સંભાળ રાખીને આપ લીલા કરો છો. તેથી (આપની આવી લીલાથી) તે સારા પુરુષોના સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે, અને જગત્નું રક્ષણ થાય છે, એટલે વારંવાર તે રચવું પડતું નથી, આનું કારણ **'જેમનો વિહાર મિથ્યા નથી'** એ શબ્દથી કહેલું છે. 'જેમનો વિહાર **'મોઘ' એટલે વ્યર્થ નથી'** એવા આપ છો; આથી બંનેનું (જુદી જુદી વસ્તુઓના સ્વભાવને જાગ્રત કરવાનું અને સારાની સંભાળ રાખવાનું) કારણ કહેલું છે.

આ સર્પનો સ્વભાવ દુષ્ટ હોવાનું, અને ભગવાને તેને શિક્ષા કરી તેનું કારણ કહી, હવે આ શ્લોકમાં કાર્ય[3] કહે છેઃ-

तस्यैव तेमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः ॥
शान्ताः प्रियास्ते ह्यधुनावितुः सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ॥५०॥

---

૧. સ્વભાવમાં રહેલું આધિદૈવિક ભગવાનનું રૂપ જ. (**प्र**).

૨. **'सतः'** એ સત્ શબ્દની બીજી વિભક્તિનું બહુવચન છે. (**प्र**) આનો સંબંધ **'समीक्षया'** શબ્દ સાથે હોવાથી, તેને બીજીના બહુવચનમાં લેવું કઠણ થઈ પડે છે. છઠ્ઠી વિભક્તિના એકવચનનું એ રૂપ હોય, એ સુબોધિનીમાંના **'सर्वस्यैव सतः'** શબ્દથી વધારે યોગ્ય લાગે છે.

૩. **કાર્ય** એટલે સર્પને શિક્ષા કરી તે કાર્ય. (**ले**)

ત્રણુલોકમાં શાંત, અશાંત અથવા મૂઢયોનિવાળાં આ (બધાં) શરીરો તેવાં આપનાં જ છે. સારા પુરુષોનું રક્ષણુ કરનાર અને ધર્મરક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી ચેષ્ટા કરતા રહેનાર, આપને હાલ શાંત (શરીરો) પ્રિય છે. ૫૦.

જ્યારે ભગવાન પોતાને માટે જ સર્વ (જગત્) કરે છે ત્યારે સર્વ શરીરો ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી ભગવાનનાં શરીરો હોય છે; તે ત્રણુ પ્રકારનાં હોય છે. (૧) **શાંત** એટલે સાત્ત્વિક, (૨) **અશાંત** એટલે વિક્ષિપ્ત (વીંખરાએલાં) રાજસ અને (૩) **મૂઢયોનિવાળાં** એટલે તામસ; **આ બધાં શરીરો આપનાં જ છે.** આવું બીજા[1] પ્રકારના સર્ગમાં બને છે;[2] કારણુ કે એ પ્રકારના સર્ગમાં જ ભગવાન દૈત્યાંશો (જેમનામાં દૈત્યોનો અંશ છે તેવા જીવો) ઉપર ઉપકાર કરે છે.

'મૂઢયોનિવાળાં (તામસ) શરીરો એવા (ભગવાનનાં) હોય એ સંભવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી '**તે**' '**આપનાં જ**' છે એમ કહે છે.

'એમ હોય (બધાં શરીરો ભગવાનનાં જ હોય) તો ભગવાનના અવતારની લીલા[3] કેવી રીતે સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેનો નિરાસ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કરે છે. **હાલ આપ સારાનું પાલન કરો છો અને ધર્મનું રક્ષણુ કરવાની ઇચ્છાથી રહો છો, તેથી (હાલ) આપને શાંત શરીરો પ્રિય છે.** હાલ **શાંત** એટલે સાત્ત્વિક શરીરો જ આપને પ્રિય છે, તે સિવાયનાં બંને પ્રકારનાં એટલે રાજસ અને મૂઢયોનિવાળાં શરીરો આપને હમણાં પ્રિય નથી; કારણુ કે તે (મૂઢયોનિવાળાં શરીરો) (બીજાનો) નાશ કરનારાં છે અને રાજસ શરીરો (બીજાને) ઉત્પન્ન કરનારાં છે. (બીજાને) ઉત્પન્ન કરનારાં શરીરો પણુ આપને ઇષ્ટ નથી, કારણુ કે તે (ભૂમિ ઉપરનો) ભાર વધારે છે અને નાશ કરનારાં શરીરો તો આપના વિરોધી છે, (તેથી આપને પ્રિય ન જ હોય.) આથી (ભગવાનના અવતારનાં) બંને[4] કાર્યો કહેલાં છે.

એમ હોવાં છતાં આ સર્પનો અપરાધ આપે સહન કરવો જોઈએ, એ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

अपराधः सकृद् भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः ॥

क्षन्तुमर्हसि शान्तात्मन् मूढस्य त्वामजानतः ॥५१॥

પાલન કરનારે પોતાની પ્રજાએ કરેલો અપરાધ એકવાર સહન કરવો જોઈએ, હે શાંત આત્માવાળા ! આપને નહિ જાણુનાર મૂઢને ક્ષમા કરવાયોગ્ય છો.

---

૧. **બીજા પ્રકારનો** સર્ગ એટલે આસુરસર્ગ. (**प्र**)

ભગવાન પોતાની ક્રીડા માટે જગત્ કરે છે તે પ્રકાર. (**ले**) 'જ્યારે ભગવાન પોતાને માટે જ જગત્ કરે છે ત્યારે' એ શ્રીસુબોધિનીના વાક્યને આ લેખકારે કરેલ અર્થ અનુસરે છે.

૨. મૂઢ યોનિવાળાં ભગવાનનાં વિરોધી હોવાથી ભગવાનનાં શરીરો કેમ હોઇ શકે ? એ શંકાનો ઉત્તર આપતાં, મૂલમાં '**उत**' '**અથવા**' પદ છે, તેનું તાત્પર્ય અહીં કહેલું છે. (**प्र**)

૩. દુષ્ટોના નિગ્રહરૂપ **અવતારની લીલા**. (**प्र**)

૪. દુષ્ટોનો નિગ્રહ અને સારાઓનું પાલન એ **બંને**. (**प्र**)

સારાઓની રક્ષા અને ધર્મનું પાલન કરવાની ઇચ્છા એ **બંને**. (**ले**)

જો કે હાલમાં આપની બીજા ઉપર પ્રીતિ છે, તોપણ અમો વિગેરેના પણ આપ જ પતિ છો. તેથી અવસરવિના કાર્ય કરીને (આણે) આપનો અપરાધ કરેલો છે, તે પણ આપે સહન કરવો જોઈએ;[1] કારણ કે તે આપની જ પ્રજાએ એટલે આપે જેનું પાલન કરવું જોઈએ તેણે જ અપરાધ કરેલો છે. જો એમ ન થાય (આપ અપરાધ સહન ન કરો) તો આપનું પાલકપણું ન રહે. કાર્યનો નિર્વાહ થાય તે માટે, અને તે (તેને) જણાવવા[2] માટે, **પોતાની પ્રજાએ કરેલો અપરાધ એકવાર તો સહન કરવો જોઈએ**. ફરી જો તે અપરાધ કરે તો તેણે તે જાણીને કરેલો હોવાથી તેને મારવો એ જ યોગ્ય છે, કારણ કે (ફરી અપરાધ કરવાથી) તે વિરોધી છે (એમ નિશ્ચય થાય છે). તેથી[3] જ આપ ક્ષમા કરવાયોગ્ય છો. '**હે શાન્ત આત્માવાળા**' શબ્દથી ક્ષમા કરવાનું બીજું કારણ[4] પણ કહે છે. 'જેનો આત્મા શાંત છે' તેવા આપ છો; તેથી આપ સત્ત્વનું ધામ હોવાથી, આપને ક્ષોભ થતો નહિ હોવાથી, અને તેને આપે દંડ કર્યો તેથી કાર્ય[5] સિદ્ધ થએલું હોવાથી, હવે ભવિષ્યમાં તેનાથી કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ (વિઘ્ન) નહિ થાય; તેથી (તેનો અપરાધ આપે) સહન કરવો જોઈએ.

'આ અપરાધ તેણે અજ્ઞાનથી કર્યો છે, એમ કેમ જાણવું? જાણીને કર્યો હોય તો તો એકવાર પણ સહન ન કરવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આ **'મૂઢ'** છે. સ્વભાવથી જ આ સર્પની યોનિવાળો તામસ છે, તેથી મૂઢ હોવાથી **આપને જાણતો નથી**. (તેથી) અજ્ઞાનથી કરેલું નહિ કર્યા બરાબર છે, (તેથી આપ ક્ષમા કરો.)

ક્ષમા કરવામાં જે કરવું જોઈએ તે **'કૃપા કરો'** વિગેરેથી કહે છે:–

अनुगृह्णीष्व भगवन् प्राणांस्त्यजति पन्नगः ॥
स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयताम् ॥५२॥

હે ભગવન્! કૃપા કરો. સર્પ પ્રાણ તજેછે. સાધુઓએ શોક કરવાયોગ્ય અમો સ્ત્રીઓના પતિરૂપ પ્રાણ (અમને) આપો. ૫૨.

(આપે) કૃપા કરવી જોઈએ. 'કૃપા શા માટે કરવી જોઈએ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'હે ભગવન્!'** (આપ ભગવાન છો તેથી) કૃપા કરવામાં આપનો ગુણ જ કારણભૂત છે, આ સર્પનો તો કોઈ એવો ગુણ નથી કે જેથી આપ તેના ઉપર **કૃપા કરો.**

'એમ હોય (મારા ગુણને લીધે મારે કૃપા કરવાની હોય) તો બધાના ઉપર કૃપા

૧. આપ હમણાં સાત્ત્વિકોનું પાલન કરો છો, એટલે તેઓના ઉપર આપની કૃપા છે; અને રાજસ તથા તામસ ઉપર આપની કૃપા હમણાં નથી. તેથી રાજસ અને તામસોએ પોતાનું કાર્ય કરવાનો હાલ અવસર નથી, તેથી તેઓ હમણાં તેઓનું કાર્ય કરે તેથી આપનો અપરાધ થાય છે; તોપણ તેઓના પણ આપ જ પતિ છો, તેથી આપે તેમનો અપરાધ સહન કરવો જોઈએ એવો અર્થ છે.(टि)

૨. પોતાનો સ્વભાવ જણાવવા માટે (प्र)

૩. પાલન કરનારે પ્રજાનો અપરાધ સહન કરવો જોઈએ, તેથી આપ ક્ષમા કરવાયોગ્ય છો એવો અર્થ છે.

૪. 'અમે પ્રજા છીએ' એ પોતાની અંદર રહેલું પહેલું કારણ અને 'શાંતિ' એ ભગવાનમાં રહેલું બીજું કારણ. (લે)

૫. કાર્ય એટલે નિગ્રહ. (લે)

થાય (કરવી જોઈએ)' એવી શંકા થાય, તેથી '**(સર્પ) પ્રાણ તજે છે**' એ શબ્દોથી કૃપાનું નિમિત્ત કહે છે; આના ઉપર અત્યારે કૃપા કરવાનો સમય છે. જેમ આપની કૃપા થવામાં ભક્તિ વિગેરે કારણો છે તેમ સમય પણ કૃપા કરવાનું કારણ છે; તેથી જ ગ્રહણ વિગેરે સમયે સેવા ન કરનારને પણ દાન કરવામાં આવે છે. જેમ એ રીતે સમયને લીધે બીજા કારણવિના દાન દેવામાં આવે છે તેવી રીતે આપ કૃપા કરો એવો અર્થ છે. વળી આ **સર્પ છે.** તે માત્ર જીવ છે. તેની પામરતા પણ દયા કરવાનું કારણ છે.

'જયારે એ પામર છે તો પછી એને જીવવાનું શું પ્રયોજન છે?' એવી શંકા થાય, તેથી શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ કહે છે. **અમો સ્ત્રીઓ** છીએ અને **આ** અમારો **પતિરૂપ પ્રાણ છે, તેથી તે અમને આપો.** સ્ત્રીઓના પ્રાણની સર્વથા રક્ષા કરવી જોઈએ.

"'આ (સ્ત્રીઓ) વરુઓનાં હૃદયો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ દુષ્ટ પણ હોય છે, (તેથી તેમના પ્રાણની રક્ષા શા માટે કરવી?)" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે અમો સ્ત્રીઓ '**સાધુઓએ શોક કરવાયોગ્ય**' છીએ. સ્ત્રીઓ દુષ્ટ હોય છે એ સત્ય છે, પરંતુ એ યોનિનો જ દોષ છે, જીવનો દોષ નથી. તેથી જે જીવ સ્ત્રી થાય છે, તેનો સાધુઓ શોક કરે છે કે 'આ જીવ જયાં સદા ભય, પરાધીનપણું અને બંધન (મુક્તિનો અભાવ) હોય છે, એવા સ્ત્રીના શરીરમાં કેમ પડ્યો?' આપ તો સાધુઓનું પણ પાલન કરનાર છો, તેથી તેમને (સાધુઓને) શોક ન થાય તે માટે અમારા પ્રાણનું રક્ષણ કરો એવો ભાવ છે.

'સર્વને મુક્તિની અપેક્ષા હોય છે, તેથી પ્રાણરક્ષા કરતાં મુક્તિ જ શામાટે માગતાં નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી '**આપની દાસીઓને આજ્ઞા કરો**' વિગેરે કહે છેઃ-

विधेहि ते किंकरीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया ॥

यच्छ्रद्धयानुतिष्ठन् वै मुच्यते सर्वतो भयात् ॥५३॥

આપની દાસીઓને આજ્ઞા કરો; આપની આજ્ઞા પ્રમાણે (દાસીઓએ) વર્તવું જોઈએ; તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી વર્તનાર સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્ત થાય છે. ૫૩.

અમે આપને આત્મનિવેદન[1] કર્યું, તેથી અમે આપની દાસીઓ થયાં છીએ, તેથી અમારો દાસીઓનો સ્વધર્મ એ છે કે આપની આજ્ઞાનું પરિપાલન કરવું, કારણ કે આપની **દાસીઓએ 'આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તવું જ જોઈએ.'**

'એમ કરવાથી તમને શું લાભ?' એવો પ્રશ્ન ઉઠે, તેથી કહે છે કે આપે કહેલું હોય '**તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી વર્તનાર સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્ત થાય છે;**' મુક્તિ તો આપની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવાથી પણ થશે. એમને એમ (આપની આજ્ઞા માગી તે પ્રમાણે વર્ત્યાવિના મુક્તિ માગી લઈએ અને) મુક્તિ મળે, તો અમારું દાસીપણું અને આત્મનિવેદન વ્યર્થ થાય; અને અમને ભક્તિરસનો અનુભવ ન થાય. તેથી આ (અમારો પ્રાણ, અમારો પતિ) અમને આપો, (જેથી અમે જીવતાં રહી આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરી દાસ્ય અનુભવીએ,) એવી (અમારી) પ્રાર્થના છે.

પછી ભગવાને શું કર્યું, તે શ્રીશુકદેવજી ૫૪મા શ્લોકથી કહે છેઃ-

---

૧. આત્માનું નિવેદન એટલે દુઃખીપણું જણાવવું તે. (લે)

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ—

इत्थं स नागपत्नीभिर्भगवान् समभिष्टुतः ॥

मूर्छितं भग्नशिरसं विससर्जाङ्घ्रिकुट्टनैः ॥५४ ॥

આવી રીતે નાગપત્નીઓએ સારી રીતે સ્તુતિ કરેલા, તે ભગવાને મૂર્ચ્છા પામેલા અને ભાંગેલાં માથાંવાળા (સર્પને) ચરણના પ્રહારથી જ મોકલી દીધો. ૫૪.

આવી રીતે નાગપત્નીઓએ સારી રીતે સ્તુતિ કરેલા ભગવાને મૂર્ચ્છા પામેલા એટલે અંદરથી (અંતઃકરણમાં) ખિન્ન થએલા **અને ભાંગેલાં માથાંવાળા** એટલે બહારથી ખિન્ન થએલા(તે **સર્પ**)ને **ચરણના પ્રહારથી જ મોકલી દીધો.** ભગવાને પોતે જલમાં જલક્રીડા કરતાં કરતાં જ ચરણના પ્રહારથી જ તેને જ્યાં તેની સ્ત્રીઓ (નાગપત્નીઓ) હતી તે સ્થાને ફેંકી દીધો, એવો અર્થ છે.

પછી શું થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः कालीयः शनकैर्हरिम् ॥

कृच्छ्रात् समुच्छ्वसन् दीनः कृष्णं प्राह कृताञ्जलिः ॥५५॥

જેણે ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ પાછા મેળવેલા છે, તેવા કાલિયે કષ્ટથી શ્વાસ લેતાં દેવરૂપ થઈ બે હાથ જોડી હરિ શ્રીકૃષ્ણની ધીરેધીરે (નીચે પ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. ૫૫.

'ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ જેણે પાછા મેળવેલા છે' (તેવો સાપ થયો); તેને (બોલવાનું) બલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેણે) પ્રાણનું ગ્રહણ કર્યું. જેને મૂર્ચ્છા થઈ હોય તેને અર્ધ સંપત્તિ હોય છે,[1] (એટલે તેની ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ અડધા ગયા જેવા હોય છે,) તેથી (મૂર્ચ્છા વળતાં) તેને ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ ફરીથી પ્રાપ્ત થયા, તેથી તેણે તે 'પાછા મેળવ્યા' એમ કહેલું છે. **'કાલિય'** એ તેનું પ્રસિદ્ધ નામ, તેને હવે સારી બુદ્ધિ થઈ છે એમ જણાવે છે. **'ધીરેધીરે'** શબ્દથી ઝડપ[2] જણાવેલી છે. **'હરિ'** શબ્દથી તે હવે નિર્ભય છે અને હવે તેને જીવતા રહેવાની આશા છે એમ જણાવેલું છે. તેથી વાકયો (પોતાના મુખમાંથી) બહાર કાઢવા માટે **કષ્ટથી શ્વાસ લેતાં,** શાસ્ત્ર[3]પ્રમાણે **'દેવરૂપ'** ગ્રહણ કરી, **'બે હાથ જોડી'** તેણે ભગવાન **શ્રીકૃષ્ણની નીચે પ્રમાણે** સ્તુતિ કરી.

ભગવાન (પોતાની ઉપર) કૃપા કરે તે માટે આ શ્લોકમાં કાલિય પોતાનો અપરાધ ભગવાનને જણાવે છેઃ—

॥ कालिय उवाच ॥ કાલિય કહે છેઃ—

वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः ॥

स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः ॥ ५६ ॥

---

૧. **'मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्'** એ બ્રહ્મસૂત્ર. ૩–૨–૧૦. પ્રમાણે. (प्र)

૨. 'ધીરેધીરે' શબ્દથી ધીમાપણું જણાવાય છે. છતાં જો કાલિય એકાદ ઘડી પછી ભગવાનની સ્તુતિ કરે તો તેને અધિક બલ તેટલા સમયમાં પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી તે ધીરેધીરે સ્તુતિ ન કરે. આ સ્તુતિ તેણે ધીરેધીરે કરેલી છે એટલે તેને ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ પાછા મળ્યા કે તરત જ કરેલી છે, તેથી 'ધીરેધીરે' પદથી સ્તુતિ તરત જ કરવા માંડી છે અથવા સ્તુતિ કરવામાં ઝડપ કરી છે એમ જણાવેલ છે (प्र)

૩ **'શાસ્ત્રપ્રમાણે દેવરૂપ થઈ'** એ શબ્દો 'બે હાથ જોડી' શબ્દનું તાત્પર્ય દર્શાવે છે. (प्र)

અમે ઉત્પત્તિ સાથે જ ખલ, તામસ અને લાંબા સમયસુધી ક્રોધવાળા હોઈએ છીએ, હે નાથ! જેનાથી ખરાબ આગ્રહ થાય છે તેવો લોકોનો સ્વભાવ ત્યજી ન શકાય તેવો હોય છે. ૫૬.

અમે (સર્પો) સ્વભાવથી જ **ખલ** એટલે બીજાને ઉપદ્રવ કરનારા દુષ્ટ સ્વભાવવાળા છીએ, તે દોષ[1] **ઉત્પત્તિ સાથે જ** અમારામાં હોય છે; આ દોષ અમારી ઉત્પત્તિ સાથે જ અમારામાં હોય છે, આગંતુક (પાછલથી આવેલો) હોતો નથી; તેથી અમને શિક્ષા (સજા) કરવી તે વ્યર્થ છે. આ દોષ અમારામાંથી જાય તેવો નહિ હોવાથી અમને સર્વથા મારી નાખવા જોઈએ, (એમ આપ માનો) તો અમારી ઉત્પત્તિજ વ્યર્થ થાય.

'છતાં શિક્ષા(શિખામણ)થી કાંઈક ગુણ આવશે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે અમે **'તામસ'** છીએ, તામસોને જ્ઞાન હોતું નથી. જેને અનુસંધાન (પહેલાં શું થયું તેનું ભાન) રહેતું હોય તેને શિખામણ આપવાથી તેના ઉપર ઉપકાર થાય; પણ તામસ જીવોને તો અનુસંધાન હોતું જ નથી, (તેથી શિખામણથી અમારા ઉપર ઉપકાર તો ન થાય પરંતુ ઉલટો અમે અપકાર કરીએ; (શિખામણ ન ગમવાથી શિખામણ ન માનતાં શિખામણ આપનારને નુકશાન કરીએ;) કારણ કે અમે **"લાંબા સમયસુધી ક્રોધવાળા"** હોઈએ છીએ. (અમારો ક્રોધ ઘણા વખતસુધી રહે છે.) આમ કહીને કાલિય એમ જણાવે છે કે મને મારી નાખવામાં આવે તોપણ મારો કોઈ બીજો સેવક (સર્પ) આપના સેવકો ઉપર પાછલથી અપકાર કરશે (દંશ કરશે); તેથી અમે એવા દુષ્ટ છીએ કે અમારી દુષ્ટતા દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી.

અમે એવા (જેમની દુષ્ટતા દૂર થઈ શકે નહિ તેવા) છીએ, તેનું કારણ આપ જ છો, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातर्गुणविसर्जनम् ॥
नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ॥ ५७ ॥

હે સર્જનાર! જેમાં ખાસ ગુણોની સૃષ્ટિ છે, તેવું આ વિશ્વ આપે સર્જેલું છે. તેમાં જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવ, વીર્ય, ઓજસ્, યોનિ, બીજ, આશય અને આકૃતિઓ રહેલાં છે. ૫૭.

(આ વિશ્વ આપે સર્જેલું છે.) સમુદાયથી (સમૂહથી, સામટું) સર્જેલું હોવાથી (આપનો) દોષ નથી.[2]

'વિશ્વ તો બ્રહ્માએ સર્જેલું છે' એવી શંકા થાય, તેથી **'હે સર્જનાર'** એમ કહે છે. **સર્જન કરનાર આપ જ છો.**

---

૧. **તે દોષ** એટલે અમારો ખલપણાનો દોષ. (**લે**) અમારો દુષ્ટ સ્વભાવ. (**પ્ર**)

૨. આ જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવ વિગેરે ભગવાને સર્જ્યા હોય તો તેમને પક્ષપાત કર્યાનો દોષ થાય. તેથી ભગવાનમાં આ **દોષ નથી** એમ જણાવવા આ વાક્ય યોજેલું છે. સારું અને ખરાબ બધું સમુદાયથી એક જ વખતે ભગવાને બનાવેલું છે; બનાવતી વખતે 'આ સારું અને આ ખરાબ' એવો કોઈ વિભાગ કરેલો ન હતો, તેથી ભગવાનને કાંઈ **દોષ** થતો નથી. પહેલાં એક પ્રકારનું રચી, પછી તેમાં ફેરફાર કરવાથી જ પક્ષપાતનો **દોષ** થાય એવો ભાવ છે. (**પ્ર**)

'મેં ભગવાને સર્જ્યું હોય તો આવું કેમ હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'તેમાં **ખાસ ગુણોની સૃષ્ટિ છે.**' ગુણો ત્રણ પ્રકારના છે અને એ ત્રણ પ્રકારનો સંબંધ વિશ્વમાં સર્વત્ર (સર્વ ચીજોમાં) રહેલો છે, તેથી બધાના ભેદો તેમાં '**જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવ વિગેરે છે**' એમ ગણે છે (કહે છે). **સ્વભાવ** એટલે જીવમાં રહેલો પ્રકૃતિનો ધર્મ; **વીર્ય** એટલે ઇંદ્રિયોનો ધર્મ; **ઓજસ્** એટલે પ્રાણનો ધર્મ; **યોનિ** એટલે માતાનો ધર્મ; **બીજ** એટલે પિતાનો ધર્મ; **આશય** એટલે અંતકરણનો ધર્મ; આ બધા ધર્મો (દરેકના) જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે. દરેકના જુદા જુદા, તેમ દરેક સમૂહના જુદા જુદા હોવાથી અનેક પ્રકારના હોય છે; તેથી જ તે જુદા જુદા અને વિચિત્ર હોય છે.

(ઉપર જણાવેલું) અમારું સર્વ (સ્વભાવ વિગેરે) તામસ જ છે, એમ આ શ્લોકમાં જણાવે છેઃ-

वयं च तत्र भगवन् सर्पा जात्युरुमन्यवः ॥
कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः स्वयम् ॥ ५८ ॥

હે ભગવન્ ! તેમાં અમે સર્પો તો જાતિથી જ બહુ ક્રોધવાળા છીએ. (તેવા) પોતે મોહ પામેલા (અમે) આપની ત્યજી ન શકાય તેવી માયાને કેવી રીતે ત્યજીએ? ૫૮.

અહીં '**च**' 'પરંતુ'(**તો**)ના અર્થમાં યોજેલો છે; વળી તે ભૈતિક (ભૂતલ ઉપરનો) અગ્નિ વિગેરેનો સમાવેશ કરવા યોજેલો છે. **તેમાં** એટલે તે સૃષ્ટિમાં **અમે સર્પો તો જાતિથી જ બહુ ક્રોધવાળા છીએ**. '**હે ભગવન્**' એ સંબોધન જ્ઞાનમાટે (આપને તો બધું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા) કહેલું છે. 'અમે જાતિથી જ બહુ ક્રોધવાળા છીએ' એમ કહેવાથી અમારી જાતિ અને સ્વભાવ બંને દુષ્ટ છે એમ જણાવેલું છે. ગુણાતીત અવસ્થામાં અથવા સાત્ત્વિક અવસ્થામાં રહીને માયાનો પરિત્યાગ કરી શકાય, પણ અમે સર્પો તો ક્રોધને વશ હોવાથી અમારી તેવી ગુણાતીત અથવા સાત્ત્વિક અવસ્થા હોઈ શકે નહિ; તેથી અમે '**આપની માયાને કેવી રીતે ત્યજીએ ?**

'આ દોષ છે એમ જાણવામાં આવે, તો પછી તેનો ત્યાગ કેમ ન થાય ?' તેવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે આપની માયા '**ત્યજી ન શકાય તેવી**' છે. આપની માયા એવી છે કે અમે જે ઉપાયો (તેને તજવાના) કરીએ તેથી કોઈ રીતે ત્યજી ન શકાય.

'ત્યારે તેનો ત્યાગ કરી શકાય તે માટે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કેમ કરતા નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે અમે '**પોતે મોહ પામેલા**' છીએ. અમે પોતે જ મોહ પામેલા છીએ; અમારો આત્મા જ મોહ પામેલો છે. તેથી અમારું હિત અમે જાણતા નહિ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવાનો અમે પ્રયત્ન પણ કરતા નથી એવો અર્થ છે.

'ત્યારે તો તમારામાંથી દોષોની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થવાની એવો સંભવ હોવાથી તમને મારી નાખવા જ જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી ૫૯મો શ્લોક કહે છેઃ-

भवान् हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः ॥
अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद् विधेहि नः ॥५९॥

તેનું કારણ આપ સર્વજ્ઞ જગતના ઈશ્વર છો; અમારા ઉપર અનુગ્રહ અથવા અમારો નિગ્રહ જે આપ (યોગ્ય) વિચારો તે કરો. ૫૯.

અમે એવા (જેમાંથી દોષોની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થવાનો સંભવ છે તેવા) છીએ, **તેનું કારણ આપ જ છો.** આ બાબતમાં 'બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ . . . વિગેરે ભૂતોના જુદા જુદા પ્રકારના ભાવો મારામાંથી જ થાય છે' (ભગવદ્ગીતા ૧૦–૪.૫) વિગેરે વાક્યો પ્રમાણ છે, એમ જણાવવા મૂલમાં '**हि**' શબ્દ યોજેલો છે. આમ હોવાથી આ બાબતમાં **અમારા ઉપર અનુગ્રહ** કરવો **અથવા** અમારો **નિગ્રહ** કરવો, એ બેમાંથી **જે યોગ્ય હોય તે આપ કરો.** મેં અપરાધ કર્યો, તેથી મારો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. આપે મારી પાસે અપરાધ કરાવ્યો, (કારણ કે આપે અપરાધ કરવાની મારી બુદ્ધિ કરાવી) તેથી મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવો જોઈએ.

આવી રીતે પરસ્પર વિરોધ હોય, ત્યાં ખરો શાસ્ત્રાર્થ શું માનવો ? જો બીજા કોઈએ* દંડ કર્યો હોય તો આપે અનુગ્રહ કરવો જોઈએ, તે તો યોગ્ય છે; (પણ આપે જ અપરાધ કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી દંડ કર્યો અને આપ જ અનુગ્રહ કરો એ યોગ્ય ગણાય ?) જો આપ ભગવાન પોતે જ સર્વસ્વરૂપ હો તો આપે નિગ્રહ કર્યો, તેથી હવે અનુગ્રહ કરવો જોઈએ. નિગ્રહ અને અનુગ્રહ આપે કર્યા કે નથી કર્યા, એ બંને (બધી હકીકત) આપ 'સર્વજ્ઞ' હોવાથી આપ જ જાણો છો; તેથી આપને જે યોગ્ય લાગે તે આપ કરો. જે કરવું હોય તે કરવાની શક્તિ આપનામાં નથી એવું તો નથી, કારણ કે આપ '**જગત્‌ના ઈશ્વર**' છો.

એવું સાંભળીને ભગવાને જે કર્યું, તે (અહીંથી સાડા ચાર શ્લોકથી) કહે છેઃ–

॥ **श्रीशुक उवाच** ॥ શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ–

इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान् कार्यमानुषः ।
नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि मा चिरम् ॥
स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यतां नदी ॥६०॥

એવું વચન સાંભળીને કાર્યમાટે મનુષ્ય થએલા ભગવાને (તેને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. હે સર્પ ! તારે અહીં રહેવું નહિ; તારા સંબંધીઓ, પુત્ર તથા સ્ત્રીઓ સહિત તું સમુદ્રમાં જા; વિલંબ ન કર; ગાયો અને મનુષ્યો નદીનો ભોગ (ભલે) કરે. ૬૦.

ભગવાને તેનું '**વચન જ સાંભળ્યું**', અર્થ તો પહેલાં જ જાણ્યો હતો. તેનો પહેલાંનો ભાવ[1] ભગવાને પોતે કર્યો હતો અને તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી હતી, તેથી

---

* વૃંદાવન દેવકીનંદનપ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ થએલ ગ્રંથમાં '**अन्येन**' '**બીજા કોઈએ**' પાઠ છે. તે વધારે યોગ્ય લાગે છે. શાસ્ત્રી મગનલાલભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં '**अनेन**' પાઠ છે. તેનું શુદ્ધિપત્રક તેમણે આપવાનું જણાવેલ છે, પણ આપેલું લાગતું નથી.

૧. **પહેલાંનો ભાવ** એટલે સૃષ્ટિભાવ, **ભગવાને કર્યો હતો** એટલે તેણે અપરાધ કર્યા પહેલાં તેના રહેઠાણ પર ભગવાને પોતે અતિક્રમણ કર્યું હતું. (**લે**) '**પહેલાંનો ભાવ** એટલે સૃષ્ટિભાવ, સર્પ બીજાને પીડા કરે એવો તેનો સ્વભાવ ભગવાને પોતે કરેલો હોવાથી' એમ અર્થ ભાષાંતરમાં લીધો છે.

તેના ઉપર પ્રસાદ (કૃપા, અનુગ્રહ) કરવો જોઈએ; તોપણ સમયને અનુસરી પ્રસાદ[1] બીજી રીતે[2] કરવાનો છે, એમ જણાવવા અહીં ભગવાનને **'કાર્યમાટે મનુષ્ય થએલા'** કહેલા છે. જ્યારે ભગવાન કાર્યમાટે પોતે અયોગ્ય મનુષ્યભાવ પણ દર્શાવે છે ત્યારે આ સર્પ ભક્ત હોવા છતાં તેના ઉપર બીજાપ્રકારે પ્રસાદ (અનુગ્રહ) કરે તેમાં શું કહેવું ? "તે બાધક (પીડા કરનાર) છે,[3] એવી શંકાથી બીજાપ્રકારે તેના ઉપર પ્રસાદ કરે છે" એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવાન તેને આજ્ઞા કરે છે. (જેને પોતાની આજ્ઞા માનવી પડે છે તે બાધક કેમ રહી શકે ?) ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે **'હે સર્પ'** એટલે (સરવાને) જવાને શક્તિવાળા ! (૧) **'તારે અહીં રહેવું નહિ,** (૨) **સમુદ્રમાં જા,** (૩) **વિલંબ ન કર'**, એવી રીતે ભગવાન તેને ત્રણ આજ્ઞાઓ કરે છે. તેણે કેવાપ્રકારે જવું એ જણાવવા **'તારા સંબંધીઓ, પુત્ર તથા સ્ત્રીઓ સહિત જા'** એમ કહે છે. આથી એમ સૂચવે છે કે તું ગમે ત્યાં રહીશ તોપણ (તારા સંબંધીઓ, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ સાથે તારે રહેવાનું હોવાથી) તને કાંઈ શ્રમ થવાનો નથી. **'ગાયો અને મનુષ્યો નદીનો (ભલે) ભોગ કરે'** એ શબ્દોથી તેને અહીંથી (બીજે સમુદ્રમાં) જવાનું કારણ કહેલું છે. આ(કારણ જણાવવા)થી 'તેં નદીને દૂષિત (દોષવાળી) કરેલી છે' એમ તેનો બીજો દોષ જણાવેલો છે.

'સર્પો જાતિથી બહુ ક્રોધવાળા હોય છે' એમ પાછલ ૫૮મા શ્લોકમાં કાલિયે કહ્યું તેથી કદાચ સર્પો ભવિષ્યમાં વૈષ્ણવોને પીડા કરશે એમ જણાવાથી, ભગવાન તેને આ શ્લોકમાં બીજી આજ્ઞા કરે છેઃ-

य एतत् संस्मरेन् मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनम् ॥
कीर्तयन्नुभयोः सन्ध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ॥६१॥

જે મર્ત્ય આ મેં તને કરેલી શિક્ષા(અથવા તારા માટે કરેલી આજ્ઞા)નું સ્મરણ કરશે અથવા બંને સંધ્યા સમયે (તેનું) કીર્તન કરશે, તેને તારાથી ભય ન થાઓ. ૬૧.

વૈષ્ણવનું સર્પે ભક્ષણ ન જ કરવું (એટલું જ નહિ) પણ જે આટલાનું જ સ્મરણ કરે તેને પણ તારાથી ભય ન થાઓ. **આ** (આટલું જ) એટલે તારા નિગ્રહરૂપ (મારું) આ ચરિત, એમ **'મેં તને કરેલી શિક્ષા'** શબ્દોથી કહેલું છે. (અથવા) **આ** એટલે તારામાટે મેં જે અનુશાસન એટલે આજ્ઞા કરેલી છે તે, એમ તે શબ્દોથી કહેલું છે.

---

૧. **પ્રસાદ** એટલે પોતાના ધર્મ દર્શાવતાં તેને રાખવો તે. **(પ્ર)**

૨. **બીજી રીતે** એટલે અહીં રાખવાના પ્રકારથી જુદી રીતે સમુદ્રમાં રાખીને અને ગરુડથી તેને અભય પ્રાપ્ત કરાવીને. **(લે)** પોતાનો ધર્મ દર્શાવતાં તેને બીજે સ્થલે રાખવો તે. **(પ્ર)**

૩. ભગવાન તેને અહીં રાખે તો ભગવાને તેને રાખેલો હોવાથી ગરુડ આવે અને તેને પીડા કરે, એવી શંકાથી તેને ભગવાન બીજે મોકલે છે, અને 'પોતે કાર્યમાટે મનુષ્ય થએલા હોવાથી મોકલતા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે કાર્યમાટે જ તેને બીજે મોકલે છે, એમ ભગવાન આજ્ઞા કરે છે તેથી જણાય છે. **(પ્ર)** **'तस्य बाधकशंकया'**નો અર્થ 'તેને (ગરુડથી) પીડા થાય એવી શંકાથી' એમ અહીં પ્રકાશકાર કરે છે. ભાષાંતરમાં 'તે સર્પ પીડા કરનાર છે, એવી શંકાથી' એવો અર્થ લીધેલો છે.

આટલાનું જ સારી રીતે ધ્યાનપૂર્વક સ્મરણ કરવું, અથવા **બંને સંધ્યા સમયે તેનું કીર્તન કરવું**, એટલે સાંજે અને સવારે આ ચરિતનો પાઠ કરવો; અથવા તે બંને કરવાં. (ચરિતનું સ્મરણ કરવું અને સવારે તથા સાંજે તેનો પાઠ કરવો.) જે[1] **તે પ્રમાણે કરશે તેને તારાથી 'ભય ન થાઓ'** એવી આજ્ઞા કરેલી છે.

'સર્પ ભક્ષણ કરે તેના નિમિત્તરૂપ પાપ હોય છતાં સર્પ કેમ ભક્ષણ ન કરે?' એવી શંકા થાય તેથી આ શ્લોક કહે છેઃ-

***अस्मिन् स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः ॥**
उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६२ ॥

(જે) મારા આ રમણસ્થલમાં સ્નાન કરી, દેવો વિગેરેનું જલથી તર્પણ કરશે (અને) ઉપવાસ કરી, મારું સ્મરણ કરતાં પૂજન કરશે, તે સર્વ-પાપોથી મુક્ત થશે. ૬૨.

આમાં સ્નાન કરશે અથવા જે* **આમાં સ્નાન કરશે**, (તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થશે.) **આ** એટલે કાલિયનો ધરો. બીજા સ્થલો કરતાં આ સ્થલનો ખાસ ગુણ **'મારા રમણસ્થલમાં'** શબ્દથી કહે છે. મારું રમણ જ્યાં (થએલું) છે તેમાં માત્ર સ્નાન કરવાથી જ તેના દેહના સંબંધવાળું સર્વ પાપ જતું રહેશે. જે **'ઉપવાસ કરી મારું સ્મરણ કરતાં પૂજન કરશે'** તેનું પ્રાણના સંબંધવાળું પાપ ઉપવાસથી જતું રહેશે, મારા સ્મરણથી અંતકરણના સંબંધવાળું પાપ જતું રહેશે અને પૂજનથી ઈંદ્રિયોના સંબંધવાળું પાપ જતું રહેશે; એટલે પાપ કરવાની દશામાં (પાપ કરતી વખતે) દેવોની આંખમાં જે ગુન્હો જણાએલો હશે (તે મટી જશે). દેવો પણ બહુપ્રકારના હોયછે. તેઓ દેશના, કાલના અને કર્મના સાક્ષીઓ અને તેના અભિમાનવાળા હોય છે. પિતૃઓ પણ તે જ વંશના ક્રોધ કરનાર હોય છે, અને વેદનું ઉલ્લંઘન થવાથી ઋષિઓ પણ ક્રોધ કરનાર હોય છે; તેથી **દેવો, પિતૃઓ અને ઋષિઓનું જલથી તર્પણ કરવું જોઈએ.** મેં (આ ધરામાં) ક્રીડા કરી તેથી મારા ચરિતરૂપી અમૃતથી ભરેલાં (તેનાં) જલનું પાન કરી તેઓ તૃપ્ત થશે, એટલે ક્રોધ તો નહિ જ કરે; પરંતુ ઉલટા આશીર્વાદ જ આપશે એવો ભાવ છે. આથી[2] પહેલે દિવસે સ્નાન અને તર્પણ કરવાં, એમ કહેલું છે. બીજે દિવસે પણ તે કરવાં; અથવા આ[3] જુદુ જ કામ્ય સ્નાન કહેલું છે.

---

૧. જે એટલે અવૈષ્ણવ પણ. (**प्र**) * **'योऽस्मिन्'** એવો પણ પાઠ છે.

'સર્પો બહુ ક્રોધવાળા હોવાથી ભવિષ્યમાં વૈષ્ણવોને પીડા કરે એમ કહેલું, તેથી વૈષ્ણવોને ભય ન થાય તેવી આજ્ઞા ભગવાને આપવી યોગ્ય હતી; પણ તેમ ન કરતાં જે કોઈ આ ભગવાનના ચરિતનું સ્મરણ અથવા કીર્તન કરે તેને પણ ભય ન થાય, એવી આજ્ઞા કેમ કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. જે કોઈ આ ચરિતનું સ્મરણ અથવા પાઠ કરે તેને પણ ભય ન થાય, તો પછી વૈષ્ણવોને તો ન જ થાય એમાં કહેવાનું પણ શું? સર્પ બહુ ક્રોધવાળા હોય છે, એમ કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એ હતું કે તેઓ વૈષ્ણવોને દંશ કરશે; તેથી અહીં પણ તેઓ વૈષ્ણવોને દંશ ન કરે એવું તાત્પર્ય જેથી જણાય તેવું કહેલું છે. એવો ભાવાર્થ છે. પરીક્ષિતને સર્પથી ભય પ્રાપ્ત થયો ન હતો, પરંતુ બ્રાહ્મણથી (બ્રાહ્મણનો શાપ હોવાથી તેમને તક્ષકે દંશ કરેલ હોવાથી) ભય થયો હતો, એવો ભાવ છે. (**ले**)

૨. **આથી**–ઉપવાસ પહેલાં સ્નાન કરવાનું કહ્યું અને ઉપવાસ પછી પૂજન કરવાનું કહ્યું તેથી. (**प्र**)

૩. સર્પથી થએલ ભય મટાડનાર **આ જુદું જ કામ્ય સ્નાન કહેલું** છે. (**प्र**)

'હું બીજે જાઉં તો ગરુડ મારું ભક્ષણ કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોક કહે છેઃ-

द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेतदुपाश्रितः ॥

यद्भयात् स सुपर्णस्त्वां नाद्यान् मत्पदलाञ्छितम् ॥६३॥

જેના ભયથી રમણક દ્વીપને ત્યજી તેં આ ધરાનો આશ્રય કરેલો છે, તે ગરુડ, (તું) મારા ચરણના ચિહ્નવાળો (હોવાથી) તારું ભક્ષણ કરશે નહિ. ૬૩.

કાલિય પહેલાં રમણક દ્વીપમાં રહેતો હતો. ત્યાં તેને ગરુડનો ભય થવાથી તે અહીં આવી રહ્યો હતો. **'જેના ભયથી તેં આ ધરાનો આશ્રય કરેલો છે તે ગરુડ તારું ભક્ષણ કરશે નહિ'** એવી ભગવાન આજ્ઞા કરે છે. જો કે આજ્ઞાથી જ આ બાબતનો નિર્ણય થઈ જાય છે (અને વધારે કહેવાની આવશ્યકતા નથી), છતાં તેને (કાલિયને) (આ બાબતમાં) વિશ્વાસ આવે તે માટે 'ગરુડ તેનું ભક્ષણ કરશે નહિ' તેનું બીજું કારણ **'મારા ચરણના ચિહ્નવાળો'** શબ્દથી કહેછે.(તું મારા ચરણના ચિહ્નવાળો હોવાથી હવે ગરુડ તારું ભક્ષણ કરશે નહિ.)

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ-

मुक्तो भगवता राजन् कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥

तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम् ॥६४॥

હે રાજન્ ! અદ્ભુતકર્મવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મુક્ત કરેલા (તેણે) આનંદથી તેમની (ભગવાનની) પૂજા કરી, અને નાગપત્નીઓએ આદરપૂર્વક તેમની પૂજા કરી. ૬૪.

ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે તે સર્પ ભયથી **મુક્ત** થયો. **ભગવાન અદ્ભુત કર્મવાળા** છે. તેમણે સર્પનો નિગ્રહ (શિક્ષા) કરતાં તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. જો ભગવાને એ પ્રમાણે અનુગ્રહ[1] કર્યો ન હોત તો આ સર્પનો કોઈપણ સ્થલે સંચાર ન હતો (તે કોઈ પણ સ્થલે જઈ શકતો નહિ); કારણ કે કદાચ ગરુડ ભક્ષણ કરશે (એવો તેને ભય રહેતો હતો) આથી એમ કહેલું છે કે **હરકોઈ પ્રકારે ભગવાનનો સંબંધ થાય તો તે સર્વથા મુક્તિ આપનાર છે**. તેને પણ સર્પનો ભય[2] ન થાય તે માટે **'હે રાજન્'** એ સંબોધન કરેલું છે. પછી દિવ્ય પુષ્પો, દિવ્ય વસ્ત્રો અને ચંદન વિગેરે જલથી ભીંજાતાં નથી તેવડે તેણે **'ભગવાનની પૂજા કરી'**. ગરુડનો ભય તેનો જતો રહ્યો તેથી તેને ઘણો આનંદ થયો, તેથી તેણે **'આનંદથી'** પૂજા કરી એમ કહેલું છે; **'અને નાગપત્નીઓએ આદરપૂર્વક પૂજા કરી'**. ભગવાને તેને રમણકમાં પાછો ન મોકલ્યો, કારણ કે ત્યાં જાય તો પહેલાંનો દોષ[3] ફરી તેનામાં આવે એવો સંભવ હતો.

---

૧. ભગવાને શું અનુગ્રહ કર્યો તેવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. તે ગમે ત્યાં હવે જઈ શકે અને તેને ગરુડનો ભય ન થાય, એવો **અનુગ્રહ** ભગવાને કરેલ છે. (प्र)

૨. મૃત્યુ તો થવાનું જ છે તેથી સર્પદંશથી મૃત્યુ થાય તેનો ભય ન હતો, પરન્તુ તેવી રીતે મૃત્યુ થવાથી અવગતિ થાય એવો **ભય** રહે. સર્પથી મૃત્યુ થશે તો પણ તારી અવગતિ થવાની નથી, એમ આ સંબોધનથી જણાવેલું છે. (प्र) ૩. આ **પહેલાંનો દોષ** આવતા અધ્યાયમાં કહેશે. (प्र)

આ શ્લોકમાં તેણે જે સાધનોથી ભગવાનની પૂજા કરી તે સાધનો કહે છેઃ-

दिव्यांबरस्रङ्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः ॥
दिव्यगंधानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥६५॥

દિવ્ય વસ્ત્રો માલા અને મણિઓથી, ઘણાં જ કિંમતી ભૂષણોથી, દિવ્ય સુગંધવાળી વસ્તુઓ અને લેપોથી અને મોટી કમળોની માલાથી (તેણે ભગવાનની પૂજા કરી). ૬૫.

(૧) **દિવ્ય વસ્ત્રો, માલાઓ અને મણિઓ**; એટલે સર્પના માથાઉપરનાં રત્નો. (૨) **ઘણાં જ કિંમતી** એટલે અમૂલ્ય **આભૂષણો** જેવાં કે મુકુટ, કડાં, બાજુબંધ વિગેરે. (૩) **જેઓની ગંધ દિવ્ય છે, એવી વસ્તુઓ** અને ચતુઃસમ (કેસર, કસ્તુરી, ચંદન અને અગરૂ) વિગેરે **અનુલેપો.** (૪) **મોટી કમલોની માલા.** (આ સાધનોથી તેણે પૂજા કરી.) આ પ્રમાણે તેણે ચારે પ્રકારના અલંકારો ભગવાનને કર્યા.

પછી તેણે ભગવાનની પૂજા કરી, તેમને પ્રસન્ન કર્યા અને સમુદ્રના દ્વીપમાં ગયો એવો સંબંધ છે, તે હવે કહે છેઃ-

पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजम् ॥
ततः प्रीतोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवन्द्य च ॥
सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह ॥६६॥

જગન્નાથની પૂજા કરીને, ગરુડ જેમની ધજાપર છે તેમને પ્રસન્ન કરી, પછી પ્રસન્ન થઈ (તેમની) રજા લઈ, (તેમને) પરિક્રમા કરી અને અભિવંદન કરી, સ્ત્રીઓ મિત્રો અને પુત્રો સહિત તે સમુદ્રના દ્વીપમાં ગયો. ૬૬.

'ભગવાને તેને પીડા કરેલી છતાં તેણે (તેમની) પૂજા કેમ કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે **'જગન્નાથની' પૂજા કરી.** ભગવાન **જગન્નાથ** એટલે સર્વના સ્વામી છે. ત્યાં પણ રક્ષણ કરનાર તે જ છે, તેથી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ યોગ્ય જ છે. પછી તેણે **'પ્રસન્ન થાઓ'** એમ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાનું કારણ **'ગરુડ જેમની ધજાપર છે'** શબ્દથી કહેલું છે. ગરુડ ભગવાનની ધજાપર રહેછે. જો ગરુડને એમ જણાય કે એક કરોડ અંશથી પણ (જરા પણ) ભગવાન તેના ઉપર પ્રસન્ન નથી તો ગરુડ તેનું ભક્ષણ જ કરે; તેથી તેણે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા જ જોઈએ. **'પછી'** એટલે ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા પછી, તે **'પ્રસન્ન થયો'** એટલે સંતોષ પામ્યો અને ભગવાને તેને (જવાની) રજા આપી. પહેલાં તો ભગવાન ઉપર તેને ક્રોધ થયેલો અને અજ્ઞાનથી* આ કોણ છે એમ નહિ જાણવાથી) તેણે ભગવાનનો અપરાધ કરેલો. હવે ભગવાન વિષે તેની સદ્બુદ્ધિ થવાથી તેણે **'રજા લીધી'**. પછી તેણે ભગવાનની **પરિક્રમા** એટલે પ્રદક્ષિણા **કરી** અને તેમને **અભિવંદન કર્યું** એટલે નિવેદન કર્યું, અને **સ્ત્રી વિગેરે સર્વની સહાયવાળો**

* '**अज्ञानेन**' પાઠ વૃંદાવનમાં દેવકીનંદન પ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ થએલ ગ્રંથમાં છે. પ્રકાશમાં પણ તેવો જ પાઠ લીધેલો છે. શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈવાળા ગ્રંથમાં '**अज्ञातेन**' પાઠ છે.

તે સમુદ્રનો દ્વીપ જ્યાં બીજું કોઈ જઈ શકે નહિ ત્યાં **ગયો.** મૂલમાં 'હ' શબ્દ છે, તે આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલો છે. (ભગવાનને દંશ કરનાર સર્પ ઉપર પણ ભગવાને આવો અનુગ્રહ કર્યો, એમ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે.)

તે યમુનામાંથી નીકળ્યો કે તરત જ **'તે જ સમયે'** ભગવાનની કૃપાથી તે યમુના મીઠાજલવાળી થઈ અને **'વિષરહિત'** થઈ, તે કહે છેઃ–

तदैव सामृतजला यमुना निर्विषाभवत् ॥

अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ॥६७॥

ક્રીડામાટે મનુષ્ય થએલા ભગવાનના અનુગ્રહથી યમુના તે જ સમયે વિષરહિત અને અમૃતજલવાળી થઈ. ૬૭.

તે **'અમૃતજલવાળી'** થઈ. અહીં 'અમૃતપણું' શબ્દથી માત્ર મીઠાશ સમજવી નહિ, પણ 'મરણને મટાડનાર' અમૃત પણ જાણવું. યમુનામાં સહજ પણ વિષ વિગેરે જે દોષ હતો તે પણ જતો રહ્યો, તેનું કારણ **'ભગવાનના અનુગ્રહથી'** એ શબ્દોથી કહેલું છે. કાલિયનાગના જવાથી જ યમુના વિષરહિત થઈ એમ નહિ, પણ **ભગવાનના અનુગ્રહથી** તે વિષરહિત થઈ. ભગવાનને ત્યાં ક્રીડા કરવાની છે, તેથી તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો (અને તેને વિષરહિત કરી). **'ભગવાન'** શબ્દથી સૂચવેલું છે કે (ત્યાં તેમને ક્રીડા કરવાની છે એવું) જ્ઞાન વિગેરે તેમને હતું.

'યમુનામાં ક્રીડા કેમ કરવી હતી?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાન **'ક્રીડા માટે મનુષ્ય થએલા હતા.'** ક્રીડા કરવા માટે જ મનુષ્યનું રૂપ ભગવાને લીધેલું હતું, તેથી અવશ્ય યમુનામાં ક્રીડા કરવાની જ હતી. તેથી તેના ઉપર પ્રસાદ[1] કર્યો. આથી[2] એમ સૂચવેલું છે કે યમુનાના સર્વ દોષો દૂર થયા હતા.[3]

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની શ્રીસુબોધિનીના દશમસ્કંધના વિવરણમાં તેરમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

——o——

૧. **પ્રસાદ** એટલે પોતાના ધર્મનું આવિષ્કરણ (દર્શાવવું). **(પ્ર)** 'અનુગ્રહ' શબ્દનો **અર્થ** જ અહીં પ્રસાદ કરેલો છે. તેથી **પ્રસાદ** એટલે અનુગ્રહ અથવા કૃપા, એવો અર્થ લઈ શકાય છે.

૨. '**આથી**' એટલે પ્રસાદ કરવાનો છે એમ કહ્યું તેથી (યમુનાના) નિરોધરૂપ તેના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ સૂચવેલી છે. **(પ્ર)** યમુનામાં ક્રીડા ભવિષ્યમાં કરવાની છે એમ કહેલું છે; **પ્રસાદ** તો હમણાં જ કરેલો છે, જેથી યમુના વિષરહિત અને અમૃત જલવાળી થઈ.

૩. પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં 'ઉષ્ણકાળના અંતે પાંચમને દિવસે કાલિયને (યમુનામાંથી) કાઢી મૂક્યો' એમ કાલિયને યમુનામાંથી જે દિવસે કાઢ્યો તેની તિથિ પણ કહેલી છે. **(પ્ર)**

આ **વીર્ય** અધ્યાય છે તે સ્પષ્ટ છે. (ભગવાનનું **વીર્ય** આ અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.) **(પ્ર)**

અધ્યાય તેરમો સંપૂર્ણ.

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચૌદમો.

चतुर्दशे भगवतो दर्शनान्निर्वृतो व्रजः । अग्नेः संरक्षितः पश्चात् प्रासंगिकमिहोच्यते ॥१॥

કારિકાર્થ:—ચૌદમા અધ્યાયમાં, ભગવાનનાં દર્શનથી આનંદ પામેલા વ્રજ(વ્રજલોકો)નું પછી (ભગવાને) અગ્નિમાંથી સંરક્ષણ કર્યું. અહીં પ્રાસંગિક (કથા) કહેવામાં આવે છે. કા.૧.

કાલિયનું આખ્યાન ખાસ પ્રશ્ન પૂછેલો હોવાથી કહેવામાં આવેલું છે, તેથી તે પ્રાસંગિક કથા છે. (प्र) આ અધ્યાયમાં સૌભરિ ઋષિનું આખ્યાન કહેવામાં આવશે, તે પ્રાસંગિક કથા છે. (का)

આ અધ્યાયનો અર્થ ભગવાનની લીલા છે, એટલે આ ભગવાનની લીલાનો અધ્યાય છે. (प्र)

इन्द्रियप्राणयोर्दोषो निवार्यस्तु सहैव हि । अतः कालीयकथया दाहाभावो निरूप्यते ॥२॥

કારણ કે ઇન્દ્રિય અને પ્રાણના દોષો સાથે જ દૂર કરવા જોઈએ તેથી કાલિયની કથા સાથે (અગ્નિથી) દાહ થયો નહિ, એ કથાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૨.

અગ્નિ ક્ષુધારૂપ છે, ક્ષુધા (ભૂખ) પ્રાણનો ધર્મ છે. તેથી અગ્નિનો ભય મટાડવાથી પ્રાણનો દોષ દૂર થાય છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાન અગ્નિનો ભય મટાડે છે, તેથી પ્રાણના દોષ દૂર કરે છે. કાલિય ઇંદ્રિયરૂપ હતો અને તેનો ભય મટાડવાથી ઇંદ્રિયોના દોષો દૂર કરેલા છે. ઇંદ્રિય અને પ્રાણ, એ બેના દોષો એકબીજા સાથે એવા સંબંધવાળા છે, કે તે બેમાંથી એકનો દોષ રહે તોપણ બીજાનો દોષ પોતાનું કામ કરી શકે, તેથી આ બંનેના દોષો એક સાથે જ દૂર કરવા જોઈએ; તેથી ઇંદ્રિયોના દોષો દૂર કરનાર કાલિયની કથા અને પ્રાણના દોષ દૂર કરનાર અગ્નિના ભયના નિવારણની કથા, એ બંને આ અધ્યાયમાં સાથે જ કહેલાં છે.

મહાન્ (ભક્ત) ગરુડને પણ પ્રાણના દોષથી (ક્ષુધાથી) શાપ થયો હતો; (ક્ષુધા શાંત કરવા તેણે મત્સ્ય ખાધું તેથી સૌભરિ ઋષિએ શાપ દીધો) તેથી પ્રાણનો દોષ અવશ્ય દૂર કરવો જોઈએ. એ જણાવવા આ પ્રાસંગિકી કથા કહેલી છે, એવો ભાવ છે. (टि)

અરોચક (ખાવાની રુચિ ન થવી તે) વૈદકગ્રંથોમાં મુખનો રોગ કહેલો છે, અને રુચિ એ જીભનો ધર્મ છે. રુચિથી ખોરાક લેવાય છે, તેથી ભૂખથી રુચિ થાય છે. ભૂખ હોય તો રસનો સ્વાદ આવે છે અને ખોરાક લેવાવાથી બલ પ્રાપ્ત થાય છે; બલ પ્રાણનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રિય(જીભ)ના ધર્મ રસન સાથે પ્રાણના ધર્મ બલનો સંબંધ છે, અને ઇંદ્રિયનો ધર્મ રસન(રુચિ)થી પ્રાણનો ધર્મ બલ ઇંદ્રિયના ધર્મ રસનનું કાર્ય છે. આવો બંનેને સંબંધ હોવાથી બંનેના દોષોની સાથે નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. (प्र)

प्रासंगिककथा त्वत्र हरेरद्भुतकर्मताम् । वक्तुं युक्ता सर्वदोषा नान्यथा यान्ति हीति च ॥३॥

હરિ અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા છે, એમ કહેવા અહીં પ્રાસંગિક કથા કહેલી છે, કારણ કે તે ન કહેલી હોત તો બધાના દોષો મટત (જાત) નહિ. કા. ૩.

ગરુડે યમુનાના ધરામાંથી મત્સ્યનું ભક્ષણ કર્યું, તેથી સૌભરિએ તેને શાપ આપી તે ધરામાં તે જઈ ન શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી. આથી મત્સ્યોના જીવ બચાવવા તેણે કાલ (ગરુડ) પણ જ્યાં ન જઈ શકે તેવું સ્થાન (કાલિયનો ધરો) કર્યું; ત્યારે કાલિય તે ધરામાં જઈ રહ્યો; જેથી મત્સ્યોને કાલનો (જીવ લેનારનો) ભય ન હતો તે ભય ઉલટો થયો. આવી રીતે ભય મટાડનાર ભય ઉત્પન્ન કરનાર થયો, એ ભગવાનનું અદ્‌ભુત કર્મ[1] હોવાથી ભગવાન અદ્‌ભુત કર્મ કરનાર છે. વળી મત્સ્યોનું રક્ષણ

---

૧ સૌભરિએ કાલ(ગરુડ)થી કાલિયના ધરામાં પ્રવેશ કરી શકાય નહિ એવું તે સ્થાન બનાવ્યું અને જેમને મારનારનો ભય ન હતો તેવા મત્સ્યોના ભયના કારણરૂપ (કાલિયના આવવાથી) તે થયા, તેથી સૌભરિ અદ્‌ભુત કર્મ કરનાર છે. (प्र) મૂલ કારિકામાં ભગવાન અદ્‌ભુત કર્મ કરનાર છે, એમ દર્શાવવા આ પ્રાસંગિકી કથા કહેલી છે; એમ સ્પષ્ટ હોવાથી, સૌભરિ અદ્‌ભુત કર્મ કરનાર છે,

કરવા સૌભરિએ ભક્ત ગરુડને શાપ આપી તેનો અપરાધ કર્યો એટલે ભગવાન ત્યાં કાલિયને લાવ્યા અને કાલિયથી સર્વ મત્સ્યાનો નાશ થયો, એ પણ **ભગવાનનું અદ્દભુત કર્મ.** વળી કાલિયના ધરામાં ભગવાને વિહાર કર્યો, તેથી જ ત્યાંના કોઈ પણ જીવને ગરુડ પીડા કરવાનો નહિ, એટલે સૌભરિએ ગરુડ મત્સ્ય ન ખાય તે માટે જે શાપ આપેલો તેનું પ્રયોજન શાપવિના પણ સિદ્ધ થયું. તેથી સૌભરિએ ભક્ત ગરુડનો જે શાપ આપી અપરાધ કરેલો તેમાંથી તે પણ મુક્ત થયા. ધરામાં સર્પનું રહેવું, સર્પના વિષથી પ્રાણીઓ વિગેરેનો નાશ થવો, એ બધાનું કારણ સૌભરિએ ગરુડને આપેલો શાપ જ હતો, તેથી સર્પને ત્યાંથી ભગવાને કાઢ્યો તેથી એ સર્વ દોષો મટ્યા. (પ્રાણીઓને પ્રાણનો ભય ગયો) અને આ લીલાથી યમુનાજીનો પણ દોષ મટ્યો, (જલ નિર્વિષ થયું,) એ સર્વ જણાવવા **આ પ્રાસંગિકી કથા કહેલી છે. (टि)**

પ્રથમ પ્રાસંગિક (પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થતી) કથા રાજા પૂછે છેઃ-

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છેઃ-

नागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः ॥
कृतं किं वा सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् ॥ १ ॥

કાલિયે નાગોના રહેઠાણ રમણકનો શા માટે ત્યાગ કર્યો ? તેણે એકલાએ ગરુડનો શો અપરાધ કર્યો હતો ? ૧.

ભગવાને ગયા અધ્યાયના ત્રેસઠમા શ્લોકમાં 'રમણક દ્વીપ ત્યજીને જેના ભયથી તેં આ ધરાનો આશ્રય કર્યો' એમ કાલિયને કહેલું છે. કાલિયને તે દ્વીપનો ત્યાગ કરવાનું કારણ આપે કહેવું જોઈએ. તે સ્થાન (રમણક) ગરુડનું હતું, એવી શંકા પણ કરવાની નથી; કારણ કે તે સહજ (જન્મથી) સર્પોનું જ સ્થાન હતું, એમ '**નાગોના**' શબ્દથી કહેલું છે. **કાલિયે તેનો 'શા માટે'** એટલે શા કારણથી **ત્યાગ કર્યો ?** ગરુડના ભયથી ત્યાગ કર્યો, એમ પહેલાં કહેલું છે; પણ તે ભય સાધારણ (બધા સર્પોને થએલો) હતો કે અસાધારણ (એકલા કાલિયને થએલો) હતો ? જો સાધારણ ભય હતો તો બીજા સર્પોએ રમણકનો ત્યાગ ન કર્યો અને આ કાલિયે એકલાએ જ તેનો ત્યાગ કેમ કર્યો ? એ કારણ જાણવા ખાસ જીજ્ઞાસા થાય છે. જો એ ભય કાલિયને એકલાને થએલો હોય તો તેનું શું કારણ ? એમ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી પૂછે છે. **'તેણે એકલાએ ગરુડનો શો અપરાધ કર્યો હતો ?'** ગરુડ સુપર્ણ (સારી પાંખોવાળો) હોવાથી ક્લેશવિના કર્મ કરનાર છે. આ 'એક' જ કેવી રીતે (તેનો) અપરાધી થયો ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા ઉપાખ્યાન કહે છેઃ-

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ-

उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः ॥
वानस्पत्यो महाबाहो नागानां प्राङ् निरूपितः ॥ २ ॥

એમ દર્શાવવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. વળી મત્સ્યોના મરણનો ભય મટાડવા ગરુડને સૌભરિએ શાપ આપ્યો અને તેથી કાલિય ત્યાં આવી રહેવાથી સર્વ મત્સ્યોનો નાશ થયો, એ સૌભરિનું કર્મ અદ્દભુત ન કહેવાય, પણ ઉંધુંજ કર્મ ગણાય. જીવ જે કરવા પ્રયાસ કરે છે તેથી તે કાર્ય થતું નથી, પરન્તુ તેથી ઉલટું જ પરિણામ આવે એવું ભગવાન કરે છે, તે ભગવાનનું અદ્દભુત કર્મ જ અહીં દર્શાવેલું છે એમ જણાય છે.

હે મહાબાહો! ભેટ આપનાર સર્પજનોએ અહીં માસે માસે જે વાનસ્પત્ય બલિ ઠરાવેલો (તે) પહેલાં નાગોએ આપવાનો દંડ નક્કી થએલો. ૨.

ઉપહર કરે છે તે ઉપહાર (ભેટ). ઉપહાર જેઓ સમર્પણ કરે છે તેઓ **'ઉપહાર્ય'** એટલે **ભેટ સમર્પણ કરનારા છે** એવો અર્થ છે. તે બધાએ **સર્પજન** એટલે સાધારણ સર્પો હતા, અથવા તે બધા **સર્પજન** એટલે સર્પોના જનો એટલે સેવકો, અતલ વિગેરેમાં (અતલ, સુતલ, વિતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ, એ સાત પાતાલોમાં) રહેનારા હતા. તે બધાએ **'અહીં'** રમણક દ્વીપમાં **'માસે માસે'** બલિ (ગરુડને આપવાનો) **ઠરાવેલો. 'જે'** એટલે પ્રસિદ્ધ, (આ બલિ પ્રસિદ્ધ છે,) કારણ કે તેના સંબંધી આખ્યાયિકા (વાર્તા) નીચે પ્રમાણે છેઃ–

ગરુડ સર્વે સર્પોનું ભક્ષણ કરતો અને સદા તેઓને મારતો. પોતાની માતાને તેમની માતાએ દુઃખ દીધેલું તે વેર સંભારીને તેમાંના કેટલાકોને વિના કારણ મારતો. તેથી વાસુકી વિગેરે સર્પો ગરુડથી ભય પામી બ્રહ્માને શરણે ગયા. પછી બ્રહ્માએ ગરુડને બોલાવી, તેમની વચ્ચે સંધિ કરી અને સર્પોએ ગરુડને દેવાના દંડરૂપ બલિ નક્કી કર્યો. 'નાગલોકમાં એક દિવસમાં જે થાય તેટલું અમાસના* દિવસે વૃક્ષના મૂલમાં ભેગું કરી તેઓએ મૂકવું. પછી ગરુડ તે દિવસે તેનું ભક્ષણ કરે અને તેઓને (નાગોને) પીડા કરે નહિ.' આવી વ્યવસ્થા થવાથી, સર્પો દરમાસે બલિ આપતા હતા, એમ **'અહીં માસે માસે જે બલિ (ઠરાવેલો)'** એ શબ્દોથી કહે છે. **'વાનસ્પત્ય'** એટલે વનસ્પતિ(વૃક્ષ)ના મૂલમાં (મૂલ પાસે) આપવાનો. અહીં શ્રીશુક પરીક્ષિતને **'હે મહાબાહો!'** એમ સંબોધન કરે છે, તે એમ સૂચવવા કરે છે કે જેમ તું (પરીક્ષિત) બધાની પાસેથી કર લે છે તેમ ગરુડ પણ કર લે છે. શત્રુઓ માત્ર વધ કરવાયોગ્ય જ છે એમ નહિ, પણ દંડ કરવાયોગ્ય (તેમની પાસેથી કર લેવાયોગ્ય) પણ છે.

'શત્રુઓ દંડ કરવાયોગ્ય હોય તેથી શું?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'પહેલાં નાગોએ આપવાનો'** એવા પ્રકારનો **'દંડ નક્કી થએલો'**.

स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वाणि पर्वाणि ॥
गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ॥ ३ ॥

સર્વે નાગો મહાત્મા ગરુડને પોતાના રક્ષણ માટે પોતપોતાનો ભાગ પર્વે પર્વે આપતા હતા. ૩.

પછી આઠ કુલમાં જેઓનો સમાવેશ થતો હતો તે **'સર્વે નાગો પોત પોતાનો ભાગ'** સર્વે કદ્રૂના પુત્રો (સર્પો) **'પર્વે પર્વે'** એટલે દર અમાસે આપતા હતા. આ વ્યવસ્થા નિત્યની હતી, એમ જણાવવા અહીં 'પર્વે પર્વે' શબ્દ બેવાર લખેલો છે. **પોતાના રક્ષણ માટે'** (તેઓ બલિ) આપતા હતા. 'શત્રુ દંડ આપવા છતાં કેમ તેઓને જીવતા રહેવા દે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે **'મહાત્મા ગરુડને'** આપતા હતા. (શત્રુ ગરુડ મહાત્મા હોવાથી દંડ આપ્યા પછી તેઓને પીડતો નહિ.)

---

* **'अमावास्यायां वृक्षमूले'**ને બદલે દેવકીનંદનપ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ થએલ ગ્રંથમાં **'अमायां वृक्षमूले तु'** પાઠ છે; અને અનુષ્ટુબ્ છંદ અહીંથી જ શરૂ થાય છે. આ શ્લોકો મહાભારતમાંથી લીધા હશે એમ જણાય છે.

विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ॥

कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बली ॥ ४ ॥

વિષરૂપ વીર્યવાળા કદ્રૂના પુત્ર બલવાન કાલિયે ગરુડની અવગણના કરી પોતે તેનો ભોગ કર્યો. ૪.

ત્યાં આ કાલિય પોતાના દેવ(વિષ)નો ઉપાસક બન્યો. એટલે વિષ તેનું વીર્ય થયું. (તે વિષરૂપી વીર્યવાળો થયો. તેનામાં ઘણું વિષ થયું.) તે **'વિષરૂપી વીર્યના મદવાળા કદ્રૂના પુત્રે' (તેનો** (બલિનો) **ભોગ કર્યો.)** તેની મા કદ્રૂનો દોષ પણ તેનામાં આવ્યો. વળી 'કાલિય' કાલનું આધિભૌતિક રૂપ પણ હતો. તેણે **'ગરુડની અવગણના કરી'** એટલે તેને દૂષણ દીધું; તેના સેવકોને માર્યા, અને પછી **"પોતે તે**(બલિ)**નો ભોગ કર્યો**; કારણ કે આ ઘણો **'બલવાન'** સર્વથી બળવાળો હતો.

तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् भगवान् भगवत्प्रियः ॥

विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥

હે રાજન્ ! તે સાંભળીને કોપ પામેલા ભગવાનના પ્રિય (તેને) મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન(ગરુડ) મહાવેગવાળા (થઈ) કાલિય પાસે આવ્યા. ૫.

ગરુડના સેવકોએ તે ગરુડને જણાવ્યું એટલે **'તે સાંભળીને'** ગરુડજી **'કોપ પામ્યા.' 'હે રાજન્ !'** એ સંબોધન એમ જણાવે છે કે રાજ્યની સ્થિતિ આવી હોય છે. ગરુડજીમાં સામર્થ્યની કોઈ પ્રકારની ખામી નથી, એમ જણાવવા **'ભગવાન'** શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાનની કૃપાથી તે ભગવાન છે, કારણ કે તે **'ભગવાનનો પ્રિય'** ભગવાનના વાહનરૂપ છે. તેથી કાલિયનો દંડ પણ સ્વીકાર્યાવિના તેને ખાસ **'મારી નાખવાની ઇચ્છાવાળા'** થઈને જ **'કાલિય'** તરફ સારી રીતે એટલે ઘણા જ **અવાજ** સાથે (ઉડી) તેની **સમીપમાં** જ તરત તે **આવ્યા.**

તેણે જેનું આરાધન કરેલું તે વિષરૂપી દેવતાએ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો, તેથી તે ગરુડની પણ સામે થયો, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तमापतन्तं तरसा नखायुधं प्रत्यभ्ययादुत्थितनैकमस्तकः ॥

दद्भिः सुपर्णं व्यदशद् ददायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ॥ ६ ॥

ઝડપથી ઉડી આવતા (તે) નખાયુધવાળા સામે ઊંચાં થએલાં અનેક મસ્તકોવાળો (તે) આવ્યો, અને ભયંકર જીભ અને ફાડેલા ઉગ્ર ડોળાવાળા (તથા) દાંતરૂપી આયુધવાળા (તેણે) ગરુડને દાંતોથી દંશ કર્યો. ૬.

'શસ્ત્રરહિત ગરુડ સામે તે કેમ યુદ્ધ કરે ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે ગરુડજી **'નખાયુધ'** એટલે નખો જેના આયુધ છે તેવા હતા. **'તેની સામે તે આવ્યો.'** શત્રુ તરીકે તેના સામો આવ્યો. વળી આ ગરુડ તો એક જ છે ને હું બહુરૂપ છું એમ જણાવવા **'ઊંચાં થએલાં છે જેનાં અનેક મસ્તકો તેવો'** તે હતો. પછી **'ગરુડને દાંતોથી'** એટલે દાંતરૂપ મુખોથી **તેણે દંશ કર્યા**, કારણ કે તે **'દાંતરૂપી આયુધવાળો'** હતો. દાંતો જ જેના આયુધ છે તેવો તે હતો. માત્ર દંશ કરીને જ તે ગરુડને મૂકી

દેવા ઇચ્છતો ન હતો પરંતુ તેનું ભક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હતો, એમ **'ભયંકર જીભ અને ફાડેલા ઉગ્ર ડોળાવાળા'** એ શબ્દોથી જણાવેલું છે. તેની જીભ ભયંકર હતી. ભયંકર એટલે ગ્રાસ કરવા(ખાઈ જવા)ની શક્તિવાળી, ક્રૂર. તેના ડોળાઓ ફાડેલા અને ઉગ્ર હતા. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેની જ્ઞાનશક્તિ બહેર મારી ગઈ હતી. તેના ડોળાઓ ફાડેલા હોવાથી તેણે મર્યાદાનો ભંગ કર્યો.[1] તે ઉગ્ર હોવાથી તેણે વિપરીત કાર્ય કર્યું.[2]

આવાને પણ ગરુડે માર્યો, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:-

तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युना प्रचंडवेगो मधुसूदनासनः ॥
पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ॥ ७ ॥

તે પ્રચંડ વેગવાળા મધુસૂદનના આસન અને તાર્ક્ષ્યના પુત્રે તેને ક્રોધથી દૂર ફેંક્યો અને ઉગ્ર પરાક્રમવાળા તેમણે કદ્રૂના પુત્રને (પોતાની) સુવર્ણના જેવા તેજવાળી જમણી પાંખથી પ્રહાર કર્યો. ૭.

'તે' પ્રસિદ્ધ સર્પને દૂર ફેંક્યો. ગરુડ પણ તેનો બરોબરીઓ હતો અને અવશ્ય તેને મારે તેવો હતો, તેનું કારણ **'તાર્ક્ષ્યના પુત્ર'** શબ્દથી કહેલું છે. તાર્ક્ષ્ય એટલે જુદું રૂપ ધારણ કરેલ કશ્યપ. તેણે જુદા રૂપથી ચાર સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરેલાં. (તેમાં એકનો પુત્ર ગરુડ હતો) અને આ પણ કાદ્રવેય તેની બીજી સ્ત્રી **કદ્રૂનો પુત્ર** હતો, તેથી તે બંને બરાબરીઆ હતા. (એક પિતાના પુત્રો હોઈ બરાબરીઆ હતા.) **'તે'** ગરુડ પણ પહેલાંનો શત્રુ હતો અને (તેનું બલિ ખાઈ જઈ તેને) કોપિત કરેલો હતો (તેથી તે અવશ્ય મારે તેવો હતો). તેથી તેણે (ગરુડે) તેને (**निर**) સારી રીતે (**अस्**-ફેંકવું) ફેંક્યો એટલે દૂરથી જ ફેંકી દીધો, તેનો તિરસ્કાર કરીને ફેંકી દીધો એવો અર્થ છે.

આધિદૈવિકરૂપથી કાલિય સામો આવતો હતો તેનો તેણે (ગરુડે) કેમ તિરસ્કાર કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી **'ક્રોધથી'** શબ્દ યોજેલો છે. તેણે (ગરુડે) ક્રોધથી તેનો તિરસ્કાર કર્યો. ગરુડ **'પ્રચંડ વેગવાળો'** હતો, એટલે કાલિય કરતાં પણ તેની ક્રિયાશક્તિ અધિક હતી એમ કહેલું છે. તેની ક્રિયાશક્તિ અધિક હતી તેનું કારણ તે **'મધુસૂદનનું આસન'** થએલો હતો. ભગવાનને ક્યાંય જવું હોય ત્યારે તે તેમનું આસન થતો, અને તે માટે (જવા માટે) ભગવાને આપેલી ક્રિયાશક્તિ તેનામાં હોવાથી તેનામાં ક્રિયાશક્તિ અધિક છે. તેથી તેણે તેને **'જમણી પાંખથી પ્રહાર કર્યો.'** આ પાંખ બૃહદ્‌[3]રૂપ છે. બૃહત્ એટલે બ્રહ્મરૂપ[4] છે, તેનાથી તેણે તેને ફેંક્યો. તે પાંખ બ્રહ્મરૂપ દેખાઈ, એમ **'સુવર્ણ જેવા તેજવાળી'** શબ્દથી કહે છે. સુવર્ણનું રૂપ હોવું એ ભગવાનનો ધર્મ છે,[5]

૧. તેણે ડોળા (ક્રોધથી) ફાડેલા હતા. તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે તેની જોવાની શક્તિ મંદ થઈ એટલે મર્યાદાનો ભંગ થાય તે યોગ્ય છે અને તેથી જ તેણે ગરુડને આપવાના બલિનો ભોગ કરી મર્યાદાનો ભંગ કરેલો એવો અર્થ છે. (**यो**)

૨. પોતાને મારી નાખે તેવા ગરુડને મારવાની તેણે પ્રવૃત્તિ કરી, એ તેણે વિપરીત કાર્ય કર્યું. (**यो**)

૩. 'ગરુડો વેદો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે બૃહત્સામરૂપ અથવા અક્ષરરૂપ. (**प्र**) ૪. વેદરૂપ. (**यो**)

૫. 'સૂર્યમાં રહેલો આ પુરુષ સુવર્ણમય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે. (**यो**)

'તે પણ કશ્યપનો પુત્ર હતો છતાં તેને કેમ માર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી **કહેછે કે** તે **'કદ્રૂનો પુત્ર'** હતો. તેની મા કદ્રૂના દોષથી તે દુષ્ટ થયો હતો. તેનામાં માતાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, (તેનામાં બીજનું પ્રધાનપણું ન હતું (પિતાના ગુણો ન હતા).

'દંશ કરતાં પ્રહાર ઓછો ગણાય છતાં પ્રહાર કરનાર ગરુડનો જય થયો એમ **કેમ** કહેવાય? એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે તે ગરુડ **'ઉગ્ર પરાક્રમવાળો'** હતો. તેનું પરાક્રમ ઉગ્ર હતું. બહારનું પણ તેનું આ (પાંખ મારવાનું) પરાક્રમ ઉગ્ર એટલે મરણ ઉત્પન્ન કરે તેવું હતું.

પછી શું થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोतीव विह्वलः ॥

ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥ ८ ॥

ગરુડની પાંખથી ઘવાએલો કાલિય બહુ વિહ્વલ થયો (અને) ગરુડથી ન જવાય અને ન જીતાય તેવા કાલિંદીના ધરામાં પેઠો. ૮.

'ગરુડની પાંખથી ઘવાએલો કાલિય વિહ્વલ થયો' અને પછી તે **'કાલિંદીના ધરામાં પેઠો'** તે સ્થાન **'ગરુડથી ન જવાય'** તેવું હતું.

'તે સ્થાન ગરુડથી ન જવાય તેવું કેમ હતું' તેનું કારણ જણાવવા આ શ્લોકથી (ત્રણ શ્લોકવડે) ઉપાખ્યાન કહે છેઃ-

तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् ॥

निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोहरत् ॥ ९ ॥

ત્યાંથી એકવાર સૌભરિએ મના કરવા છતાં ભૂખ્યો ગરુડ ઇચ્છેલા ભક્ષ્ય જલચરને બલથી ઉપાડી ગયો. ૯.

'ત્યાંથી એકવાર' જ્યારે [1]આનામાં ભગવદ્ભાવ ન હતો ત્યારે, (**ગરુડ જલચરને ઉપાડી ગયો.**) સૌભરિના ઉપાખ્યાનમાં સર્વ સ્થલે માછલાંનો પ્રસંગ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે ઋષિ માછલાંનું હિત કરનાર હતા. એકવાર **'ગરુડ'** દૈવગતિથી તેમની જ સમીપમાં **'ઇચ્છેલા ભક્ષ્ય'** રોહિત વિગેરે અમુક **'જલચરને'** સૌભરિએ **મના કરવા છતાં ભૂખ્યો હોવાથી** બહિર્મુખ સ્થિતિને પામેલો હોવાથી ઉપાડીને બીજે સ્થલે લઈ ગયો. જો ગરુડે એ જલચરને ત્યાં જ ખાધું હોત તો સૌભરિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અને વધારામાં (જલચરનું તેની સમીપ ભક્ષણ કરી) તેને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનું મરણ જ થાત; પણ તેણે તેને ત્યાં જ ખાધું નહિ તેમ જ માર્યું પણ નહિ, પણ જીવતું જ ઉપાડી બીજે લઈ ગયો; તેથી તે ધરામાં ફરી પ્રવેશ ન કરે એમ જ મુનિએ કહેલું છે.[2]

---

૧. **આનામાં** એટલે સૌભરિમાં. (**પ્ર**) **આનામાં** એટલે ગરુડમાં હોવું જોઈએ. ગરુડને પાછલ પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાન કહેલ છે એટલે તેનામાં ભગવદ્ભાવ હતો, પરંતુ આ જલચરને જ્યારે તે ઉપાડી ગયો ત્યારે તેનામાં ભગવદ્ભાવ ન હતો. તેથી જ આગળ 'ભૂખ્યો હોવાથી–બહિર્મુખ સ્થિતિને પામેલો હોવાથી' એમ કહેલું છે. તે બહિર્મુખ સ્થિતિને તે સમયે પામેલો હોવાથી તેનામાં ભગવદ્ભાવ ન હતો, નહિ તો સૌભરિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરત.

૨. આગળ શ્લોક ૧૧માં શાપવાક્યમાં કહેલું છે.

'ભગવાને જે અર્થ(ગરુડ મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરનાર છે તે)નું નિર્માણ કરેલું છે, તે બાબતમાં મુનિએ કેમ આગ્રહ કર્યો હશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી શ્લોક ૧૦મો કહે છે:–

मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हृते ॥
कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥ १० ॥

માછલાંઓનો પતિ લઈ જવાતાં, ગરીબડાં માછલાંઓને બહુ દુઃખી થએલાં જોઈને, ત્યાંનાં (પ્રાણીઓનું) કુશલ કરવા સૌભરિએ કૃપાથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૦.

જેમ ભગવાને લૌકિક મર્યાદાશાસ્ત્ર કરેલું છે, તેવું જ વૈદિક મર્યાદાશાસ્ત્ર પણ કરેલું છે. (ગરુડનું માંછલાં ભક્ષ્ય છે, એ લૌકિક મર્યાદા છે. સર્વ ઉપર દયા રાખવી, એ વૈદિક મર્યાદા છે.) તેથી બીજાઓનું દુઃખ જોઈ દુઃખી થએલ દયાળુ પુરુષોએ તે દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ, એવું વૈદિક મર્યાદાશાસ્ત્ર છે; કારણ કે ગરીબડાંઓની દરકાર ન રાખવાથી દોષ થાય છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એવી રીતે ગરીબડાંઓની દરકાર ન રાખનારનું 'બ્રહ્મ પણ જેમ ભાંગેલા વાસણમાંથી પાણી વહી જાય તેમ વહી જાય છે' એવાં શાસ્ત્રનાં વચન છે. તેથી મુનિએ દયાથી લોકની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું, એમ '**બહુ દુઃખી થએલાં જોઈને**' શબ્દોથી કહેલું છે.

'તેમને તો અજ્ઞાનથી જ દુઃખ થાય છે. તે દુઃખ દૂર કરવા કેમ ઉપાય કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે '**ગરીબડાં**' હતાં. વિચાર કરતાં પણ જણાશે કે તેમનું રક્ષણ કરનાર કોઈ નહિ હોવાથી તે 'ગરીબડાં' હતાં. તેથી જ તેનું (તે રક્ષણ કરનાર વિનાનાં હોવાનું) કારણ "**માછલાંઓનો પતિ લઈ જવાતાં**' શબ્દોથી કહેલું છે. તે જલચર (જેને ગરુડ બીજે લઈ ગયો તે) માછલાંઓનો પતિ હતો. રક્ષક ન હોય ત્યારે માછલાંઓ પોતાનાં ગોત્રનો જ ઘાત કરનારાં હોવાથી, પોતાનાં સગાં સંબંધીઓનું પણ ભક્ષણ કરે છે; તેથી માત્ર '**કૃપાથી સૌભરિએ**' નીચે કહેવાશે તે વાક્ય '**ત્યાંનાં' માછલાંઓનું 'કુશલ કરવા કહ્યું**.' ખરી રીતે તો આ વાક્ય કહી તેણે અનર્થ જ કર્યો, કારણ કે (આ વાક્યને લીધે કાલિય ત્યાં આવ્યો અને તેના) વિષથી ત્યાંનાં સર્વે માછલાંઓ દાઝી મૂઆં અને તે પ્રસંગથી બીજા પણ જીવો મરણ પામ્યા. તેથી એમ સાબિત થાય છે કે (ભગવાનસિવાય) **બીજો જે કરે છે તેનાથી અનર્થ જ થાય છે.**

સૌભરિએ ગરુડને જે શાપ આપ્યો તે આ શ્લોકમાં કહે છે:–

अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति ॥
सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद् ब्रवीम्यहम् ॥ ११ ॥

અહીં જો ગરુડ પ્રવેશ કરશે અથવા તે (અહીંના) મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરશે તો તરત તેના પ્રાણ જશે. હું આ સત્ય કહું છું. ૧૧.

'**અહીં**' એટલે આ ધરાના જલમાં '**જો ગરુડ પ્રવેશ કરશે તો તેના પ્રાણ તરત જશે**' એ એક શાપ.[1] તેમાં પણ '**જો મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરશે**' અને તે પણ

૧. ગરુડ ધરામાં પ્રવેશ કરે તો તરત તેના પ્રાણ જાય, એવો આ પહેલો શાપ હોવાથી ગરુડથી ધરામાં જઈ શકાય તેમ ન હતું. (જુઓ પાછલો શ્લોક ૮મો.) (यो)

'તે'જ ગરુડ ભક્ષણ કરશે તો તેના પ્રાણ જશે. બીજું કોઈ પક્ષી મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરશે તેને કાંઈ શાપ નથી. જો તે ગરુડ જ મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરશે તો 'તરત' જ 'તેના પ્રાણ જશે' એ બીજો શાપ. તેથી બીજું કોઈ પક્ષી આ ધરામાંનું મત્સ્ય બીજે સ્થલે લઈ જાય તોપણ તેનું ભક્ષણ કરવાની ગરુડને મના કરેલી છે, તેથી આ વિશિષ્ટ શાપ નથી. [ગરુડ (૧) આ ધરાના જલમાં પ્રવેશ કરીને (૨) ત્યાંના મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરે, એ બે કાર્ય કરે તો તેના પ્રાણ જાય એવો શાપ નથી.] તેથી જ આ ગરુડને દીધેલ શાપથી કાલિયની રક્ષા થઈ. (ઉપર જણાવ્યો તેવો વિશિષ્ટ શાપ નહિ હોવાથી કાલિયની રક્ષા થઈ, કારણ કે વિશિષ્ટ શાપ હોત તો ગરુડ માત્ર ધરાના જલમાં પ્રવેશ કરે તેથી તેના પ્રાણ જાય નહિ, તેથી ગરુડ જલમાં પ્રવેશ કરી કાલિયને પીડી શકત અને મારી પણ શકત.) તેમ ન હોત તો [એટલે જો આ વિશિષ્ટ શાપ હોત તો ગરુડ ધરામાં મત્સ્યો ખાય નહિ* ત્યાંસુધી તેને શાપ લાગે નહિ તેથી કાલિયની રક્ષા ન થાત (કારણ કે ગરુડ ધરામાં પ્રવેશ કરી મત્સ્યને ખાધાવિના કાલિયને મારી શકત.)] તેથી જ મૂલ ગ્રંથમાં ગરુડને માટે 'સઃ' 'તે' સર્વનામ ફરી યોજેલું છે ('ગરુડ' પહેલા શાપમાં કહેલું છે, ને બીજા શાપમાં સર્વનામ 'તે' યોજેલું છે). બ્રાહ્મણનું વાકય આજ્ઞારૂપ છે.

આ બ્રાહ્મણનું વાકય માત્ર અનુવાદ (તે વાકય ન કહ્યું હોત તોપણ જે થવાનું જ હતું તે જ જણાવનાર) છે[1] એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે '**હું આ સત્ય કહુંછું.**' 'હું' શબ્દ જણાવેછે કે આ [2]વાકય પ્રમાણ છે, કારણ કે બ્રાહ્મણનું વાકય ખોટું થતું નથી.

तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः ॥
अवात्सीद् गरुडाद् भीतः कृष्णेन च विवासितः ॥१२॥

કાલિય તેને પૂરેપૂરો જાણતો હતો. બીજો કોઈ સર્પ જાણતો ન હતો. ગરુડથી ભય પામેલો (ત્યાં) રહ્યો અને શ્રીકૃષ્ણે (તેને ત્યાંથી) કાઢ્યો. ૧૨.

'**તેને**' એટલે તે અર્થને '**કાલિય**' જ '**પૂરેપૂરો જાણતો હતો**' (કારણ કે) ગરુડ સાથે વિરોધ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે હોવાથી ગરુડ કયા સ્થાનમાં જઈ શકે તેમ નથી, તેનો તેણે વિચાર (જાણવાની તજવીજ) કરેલો. બીજા સર્પોને તો ગરુડ સાથે વિરોધ

---

* અહીં સુબોધિનીના પાઠમાં '**मत्स्यखादने**, છે, પરંતુ તેમ અર્થ બેસતો નથી. '**मत्स्याखादने**' જોઈએ તેમ જ અર્થ બેસે છે. હસ્તલિખિત પ્રાચીન પ્રતો જોવાથી ખાત્રી થઈ શકે. કોઈ ટીકાકાર અહીં કાંઈ કહેતા નથી.

૧. 'ધરામાં કાલિય પ્રવેશ કરે તેથી તેના કાંઠાના પ્રાણીઓ પણ સર્વ મરણ પામે, તેથી ગરુડ પણ મરણ પામે જ; તેથી આ શાપ આપ્યો ન હોત તોપણ જે થવાનું હતું તે જ આમાં કહેલું છે. તેથી આ વાકય માત્ર અનુવાદ છે' એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે આ વાકય સૌભરિએ કહ્યું ન હોત તો કાલિય આ ધરામાં આવત જ નહિ, એવો ભાવ છે. (**टि**)

૨. સર્પનું વિષ ગરુડને કાંઈ અસર કરી શકતું નથી. તેથી કદાચ સર્પ ધરામાં આવ્યો હોત તોપણ આ શાપ ન હોત તો ગરુડ ધરામાં પ્રવેશ કરે તેથી તેનું મરણ થાત નહિ. તેથી આ વાકય માત્ર અનુવાદ નથી, પણ પ્રમાણ છે. (**प्र**)

કરવાનો વિચાર જ ન હતો; તેથી '**બીજો કોઈ સર્પ જાણતો ન હતો.**' તેથી '**ગરુડથી ભય પામેલો**' તે ત્યાં આવી '**રહ્યો**, અને **શ્રીકૃષ્ણે**' તેને ત્યાંથી '**કાઢ્યો**' એટલે ત્યાંથી દૂર કર્યો. (બીજે રહેવા મોકલ્યો.)

એ પ્રમાણે પ્રાસંગિક કથા કહી, તે મૂકી હવે આ શ્લોકથી ચાલુ વાત શરુ કરે છે:–

कृष्णं ह्रदाद् विनिःक्रान्तं दिव्यस्रग्गन्धवाससम् ॥
महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥१३॥
उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इव प्रजाः ॥
प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याभिरेभिरे ॥१४॥

દિવ્ય માલા સુગંધી પદાર્થો અને વસ્ત્રવાળા, મોટા મણિઓના સમૂહોથી છવાએલા, અને સુવર્ણભૂષણોથી શોભતા શ્રીકૃષ્ણને ધરામાંથી બહાર નીકળતા જોઈને, જેણે પ્રાણ પ્રાપ્ત કર્યા છે તેવી પ્રજા પેઠે સર્વ ઉભા થયા; (અને) આનંદથી ભરપૂર અંતઃકરણવાળા ગોપો (તેમને) પ્રેમથી ભેટ્યા. ૧૩.૧૪.

'બહાર નીકળતા' ભગવાનને 'જોઈને સર્વ ઉભા થયા' અને 'ભેટ્યા', એવો બે શ્લોકનો સંબંધ છે. '**ધરામાંથી**' એટલે ધરાના મધ્યેથી. વિશેષરીતે **બહાર નીકળવું** એટલે **અકસ્માત્** આવિર્ભાવ થવો. પહેલાં (ધરામાં પ્રવેશ કરતી વખતે) ભગવાનનું જે રૂપ હતું તેથી હાલનું (બહાર નીકળતી વખતનું) રૂપ જુદું છે, એમ દર્શાવવા રૂપનું વર્ણન કરેછે. '**જેમની માલા સુગંધી પદાર્થો અને વસ્ત્રો દિવ્ય છે તેવા**' ભગવાન છે. આ શબ્દોથી ભગવાનની સામાન્યરીતે પૂજા થએલી છે એમ જણાવેલું છે. વળી તે '**મોટા મણિઓના સમૂહોથી છવાએલા**' છે. આ શબ્દોથી ભગવાનની વિશેષ (ખાસ) પૂજા થએલી છે એમ જણાવેલું છે. વળી તે '**સુવર્ણના ભૂષણોથી શોભતા**' છે. આથી ત્રણે લોકોના પદાર્થોથી ભગવાનની પૂજા થએલી છે એમ કહેલું છે. તે પૈકી (૧) (માલા વિગેરે) **દિવ્ય** એટલે સ્વર્ગના પદાર્થો હતા એ સ્પષ્ટ છે. (૨) **મણિઓ** પાતાલના પદાર્થો છે અને (૩) **સુવર્ણ** ભૂમિ ઉપરનો પદાર્થ છે. (ભગવાનને) અકસ્માત્ **જોઈને** માત્ર ભગવાનની સન્નિધિથી જ (ભગવાન પાસે આવવાથી જ) '**જેમણે પ્રાણ પ્રાપ્ત કર્યા છે તેવા**' થયા. **પ્રજા** એટલે બાલકો '**પેઠે ઉભા થયા.**' પ્રાણ પ્રાપ્ત કરેલા આ મોટાઓ પણ જેમ બાલકો ઉભા થાય છે તેમ ઉભા થયા. જેઓને એકબીજાનું જ્ઞાન નથી તેવા બાલકો અથવા તેવા લૌકિક (પુરુષો) જેમ પ્રાણ આવતાં ઉભા થાય તેમ શ્રીકૃષ્ણ (બહાર) આવતાં આ સર્વ ઉભા થયા. પછી પણ ભગવાનની સન્નિધિથી '**આનંદથી ભરપૂર છે અંતઃકરણ જેમનું**' તેવા થયા. ઉભા થયા પછી આરંભમાં તરુણ પુરુષોએ '(ગોપોએ)' પુરુષોત્તમનું પણ '**પ્રેમથી**' આલિંગન કર્યું.

यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गावश्च कौरव ॥
कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसँल्लब्धमनोरथाः ॥१५॥

હે કૌરવ! યશોદા, રોહિણી, નંદ, ગોપીઓ અને ગાયો શ્રીકૃષ્ણને મળી ચેષ્ટાવાળાં થયાં અને તેમનો મનોરથ ફળ્યો. ૧૫.

પછી **'યશોદા અને રોહિણી' શ્રીકૃષ્ણને મળ્યાં**, કારણ કે સ્ત્રીઓ બહુ ઉત્સુક હોય છે. રોહિણીનો સ્પર્શ થવાના ભયથી **'નંદ'** ત્યારપછી[1] શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. નંદના (નંદનો સ્પર્શ થવાના) ભયથી **'ગોપીઓ'** ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણને મળી; પછી **'ગાયો'** પણ શ્રીકૃષ્ણને મળી. **'હે કૌરવ!'** એ સંબોધન રાજાને આ વાતમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. આ સર્વ **'શ્રીકૃષ્ણને મળી ચેષ્ટાવાળાં થયાં'** અને **'જેમનો મનોરથ ફળેલ છે તેવાં'** પણ થયાં, આથી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિનો સંબંધ કહેલો છે. (ચેષ્ટા એટલે ક્રિયાશક્તિ. ભગવાનને મળવાથી ક્રિયાશક્તિ તેમનામાં આવી, કારણ તે પહેલાં તે ચેષ્ટારહિત મૂઢ હતા. ક્રિયાશક્તિ આવવાથી તેમનો મનોરથ ફળ્યો, એટલે તેમની જ્ઞાનશક્તિ પણ આવી. ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિનો એવો સંબંધ જણાવ્યો છે કે ક્રિયાશક્તિ આવતાં જ્ઞાનશક્તિ પણ આવી.)

रामश्चाच्युतमालिंग्य जहासास्यानुभाववित् ॥
नरा नार्यो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥१६॥

બલભદ્રે અચ્યુતને આલિંગન કર્યું અને તેમનો પ્રભાવ જાણનાર થવાથી હસ્યા. પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બળદો અને વાછડાંઓ ઘણો આનંદ પામ્યાં. ૧૬.

રામ (**બલભદ્ર**) પણ એવા થયા. (તેમણે પણ બીજાની પેઠે ભગવાનને આલિંગન કર્યું.) **'અચ્યુતનું આલિંગન કરી હસ્યા'** શબ્દોથી બીજા કરતાં તેમનામાં શું અધિક હતું તે કહેલું છે. પહેલાં ભગવાનનો અંશ ભગવાનમાં જ હતો (અને બલભદ્રમાં ન હતો), ત્યારે બલભદ્રે બીજાની પેઠે ભગવાનનું આલિંગન જ કર્યું. પછી તેમણે ભગવાનનું આલિંગન કર્યું ત્યારે ભગવાનનો અંશ તેમનામાં આવ્યો તેથી પછી તે હસ્યા; કારણ કે ભગવાનનો અંશ તેમનામાં આવવાથી તે ભગવાનની તુલ્ય થયા. તેથી 'તમે (શ્રીકૃષ્ણે) આ બધાની પરીક્ષા બહુ સારી કરી' એમ હસ્યા. 'તમે કાલિયને કાઢ્યો, એ સારું પરાક્રમ કર્યું' એમ બલભદ્ર હસ્યા ન હતા, કારણ કે ભગવાને કાલિયને કાઢ્યો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું ન હતું. બલભદ્ર 'તેમનો (ભગવાનનો) પ્રભાવ જાણનાર થયા' તેથી ભગવાને કાલિયને કાઢ્યો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય ન જણાય; કારણ કે જે ક્ષણમાત્રમાં આખા વિશ્વનો નાશ કરી શકે તે કાલિયને કાઢી મૂકે તેમાં શું આશ્ચર્ય?

(ભગવાનને કાલિયે ભરડો દીધો અને છેવટ ધરામાંથી ભગવાન કુશલ બહાર પધાર્યા તેથી બધાને) દુઃખ અને સુખ બંને ભેગાં થયાં હશે એમ જણાય, તેથી તેવું ન હતું પણ બધાંને માત્ર આનંદ જ થયો હતો, એમ જણાવવા છેલ્લું ચરણ યોજેલું છે. **'પુરુષો અને સ્ત્રીઓ'(બળદો અને વાછરડાંઓ)**આ ચારે પ્રકારના જીવો **'ઘણો આનંદ'જ પામ્યા હતા.**

---

૧. રોહિણીએ ભગવાનને આલિંગન કર્યું **ત્યારપછી** નંદે તેમ કર્યું, કારણ કે રોહિણી નંદના મોટાભાઈનાં પત્ની હોવાથી નંદે પૂજવાયોગ્ય હતાં; તેથી તેમને નમસ્કાર કરવા તે તેમના ચરણસ્પર્શ કરી શકે, પરંતુ તેવા પ્રસંગવિના પૂજ્યનો સ્પર્શ કરવો યોગ્ય નહિ હોવાથી, રોહિણી આલિંગન કરી રહ્યા પછી જ નંદે આલિંગન કર્યું. ભગવાનમાં રોહિણી કરતાં નંદનો પ્રેમ વધારે હોવાથી તેમણે યશોદા પછી તરત ભગવાનને આલિંગન કરવું જોઈએ. છતાં તેમ કરવા જતાં રોહિણીનો સ્પર્શ થઈ જાય તેવા ભયથી રોહિણી **પછી** તેમણે આલિંગન કર્યું એવો **અર્થ** છે. **(યો)**

नन्दं विप्राः समागत्य गुरुवः सकलत्रकाः ॥

ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥ १७ ॥

વિપ્રો નંદ પાસે આવ્યા, અને સ્ત્રીઓ સહિત તે ગુરુઓએ કહ્યું 'કાલિયે પકડેલા તમારા પુત્ર (અમારાં) ભાગ્યથી છૂટચા છે....' ૧૭.

'આટલો બધો સમય બ્રાહ્મણોએ આ બધાને કાંઈ ઉપદેશ કેમ ન આપ્યો ? અને હવે બ્રાહ્મણો તેમનું સાંત્વન કરવા કેમ આવ્યા ?' એવી શંકા થાય, તેથી હવે આ શ્લોક કહેલો છે. **વિપ્રો** તો બહુ જ મોટા પુરુષો છે, પણ વૈશ્યના ગુરુઓ માત્ર કર્મજડ હોય છે અને આજીવિકા માટે રહેલા છે, અને તેમના સંબંધીઓ (સ્ત્રીઓ) પણ તેવી જ હોય છે. તેથી **સ્ત્રીઓ સાથે તેઓએ આવી નંદને નીચે પ્રમાણે કહ્યું**:–" **'કાલિયથી'** સારી રીતે બંધાએલા ભગવાન **'તમારા પુત્ર'** અમો વિગેરેના **ભાગ્યથી છૂટચા છે'....''** આથી તેઓએ એમ સૂચવેલું છે, કે આ ઉત્સવપ્રસંગે તમારે અમને દાન દેવું જોઈએ.

देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ॥

नन्दः प्रीतमना राजन् गाः सुवर्णं तदादिशत् ॥ १७ अ ॥

શ્રીકૃષ્ણ છૂટી આવ્યા તે નિમિત્તનું બ્રાહ્મણોને દાન આપો. હે રાજન્ ! પ્રસન્ન મનવાળા નંદે તે સમયે ગાયો અને સુવર્ણ (દાનમાં) આપ્યાં. ૧૭અ.[1]

તેથી **'શ્રીકૃષ્ણ પાછા આવ્યા તે નિમિત્તનું બ્રાહ્મણોને દાન આપો.'** પછી **'નંદે ગાયો અને સુવર્ણ આપ્યાં.'**

યશોદાના સંબંધમાં વિશેષ (ખાસ કહેવાનું) આ શ્લોકમાં કહે છે:–

यशोदा च महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ॥

परिष्वज्यांकमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥ १८ ॥

ગૂમ થએલી પ્રજા જેમનાથી પાછી મેળવાઈ છે તેવી મહાભાગ્યવાળી સતી યશોદાએ (શ્રીકૃષ્ણને) ભેટી ખોળામાં બેસાડી વારંવાર આંસુઓ પાડચાં.૧૮.

યશોદાને તેઓએ (બ્રાહ્મણોએ) કહ્યું* કે 'તમે બહુ ભાગ્યવાળાં છો', કારણ કે તેમણે તેઓને ઘણું દાન આપ્યું હતું, અથવા તેણે બીજા બધા કરતાં (શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ પ્રેમ દર્શાવનારું કાર્ય) વધારે કર્યું, તેથી તેના ભાગ્યને ધન્યવાદ આપવા તેમને **'મહા-ભાગ્યવાળાં'** કહેલાં છે. **'नष्ट'** એટલે **ગૂમ થએલી**, **लब्धा** એટલે **મેળવાએલી છે પ્રજા જેમનાથી તેવાં** તે હતાં. તેવાં હોવાનું (નષ્ટ થએલી પ્રજા પાછી મેળવનાર થવાનું) કારણ ધર્મ છે, એમ **'સતી'** શબ્દથી જણાવેલું છે, તેથી ભાગ્યનો ઉદય થતાં (પ્રજા પાછી પ્રાપ્ત થતાં) **તે** (તેમને શ્રીકૃષ્ણને) **'ભેટચાં'**, પછી તેમને **'ખોળામાં બેસાડીને (હર્ષનાં) આંસુઓ પાડચાં.'**

---

૧. આ શ્લોક અને તેની ટીકાનો પાઠ ઘણાખરા ગ્રંથોમાં નથી.

*૧૭અ શ્લોક ન હોય એટલે બ્રાહ્મણોનાં વાક્ય સાથે આ શ્લોકનું અનુસંધાન થાય છે. તેથી બ્રાહ્મણો-એ ૧૭મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ કાલિયથી છૂટચા તે કહી, યશોદાને મહાભાગ્યવાળાં કહ્યાં એવો સંબંધ થાય છે.

આટલું થતાં અડધી રાત થઈ. તે દિવસે કોઈએ કાંઈ ખાધું ન હતું. ગાયો પહેલાં તો (કાલિયે ભગવાનને ભરડો દીધેલ તે સમયે) સૂકાએલાં સ્તનવાળી જ (દૂધવિનાની જ) હતી. હવે તો (ભગવાન બહાર પધાર્યા ત્યારથી) તેમનામાં દૂધ હતું પરંતુ તેઓને દોહવાનાં સાધન ન હતાં, તેથી તેમને દોહી શકાયાં નહિ અને દૂધ પ્રાપ્ત થયું નહિ. છતાં ભગવાન પાછા પધાર્યા તેનાથી જે આનંદ થયો તેથી જ બધા સુખી થયા અને ત્યાં જ રાત રહ્યા, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:–

तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्शिताः ॥
ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिन्द्या उपकूलतः ॥ १९ ॥

હે રાજેન્દ્ર! ભૂખ્યા અને તરસ્યા શ્રમથી દુર્બલ થએલા વ્રજવાસીઓ અને ગાયો કાલિન્દીના કિનારાપાસે ત્યાં તે રાત રહ્યા. ૧૯.

તે બધાને **'શ્રમ'** થએલો. ગોકુલમાંથી ત્યાં આવવાનો શ્રમ, (સર્પથી ભરડો દેવાએલ ભગવાનની સ્થિતિ જોવાથી થએલ) ચિત્તનો શ્રમ, વળી (તેવી સ્થિતિ જોઈ) તેઓએ મરવા પ્રયાસ કરેલો તેનો શ્રમ. તે બધા **શ્રમથી પણ તેઓ 'દુર્બલ થએલા'** હતા. તેઓ **'ભૂખ્યા અને તરસ્યા'** હતા, શ્રમ તો પોતાનું કાર્ય (તેઓને દુબળા કરવાનું) કરી મટી ગયો હતો, તેથી તેના કાર્યનું જ નિરૂપણ કરેલું છે; અને ભૂખ અને તરસના સ્વરૂપનું[1] નિરૂપણ કરેલું છે. આ બધા **વ્રજવાસીઓ** (નેસડામાં રહેનારા) એટલે અભણ હતા. (તેથી) **'કાલિંદીના કીનારા પાસે'** એટલે કિનારો મૂકી કેટલેક દૂર વનમાં તેઓ બધાયે શયન કર્યું.

'તે સમયે' કાલિયમાં રહેલા દોષના અભિમાનવાળા દૈત્યે અને સર્વનું ભક્ષણ કરવા રહેલ મૃત્યુએ[2] ભેગા થઈ અગ્નિનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તે દાવાગ્નિ ગોકુલવાસીઓને બાળી નાખવા દેખાયો, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:–

तदाशु विपिनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम् ॥
सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे ॥ २० ॥

તે સમયે મધ્યરાત્રે તરત જ જંગલમાં ઉત્પન્ન થએલો દાવાગ્નિ સૂતેલા વ્રજને ચારે તરફથી ઘેરી લઈ બાળવા પ્રવૃત્ત થયો. ૨૦.

વેર લેવા માટે **'તરત જ જંગલમાં'** લાકડાંઓના ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થતો અથવા બધા પદાર્થોને ભેગા કરી બાળનાર હોવાથી **'દાવાનલ'** શબ્દથી ઓળખાતો અગ્નિ પોતાની મેળે **'ઉત્પન્ન થયો.'** અને **સૂતેલા વ્રજને ચારે તરફથી જ ઘેરી લઈને'** અર્ધરાત્રિના વખતે **'બાળવા પ્રવૃત્ત થયો;'** કારણ કે પહેલાં ભગવાને તેઓના

---

૧. ભૂખ અને તરસ મનુષ્યના ભ્રાતૃવ્ય (ભત્રીજા એટલે પિતરાઈ અથવા શત્રુ) છે, એવા **સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું** છે. 'ભૂખ ખરેખર મનુષ્યોનો ભ્રાતૃવ્ય છે' 'ભૂખ અને તરસ બંને તરીને' એ શ્રુતિઓ તેમને ભ્રાતૃવ્ય કહે છે.(**प्र**)

૨. ભૂખ **મૃત્યુરૂપ** છે તે ભૂખ.(**प्र**) પ્રાણના ધર્મ ભૂખરૂપી અગ્નિ જે સર્વનું ભક્ષણ કરવા રહેલો છે તે. 'ભૂખ ખરેખર મનુષ્યનો ભ્રાતૃવ્ય છે' 'ભૂખ **મૃત્યુ** જ છે' એ શ્રુતિઓથી ભૂખરૂપ અગ્નિ મૃત્યુરૂપ જ છે એ સ્પષ્ટ છે.(**यो**)

(ગોકુલવાસીઓના) સ્નેહની પરીક્ષા કરેલી. તે સ્નેહ તેમનામાં રાખી, તેનો[1] દેહનો સંબંધ દૂર કરતાં (મટાડતાં) ભગવાન તેઓને પોતાનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. જો ભગવાન એમ ન કરે તો તેઓનો તે સ્નેહ માત્ર લૌકિક જ હોય (ગણાય). આ ગોકુલવાસીઓ ભગવાનને માટે ક્લેશ પામેલા હતા, પરંતુ તેઓના દેહનું અભિમાન છૂટયું ન હતું, એમ જણાવવા માટે પણ આ કહેલું છે. જો તેમ ન હોય તો (તેઓના દેહનું અભિમાન છૂટી ગયું હોત તો) તેઓના શરીરનું અભિમાન જતું રહેલું હોવાથી, તેઓ માત્ર જ્ઞાનના જ અધિકારી હોત.

તેથી (તેઓનું દેહનું અભિમાન ગએલું નહિ હોવાથી) તેઓ વ્યાકુલ થયા અને તેમણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, એ અહીંથી (ત્રણ શ્લોકોથી) કહે છેઃ-

तत उत्थाय सम्भ्रान्ता दह्यमाना व्रजौकसः ॥
कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामानुषमीश्वरम् ॥२१॥

તેથી બળતા વ્રજવાસીઓ ઉઠી સારી રીતે ગભરાયા અને તેઓ માયાથી મનુષ્ય થએલા ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા. ૨૧.

તેઓ '**સારી રીતે ગભરાયા**' એટલે બહુ નિદ્રામાં હોવાથી દિશા, દેશ અથવા કાલનું તેમને ભાન ન રહ્યું; એટલું જ નહિ પણ સ્વભાવથી પણ તેઓ **વ્રજવાસીઓ** (અભણ, અજ્ઞાની) હતા. કાલિયે ભગવાનની પૂજા કરેલી તે જોઈ તેઓ '**શ્રીકૃષ્ણને**' જ '**શરણે ગયા**'.

તેઓએ શ્રીકૃષ્ણની રક્ષામાટે કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન કર્યો, પરંતુ પોતાની જ રક્ષા કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

कृष्ण कृष्ण महाभाग हे रामामितविक्रम ॥
एष घोरतमो वह्निस्तावकान् ग्रसते हि नः ॥२२॥

હે કૃષ્ણ! હે મહાભાગ્યવાળા કૃષ્ણ! હે અતુલ પરાક્રમવાળા બલભદ્ર! અમો તારા (સેવકોને) આ ઘણો ઘોર અગ્નિ ખાઈ જાય છે (બાળે છે). ૨૨.

'**હે કૃષ્ણ! કૃષ્ણ**'. એમ ભયને લીધે ભગવાનનું બેવાર નામ લીધેલું છે. આપ શરણે આવવાયોગ્ય છો અને અમે તમારા શરણે આવીએ છીએ, તેનું કારણ '**મહાભાગ્યવાળા**' શબ્દથી જણાવે છે. આ બધા સાધારણ ભક્તો છે[2] તેથી તેઓ બલભદ્રને પણ

૧. ભગવાન વિષે વ્રજવાસીઓને જે સ્નેહ હતો **તેનો**. (**प्र+यो**) અથવા પોતાનો. (**प्र**) દાવાગ્નિનું પાન કરી, ભગવાને પોતાનો દેહ નથી એમ દર્શાવ્યું, કારણ કે દેહવાળો કોઈ એવી રીતે અગ્નિનું પાન કરતો નથી. તેથી વ્રજવાસીઓના ગોપદેહ માટે રહેલો સ્નેહ પણ ગયો. ભગવાન આત્મા છે તેવું તેઓને જ્ઞાન ન હતું, છતાં ભગવાન વસ્તુતઃ આત્મા હોવાથી પ્રમેયબલથી તેમનામાં તેઓનો ઉપાધિરહિત સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો, એવો અર્થ છે. (**यो**)

૨. તેથી અસાધારણ ભક્તોએ એમની પેઠે ન કર્યું, પણ તેઓએ ભગવાનની રક્ષા માટે જ પ્રયત્ન કર્યો એવો ગર્ભિત અર્થ છે. (**प्र**) અહીં '**બધા**' શબ્દ હોવાથી આ સિવાયના સાધારણ **ભક્તો** હતા એવું માનવું કઠિન છે. અહીં 'અનન્યતારહિત અર્થમાં 'સાધારણ' શબ્દ યોજેલો જણાય છે. ભગવાન અને બલભદ્રમાં કાંઈ ભેદ તેઓ જાણતા ન હતા, તેથી ભગવાન સાથે બલભદ્રને પણ તેઓ પ્રાર્થના કરેછે, અને તે બંનેને એક જ માનતા હોવાથી બંનેને પ્રાર્થના કરતા હોવા છતાં, આ અગ્નિ 'તારા' વૈષ્ણવોને

'હે બલભદ્ર' એમ પ્રાર્થના કરે છે, કારણ કે તે **'અતુલ પરાક્રમવાળા'** છે, તાલવનમાં તેમનું અતુલ પરાક્રમ તેઓએ જોએલું છે. આ બંને (શ્રીકૃષ્ણ અને રામ) એક જ હોય તેમ તેઓ કહે છે, કે **'આ ઘણો ઘોર'** એટલે તરત જ ભક્ષણ કરનારો (અગ્નિ) **'અમો' 'તારા'** વૈષ્ણવોને **ખાઈ જાયછે**, તે ખાઈ જશે (બાળી મૂકશે) એમાં કાંઈ સંદેહ નથી, તેથી **'हि'** શબ્દ યોજેલો છે; તેથી હવેથી જીવવાની અમને કાંઈ આશા નથી એમ (કહેલું છે).

ત્યારે શું કરવું ? એવો પ્રશ્ન ઉઠે તેથી આ શ્લોક કહે છેઃ-

सुदुस्तरान् नः स्वान् पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो ॥
न शक्नुमस्त्वच्चरणं सन्त्यक्तुमकुतोभयम् ॥२३॥

હે પ્રભુ! જરા પણ સહન થઈ ન શકે તેવા કાલાગ્નિથી અમો આપના (ભક્તો) અને મિત્રોનું રક્ષણ કરો. કોઈ પણ પ્રકારના ભયરહિત આપના ચરણારવિંદનો ત્યાગ કરવા અમે શક્તિવાળા નથી. ૨૩.

આ **'કાલાગ્નિ'** પ્રલયાગ્નિ જ છે, તેથી જ તે **'જરા પણ સહન ન થઈ શકે તેવો'** છે. તેથી **'આપના'** ભક્તો અને **'મિત્રો'** એટલે શુદ્ધ હૃદયવાળા સંબંધીઓનું ભગવચ્છાસ્રનો વિચાર કરીને, અથવા લૌકિકશાસ્ત્રનો વિચાર કરીને **'રક્ષણ કરો'** (ભક્તોનું રક્ષણ ભગવચ્છાસ્ત્ર પ્રમાણે કરવું જોઈએ, અને મિત્રોનું રક્ષણ લૌકિકશાસ્ત્ર પ્રમાણે કરવું જોઈએ), કારણ કે આપ **'પ્રભુ'** (રક્ષણ કરવાની શક્તિવાળા) છો.

'ભગવાનના ભક્તોને દેહનું રક્ષણ કરવાનું શું પ્રયોજન? ઉલટું ભગવાનની સમીપમાં તેઓનું મરણ થાય તે જ તેમને માટે વધારે સારું છે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ શ્લોક કહેલો છે. અમને કાંઈ મરણની ચિંતા નથી, પણ મરણ થવાથી આપના ચરણારવિંદનો અમને વિયોગ થશે, તેની અમને ચિંતા છે, દાહ (અમે બળી જઈએ તે) તો અમે સહન કરી શકીએ, પરન્તુ આપના ચરણારવિંદનો વિયોગ અમે સહન કરી શકીશું નહિ.

'વિરોધી(અગ્નિના વિરોધી ચરણ)નો શા માટે અંગીકાર કરો છો? દાહ (અગ્નિ) સર્વથી બલવાન છે, તેથી તે ચરણોને દૂર કરશે જ' એવી શંકા થાય, તેથી તે કહે છે કે આપનાં **ચરણારવિંદ 'કોઈ પણ પ્રકારના ભયરહિત'** છે. કોઈ પણ તરફથી જેમને ભય નથી તેવાં આપનાં ચરણારવિંદ છે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે અત્યારે પણ અમને ચોક્કસ ભય છે જ એમ નથી, પણ ભયની માત્ર શંકા હોવાથી અમે આ પ્રાર્થના કરીએ છીએ એવો ભાવ છે.

આવી રીતે ગોકુલવાસીઓએ પ્રાર્થના કરી એટલે પોતાને જે કરવું યોગ્ય હતું તે ભગવાને કર્યું, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः ॥
तमग्निमपिबत्तीव्रमनन्तोनन्तशक्तिधृक् ॥२४॥

આવી રીતે પોતાના ભક્તોની વિકલતા જોઈને અનંત, અનંતશક્તિઓ ધારણ કરનાર જગદીશ્વરે તે અગ્નિનું તરત જ પાન કર્યું. ૨૪.

ખાઈ જાય છે એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરેછે. આવી રીતે ભગવાન અને બલભદ્રમાં તેઓ કાંઈ ભેદ જાણતા નહિ હોવાથી અને બંનેને એક જ માનતા હોવાથી તેમને 'સાધારણ' કહેલા છે એમ જણાય છે.

જે અગ્નિ આવતો હતો તેને ભગવાન બુઝાવી દે અથવા આ ગોકુલવાસીઓને બીજે કોઈ (અગ્નિનો ભય ન હોય તેવા) સ્થલે લઈ જાય ત્યાંસુધીનો પણ વિલંબ તેઓ સહન* કરી શકે તેમ ન હતું; તેથી પોતાની અંદર રહેલા (જગત્‌માં) કાલિયના સંબંધે જે (પદાર્થોને) દુષ્ટ કરેલા તેઓનો દાહ કરવા ભગવાને **'તે અગ્નિનું પાન કર્યું.'** ભગવાનનું મુખારવિંદ પણ અગ્નિ છે, તેથી ભગવાનને 'અગ્નિનો તાપ લાગતો નથી.'

'ભગવાને એ પ્રમાણે અગ્નિનું પાન કેમ કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'પોતાના ભક્તોની વિકલતા જોઈ ને'** તેમણે તેનું પાન કર્યું. ભગવાન સર્વને નિયમમાં રાખનાર છે. દુષ્ટ અગ્નિને બહાર ન રાખવો જોઈએ, કારણ કે બહાર રાખવામાં આવે તો તે બીજા કોઈ સમયે પણ ઉપદ્રવ કરે. મહાદેવે કાલકૂટ વિષનું પાન કરેલું, (વિષ પણ અગ્નિ છે) તેથી તેમને ગર્વ થએલો (કે મારી પેઠે કોણ વિષનું પાન કરી શકે તેમ છે ?) તે તેમનો ગર્વ ઉતારવા, અને બાળનારને ધારણ કરવાથી ઉત્પન્ન થએલો ગર્વ ઉતારવા, ભગવાને તે અગ્નિનું પાન કર્યું. ભગવાન આ અગ્નિનું પાન કરે તે ગોકુલ-વાસીઓ જુએ તો તેમને ભય થાય, તેથી તેમને તેવો ભય ન થાય તે માટે ભગવાને તેનું **'તરત જ'** પાન કર્યું. (જેથી તેઓ ભગવાને કેવી રીતે તેનું પાન કર્યું તે જોઈ શકે નહિ.) ભગવાન પોતે તો **'અનંત'** હોવાથી તેમને તો કોઈ પ્રકારનો ભય છે જ નહિ.

'ભગવાને ત્યારે કેવા પ્રકારથી તેનું પાન કર્યું હશે ?' એવો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે,× તેનો ઉત્તર **'અનંત શક્તિઓ ધારણ કરનાર'** શબ્દથી આપેલ છે. ભગવાન અનંત શક્તિઓને ધારણ કરે છે, તેથી જો ભગવાન વાયુરૂપ થાય તોપણ તેનું પાન કરે. જો ભગવાન જલરૂપ થાય તોપણ તેને છાંટી દઈ તેનું શમન કરે. વળી ભગવાનનું મુખારવિંદ સર્વત્ર છે, તેથી જો પોતાનું મુખારવિંદ બંધ કરે તોપણ તેનું પાન કરે. અથવા જ્યાં અગ્નિ હતો ત્યાં મુખ પહોળું કરે તોપણ તેનું પાન કરે. તેથી ભગવાને તેનું પાન કર્યું તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી એવો અર્થ છે.[1]

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની શ્રીસુબોધિનીના
દશમસ્કંધના વિવરણમાં ચૌદમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

* દેવકીનંદન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં **'सहन्ते'** પાઠ છે. તે પ્રમાણે આ અર્થ છે. **'सहते'** પાઠ લઈએ તો તેટલો પણ વિલંબ ભક્તોનું દુઃખ મટાડવામાં ભગવાન **સહન** કરતા નથી એવો અર્થ થાય છે.

× અહીં દેવકીનંદન પ્રેસવાળા ગ્રંથ પ્રમાણે પાઠ લીધો છે. શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે "ભગવાન પોતે ભયરહિત છે. તે 'અનંત' હોવાથી કયા પ્રકારે તેમણે તેનું પાન કર્યું તેનો પ્રશ્ન કરેલો નથી. છતાં 'અનંત શક્તિઓ ધારણ કરનાર' શબ્દથી ઉત્તર કહે છે." પ્રશ્ન નહિ હોવા છતાં ઉત્તર કહે તે ઠીક લાગતું નથી તેથી વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથનો પાઠ શુદ્ધ જણાય છે.

૧. આ **યશ**નો અધ્યાય છે તેથી ભગવાને પોતાનો યશ જણાય તે માટે આ પ્રમાણે અગ્નિનું પાન કર્યું એમ જણાય છે, આ પાન કરવાના જુદા જુદા પ્રકારો પણ તે માટે જ કહેલા છે. યશ વીર્યવિના થતો નથી અને વીર્ય યશને પ્રકટ કરે છે જ; તેથી તે બંને સાથે જ હોય છે, છતાં જ્યાં જેનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યાં તે જ કહેવામાં આવે છે, તેથી આ અધ્યાયને **યશ** અધ્યાય કહેવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી.

અધ્યાય ચૌદમો સંપૂર્ણ.

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પંદરમો.

उक्तः पञ्चदशेऽध्याये प्रलम्बस्य वधो महान् ॥ आवेशिचरितं वाच्यं बलभद्रकृतं ततः ॥१॥

પંદરમા અધ્યાયમાં પ્રલંબના વધનું મહાન્ (ચરિત) કહેલું છે, (તે) આવેશવાળાનું ચરિત છે; તેથી બલભદ્રે કરેલું તે કહેવાયોગ્ય છે. કા. ૧.

પંદરમા અધ્યાયના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરતાં શ્રીમદાચાર્યચરણ અહીં કહેલા ચરિતના અવસર, પ્રસંગ અને કથાની સંગતિ જણાવે છે. બીજાં ભગવાનનાં ઘણાં ચરિતો છે, છતાં અહીં **પ્રલંબના વધનું ચરિત જ કહેલું** છે, કારણ કે તે **મોટું ચરિત** છે. દશમસ્કંધના પહેલા અધ્યાયના દશમા શ્લોકમાં રાજાએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત જ કહેવા શ્રીશુકદેવજીને કહેલું છે, છતાં શ્રીશુક અહીં તેને બલભદ્રનું આ ચરિત કહે છે, કારણ કે **આવેશી** (ભગવાનનો જેમનામાં આવેશ થયો છે તેવા) **બલભદ્રનું ચરિત** છે. આવેશીનું ચરિત પણ જેમનો આવેશ તેનામાં થએલો હોય તેનું જ ચરિત છે, તેથી આ ચરિત પણ ભગવાનનું જ ચરિત હોવાથી કહેવાયોગ્ય છે. (**प्र**)

અંતઃકરણના દોષની નિવૃત્તિ ભગવાનનો જેનામાં આવેશ થયો હોય તેવા ભગવદીયથી થાય છે, એમ જણાવવા અહીં **આવેશીનું ચરિત કહે** છે. તેથી બલભદ્રે કરેલો પ્રલંબનો વધ અહીં કહેલો છે.(**ले**)

અંશ અને અંશીમાં ભેદ નથી. તેથી આવેશીનું ચરિત પણ જેનો તેનામાં આવેશ થયો હોય તેનું ચરિત જ હોવાથી તે પણ કહેવાયોગ્ય છે, તેથી આ અધ્યાયમાં **બલભદ્રે કરેલો પ્રલંબનો વધ કહેવામાં આવેલો** છે. (**का**)

व्रजे गतस्य क्रीडा च सर्वथा वनगोष्ठयोः ॥ अन्तःकरणदोषश्च महानत्र निवर्त्यते ॥ २ ॥

સર્વથા વ્રજમાં પધારેલા ભગવાનની વનની અને ગોષ્ઠની લીલા (કહેલી છે.) અને અંતઃકરણનો દોષ મોટો (છે તે) અહીં દૂર કરેલો છે. કા. ૨.

આવેશીનું ચરિત જ અહીં મોટું કહેવાયોગ્ય છે, છતાં ભગવાન વ્રજમાં પાછા પધાર્યા, એ વાત (અ૦૧૬ શ્લો.૧૫માં) બાકીની કથા કહેવા કહેલી છે. તેથી અહીં પ્રસંગ, અવસર અને કથાની સંગતિ કહેલાં છે. સ્કંધના અને પ્રકરણના અર્થસાથે આ કથાની સંગતિ કેવી રીતે થાય છે, તે ટિપ્પણીમાં કહેલું છે.(**प्र**)

ભગવાન સર્વથા વ્રજમાં પધાર્યા એટલે વનક્રીડામાં જેઓ સાથે હતા તે બધાની સાથે વ્રજમાં પધાર્યા, તેમાંના કોઈને વનમાં મૂકીને પધાર્યા નહિ. (**ले+का**)

વનલીલા આ અધ્યાયમાં જ કહેલી છે, અને **ગોષ્ઠલીલા** આવતા (સોળમા) અધ્યાયના અંતે (શ્લોક ૧૫માં) કહેલી છે. આ બંને લીલાઓ એક જ દિવસે કરેલી હોવાથી કારિકામાં એકસાથે કહેલી છે.(**का**)

(ગોપોને ભગવાન ઉપર સ્નેહ થયો હતો એમ કહેલું છે;) છતાં સ્નેહની વાત જવા દો. લોકમાં લૌકિક પુરુષો રમતો રમે તેમાં પણ એકને બીજા ઉપર સ્વારી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ, પ્રભુ ઉપર અથવા પુત્ર ઉપર સ્વારી કરવા કોઈનું અંતઃકરણ પ્રવૃત્ત થતું નથી. અહીં તો ગોપોને ભગવાન ઉપર સ્નેહ હતો છતાં તેઓનું અંતઃકરણ પ્રભુ ઉપર સ્વારી કરવા પ્રવૃત્ત થયું એમ કહેલું છે. તેથી તેમના અંતઃકરણમાં એવું કાંઈ કારણ અવશ્ય હતું એમ માનવું જોઈએ. ત્યારપછી પ્રલંબનો વધ થયો ત્યારે ભગવાન અલૌકિક છે એવી તેઓની બુદ્ધિ થઈ. અને ભગવાનમાં તેમને ઘણો જ સ્નેહ થયો. તેથી તેઓએ આશિષો આપી અને તેઓનાં ચિત્ત વિહ્વલ થયાં (જુઓ શ્લોક ૩૧). તેથી પ્રલંબને મારીને **અંતઃકરણનો દોષ મોટો** (છે તે) **અહીં દૂર કરેલો છે**, એમ બરાબર કહેલું છે (**टि**)

આ અધ્યાયમાં **પ્રલંબના નાશનું** વર્ણન કરવાનું છે; કૃષ્ણોપનિષદ્‌માં કહેલું છે કે "કામ, ક્રોધ વિગેરે દૈત્યો હતા," તેથી શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં જે દૈત્યોનો ભગવાને નાશ કરેલો તે બધા દોષરૂપ હતા. ભગવાનને જે ભક્તોનો નિરોધ કરવાનો હતો તેઓના **અંતઃકરણના દોષરૂપ આ પ્રલંબ હતો**.(**यो**)

એવી રીતે ગયા અધ્યાયમાં વ્રજવાસીઓને દાવાગ્નિમાંથી ભગવાને બચાવ્યા એમ કહેલું છે. હવે તેઓનું પોતાના સ્થાનમાં જે કૃત્ય હતું તે **'પછી'** એમ જુદા આરંભથી કહે છેઃ-

॥ श्रीशुक उवाच ॥ **શ્રીશુકદેવજી** કહે છેઃ-

अथ कृष्णः परिवृतो बन्धुभिर्मुदितात्मभिः ॥
अनुगीयमानो न्यविशद् व्रजं गोकुलमंडितम् ॥१॥

પછી સંતોષ પામેલા બંધુઓથી વીંટાએલા અને સ્તુતિ કરાતા શ્રીકૃષ્ણે ગોકુલથી શોભતા વ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧.

પ્રભાત થયું ત્યારે સર્વની સાથે ક્રીડા કરવા જ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો અને સર્વે **'બંધુઓ'થી ભગવાન વીંટાઈ રહ્યા.** વળી **'સંતોષ પામેલા'** તેઓથી જ **'સ્તુતિ કરાતા'** કૃષ્ણ ભગવાને **'ગોકુલથી શોભતા વ્રજમાં પ્રવેશ કર્યો.'** તે દિવસે ગાયો પણ ગોકુલમાં જ લાવવામાં આવી, પણ કોઈ ગાયો ચરાવવા ગયું નહિ. આથી એમ જણાય છે કે ભગવાને પહેલાં ગાયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં મૂકી અને પછી પોતે (પોતાના સ્થાનમાં) પ્રવેશ કર્યો.

આવી રીતે (પહેલા) એક શ્લોકથી બધા ગોકુલમાં પાછા આવ્યા[1] એમ કહેલું છે. જો એમ ન હોય તો દોષો નિયત (ચોક્કસ) ધર્મવાળા હોવાથી તેઓ જતાં, ધર્મી-(જેના તેઓ દોષ હતા તે)નો પણ નાશ થાય. આ બધોય દોષ[2] કાળે કરેલો છે અને

૧. વ્રજમાં બધા પાછા આવ્યા એ ન કહ્યું હોત તો ક્ષુધા વિગેરે દોષો પ્રાણના નિયત (ચોક્કસ) ધર્મ હોવાથી, તેઓ (દોષો) જતાં ધર્મી શરીરનો પણ નાશ થાય. તેથી એમ ન થાય તે માટે **'બધા પાછા આવ્યા'** એ કહેવું જરુરી છે એવો અર્થ છે. **(प्र)**

અધ્યાસ વિગેરે દોષો નિયત ધર્મ છે, એટલે જેના તે દોષો છે તેની સાથે જ નિત્ય રહેનારા છે. તેથી તે દોષો જતાં જેના તે દોષો હતા તે ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ પણ જતા રહે, એવી કથા શ્રવણ કરનારને શંકા થાય; પણ તેઓ **બધા વ્રજમાં પાછા ફર્યા** એમ કહ્યું તેથી તે બધા દોષ-વિનાની ઇંદ્રિયો અને પ્રાણવાળા પાછા આવ્યા, એવું શ્રવણ કરનારને જ્ઞાન થાય છે. ભગવાનની લીલા જે અધ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે તેવો અધ્યાસ તો દોષરૂપ નથી જ એવો ભાવ છે. **(ले)**

કાલીયદમન અને દાવાગ્નિના પાનથી ઇંદ્રિયો અને પ્રાણના દોષો દૂર કર્યા એમ કહેલું છે. તે દોષો જતા રહે તો જેઓમાં તે દોષો હતા તે ભક્તો પણ રહે નહિ, કારણ કે ઇંદ્રિયો અને પ્રાણના દોષો નિયત ધર્મ છે. નિયત ધર્મ હોય તો ધર્મીને તજી બીજે રહેતા જ નથી, તેથી ધર્મનો નાશ થતાં ધર્મીનો નાશ પણ સંભવે છે. તેથી ગોકુલવાસીઓના ઇંદ્રિયો અને પ્રાણના દોષોનો નાશ થતાં તેઓનો પણ નાશ થયો, એવી કોઈને શંકા થાય; તેથી તેવી શંકાનો નિરાસ કરવા (મટાડવા) શ્રીશુક કહે છે કે ગોકુલવાસીઓ **સર્વે શ્રીકૃષ્ણ સાથે વ્રજમાં પાછા આવ્યા** એવો ભાવ છે. **(यो)**

૨. **આ** એટલે ગયા બે અધ્યાયોમાં કહેલો. **(प्र)**

સ્કંધે ચડવારૂપ જે **દોષ** આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તે અને પહેલાં કહેલો **દોષ** અવતાર કાલે કરેલા છે, એમ જણાવવા ગ્રીષ્મનું વર્ણન કરે છે; કારણ કે ગ્રીષ્મના ઉપદ્રવો અવતાર કાલે કરેલા છે. ભગવાન અવતાર લે ત્યારે પોતાની લીલા સિદ્ધ કરવા પોતામાં પ્રાકૃતભાવ રાખે છે,

ભગવાનની સન્નિધિ(હાજરી)થી ભૂમિમાં જે ગુણ આવ્યો તેનાથી તે દોષ દૂર થાય છે, એમ જણાવવા ગ્રીષ્મઋતુએ કરેલા ઉપદ્રવનું વર્ણન કરેછે. કાલે જે અંતઃકરણનો દોષ કરેલો છે તેની પોતાની (ભગવાનની) સન્નિધિ(હાજરી)થી નિવૃત્તિ થશે, (તે જતો રહેશે,) એમ અહીંથી (બે શ્લોકોથી) સૂચવે છેઃ-

व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्मरूपिणोः ॥
ग्रीष्मो नामर्तुरभवन् नातिप्रेयाञ् छरीरिणाम् ॥२॥

જેમણે કપટથી ગોપાલનું રૂપ ધારણ કરેલું છે, તેવા (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) વ્રજમાં આવી રીતે ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે દેહીઓને બહુ પ્રિય નહિ તેવી ગ્રીષ્મ ઋતુ થઈ (આવી). ૨.

ગોપો અને ગાયોના રહેવાના પ્રસિદ્ધ[1] સ્થલ '**વ્રજમાં**' પણ,[1] (ભગવાન **અને** બલભદ્ર) **ક્રીડા કરતા** હતા **ત્યારે** '**ગ્રીષ્મ**' નામની **ઋતુ થઈ (આવી)**, એવો સંબંધ છે.

'ભગવાન ત્યાં વિરાજતા હતા છતાં, નહિ ઇચ્છેલી એવી ગ્રીષ્મ ઋતુ ત્યાં કેમ આવી ?'[2] એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે '**તેમણે કપટથી ગોપાલનું રૂપ ધારણ કરેલું**' હતું. ગોપાલ એવું **છદ્મ** એટલે **કપટથી થએલું** રૂપ, જે બેનું હતું તેવા એ ભગવાન અને બલભદ્ર હતા. (તેથી તે ભગવાન અને બલભદ્ર છે એમ ગ્રીષ્મને ખબર ન પડી.) એ બેમાંથી એકને પણ તેણે (ગ્રીષ્મઋતુએ) જાણ્યા હોત તો તે ત્યાં ન આવત, એમ દર્શાવવા આ '**गोपालच्छद्मरूपिणोः**' શબ્દ દ્વિવચનમાં યોજેલો છે. કપટથી ધરેલું રૂપ આ બેનું છે, તેથી તે છદ્મરૂપવાળા છે. ભગવાન આ પ્રમાણે ગુપ્ત (ગોપાલના વેશમાં છૂપા) રહેવાથી ગ્રીષ્મની પ્રવૃત્તિ થઈ. '**દેહીઓને બહુ પ્રિય નહિ તેવી**' એ શબ્દોથી ગ્રીષ્મઋતુની દુષ્ટતા જણાવી છે. માત્ર શરીર જ જેઓનો પરિગ્રહ (મિલ્કત) છે તેવાને તે ગ્રીષ્મઋતુ બહુ પ્રિય નથી. તેવા કેટલાક ટાઢથી ભય પામતા હોય તેવાઓને તે પ્રિય છે, એમ જણાવવા '**બહુ**' પદ યોજેલું છે.

'ત્યારે તે ગ્રીષ્મની નિવૃત્તિ કરવા ભગવાને પોતાનો આવિર્ભાવ[3] કરવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી તે દોષ બીજી રીતે જ નિવૃત્ત થયો (દૂર થયો, મટી ગયો) એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

---

અને ક્રમે ક્રમે તેવા પ્રાકૃતભાવની નિવૃત્તિ કરે છે, એમ નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી એવો ભાવ છે કે ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી માનુષભાવ ધારણ કરેલો હોવાથી આ દોષ રહેલો. (લે)

૧. ભગવાનનું આ ક્રીડાસ્થાન છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી, (આ પ્રમાણે "પ્રસિદ્ધ"ને બદલે "અપ્રસિદ્ધ" પાઠ પ્રકાશકારે લીધેલો છે,) તેથી '**अपि**' 'પણ' શબ્દથી એમ જણાવે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કોઈને ન હતું તેનું આ (ભગવાનનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ ન હતું તે) કારણ છે.(પ્ર) આ અર્થ કિલષ્ટ જણાય છે. ૨. 'ભગવાનનું સ્થાન જણાએલ ન હતું, છતાં ભગવાન પોતાના તેજથી જણાય જ, તેથી ગ્રીષ્મની ત્યાં કેમ પ્રવૃત્તિ થઈ ?' (પ્ર) ૩. માનુષભાવ ધારણ કરી પોતાને છૂપા રાખેલ, તે ભાવ તજી પોતે બહાર પ્રકટ થાય એવો અર્થ છે. (લે)

स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव लक्षितः ॥
यत्रास्ते भगवान् साक्षाद् रामेण सह केशवः ॥३॥

વૃંદાવનના ગુણોથી તે વસંત જેવી જણાઈ કે જ્યાં (વૃંદાવનમાં) બલભદ્ર સાથે ભગવાન કેશવ સાક્ષાત્ રહેતા હતા. ૩.

'**च**' શબ્દ મૂલમાં છે, તેથી એમ જણાવ્યું છે કે તે ગ્રીષ્મના દોષ સાથે વાયુ વિગેરે બીજા દોષો પણ નિવૃત્ત થયા. '**વૃંદાવનના**' જે '**ગુણો**' આગળ કહેવામાં આવશે તે ગુણોને લીધે ત્યાંના લોકોને તે ગ્રીષ્મઋતુ '**વસંતઋતુ જેવી જણાઇ.**' વસંતમાં ઠંડી અને તાપ બંને સરખા હોય છે; મીનથી શરુ થતી રાશિઓમાં (તે રાશિઓમાં સૂર્ય હોય ત્યારે) ઠંડી વધારે હોયછે, અને ગ્રીષ્મ વિગેરેમાં તાપ વધારે હોયછે. પાણીવાળો પ્રદેશ ઠંડી ઉત્પન્ન કરનાર હોયછે અને તેમાં પવન હોયછે; તેથી ગરમીના સમયમાં એવા ઠંડી ઉત્પન્ન કરનાર દેશમાં ઠંડી અને તાપ સમાન હોયછે, તેથી ગરમીના સમયમાં ત્યાં વસંત થાયછે. તેથી વૃંદાવનના સ્વાભાવિક ગુણોથી[1] જ ત્યાં (ગ્રીષ્મમાં) આધિભૌતિક[2] વસંત થાય છે, આ વૃંદાવનના ગુણો સાથે ત્યાં બલભદ્ર હોય તેથી આધ્યાત્મિક[3] વસંત થાયછે અને તે ગુણો સાથે ભગવાન હોય તેથી આધિદૈવિક[4] વસંત થાયછે; તેથી ત્યાં સર્વપ્રકારે ગ્રીષ્મઋતુમાં વસંતઋતુ થઈ, એમ '**વૃંદાવનના ગુણોથી તે વસંત જેવી જણાઈ**' શબ્દોથી કહેલું છે. દેશ કરતાં કાલ વધારે બલવાન[5] હોવાથી '**જેવી**' શબ્દ યોજેલો છે. જો તેમ ન હોત તો (જો વૃંદાવનમાં એ પ્રમાણે ગ્રીષ્મઋતુ વસંત થઈ ન હોત તો) ત્યાં ગ્રીષ્મની પ્રવૃત્તિ થઈ અને (પછી) કાલનો બાધ થયો (ભગવાને કર્યો,) એમ જુદું કહેવું પડત. તેમ હોત તો[6] ત્યાં ગ્રીષ્મઋતુના ગુણો ન હોત અને યવ વિગેરે હોત. '**જ્યાં**' એટલે વૃંદાવનમાં, અથવા '**જ્યાં**' એટલે જે ગ્રીષ્મઋતુમાં, પોતાના છ ગુણોને પ્રકટ કરતા '**સાક્ષાત્ ભગવાન રહેલા છે**' (ત્યાં ગ્રીષ્મઋતુ વસંત થાય એમાં નવાઈ નથી.) સર્વ કાલના (બધી ઋતુઓના) ગુણો ઈશ્વરની સ્થિતિ[7] હોવાથી જ લોકમાં થાય છે. (ભગવાનનો ગુણ) વીર્ય હોય ત્યાં એકના ગુણો

૧. વૃંદાવન જલપ્રદેશ છે, તેમાં નદી, સરોવરો વિગેરે છે (જુઓ શ્લોક ૫.) તેના ગુણો. (**લે**)

૨. **આધિભૌતિક**—ભૌતિક શરીરને જેમાં તાપ ન થાય તેવી. (**લે**)

૩. **આધ્યાત્મિક**—ગ્રીષ્મમાં છાયા નીચે ક્રીડા થઈ શકે તેવા સ્થાનમાં કોઈ પ્રતિબંધ (અડચણ, વિઘ્ન) આવે, એવી શંકા થવાથી અંતઃકરણમાં જે તાપ થાય તેવો તાપ જેમાં ન થાય તેવી.(**લે**)

૪. **આધિદૈવિક**—વિરહતાપ જેમાં ન થાય તેવી. ગ્રીષ્મમાં દિવસો લાંબા હોવાથી વિરહતાપ વિશેષ થાય; પરંતુ ભગવાનની સન્નિધિ હોવાથી તેવો તાપ થાય નહિ. (**લે**)

૫. કાલ વ્યાપક (સર્વ સ્થલમાં રહેનાર) હોવાથી વધારે **બલવાન** છે. (**પ્ર**)

૬. **તેમ હોત તો** કાલનો બાધ થયો હોત તો ત્યાં ગ્રીષ્મ ઋતુના ગુણો ન હોત; તેથી વર્ષાઋતુ વ્યર્થ થાત; અને રસાભાસ થાત. (**પ્ર**)

૭. શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર હોવાથી તેમની સ્થિતિ વૃંદાવનમાં હતી ત્યાં ગ્રીષ્મમાં પણ વસંતના ગુણો આવ્યા; કારણ કે જે વીર્યવાળો હોય તે એકની વસ્તુ તેની પાસેથી લઈ બીજાને આપે છે. વીર્યવાળા

બીજાના થાય (બીજામાં આવે), એ સંભવે છે; એ સ્પષ્ટ છે. જ્યાં યશ અથવા શ્રી હોય ત્યાં સર્વ આવેછે, તેથી એ પ્રમાણે થાય એ સંભવે છે. જ્યાં જ્ઞાન હોય, ત્યાં સર્વાત્મકપણું હોવાથી (દરેક ચીજ સર્વાત્મક જણાતી હોવાથી) એ પ્રમાણે સર્વ થાય તે સ્પષ્ટ છે. જ્યાં વૈરાગ્ય હોય, ત્યાં કોઈ ચીજની અપેક્ષા (જરુર) રહેતી નહિ હોવાથી સર્વ પદાર્થ સરખા જ છે. (તેથી એકમાં બીજાના ગુણો આવે એ સ્પષ્ટ છે.) આવી રીતે જ્યાં ભગવાનનો માત્ર એક ગુણ પણ હોય ત્યાં એકમાં (ગ્રીષ્મમાં) બીજાના (વસંતના) ગુણો આવે એ સંભવેછે, તોપછી જ્યાં સર્વે ગુણોસહિત '**સાક્ષાત્**[1] **ભગવાન**' વિરાજતા હોય ત્યાં એવું થાય એમાં શું સંદેહ? વળી ભગવાન '**કેશવ**' (**क**=બ્રહ્મા; **ईश**=મહાદેવ; **व**=રહેઠાણ; બ્રહ્મા અને મહાદેવનું જેમાં રહેઠાણ છે તેવા) છે. તેથી ગ્રીષ્મના અધિપતિ મહાદેવ અને ગ્રીષ્મને વરદાન આપનાર બ્રહ્મા ભગવાનના ઉપર આધાર રાખી રહેલા હોવાથી, બ્રહ્મા અથવા મહાદેવ ગ્રીષ્મનો પક્ષપાત કરે તેમ નથી.

અહીંથી ત્રણ (૪થી ૬) શ્લોકોથી વૃંદાવનના ગુણો કહે છેઃ-

यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम् ॥
शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममण्डलमण्डितम् ॥ ४ ॥

જ્યાં ઝરણાંઓના શબ્દથી જંતુઓના અવાજ નિવૃત્ત થયા (ઢંકાઈ ગયા) હતા, અને જે સદા તેમના (ઝરણાંઓના) (જલ)બિંદુઓવાળી છાલવાળાં વૃક્ષોના મંડલોથી શોભતું હતું. ૪.

राजसः सात्त्विकश्चैव तामसश्चापि कीर्त्यते । २६ ।

રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ ગુણો (અનુક્રમે આ ત્રણ શ્લોકમાં) કહેવામાં આવેછે.કા.૨૬.

આ શ્લોકમાં વૃંદાવનના રાજસગુણો કહે છે '**જ્યાં**' વૃંદાવનમાં **ઝરણાંના શબ્દોથી જંતુઓના અવાજ નિવૃત્ત થયા છે**' એટલે જતા રહ્યા (ઢંકાઈ ગયા) છે, તેવું વન છે. વળી '**સદા તેમના**' '**शीकरैः**' એટલે **ઝરણાંના જલબિંદુઓથી યુક્ત છાલવાળાં વૃક્ષોનાં મંડલોથી શોભતું**' તે છે, ગ્રીષ્મઋતુમાં (ઉનાળામાં) સર્વ વૃક્ષો '**ઋજીષ**' જેવાં થઈ જાય છે, '**ઋજીષ એટલે**' સારવિનાની માત્ર છાલ. **સદા તેઓની શીકરવાળી જે ઋજીષ તેવી ઋજીષવાળાં વૃક્ષો થાય છે અને તેઓનાં મંડલો થાય છે.**

ભગવાને વસંતના ગુણો લઈ ગ્રીષ્મને આપ્યા, તેથી ગ્રીષ્મ વસંત થઈ. જ્યાં યશ હોય ત્યાં સર્વ ગુણો આવે છે, તેથી યશવાળા ભગવાન જ્યાં વિરાજે ત્યાં ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ વસંતના ગુણો આવે. જ્યાં શ્રી હોય ત્યાં ઉત્તમ સર્વ આવે, તેથી શ્રીવાળા શ્રીકૃષ્ણ હતા ત્યાં વસંતના ગુણો પણ આવે જ. જ્ઞાન હોય ત્યાં સર્વાત્મકપણું હોય છે, કારણ 'તે સર્વ થયા' એમ શ્રુતિ કહે છે. **જ્યાં જ્ઞાનવાળા શ્રીકૃષ્ણ સર્વાત્મક રીતે આવિર્ભાવ પામે ત્યાં ગ્રીષ્મ પણ વસંત થાય.** જે વૈરાગ્યવાળો હોય તે ઉનાને પણ ઠંડું માને. વૈરાગ્યવાળા શ્રીકૃષ્ણ ગ્રીષ્મને પણ વસંત માને, કારણ કે વૈરાગ્યવાળાને બધું સરખું છે; તેથી જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે ગ્રીષ્મને વસંત માની ત્યારે તે વસંતરૂપે આવિર્ભાવ પામ્યા, કારણ કે તે સત્યસંકલ્પ (જેમનો સંકલ્પ સદા સત્ય છે તેવા) છે. (**यो**)

૧. પ્રિયવ્રત વિગેરેની પેઠે ધર્મદ્વારા નહિ, પણ **સાક્ષાત્** (જાતે જ). (**ले**)

એક જાતનાં અને જુદી જુદી જાતનાં વૃક્ષોના સમૂહવાળાં મંડલો હોયછે, તેવાં મંડલોથી તે શોભિતું છે. સારો શબ્દ[1] ખરાબ શબ્દને[2] દૂર કરનારો (ઢાંકી દેનાર) છે અને રસ આપનાર[3] રસ હરનારનો[4] બાધ કરનાર છે. (રસ હરનારે કરેલું કાર્ય મટાડી દેનાર છે.)

તાપ મટાડનાર વાયુનું વર્ણન કરે છેઃ–

सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कह्लारकञ्जोत्पलरेणुहारिणा ॥
न विद्यते यत्र वनौकसां दवो निदाघवह्न्यर्कभवोतिशाड्वले ॥५॥

જ્યાં ઘણી લીલીછમ ભૂમિમાં કહ્લાર, કંજ અને ઉત્પલની રેણુઓને હરનાર, નદીઓ સરોવરો અને ઝરણાંઓનાં મોજાંથી જે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને લીધે વનમાં રહેનારાઓને ઉનાળાના અગ્નિ અને સૂર્યથી થએલો દવ લાગતો નથી. ૫.

'નદીઓ, સરોવરો અને ઝરણાંઓ' અનુક્રમે રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ છે, તે ત્રણે પ્રકારનાં (જલાશયોનાં) **'મોજાંઓથી'** **'જે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે'** વિગેરેથી કહે છે. આ શબ્દોથી વાયુમાં મંદતા અને શીતલપણું છે એમ કહેલું છે. હવે તેમાં સુગંધ છે એમ કહે છે. **'કહ્લાર'**ના પુષ્પો સંધ્યા સમયે ખીલે છે, **'કંજ'** એટલે કમળો જે દિવસે ખીલનારાં હોયછે, અને **'ઉત્પલો'** (કમળો) રાત્રિએ ખીલનારાં હોયછે; આ ત્રણે પ્રકારનાં પુષ્પોથી વાયુ સદા સુગંધવાળો જ હોય છે, એમ તેઓની **'રેણુઓને હરનાર'** શબ્દથી કહેલું છે. તેથી જ **'વનમાં રહેનારાઓને'** **'દવ'** એટલે વનના અગ્નિથી થએલો તાપ લાગતો નથી. 'દાવ'માં દવનો તાપ હોવાથી જ, તેનો (દાવનો) અર્થ વન થાય છે,[5] 'દવ' અને 'દાવ' શબ્દોનો અર્થ વન થાય છે, એમ કોશમાં કહેલું છે. અહીં 'દવ' શબ્દ 'તાપ'ના અર્થમાં યોજેલો છે.[6] કોઈ કોઈ સ્થલે 'દાવ' શબ્દ અગ્નિના અર્થમાં યોજાએલો હોય છે, તેથી 'દવ' અને 'દાવ' શબ્દોના અનેક અર્થ હોયછે.

શરીરમાં પિત્ત વિગેરે હોવાથી પણ તાપ તો થાય તેથી તેવા તાપની અહીં વાત કરતા નથી, એમ જણાવવા **'ઉનાળાના અગ્નિ અને સૂર્યથી થએલો'** એ શબ્દો યોજેલા છે. ઉનાળામાં જે અગ્નિ અને સૂર્ય હોયછે, તેઓથી જેની ઉત્પત્તિ થએલી છે તેવો તાપ વનમાં રહેનારાઓને લાગતો નથી.

(ભૂમિ તપવાથી) ભૂમિથી થએલો તાપ લાગે, એવી શંકા થાય, તેથી **'ઘણી**

---

૧. ઝરણાનો શબ્દ.(**લે**) ૨.જંતુઓના શબ્દને.(**લે**) ૩.જલરૂપ રસ આપનાર ઝરણાં.(**લે**)

૪. રસ હરનાર જંતુઓ.(**લે**) વૃક્ષોનો રસ હરી તેઓને માત્ર ઋજીષ (છાલરૂપ) બનાવનાર ગ્રીષ્મઋતુ રસ હરનાર છે, અને રસ આપનાર ઝરણાંઓ પોતાના જલબિંદુઓથી વૃક્ષોને રસ આપી ગ્રીષ્મનો બાધ કરે છે, એટલે ગ્રીષ્મની અસર જણાવા નહિ દેતાં વૃક્ષોને લીલાંછમ રાખે છે.

૫. 'દવ' શબ્દનો અર્થ 'તાપ' પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી આ વિવેચન કરેલું છે. (**પ્ર**)

૬. 'દવ' શબ્દનો અર્થ તાપ રૂઢિને લીધે કરવામાં આવતો નથી, એમ જણાવવા આ કહેલુંછે. આ શબ્દની પહેલાં જ મૂલમાં 'વનમાં રહેનારાઓને' શબ્દ હોવાથી, 'દવ'નો અર્થ અહીં વન લઈ શકાય તેમ નથી, તેથી તેનો અર્થ તાપ જ છે. (**પ્ર**)

લીલીછમ ભૂમિમાં' શબ્દો કહેલા છે. शाड्वल લીલાં ઘાસવાળી જમીનનો ભાગ જેમાં દુર્વા ઘાસ ઉગેલું હોય તેવો. આ વનમાં અત્યંત शाड्वल હતું (ભૂમિ ઘણી લીલીછમ હતી).

બાકીના વૃંદાવનના ગુણોને પણ[1] આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

अगाधतोयाह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः ॥

न यत्र चंडांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं शाड्वलितं च गृह्णते ॥ ६ ॥

જ્યાં અગાધ જલવાળા સરોવરના તટ પાસેના મોજાંઓથી કિનારાઓની જેની માટી ગળે છે તેવી ભૂમિનો ચોતરફનો રસ અને લીલાછમપણું વિષથી પણ તીવ્ર સૂર્યનાં કિરણો ચૂસતાં નથી. ૬.

જેમાં **'અગાધ જલ'** છે તેવા **'સરોવરોના'** તટના સંબંધવાળા,એટલે **'તટપાસે'** થનારાં જે **'મોજાંઓ'** તેમનાથી **'ગળે છે માટી જેની'** તેવી માટી ગળતી **ભૂમિ.** અહીં **'द्रवत्पुरिषो'** શબ્દમાં નારીજાતિ કરવા **'गौरादिन्वान् ङीष्'** સૂત્ર પ્રમાણે **ई** પ્રત્યય લગાડેલો છે. તેવી ભૂમિનો **ચોતરફનો** પણ **રસ અને લીલાછમપણું જ્યાં** એટલે વૃંદાવનમાં **વિષથી પણ તીવ્ર સૂર્યનાં કિરણો ચૂસતાં નથી.**

વૃંદાવનની ભૂમિ સદા રસવાળી જ રહે છે; અને ચારે તરફ કિનારા હોય છે, તે કિનારાઓ અગાધ (જળવાળા) સરોવરોના તટ પાસેના મોજાંઓના સંબંધવાળા રહેછે; અથવા આ કિનારા કહ્યા તે જમીનના જ અમુક ભાગો છે. તે શીતલ રહે છે, એમ જણાવવા મોજાંઓથી તેઓની **માટી ગળે છે** એમ કહેલું છે. મધ્યમાં શીતલપણું છે એમ જણાવવા, તેમની માટી ગળે છે એમ કહેલું છે. બહાર પણ શીતલપણું છે એમ જણાવવા તેમને **'પુલિન'** એટલે કીનારા કહેલા છે. તેથી રસ ઘણો જ હોવાથી, મૂલમાંથી અથવા ઉપલા ભાગમાંથી (કીનારામાંથી) તેનું શોષણ થઈ શકતું નહિ હોવાથી, ભૂમિના રસની અને લીલાછમપણાની ઉણપ (ખોટ) નથી. આવી રીતે વૃંદાવનની ભૂમિ રસવાળી છે, એવું નિરૂપણ કરેલું છે.

આ શ્લોકમાં વનના (વૃંદાવનના) બીજા ધર્મો કહે છેઃ-

वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजम् ॥

गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकिलसारसम् ॥ ७ ॥

(તે) વન પુષ્પોવાળું શોભાવાળું(હતું,) (તેમાં) જુદી જુદી જાતના મૃગો અને પક્ષીઓ નાદ કરતાં હતાં, મયૂરો અને ભ્રમરો ગાન કરતા હતા, અને કોકિલા અને સારસો કૂજન કરતાં હતાં. ૭.

પ્રથમ તે **'પુષ્પોવાળું'** હતું. આ કહેવાનું કારણ કે સામાન્યરીતે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પુષ્પો થતાં નથી; વળી તે **'શોભાવાળુ'** હતું. પુષ્પો રાજસ છે (તેથી વન શોભાવતાં

૧. આ શ્લોકમાં જે ગુણો કહેવામાં આવે છે તે ગ્રીષ્મને વસંત બનાવનાર નથી પણ રસ જાગ્રત (ઉત્પન્ન) કરવા કહેલા છે; તેથી અહીં પ્રસંગને લીધે તે કહેલા છે, એમ જણાવવા 'પણ' શબ્દ યોજેલો છે. (લે) આ ગુણો ગ્રીષ્મને વસંત બનાવનાર પણ છે, કારણ કે શીતલતા અને લીલાછમપણું ગ્રીષ્મમાં ન હોય તેવું રાખનારા છે.

પણ હતાં) વળી **'જેમાં જુદી જુદી જાતના મૃગો** (પશુઓ) અને દ્વીજો એટલે **પક્ષીઓ નાદ કરતાં હતાં'** તેવું તે હતું. આ મૃગો અને પક્ષીઓ સાત્ત્વિક હતાં. વળી તેમાં **મયૂરો અને ભ્રમરો ગાન કરતા હતા** અને **'કોકિલા અને સારસો કૂજન કરતાં હતાં'**. પ્રથમ (મૃગો અને પક્ષીઓના) નાદ (અવાજ) થતા. તે પછી (મયૂરો અને ભ્રમરોનું) ગાન થતું. ત્યાર પછી રસની અત્યંત વૃદ્ધિ થતાં (કોકિલા અને સારસોનાં) કૂજનો થતાં. તેથી એ ત્રણે (નાદ, નૃત્ય અને કૂજન) કહેલાં છે. દરેકનું મિથુન (નર અને માદા) હતાં, એમ જણાવવા દરેક ક્રિયા કરનાર બબ્બે પ્રાણીઓ કહેલાં છે. (પક્ષીઓ નાદ કરનાર છે પણ) નાદમાં અવાજ પૂરનાર કોઈ હોવું જોઈએ, તેથી તેમની સાથે મૃગો કહેલા છે. (ભ્રમરો ગાન કરનાર છે પણ) ગાનની સાથે નૃત્યની અપેક્ષા રહેછે, તેથી તેઓની સાથે મયૂરો કહેલા છે. (સારસો કૂજન કરે છે, પણ) કૂજનમાં પરપુષ્ટ[1]-(બીજાથી પોષાએલ)ની અપેક્ષા રહેછે, તેથી તેઓની સાથે કોકિલા કહેલી છે.

એ પ્રમાણે વનના ગુણો કહી, તેમાં ભગવાને જે ક્રીડા કરી તે કહેવા માટે પ્રથમ આ શ્લોકમાં ભગવાને તેમાં **પ્રવેશ કર્યો** એ કહેછેઃ-

क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवान् बलसंयुतः ॥
वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतोविशत् ॥ ८ ॥

તેથી ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બલભદ્ર સાથે ગોપો, ગાયો અને ધનથી વીંટાઈ વેણુ વગાડતાં (તેમાં) **પ્રવેશ કર્યો.** ૮.

ભગવાને ક્રીડા કરવા માટે જ આ વનમાં ઉપર જણાવ્યા તેવા ગુણો મૂકેલા. **'તેથી'** એટલે તે કારણથી ક્રીડા માટે આવિર્ભાવ પામેલા **'ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલભદ્ર સાથે'** ભેગા થયા. ભગવાનમાં પોતામાં છ ગુણો છે અને બલભદ્રમાં બલ[2] છે. (બંનેના મળી સાત ગુણો થયા) તેથી સાત શ્લોકથી ભગવાનની ક્રીડા પહેલાંની પેઠે[3] કહેવામાં આવશે. વળી ત્યાં જે દેવો હતા તેઓ જાગ્રત થાય તે માટે ભગવાને **'વેણુ વગાડતાં'** વનમાં પ્રવેશ કર્યો. વળી ભગવાને **'ગોપો, ગાયો અને ધનથી વીંટાઈ'** તેમાં પ્રવેશ કર્યો, **ગોપો** સેવામાટે[4] **ગાયો** ધર્મમાટે અને **ધન** અર્થમાટે (સાથે રાખ્યાં). આવા ભગવાને (વનમાં) **'પ્રવેશ કર્યો'** એમ કહી, એ (ક્રીડાના) રસનો પ્રારંભ થાય છે એમ કહેલું છે.

---

૧. પૂર્ણરસ થાય ત્યારે જ કૂજન થાય છે. પરણેલા પતિથી પૂર્ણરસ થતો નથી, પરંતુ બીજાથી જ (જારથી જ) પૂર્ણરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કૂજનમાં બીજાથી (પતિથી બીજાથી) પુષ્ટ થએલ ભાવની જરૂર રહે છે. કોકિલા (કોયલ) પહેલાં (બીજાથી એટલે) કાગડાથી પોષાએલી હોયછે, તેથી તે **પરપુષ્ટ** છે અને અહીં **પરપુષ્ટ**નો ભાવ જોઈએ છે, તેથી પરપુષ્ટપણું સમાન હોવાથી, કોકિલપદથી ઉપર જણાવેલો પરપુષ્ટભાવનો અર્થ સૂચવાય છે. **(ટિ) પર**થી એટલે પોષણ કરનાર પતિથી બીજાથી (જારથી) પુષ્ટ થએલો ભાવ. **(લે)**

૨. બલ એટલે ક્રિયાશક્તિ. **(લે)**

૩. અગીઆરમા અધ્યાયમાં કહ્યું તેમ, અગીઆરમા અધ્યાયમાં શ્લોક ૨૭થી ૨૯ સુધીના ત્રણ શ્લોકથી ક્રીડા કહેલી છે. અહીં શ્લોક ૯થી ૧૫સુધીના સાત શ્લોકથી તે કહેશે. **(લે)**

૪. ગોપો પોતાની સેવા કરે એટલે તેમનાથી સેવા થઈ શકે તે માટે તેમને સાથે રાખ્યા. **(લે)**

આ શ્લોકમાં પ્રથમ સર્વની સામાન્ય ક્રીડા કહે છેઃ–

प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः ॥

कृष्णरामादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः ॥ ९ ॥

પલ્લવો, મયૂરપિચ્છ, પુષ્પોના ગુચ્છા, માલાઓ અને ધાતુનાં જેઓએ ભૂષણ કરેલાં છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ, રામ વિગેરે ગોપો નૃત્ય કરતા હતા, યુદ્ધ કરતા હતા અને ગાન કરતા હતા. ૯.

પ્રવાલ એટલે '**પલ્લવો**', **મયૂરપિચ્છ, પુષ્પોના ગુચ્છા**', પુષ્પની '**માલાઓ**' અને ગૈરિક વિગેરે '**ધાતુઓનાં જેઓએ ભૂષણ કરેલાં છે તેવા** (ગોપો ક્રીડા કરતા હતા). અહીં પાંચ પ્રકારનાં વનનાં ભૂષણો કહેલાં છે. આ ક્રીડા સર્વ ગોપોની સાધારણ છે, તેથી '**શ્રીકૃષ્ણ અને રામ**' અથવા રામ અને શ્રીકૃષ્ણ જેઓમાં મુખ્ય છે, તેવા[1] બધા '**ગોપો નૃત્ય કરતા હતા**' એટલે મનનો વિલાસ (કરનારી ક્રીડા) કરતા હતા; '**યુદ્ધ કરતા હતા**' એટલે દેહનો વિલાસ (કરનારી ક્રીડા) કરતા હતા; '**ગાન કરતા હતા**' એટલે વાણીનો વિલાસ (કરનારી ક્રીડા) કરતા હતા.

આ શ્લોકમાં ભગવાનની લીલા[2] કહે છેઃ–

कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिद्वादयन् ॥

वेणुपाणिदलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे ॥ १० ॥

શ્રીકૃષ્ણ નૃત્ય કરતા હતા ત્યારે કેટલાક ગાન કરતા હતા, કેટલાક વાંસળી, હાથની તાળી, પાંદડાં અને શીંગડીઓ વગાડતા હતા અને બીજા પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૦.

(ગોપોને નૃત્ય) શીખવવા તથા લોકમાં[3] નૃત્યની પ્રસિદ્ધિ કરવા ભગવાન '**નૃત્ય કરતા હતા ત્યારે**' બીજાઓ નૃત્યનાં અંગભૂત ગાન અને વાદન (વાજીંત્રો વગાડવાનું કામ) કરતા હતા. તેમાં '**કેટલાક ગાન કરતા હતા**' અને '**કેટલાક વાજીંત્રો વગાડતા હતા**'. '**વાંસળી**' અવાજ પૂરનારી છે. '**હાથની તાળીઓ**' શંખપેઠે અવાજ કરેછે. '**પાંદડાં**'[4] એટલે પીપળો વિગેરે વૃક્ષનાં પાંદડાંઓ ગોમુખની પેઠે શબ્દ કરેછે, (તે) અને '**શીંગડીઓ**'[4] તેઓ વગાડતા હતા; '**અને બીજાઓ પ્રશંસા કરતા હતા**'. તેઓ જુદા પ્રકારથી પ્રશંસા કરતા હતા. નૃત્ય સંબંધી પ્રશંસા કરતાં સ્વતંત્ર પ્રશંસા જુદા પ્રકારની છે.

---

૧. અહીં અતદ્‌ગુણસંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ સમાસ લેવો; એટલે જેઓનાં નામ આપેલાં છે તે(શ્રીકૃષ્ણ અને રામ)સિવાયના બધા ગોપો જ આવી ક્રીડા કરતા હતા; પણ ભગવાન આવી ક્રીડા કરતા ન હતા. ભગવાનની લીલા તો આવતા શ્લોક(૧૦)માં કહેછે. **(લે)**

૨. **ભગવાનની લીલા**–ગાન અને પ્રશંસા વાણીનો વિલાસ છે અને વાદન દેહનો વિલાસ છે એમ પ્રથમ કહેલું છે, તેથી ગાન પ્રશંસા અથવા વાદન વાક્યાર્થ (આ શ્લોકનો અર્થ) નથી, પરંતુ **શ્રીકૃષ્ણનું નૃત્ય જ વાક્યાર્થ** છે. નૃત્યના અંગ તરીકે જ ગાન અને વાદન વર્ણવેલાં છે. **(લે)**.

૩. **લોકમાં** એટલે ભગવદીયોમાં, તેઓ બીજે પણ નૃત્ય જુએ ત્યાં ભગવાનનુંજ સ્મરણ કરે છે એવો ભાવ છે. **(લે)**

૪. **પાંદડાં, શીંગડીઓ** મૂલમાં ત્રીજી વિભક્તિમાં છે, તે બીજી વિભક્તિના અર્થમાં યોજેલાં છે એવો આશય છે. **(લે)**

'આ ગોપોએ ભગવાનની પ્રશંસા કેમ કરી? કારણ કે (આ ભગવાન છે એવું) જ્ઞાન ન હોય તો પ્રશંસા સંભવે, (પણ તેઓને આ ભગવાન છે એવું) જ્ઞાન હોય તો મહાપુરુષ લીલા કરે તેની પ્રશંસા કરવી એ યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી તે બધા **'ગોપજાતિથી છૂપાએલા'** હતા વિગેરે કહે છેઃ-

गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ॥

ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटं नृप ॥ ११ ॥

હે રાજા! જેમ નટો નટની પ્રશંસા કરે તેમ ગોપજાતિથી છૂપાએલા ગોપાલનું રૂપ ધારણ કરેલા દેવોએ શ્રીકૃષ્ણ અને રામની પ્રશંસા કરી. ૧૧.

જેમ ભગવાન (મનુષ્યના રૂપમાં) છૂપાએલા હતા, તેમ ભગવાનના સેવકો[1] પણ ગોપજાતિથી છૂપાએલા હતા.

'હમણાં જ બધા ગોપનો વેષ ધારણ કરી આવ્યા હશે' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા કહે છે કે તેઓ **'ગોપનું રૂપ ધારણ કરેલા'** હતા. ગોપનું રૂપ ધારણ કરી, એ રૂપથી જ ઉત્પન્ન થએલા, અને તે (દેહોમાં) તેઓએ આવેશ કરેલો[2] હતો. તેથી તેઓએ **શ્રીકૃષ્ણ અને રામ(બલભદ્ર)ની પ્રશંસા કરી.**

'છતાં[3] સેવકોએ (સ્વામીની પ્રશંસા કરવાની) એવી ધૃષ્ટતા કેમ કરી?' એવી શંકા થાય તેથી કહેછે કે **"નટો નટની પ્રશંસા કરે તેમ"** તેઓએ પ્રશંસા કરી. નટો સ્વામિ અને સેવકના ભાવને ત્યજી એકબીજાની પ્રશંસા કરેછે, તે પ્રમાણે તેઓએ ભગવાનની પ્રશંસા કરી.

આ શ્લોકમાં ભગવાનની જુદા જુદા પ્રકારની રમતો ફરીથી (વધારે) કહેછેઃ-

भ्रामणैर्लंघनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ॥

चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥ १२ ॥

કવચિત્ કાકપક્ષને ધારણ કરનારા (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) ભ્રામણ, ટપવાનું, ફેંકવાનું, ઠોકવાનું અને ખેંચવાનું બાહુયુદ્ધથી રમતા હતા. ૧૨.

મલ્લયુદ્ધમાં આ બધા પ્રકારની રમતો થાય છે. **'ભ્રામણ'** એટલે પરસ્પર હાથ પકડી ફરવું, અથવા કોઈના બે હાથ પકડી તેને ફેરવવો. બાલકો પણ આ રમત રમે છે. તેવી જ રીતે **ટપવાનું**-ઊંચી ભૂમિમાં, અથવા ખાડામાં ટપવાનું અથવા મલ્લોને ટપવાનું. **'ફેંકવાનું'** એટલે દૂર ફેંકવું અથવા તિરસ્કાર વિગેરે કરવા. **'ઠોકવાનું'** એટલે બાહુ ઠોકવાનું. **'ખેંચવાનું**, એટલે બલથી અમુક સ્થાને (જ્યાં લઈ જવાનો નિયમ કર્યો હોય ત્યાં) લઈ જવું. એવી રીતે પાંચ પ્રકારની લીલા કરતા હતા. **'બાહુયુદ્ધથી રમત રમતા હતા.'** **કવચિત્ કાકપક્ષ**[ચૂડાકરણ (વાળ ઉતરાવતી) વખતે બે કાન પાસે વાળના જથ્થા રહેવા દેવામાં આવેછે તે કાકપક્ષ કહેવાય છે] **ને ધારણ કરનારા** એટલે જેઓને ચૂડાકરણ સંસ્કાર કરવામાં આવેલા છે તેવા (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર એ

૧. 'દેવ' પદથી નિત્યલીલામાં રહેલા ગોપો કહેલા છે, તેવા આશયથી તેઓને ભગવાનના **સેવકો** કહેલા છે. (**લે**) ૨. છૂપા રહી **આવેશ** કરેલો હતો એવો અર્થ છે. (**લે**)

૩. **છતાં**, એટલે તેઓ નિત્યલીલામાં રહેનાર હોવા છતાં, એવો અર્થ છે. (**લે**)

પ્રમાણે ક્રીડા કરતા હતા), કારણ કે ચૂડાકરણ સંસ્કાર કર્યા પછી કેટલાક સમયસુધી જ વાળને કોઈ કોઈ સ્થલે તે તે જગ્યાએ (કાન પાસે) રહેવા દેવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે ભગવાન નૃત્ય કરતા હતા તે કહી, હવે આ શ્લોકમાં ભગવાનની સન્નિધિમાં (સમીપમાં) બીજાઓ નૃત્ય કરતા હતા તે કહે છેઃ–

क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ॥
शशंसतुर्महाराज साधुसाध्विति वादिनौ ॥१३॥

હે મહારાજ! કોઈવાર બીજાઓ નૃત્ય કરતા હોય ત્યારે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર એ) પોતે ગાન કરતા, અને વાજીંત્ર વગાડતા અથવા 'સારું સારું' એમ બોલતા પ્રશંસા કરતા હતા. ૧૩.

બીજાઓ નૃત્ય કરતા હતા ત્યારે પોતે ગાન કરતા હતા અને વાજીંત્ર વગાડતા હતા. અહીં મૂલમાં '**च**' '**અને**' શબ્દ છે, તેથી એમ જણાવ્યું છે, કે બીજાઓ ગાન કરતા હોય ત્યારે પોતે વાજીંત્ર વગાડતા હતા, અને જ્યારે બીજાઓ વાજીંત્ર વગાડતા હોય ત્યારે પોતે ગાન કરતા હતા. વળી તેઓ પોતે જ સારી રીતે '**પ્રશંસા કરતા હતા**' અથવા બીજાની પ્રેરણાથી પણ કોઈવાર '**સારું સારું**' **એમ બોલતા હતા**, કોઈવાર સારી રીતે **પ્રશંસા** એટલે વખાણ કરતા હતા, અથવા કોઈવાર વિશેષ રીતે સૂચના આપતા હતા. (કેવી રીતે નૃત્ય કરવું તે શીખવતા હતા.)

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રને અનુસરનારી લીલાઓ કહી, હવે માત્ર બાલકોના રીત-રીવાજમાં પ્રસિદ્ધ લીલાઓ આ શ્લોકથી કહે છેઃ–

क्वचिद्बिल्वैः क्वचित् कुंभैः क्व चामलकमुष्टिभिः ॥
अस्पृश्य नेत्रबंधाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया ॥१४॥

કોઈવાર બિલાંઓથી, કોઈવાર કુંભોથી, કોઈવાર આમળાંથી તથા મુઠીઓથી, અસ્પૃશ્ય (રમત), નેત્રબંધ વિગેરે (રમતો) અને કોઈવાર હરણ અથવા પક્ષીઓની ચેષ્ટાની (રમતો તેઓ રમતા હતા). ૧૪.

'**બીલાંઓની**' રમત દડાની પેઠે તેઓને દૂર ફેંકવારૂપ છે. '**કુંભફલ**' (ગુગળ ?) નાનાં હોય છે, તેથી લાખના નાના પિંડની પેઠે તેમનાથી રમત રમાય છે. '**આમળાં**' સૂક્ષ્મ (નાનાં) હોય છે. '**મુઠીઓ**' ફેરવવાની રમત રમાય છે. '**અસ્પૃશ્ય**' રમત કપર્દિકા*(કોડી ?) અથવા વરવર્તિકા*(પીછી ?) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. '**નેત્રબંધ**'ની રમત આંખમિચામણી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. '**વિગેરે**' શબ્દથી (૧) સંતાવાની રમત જે આગળ કહેવામાં આવશે તે, (૨) (એકબીજા ઉપર) ચડવાની રમત, (૩) એક પગે (ચાલવાની) રમત, તેમજ (૪) લાકડાના કટકાથી (ચાલવાની રમત), તેમજ (૫) જલમાં અને ભૂમિ ઉપર કપાલ(પ્યાલા, અથવા કઢેલાં)થી રમવાની રમત કહેલી છે. કોઈવાર '**હરણ**'ની રમત રમતા એટલે (પોતાની) હરણની આકૃતિ બનાવી નૃત્ય કરતા. '**પક્ષીઓની**' **પેઠે**

* કપર્દિકા, વરવર્તિકા વિગેરે કદાચ સંસ્કૃત શબ્દો ન હોય, અને શ્રીમદાચાર્યચરણની ભૂમિમાં પ્રસિદ્ધ રમતોના તે દેશની ભાષાનાં નામ પણ હોય એમ સંભવે છે. કોઈ ટીકામાં આ રમતો સંબંધી કાંઈ કહેલું નથી. સંસ્કૃતભાષાના તે શબ્દોના અર્થ તે શબ્દો પાસે કૌંસમાં આપેલા છે.

એટલે મયૂર વિગેરેની પેઠે અનેક પ્રકારની 'ચેષ્ટા' કરતા.

એ પ્રમાણે ભૂમિપરની લીલાઓ કહી, જલમાં અમુક પ્રકારની લીલા કહે છેઃ-

क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः ॥

कदाचित्स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया ॥१५॥

કોઈવાર દેડકાંની પેઠે વિવિધરીતે કૂદવાની, વિવિધ મશ્કરીઓ કરવાની, કોઈવાર સ્પંદોલિકાની અને કોઈવાર રાજાની ચેષ્ટા કરવાની (રમતો તેઓ રમતા હતા). ૧૫.

'કોઈવાર દેડકાંઓ પેઠે વિવિધરીતે કૂદવાની' શબ્દોથી કહે છે કે કોઈવાર તેઓ ધરામાં અથવા નાના મછવામાં દર્દુર એટલે દેડકાંની પેઠે કૂદતા હતા. 'ચારે પગ લઈને' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સદા કૂદીને જતા.તેમ કરવું બહુ કઠણ છે અને હવે બાલકોમાં (એ રમત) પ્રસિદ્ધ નથી. કૂદકા (મારવાની) અને કૂદી (ઓળંગી) જવાની એ રમત હતી. (તેમાં કૂદકા મરાતા અને કોઈ પદાર્થને ઓળંગી જવાનું પણ હતું) તેથી 'વિવિધરીતે' શબ્દનો તેની બંને બાજુએ સંબંધ છે. (દેડકાં પેઠે કૂદવાની અને મશ્કરી કરવાની એનો બંને સાથે સંબંધ છે, તે બંને વિવિધ પ્રકારથી કરતા.) ઉપહાસકો એટલે **'મશ્કરીનાં વચનો'** અને મશ્કરીની ચેષ્ટા (ચાળા પાડવા).

કોઈવાર ભગવાન રાજા થતા ત્યારે દોલા(પાલખી)માં બેસી જતા. કેટલાક ગોપો દોલાને ઉપાડી લઈ જનાર ભોઈ થતા, કેટલાક દોલારૂપ (પાલખી) જ થતા. **સ્પંદોલિકા** એટલે દોલા અથવા ઝુલતી પાલખી. બળદની પેઠે બે ગોપો આગળ રહે, એક ગોપ વચ્ચે પહોળા હાથ રાખીને રહે અને હાથનું ચોકઠું કરેલા ચાર ગોપો પાછળ રહે. આ પ્રમાણે બધા સારીરીતે એકઠા રહી ભગવાનને (ઉપાડી) લઈ જાય તે **'સ્પંદોલિકા'. 'કોઈવાર'** વળી **'રાજાની ચેષ્ટા કરવાની'** રમત તેઓ રમતા. કોઈ-સ્થલે સિંહાસન ઉપર પધારી (ભગવાન) પાસા (ચોપાટના) વિગેરેથી રમે, અથવા બીજાઓને હુકમ કરે, અથવા બાંધે અથવા સજા કરે.

એ પ્રમાણે (જુદી જુદી જાતની) ક્રીડાઓ કહી,આ શ્લોકમાં તેનો ઉપસંહાર કરે છેઃ-

एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ॥

नद्यद्रिद्रोणिकुञ्जेषु काननेषु सरित्सु च ॥१६॥

એ પ્રમાણે તે બે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) વનમાં, નદીમાં, પર્વત ઉપર, ખીણોમાં, કુંજોમાં, ગાઢ જંગલોમાં અને નાની નદીઓમાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ ક્રીડાઓ (કરતા) ફરતા હતા. ૧૬.

આ ક્રીડાઓમાં પ્રમાણ **'લોક'** જ છે.[1] આ ક્રીડાઓ **'વનમાં'** જ કરવામાં આવતી. કોઈ કોઈ ક્રીડા **નદીમાં, પર્વત ઉપર અથવા પર્વતની ખીણોમાં** કરવામાં આવતી. બંને બાજુએ પર્વતો હોય અને વચમાં નીચી જમીન હોય તે ખીણ.

૧. આ લીલાઓનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર લોક જ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

નદીમાં પણ તેમજ (બંને બાજુએ ઉંચા તટો અને વચમાં નીચી ભૂમિ) હોય છે.[1] **'કુંજો'** એટલે ઘાસવાળી ઉંડી (જ્યાં સહેલાઈથી જઈ ન શકાય તેવી) જગ્યાઓ. **काननानि** એટલે ગાઢ જંગલો. સરિતો એટલે **નાની નદીઓ**. મૂલમાં **'च' 'અને'** શબ્દ છે તેથી એમ સૂચવ્યું છે, કે સરોવરોમાં પણ ક્રીડા કરતા. એ પ્રમાણે બાલકોના સર્વ લૌકિકભાવોને મટાડતાં ભગવાને તેઓના અંતઃકરણના દોષોને દૂર કર્યા. જ્યાંસુધી ભગવાન પોતે આ ક્રીડાઓમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાંસુધી બાલકો માત્ર તે ક્રીડાઓનું જ સ્મરણ કરે, પણ ભગવાનની આ ક્રીડાઓ હતી એવું સ્મરણ ન કરે, અને તેથી તે ક્રીડાઓથી તેઓને ભગવાનનું સ્મરણ ન થાય; તેથી બાલકોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવવા (પ્રપંચ ભૂલાવવા) તેઓનાં સર્વ કર્મોમાં (રમતોમાં) ભગવાને પોતે પ્રવેશ કર્યો. (તેઓની સાથે પોતે ક્રીડાઓ કરી.)

એ પ્રમાણે ક્રિયામય[2] (રમતના) અને સંસ્કારરૂપ[3] દોષોને દૂર કરી, અંતઃકરણના દોષના અભિમાનવાળી દૈત્ય થએલી(દેવતા)નું નિવારણ કરવા આ શ્લોકથી ઉપાખ્યાનનો[4] આરંભ કરે છેઃ–

पशूंश्चारयतो गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ॥
गोपरूपी प्रलम्बोगादसुरस्तज्जिघांसया ॥ १७ ॥
तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान् सर्वदर्शनः ॥
अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिन्तयन् ॥ १८ ॥

બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ તે વનમાં ગોપો સાથે પશુઓ ચરાવતા હતા ત્યારે ગોપના રૂપવાળો અસુર પ્રલંબ (ત્યાં) ગયો. તેને હણવાની ઇચ્છાથી સર્વ જાણનાર દાશાર્હ ભગવાને (શ્રીકૃષ્ણે) તેને જાણતા હોવા છતાં તેના વધનો વિચાર કરતાં તેની મૈત્રી કરી. ૧૭. ૧૮.

ગોપોની સાથે પશુઓ ચરાવતા હતા ત્યારે પ્રલંબ ગયો.' અંતઃકરણ જ[5]

---

૧. 'નદી અને પર્વતોની ખીણોમાં' એવો અર્થ થાય તે પ્રમાણે સમાસ છોડવાથી આ અર્થ થાય છે.(**प्र**)

૨. ભગવાનવિના માત્ર **ક્રિયા**પ્રચુર; (જેમાં માત્ર **ક્રિયા** જ છે, ભગવાન નથી તેવા.) (**લે**)

૩. માત્ર ક્રિયાનું જ સ્મરણ કરાવનાર **સંસ્કારરૂપ**. (**લે**)

૨–૩. આ ક્રિયા અને સંસ્કારમાં જો ભગવાનનો પ્રવેશ થએલો હોય તો ભગવાનસહિત **ક્રિયા** થાય, અને ભગવાનસહિત ક્રિયાનું સ્મરણ કરાવનાર **સંસ્કાર** થાય. (**લે**)

૪. **ઉપાખ્યાન** એટલે લીલાનો પ્રકાર, એવો અર્થ છે. 'ભગવાને કરેલો' એ શબ્દો અધ્યાહાર છે. તેથી દોષોને દૂર કરી, આ અભિમાનવાળી દૈત્યરૂપવાળીને દૂર કરવા ભગવાને જે લીલાનો પ્રકાર કર્યો તે કહેવા શ્રીશુક ઉપાખ્યાનનો આરંભ કરે છે, એવો અન્વય છે. (**લે**)

૫. જે સ્મરણ કરતો હોય તેને જેનું તે સ્મરણ કરતો હોય તેનું રૂપ આપનાર **અંતઃકરણ જ** છે. તેથી અંતઃકરણને વિષયનો સંબંધ હોવાથી જે વિષયનું સ્મરણ થતું હોય તેનું રૂપ આવે છે. તેથી અંતઃકરણના અભિમાનીને તેવું રૂપ થાય તે યોગ્ય છે. જો અંતઃકરણમાં ક્રીડા અને અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારની ઉત્પત્તિ થતાં ગોપોનો જ સંબંધ થાય છે પણ ભગવાનનો સંબંધ થતો નથી, તેને ગોપનું જ રૂપ થાય; તેથી પ્રલંબ ગોપ થએલો હતો. (**લે**)

રૂપ આપનાર છે, તેથી **'ગોપના રૂપવાળો'** તે **'પ્રલંબ'** એટલે ઘણો લાંબો, **મુક્તિ** થાય ત્યાંસુધી પાછળ પડનારો, (ત્યાં ગયો.) 'તેને હણવાની ઇચ્છાથી, તેને **જાણતા** હોવા છતાં, ભગવાને તેની મૈત્રી કરી,' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (જ્યાં પ્રલંબ હોય ત્યાં) જઈને તેને મારવો જોઈએ, (તેથી) તે પોતે જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં આવ્યો ત્યારે (તેને મારવો જોઈએ) એમાં શું સંદેહ? તેથી **'તેને હણવાની ઇચ્છાથી'** એમ પહેલાં જ કહ્યું. જ્યાંસુધી વિરોધરહિત વ્યાખ્યાન થતું હોય ત્યાંસુધી વિરુદ્ધ (વિરોધવાળું) વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ નહિ.*

ભગવાને **તે પ્રલંબને દુષ્ટ જાણીને**, ત્યાં તેણે પ્રવેશ કર્યો હતો તેથી જ તેનો વધ થવો જોઈએ એમ વિચારીને, (તેનો વધ જે રીતે થાય) તેવી જ રીતે[1] લીલાનો પ્રારંભ કરેલો હોવાથી, સર્વના સખા (મિત્ર) અને સર્વના આત્મા ભગવાનમાટે દૈત્યો દ્વેષરૂપ હોવાથી તેઓને મારવાનું જરુરી હોવાથી, **ભગવાને તેની મૈત્રી કરી.** ભગવાને તેની મૈત્રી કરી તેથી જ ભગવાને (પોતે) તેને માર્યો નહિ. જે (પોતાના) દેહમાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોય તેને પોતે મારતા નથી; (બલભદ્ર પાસે મરાવે છે.) જેવું (રોગને મટાડનાર) ઔષધ છે તેવા બલભદ્ર છે. વ્યવહારમાં તે શ્રીકૃષ્ણના સંબંધી છે, કારણ કે ગોપાલોની મધ્યમાં શ્રીકૃષ્ણની જગ્યાએ તેમનો પ્રવેશ હતો (તે શ્રીકૃષ્ણ જેવા ગણાતા). આ જ પ્રકારથી કલેશવિના તેનો વધ થશે એમ વિચારતાં, ભગવાને એ પ્રમાણે કર્યું (તેની મૈત્રી કરી).

પછી તેની સાથે મૈત્રી કર્યા પછી ભગવાને તેના વધનો પ્રકાર[2] કર્યો તે કહે છેઃ-

तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ॥
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥ १९ ॥

વિહાર જાણનાર શ્રીકૃષ્ણે ગોપાલોને ત્યાં બોલાવીને કહ્યું (કે) હે ગોપો! આપણે યોગ્ય રીતે બે પક્ષ કરીને રમીશું. ૧૯.

જુદી જુદી ક્રીડામાં પ્રવૃત્ત થએલા બધાય **'ગોપાલોને બોલાવીને'** અમુક પ્રકારની ક્રીડા કરવાનો ઉપદેશ કરવા ભગવાને તેઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. બધા ગોપોને **'ત્યાં'** એટલે જેવી સપાટ ભૂમિમાં એવી લીલા થઈ શકે તેવી (સપાટ એકસરખી, ખાડાટેકરાવિનાની) ભૂમિમાં સર્વેને બોલાવીને આગળ જે કહેવામાં આવે છે તે કહ્યું, એવો (વાકયનો)

---

*'**तज्जिघांसया**' એટલે 'તેને હણવાની ઇચ્છાથી', 'પ્રલંબ ભગવાનને હણવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવેલો' એવો અર્થ વીર રાઘવાચાર્ય વિગેરે ટીકાકારો કરેછે. આ વિરોધવાળો (અનિષ્ટ) અર્થ છે. જ્યાં વિરોધવિનાનો અર્થ થઈ શકતો હોય ત્યાં આવીરીતે **વિરોધવાળો અર્થ કરવો ઉચિત નથી. તેને** એટલે પ્રલંબને હણવાની ઇચ્છાથી ભગવાને તેની મૈત્રી કરી એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે, અને તે વિરોધવિનાનો છે; તેથી એવી રીતે અર્થ કરવો એ જ યોગ્ય છે.

૧. તેનો વધ કરવાના સાધનનો વિચાર જે રીતે થઈ શકે **તેવી રીતે. (લે)** 'વધના ઉપાયનું ચિંતન કરવું એ લૌકિક કાર્ય છે તેથી ભગવાન એવું કેમ કરે' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે **તેવી જ રીતે** એટલે લૌકિક રીતે જ લીલાનો પ્રારંભ કરેલો છે, ભગવાન લોકપેઠે જ લીલા કરેછે. **(પ્ર)**

૨. **વધનો પ્રકાર**-તેનો વધ જે રમતથી થાય તેવી રમતનો ઉપદેશ કર્યો એવો અર્થ છે. **(લે)**

સંબંધ છે. ભગવાન્ ક્લેશવિના કર્મ કરનારા છે, તેથી તેમણે સ્પષ્ટ જ કહ્યું. (ભગવાન જે કહેછે તેમાં) ગોપાલોને વિશ્વાસ આવે અને તેઓ પોતાની જાણીતી ક્રીડા તજી (આ નવી ક્રીડા રમવા) આવે તે માટે ભગવાન માટે અહીં '**વિહાર જાણનાર**' વિશેષણ યોજેલું છે. ભગવાન સર્વે વિહારોને (રમતોને) જાણે છે.

હવે ભગવાનનું જ વાક્ય ઉત્તરાર્ધ શ્લોકથી કહે છે. **હે ગોપો ! આપણે વિહાર કરીશું.** કજીઓ આપણે નથી છતાં **બે પક્ષ કરીને રમીશું.** જે જેનો ભેરૂ થાય તે તેની સાથે જ જય અથવા પરાજય પામે તેમ જેવી રીતે થાય, તેવી '**યોગ્ય રીતે**' બે પક્ષ કરીને રમત રમીશું; અથવા જેવી રીતે (પક્ષ કરવાથી) સુખ થાય તેવી રીતે બે પક્ષ કરીને રમીશું. '**यथायथम्**' પાઠ હોય ત્યાં ઉપર પ્રમાણે અર્થ થયો. '**यथातथम्**' પાઠ હોય તોપણ એવો જ અર્થ થાયછે પણ આ '**यथातथम्**' શબ્દ ક્રિયાવિશેષણ છે એટલો જ ભેદ છે.

ભગવાને તેમને કહ્યું તે પ્રમાણે જ તેઓએ કર્યું એમ આ શ્લોકમાં કહેછે:-

तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ ॥
कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥ २० ॥

ત્યાં ગોપોએ રામ અને જનાર્દન(શ્રીકૃષ્ણ)ને મુખ્ય કર્યા. કેટલાક શ્રીકૃષ્ણના ભેરૂ થયા અને બીજાઓ રામના (ભેરૂ થયા). ૨૦.

તે ક્રીડામાં બે(બાલકો)ને મુખ્ય કરવામાં આવે છે, પછી કૃત્રિમ (બનાવટી) નામ પાડી બબ્બે બાલકો આવે છે. (બે મુખ્ય પૈકીનો) જે જે પદાર્થ(કૃત્રિમ નામ)ની પસંદગી કરેછે, તે કૃત્રિમ નામવાળો તેનો (ભેરૂ) થાય છે; એ પ્રમાણે બધાય ગોપાલો બબ્બેના પ્રકારથી આવેલા હોવાથી બે પ્રકારના (પક્ષના) થાય છે. તે '**કેટલાક શ્રીકૃષ્ણના ભેરૂ થયા અને બીજાઓ રામના**' ભેરૂ થયા એમ કહેલું છે.

आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ॥
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥ २१ ॥

જેમાં ઉપર બેસનાર અને ઉપાડનાર હોય તેવી વિવિધ ક્રીડાઓ તેઓ કરતા હતા, જેમાં જીતનારાઓ ઉપર બેસતા અને હારનારાઓ (તેમને) ઉપાડી લઈ જતા. ૨૧.

(જે બબ્બે બાલકો કૃત્રિમ નામ પાડી આવે) તેમાં પણ જે પહેલા બે આવે તે મુખ્ય કામ કરનારા હોય છે. શ્રીદામા અને પ્રલંબ બંને જોડી થઈ (પહેલા) આવ્યા. તેમાં પણ શ્રીદામાને બલભદ્રે લીધા અને તે બલનું કાર્ય કરનાર થયા (બલભદ્રના ભેરૂ થયા); અને પ્રલંબ ભગવાનનું કાર્ય કરનાર (ભગવાનનો ભેરૂ થયો). આ બે મંત્રીઓ જેવા હતા. જો તેમ ન હોય (મંત્રીઓ જેવા ન હોય) તો શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બે તુલ્ય (બરાબરીઆ) હોવાથી, જય અથવા પરાજય થાય ત્યારે તેઓ બે જ એકબીજાને ઉપાડનારા થાય.* વળી અવ્યવસ્થિત રીતે (એટલે કાંઈપણ નિયમવિના) ગમે તે ગમે

* મંત્રીઓ મુખ્યના જેવા જ હોવાથી, મુખ્યને સામાપક્ષનો મુખ્ય અથવા મંત્રી ઉપાડીને લઇ જાય, અને મંત્રીને સામાપક્ષનો મુખ્ય અથવા મંત્રી ઉપાડીને લઈ જાય એ યોગ્ય છે. બીજાઓમાં

તેને ઉપાડે એમ પણ ન હતું, કારણ કે એમ હોય તો કોઈનું અપમાન થવાથી કજીયો થાય એવો સંભવ રહે છે. વળી આ રમતમાં જેને ઉપાડવાનું ન હોય તે પક્ષ મુખ્ય ગણાય એમ પણ ન હતું, કારણ કે એમ હોય તો (ઉપાડવાનું જેને માથે આવે તે પક્ષ હલકો હોય તો) ભગવાનને પણ કોઈને ઉપાડવું પડે એવું ન થાત. બે (પક્ષના બે) મુખ્ય પૈકી એક રમે (કોઈના ઉપર બેસે) અને એક (કોઈને) ઉપાડે, અથવા અમુક રમતોમાં (એક પક્ષના) બધા ગોપો (બીજા પક્ષના) બધાને ઉપાડે એમ (પણ હોય). રમતો પૈકી એક પગે ચાલવાની રમતમાં અથવા બીજી (એક પગે કૂદવાની ઠેકવાની વિગેરે) રમતોમાં, વચમાં જે બીજા પગથી જમીનનો સ્પર્શ કરે તે હારેલો ગણાય. આવી રમતોમાં સામાપક્ષવાળા[1] તેમને એવી રીતે ભૂલાવે કે જેથી તેમની ભૂલ થાય (તેઓ બીજા પગથી જમીનનો સ્પર્શ કરે). જે સામાવાળો જેને એવી રીતે ભૂલ ખવરાવી જમીનનો સ્પર્શ કરાવે તે સામાવાળાને તે ભૂલ કરનાર ઉપાડે. આ બધું **'વિવિધ ક્રીડાઓ તેઓ કરતા હતા'** એ શબ્દોથી કહે છે. બેસનાર અને ઉપાડનાર થવાનું કારણ **'જેમાં જીતનારાઓ ઉપર બેસતા અને હારનારાઓ ઉપાડી લઈ જતા'** એ શબ્દોથી કહે છે.

વળી કુદરતથી (કુદરતી રીતે) (એકવાર) હારેલો હારેલો જ ન રહે. (કોઈવાર એક પક્ષ હારે ને કોઈવાર જીતે.) તેથી કોઈવાર (હારે ત્યારે) એક બીજાને ઉપાડે, અને કોઈવાર (જીતે ત્યારે) બીજાના ઉપર બેસે. આ **'ઉપાડતા અને બેસતા'** વગેરેથી કહેછેઃ-

वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम् ॥
भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः ॥ २२ ॥

(જીતેલાને) ઉપાડતા અને (હારેલા ઉપર) બેસતા અને ગાયોરૂપી ધનને ચરાવતા, શ્રીકૃષ્ણને નાયક કરીને તેઓ ભાંડીરક નામના વડે ગયા (જતા હતા).

'રમત ચગે ત્યારે બધાય રમતમાં ગરકાવ થએલા રહેવાથી ગાયો કોઈ ચરાવે નહિ અને તેથી ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થની હાનિ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે **'ગાયોરૂપી ધનને ચરાવતા'** તેઓ રમતા હતા. ગાયો એ જ ધન. (તેમને ચરાવતા તેઓ રમતા હતા.) મૂલમાં **'च' 'અને'** શબ્દ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ગાયોનું રક્ષણ પણ કરતા કરતા તેઓ રમતા હતા. ભાંડીરક વનમાં એક મુખ્ય વડ છે, જેના ઉપરથી તે વનનું નામ ભાંડીરક પડેલું. ત્યાં સપાટ ભૂમિ છે, પ્રલંબની સાથે બીજો (તેના ઉપર બેઠેલો અથવા તેને ઉપાડનાર) હોવા છતાં જો પ્રલંબ પાછળ રહી જાય તો તે (ભાંડીરક વડે) ન આવે (અને બીજે સ્થલે કોઈને લઈ જતો રહે), તેથી બધાય (સાથે) **'ભાંડીરક નામના વડે** (વડ સુધી) **જતા હતા.'** આ અર્થ (હકીકત) માત્ર ભગવાન જ જાણેછે,

---

જે જેની સાથે કૃત્રિમ નામ લઈ આવ્યો હોય તે બે પૈકીમાંનો હારેલા પક્ષવાળો જીતેલા પક્ષવાળાને ઉપાડે એવો ભાવ જણાય છે.

૧. પોતાના પક્ષના હોય તે ભેરૂ (**योगिनः**), અને સામાપક્ષના હોય તે સામાવાળા (**प्रतियोगिनः**) કહેવાય છે. (લે)

તેથી 'શ્રીકૃષ્ણને નાયક કરીને' કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ જેઓના નાયક છે તેવા તેઓ હતા. રસ્તામાં પણ રમત કરતા જ તેઓ જતા હતા.

પછી જ્યારે પરાજય થાય ત્યારે બીજાને (સામા પક્ષવાળાને) ઉપાડવા પડે તે કહે છેઃ-

रामसंघट्टिनो ये हि श्रीदामवृषभादयः ॥
क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप ॥ २३ ॥

હે નૃપ ! શ્રીદામા, વૃષભ વિગેરે જે રામના ભેરૂઓ રમતમાં જીતેલા હતા તેમને તેમને શ્રીકૃષ્ણ વિગેરેએ ઉપાડયા હતા. ૨૩.

અંતઃકરણના ગુણો ત્રણ પ્રકારના છે, એમ જણાવવા[1] ત્રણ (જીતેલા) અહીં કહેલા છે, જેમ રામ તેમ શ્રીદામા અને વૃષભ (જીતેલા હતા). તેમાં રામ (બલભદ્ર) રાજસ હતા, શ્રીદામા સાત્ત્વિક હતો અને વૃષભ તામસ હતો. તેઓ જ્યારે '**રમતમાં જીતેલા હતા**' ત્યારે '**તેમને તેમને શ્રીકૃષ્ણ વિગેરેએ ઉપાડયા હતા**'.

अक्लिष्टकर्मतासिद्ध्यै हीनत्वं कुरुते क्वचित् ॥ धर्मप्रधानो भगवानिति ज्ञापयितुं तथा ॥३६॥

ભગવાન ધર્મપ્રધાન[2] છે એમ જણાવવા[3], ક્લેશવિના કર્મની સિદ્ધિ થાય તે માટે કોઈવાર એવી રીતે હીન[4] (હલકું, બીજાને ઉપાડવાનું) કાર્ય કરે છે* કા. ૩૬.

उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ॥
वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥ २४ ॥

હારેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શ્રીદામાને ઉપાડયો, ભદ્રસેને વૃષભને ઉપાડયો અને પ્રલંબે રોહિણીસુતને ઉપાડયા. ૨૪.

બલભદ્ર પ્રલંબના ઉપર બેસે તે માટે '**ભગવાને**' (મુખ્ય બલભદ્રને નહિ ઉપાડતાં મૈત્રી) '**શ્રીદામાને ઉપાડયો**' તેનું નામ '**શ્રીદામ**' (શ્રી એટલે લક્ષ્મી, અને દામ એટલે વનમાલા.) તેથી નામ જોતાં તે લક્ષ્મીજીએ બનાવેલી વનમાલારૂપ[5] હતો, તેથી

૧. ગોપોને જણાવવા. ગોપોને એવું જ્ઞાન હોય તો કોઈએ કોઈનો પક્ષ(પક્ષપાત) કરવો નહિ, કારણકે પક્ષપાત ન કરવાથી લીલા સારી રીતે થઈ શકે છે, એમ તેઓ જાણે એવો ભાવ છે. (લે)

૨. ક્લેશવિના કર્મ કરવારૂપી ભગવાનનો સ્વધર્મ તે સ્વધર્મ જેમનામાં પ્રધાન છે, તેવા ભગવાન છે. (યો) ૩. કોઈએ કોઈનો પક્ષપાત કરવો નહિ એમ ગોપોને જણાવવા. (કા)

૪. 'બીજાને ઉપાડવાથી પોતાની હલકાઈ થાય છે. ભગવાન એવું હલકું કામ શા માટે કરે?' એવી શંકા થાય, તે માટે આ કારિકા યોજેલી છે.

* પ્રલંબનો વધ કરવાનો છે, ભગવાને તેની મૈત્રી કરેલી હોવાથી તે પોતે તેનો વધ કરવાના નથી, તેનો વધ કરવામાં ક્લેશ (શ્રમ) ન થાય અને તેનો વધ બલભદ્ર કરી શકે તે માટે, ક્લેશવિના તે કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે, બલભદ્રના પક્ષને જીતાડી, ભગવાને પોતે હારી, સામાપક્ષવાળાને ઉપાડવાનું કાર્ય કર્યું, જેથી પ્રલંબ બલભદ્રને ઉપાડે અને લઈ જવા પ્રયત્ન કરે. હારેલાએ સામાપક્ષવાળાને ઉપાડવો જોઈએ, એવો ધર્મ હોવાથી અને ભગવાન પોતે હારેલા હોવાથી, પોતે ધર્મપ્રધાન છે એમ જણાવવા શ્રીદામાને ઉપાડેલો છે, એમ કરવાથી લોકોમાં હલકાઈ જણાય, પણ વસ્તુતઃ હલકાઈ થતી નથી એમ આગળ જણાવશે.

૫. લક્ષ્મીજીએ પોતે ભગવાનને જે માલા સમર્પણ કરવાની હોય તે માલા ગૂંથવાનો અધિકાર

STATEMENT showing the books made over to the Collector of Ahmedabad during the year 1940 as per Section XVIII of Act XXV 1867, passed by the Government of India, from the ADITYA MUDRANALAYA—AHMEDABAD.

Number	Title of the book and contents of the title page with a translation into English of such title and the content, when the same are not in English	Language in which the book is written	Name of the Author, translator or editor of the book.	Subject	Place of printing and place of publication.	Name or firm of the printer and name or firm of the publisher.	Date of issue from the press or of publication.	Number of pages.	Size	Name of Edition.	Number of copies of which the edition consists.	Whether the book is printed or lithographed.	Price at which the book is sold to public.	Name and residence of the proprietor or the copyright of any portion of such copy rights.
587	[illegible] Shree Subodhini [illegible]	Gujarati - Sanskrit	[illegible]	Religious	Aditya Mudranalaya, Ahmedabad; Bombay	Manilal [illegible]; [illegible]		240	Royal 1/8	1st Edition	500	Printed	1-12-0	[illegible]

Ahmedabad, Dt. -8 1940

[illegible signature]
Proprietor.

ભગવાન પોતાના અલંકાર માટે (લક્ષ્મીજીએ બનાવેલી વનમાલા ધારણ કરે એ યોગ્ય હોવાથી) તેને ઉપાડે એ યોગ્ય જ હતું. **'હારેલા'** વિશેષણ શ્રીદામાને ઉપાડવાનું કારણ જણાવે છે. બીજાએ બીજાને ઉપાડ્યો તેનું પણ એ કારણ છે એમ **'ભદ્રસેને વૃષભને'** શબ્દોથી કહે છે. મૂલમાં 'तु' શબ્દ છે તે એમ જણાવે છે કે ત્રીજાએ તેની પહેલાંની પેઠે બીજાને ઉપાડ્યો. **'પ્રલંબે રોહિણીસુતને'** ઉપાડ્યા. બલભદ્રને આ પ્રલંબ અસુર છે વિગેરે કાંઈ જ્ઞાન ન હતું એમ જણાવવા, તેમને માતા(રોહિણી)ના નામથી ઓળખાવ્યા છે.

પછી શું થયું તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ॥
वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥ २५ ॥

શ્રીકૃષ્ણને સહન થઈ શકે નહિ તેવા માનનાર (તે) ઉત્તમ દાનવ (બલભદ્રને) ઉપાડીને ઉતારવાની જગ્યાથી આગળ ઝડપથી ગયો. ૨૫.

ભગવાને પ્રલંબની મૈત્રી કરેલી તેથી પ્રલંબે જાણ્યું કે ભગવાન અવિષહ્ય એટલે કોઈથી પણ **'સહન થઈ શકે નહિ તેવા'** છે. તેથી (ભગવાનને ઉપાડીને લઈ જવાય તેમ નહિ હોવાથી) બે(શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર)માંથી એકને પણ જો ઉપદ્રવ કરી શકાય તો તેથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થશે,[1] એમ માની તે **દાનવપુંગવ** એટલે દાનવો મધ્યે શ્રેષ્ઠ દાનવ (પ્રલંબ) દાનવોના શત્રુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તજી દઈને (ઉપદ્રવ નહિ કરતાં), રોહિણીસુતને **'ઉપાડીને ઉતારવાની જગ્યાથી'** પણ **'આગળ ઝડપથી ગયો.'** જો તે ધીરેધીરે જાય તો બીજા બધા તેની સાથે જાય એ સંભવે, અને બધા (શ્રીકૃષ્ણસહિત) સાથે હોય તો ઉતરવાની જગ્યાથી આગળ તે બલભદ્રને લઈ જઈ શકે એવું સંભવે નહિ, ઉતારવાની જગ્યાસુધી લઈ જવાની મર્યાદા (રમતની શરત) જ હતી, તેથી તે ત્યાંથી પણ આગળ લઈ ગયો.

(પ્રલંબ) બલભદ્રને ઉતારવાની જગ્યાથી આગળ લઈ ગયો તેથી) પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થયો છે એમ માની, જે માયાની તેણે ઉપાસના કરી હતી (માયાથી જે ગોપનું રૂપ તેણે ધારણ કર્યું હતું) તેને અને ભગવાન સાથે તેણે જે મિત્રતા કરી હતી તેને

શ્રીદામાને આપેલો, તેથી તે માલાની નિરંતર તેને ભાવના રહેવાથી તે પોતે તે **માલારૂપ** જ થએલો; પરંતુ પોતાનું તે સ્વરૂપ ગુપ્ત રાખવા લોકોને તે પોતાનું એ સ્વરૂપ દર્શાવતો નહિ; પરંતુ ભગવાન તેનું એ સ્વરૂપ જાણતા હતા, તેથી તેને ઉપાડવાના મિષથી તેના આધિદૈવિક રૂપવાળી માલા પોતે ધારણ કરી, લોકો તો આધિભૌતિક શ્રીદામાને ભગવાને ઉપાડ્યો એમ માનતા પણ વસ્તુતઃ ભગવાને તેના આધિદૈવિક રૂપવાળી માલા જ ધારણ કરી એવો ભાવ છે. 'શ્રીદામ' એટલે લક્ષ્મીજીની માલા એ શ્રીદામો વસ્તુતઃ તે નપુંસકલિંગ (નાન્યતરજાતિ) છે, પુંલિંગ (નરજાતિ) માત્ર લોકની પ્રતીતિને અનુસરી કરેલ છે. **(લે)**

૧. તેનું દાનવનું કાર્ય ઉપદ્રવ કરવાનું, તેથી ભગવદીયોને જે કલેશ થાય તે તેના કાર્યનું ફલ. **તેનું કાર્ય સિદ્ધ થશે** એટલે ભગવદીયોને તેથી કલેશ થશે એવો **અર્થ** છે. **(લે)**

તજી દઈ, અહંકારદેવતાને[1] લઈ જવાથી દોષ[2] દૃઢ થાયછે, એમ વિચારી તે દૈત્યરૂપથી જ બલભદ્રને ઉપાડી ગયો એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:–

तमुद्वहन् धरणिधरेन्द्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं वपुः ॥
स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिद्द्युमानुडुपतिमानिवांबुदः॥२६॥

મોટા પર્વતના જેવા ભારવાળા તેને ઉપાડતાં (તે) મોટો અસુર વેગરહિત થયો. તેણે પોતાનું શરીર ધારણ કર્યું. વિજળી અને સૂર્ય જેવાં છે તેવું ચંદ્રવાળું વાદળું હોય તેમ (તે) સુવર્ણના આભરણવાળો થયો. ૨૬.

મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતાં (ઉતારવાનું સ્થાન વટી જતાં) બલભદ્રમાં પણ ભગવાનનો આવેશ થયો, તેથી તે **મોટા પર્વત** પેઠે, મેરુ વિગેરે પર્વતના **જેવા ભારવાળા** થયા. છતાં પ્રલંબમાં તેમને ઉપાડવાની શક્તિ હતી, કારણકે તે **'મોટો અસુર'** હતો. પ્રલંબ અસુરોમાં મુખ્ય હતો તોપણ બલભદ્રમાં મોટા પર્વત જેવો ભાર થવાથી તે **'વેગરહિત'** થયો. પછી આ (ગોપના) બનાવટી રૂપથી (બલભદ્રને) ઉપાડી લઈ જઈ શકાશે નહિ એમ માનીને, તેણે **'પોતાનું શરીર'** એટલે આસુરી શરીર **'ધારણ કર્યું.'**[3] તેના (એ આસુરી) શરીરનું વર્ણન કરે છે કે તે **'સુવર્ણના આભરણવાળો થયો'. पुरट** એટલે **સુવર્ણ**, તે જ **परिच्छदः** એટલે **આભૂષણ** વિગેરે જેનાં છે તેવો તે થયો. **તેની** સ્કંધ (ખભા) ઉપર બલભદ્ર હતા; બલભદ્રે પણ મુકુટ વિગેરે ધારણ કરેલાં હતાં. ઝડપથી જતાં તેનો મુકુટ વિજળી પેઠે પ્રકાશતો અને બલભદ્રનો મુકુટ સૂર્ય જેવો પ્રકાશતો. **द्युमान्** એટલે સૂર્ય. તેથી (બંનેના મુકુટો વિજળી અને સૂર્ય જેવા પ્રકાશતા હોવાથી), વિજળી અને સૂર્ય જેનાં છે (તેવો તે લાગતો). ઉડુપતિ એટલે ચંદ્ર, બલભદ્ર પણ શ્વેત હોવાથી ચંદ્રના જેવા લાગતા. (બલભદ્રને તેણે ઉપાડેલા તેથી) ચંદ્રવાળાં વાદળાં જેવો તે લાગતો. તે પોતે કાળો અને વેગવાળો હોવાથી (વાદળાં જેવો હતો). જેવું વાદળું કોઈવાર હતું જ નહિ અને હોઈ શકે નહિ તેવાં વાદળાં સાથે તેની સરખામણી કરેલી છે, કારણ કે એક જ સમયે સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિજળી એક જ વાદળાંનાં સંબંધી હોય એવું બની શકે જ નહિ.

---

૧. બલભદ્રરૂપ **અહંકારદેવતાને. (प्र)** અહંકારના દેવતા સંકર્ષણ છે, તેથી સંકર્ષણનું હરણ થયું છે, જ્યાંસુધી અહકાર રહે ત્યાંસુધી પુરુષ કેવલ પ્રકૃતિને અધીન રહેતો નથી, કારણ કે 'હું આવો મોટો પરાક્રમી, આવું કાર્ય કેમ કરું ?' એવી બુદ્ધિથી દોષને (અહંકારને) લીધે તેની બુદ્ધિ (પ્રકૃતિથી) વિરુદ્ધ થાય છે; પણ જ્યારે અહંકાર જાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિને વશ થાય છે. અહંકારના દેવતાને લઈ જવાથી અહંકાર મટી જશે એવા કારણથી **અહંકારના દેવતા બલભદ્રનું હરણ થએલું** છે એવો અર્થ છે.**(यो)**

૨. **દોષ** એટલે અસુરપણું.**(प्र)**

૩. **પ્રલંબે આસુરી શરીર** ધારણ કર્યું, એ આ શ્લોકનો અર્થ છે. તે પ્રકાશતો હતો એવું જે વર્ણન કરેલું છે તેનો અહીં ઉપયોગ નહિ હોવાથી તે શ્લોકનો મુખ્ય અર્થ નથી, પણ તેના શરીરનું વર્ણન કરવા તેના અંગ તરીકે કહેલું છે. **(લે)**

પછી બલભદ્રે શું કર્યું તે આ શ્લોકમાં કહેછેઃ-

निरीक्ष्य तद्वपुरलमंबरे चरन् प्रदीप्तदृग्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ॥

ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डलत्विषाद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् ॥२७॥

આકાશમાં ફરતા હલધર, પ્રદીપ્ત આંખવાળું, ભ્રુકુટિ નજીક ઉગ્ર દાંતોવાળું, જ્વલતી ચોટલીવાળું, અને કડાં મુકુટ અને કુંડલોની કાંતિથી અદ્ભુત તેનું શરીર (તદ્દન જુદા પ્રકારનું) જોઈને જરા ત્રાસ પામ્યા. ૨૭.

'તેનું શરીર તદ્દન જુદા પ્રકારનું જોઈ ને', બલભદ્ર પોતે 'આકાશમાં ફરતા જરા ત્રાસ પામ્યા' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે, તેના રૂપનું વર્ણન કરે છે, **'પ્રદીપ્ત આંખોવાળુ'** એટલે પ્રદીપ્ત જેની આંખ હતી તેવું (તે હતું); **'ભ્રુકુટિ નજીક ઉગ્ર દાંતોવાળુ'** તે હતું. તેનામાં ક્રોધે આવેશ કરેલો અને તેથી તેના મુખમાં આવો વિકાર (ફેરફાર) થએલો, એવો અર્થ છે. તે **'જ્વલતી ચોટલીવાળુ'** હતું, એટલે જરા લાલ અને દીપ્ત (બળતાં જેવી પ્રકાશતી) તેની ચોટલી હતી; વળી તે **કડાં મુકુટ અને કુંડલોની કાંતિથી અદ્ભુત** હતું. આવું પહેલાં નહિ હતું તેવું (તદ્દન જુદાપ્રકારનું રૂપ) જોઈ **'હલધર'** એટલે જેમણે (પોતાનું) આયુધ હલ ધારણ કરેલું હતું તે પણ **ત્રાસ પામ્યા.**[1] ત્રાસનું કારણ (તે) છલથી (ઉપાડી જતો હતો તે હતું). બીજા કલ્પમાં ભગવાને બલભદ્રને (આ પ્રલંબ છે એમ) તેને ઓળખાવેલો.

ભગવાનનો પોતામાં આવેશ થતાં બલભદ્રે શું કર્યું, તે આ શ્લોકમાં કહેછેઃ-

अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहायसार्थमिव हरन्तमात्मनः ॥

रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥२८॥

પછી સ્મરણ આવતાં ભયરહિત (થઈ) બલભદ્રે આકાશમાર્ગે (કોઈ) પદાર્થની પેઠે (પોતાને) લઈ જતા પોતાના શત્રુને, જેમ ઇંદ્રે વજ્રના વેગથી પર્વતને માર્યો હતો તેમ માથામાં ક્રોધથી દૃઢ મુઠ્ઠીનો (વેગથી) પ્રહાર કર્યો. ૨૮.

સ્મરણ આવતાં, જેની સ્મૃતિ આવેલી છે (તેવા બલભદ્ર થયા). અથ **'પછી'** શબ્દ દર્શાવેછે કે કેવલ (ભગવાનના આવેશવિનાના) બલભદ્રનું આ કાર્ય નથી; તેથી જ (ભગવાનનો તેમનામાં આવેશ થવાથી જ) તે અભય એટલે **'ભયરહિત'** થયા. **આકાશમાર્ગે (પોતાને) લઈ જતા શત્રુને',** જે 'પોતાનો' શત્રુ હોવાથી કુદરતી રીતે જ મારી નાખવાયોગ્ય હતો તેને, **'માથામાં દૃઢ મુઠ્ઠીનો ક્રોધથી પ્રહાર કર્યો'.**

'માત્ર લઈ જતો હતો તેટલા માટે શા માટે માર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે **ઇંદ્રે પર્વતને માર્યો હતો તેવી રીતે માર્યો'** પર્વત સર્વ લોકોને (ભયમાં રાખી તેઓના ઉપર) અપકાર કરતો હતો* તેવી જ રીતે આ પણ લોકો ઉપર અપકાર

---

૧. માત્ર (ભગવાનના આવેશવિનાના) બલભદ્રનું આ કૃત્ય છે. આ જ (બલભદ્ર જરા **ત્રાસ પામ્યા** એ જ) આ શ્લોકનો અર્થ છે, ભગવાનનો આવેશ થતાં, આવેશવાળા બલભદ્રનું કાર્ય આવતા (૨૮મા) શ્લોકમાં કહેલું છે. (લે)

* પહેલાં પર્વતોને પાંખો હતી અને તે આકાશમાં ઉડતા, લોકોને તેથી પર્વત પોતા ઉપર પડે તો પોતાને કચરી મારી નાખે તેવો સદા ભય રહેતો, તેથી ઇંદ્રે વજ્રથી તેઓની પાંખો કાપી નાખી હતી.

કરતો હતો તેથી જ માર્યો. તે પોતાનો બચાવ કરી શકે નહિ અથવા સામો પ્રહાર કરી શકે નહિ તે માટે 'વેગથી' માર્યો. આ 'વેગથી' શબ્દ યોજેલો છે, તેથી માત્ર મુઠ્ઠીના પ્રહારથી તે મરણ કેમ પામ્યો હશે ? એવી શંકા પણ મટી જાય છે.

પછી શું થયું તે આ શ્લોકમાં કહેછેઃ-

स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन् रुधिरमपस्मृतोसुरः ॥
महारवं व्यसुरपतत् समीरयन् गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥२९॥

મરાએલો તે અસુર તરત જ ભાંગેલા માથાવાળો થઈ, મુખમાંથી લોહી ઑકતો સ્મૃતિરહિત થઈ, ઘણો અવાજ કરતો પ્રાણો તજી, જેમ ઇંદ્રના આયુધથી ઘવાએલો પર્વત પડયો હતો તેમ પડયો. ૨૯.

'**આ**' એટલે આજુબાજુથી **हतः** એટલે '**મરાએલો**' તે '**તરત જ ભાંગેલા માથાવાળો**' થયો. પછી '**મુખમાંથી લોહી ઑકતો**' એટલે શરીરની અંદર રહેલો[1] (દોષ) પણ કાઢી નાખતો, '**સ્મૃતિરહિત**' પણ થયો. આવી રીતે તેનાં દેહ, ઇંદ્રિય અને મન વિકલ થયાં એમ કહેલું છે, (માથું ભાગ્યું એ દેહ વિકલ થયો, રુધિર ઑકી કાઢયું તેથી ઇંદ્રિયો વિકલ થઈ એમ જણાય છે, સ્મૃતિ ગઈ એ મનની વિકલતાનું પરિણામ છે), તોપણ તે '**અસુર**' હતો તેથી તેનો રાજસભાવ તેણે કર્યો (દર્શાવ્યો), એમ '**ઘણો અવાજ કરતો પ્રાણો તજી પડયો**' એ શબ્દોથી કહેલું છે, તેના પ્રાણો તો અંતરિક્ષમાં જ (તે આકાશમાં હતો ત્યારે જ) જતા રહ્યા, પછી તે ભૂમિ ઉપર પડયો. પડયા પછી તે પાછો ઉભો થયો નહિ, એમ જણાવવા પર્વતનું દૃષ્ટાંત આપે છે. '**ઇંદ્રના આયુધથી**' એટલે વજ્રથી '**ઘવાએલો પર્વત જેમ**' (પડયો હતો તેમ એ પડયો), ત્યારપછી (પર્વતની પેઠે) તે કોઈવાર(ત્યાંથી) ઉઠયો નહિ, તેમજ વધ્યો પણ નહિ.[2] પર્વતની પેઠેજ હાડકાંનો ઢગલો થઈ પડયો એવો અર્થ છે.

પછી શું થયું તે આ શ્લોકમાં કહેછેઃ-

दृष्ट्वा प्रलंबं निहतं बलेन बलशालिना ॥
गोपाः सुविस्मिता आसन् साधुसाध्विति वादिनः ॥३०॥

બલવાન બલભદ્રે પ્રલંબને હણ્યો તે જોઈને ગોપો બહુ વિસ્મય પામ્યા અને "સારું(થયું) સારું(થયું)" એમ કહેવા લાગ્યા. ૩૦.

'બલભદ્ર' પ્રલંબને હણે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય (ગોપોને) થયું ન હતું કારણ કે

૧, માથું ભાંગવાથી તેના બહારના દોષો ગયા, અને લોહી ઑકી કાઢવાથી તેના **અંદરના દોષો** ગયા. તેથી તે મુક્તિને યોગ્ય થયો એવો ભાવ છે. (**લે**) આ વિચારવા યોગ્ય છે કારણ કે તેના પ્રાણો આકાશમાં હતો ત્યારે જ ગયા છે. અસુરોને મુક્તિ ન મળે તે માટે જ તેઓ આકાશમાં હોય, ત્યારે જ ભગવાન તેમને હણે છે. વત્સાસુર તે માટે આકાશમાં જ હતો ત્યારે જ તેના પ્રાણ ગએલ. જુઓ ૧૦.૧૨.૩૨ સુબોધિની.

૨. કદાચિત્ અસુરો આવી મૃતસંજીવિની વિદ્યાથી તેને સંજીવન કરે તો તે ત્યાંથી ઉઠે અને તેની વૃદ્ધિ પણ થાય એવું સંભવે, (તેથી **વધ્યો નહિ** એમ કહેલું છે.) (**લે**)

બલભદ્ર 'બલવાન' હતા, છતાં 'બલભદ્રે આ પ્રલંબ અસુર છે એમ કેવી રીતે એને ઓળખ્યો ? આને આમ કરવાથી આ મરી જશે એ પ્રમાણે તરત જ તેને મારવાનો ઉપાય બલભદ્રને કેવી રીતે સ્ફુર્યો ? અથવા બલભદ્રના એક જ પ્રહારથી તે કેવી રીતે મરણ પામ્યો ?' એવા વિચારથી તેઓ **બહુ વિસ્મય પામ્યા**, અથવા તેઓ **'ગોપાલ'** (અભણ, બલભદ્રનું પરાક્રમ વિગેરે નહિ જાણનાર) હોવાથી બહુ વિસ્મય પામ્યા, એટલે તેઓને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. પ્રથમ (પ્રલંબ બલભદ્રને ઉપાડી આસુર શરીરથી આકાશમાં લઈ જતો હતો ત્યારે) તેઓ ચિંતાથી આકુલ થએલા, અને પ્રલંબ માત્ર હણાયો તેથી જ **" સારું(થયું) સારું(થયું)" એમ કહેવા લાગ્યા**. પછી તેઓ જ (તે ગોપો જ) દેવો થયા,[1] એટલે તેઓએ દેવભાવ (દેવતાપણું) પ્રાપ્ત કર્યો.

आशिषोभिगृणन्तश्च प्रशशंसुस्तदर्हणम् ॥
प्रेत्यागतमिवालिंग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥३१॥

(તેઓએ) આશિષો દીધી અને તેમની (બલભદ્રની) પૂજા થાય તેવી રીતે સ્તુતિ કરી, મૃત્યુ પામીને પાછા આવેલા હોય તેમ આલિંગન કરી પ્રેમથી વિહ્વલ ચિત્તવાળા થયા. ૩૧.

પછી તેઓ જ દેવો[2] થયા, એટલે તેઓએ દેવભાવ પ્રાપ્ત કરી(બલભદ્રને) **'આશિષો દેનારા'** થયા અને 'ઘણું જીવો, અમારું પાલન કરો' એવી આશિષો દીધી. **'તેમની (બલભદ્રની) પૂજા'** જેવી રીતે **'થાય તેવી રીતે સ્તુતિ કરી'** એટલે તેમની પૂજા કરીને પછી તેમની સ્તુતિ કરી. આ પ્રમાણે ઉત્તમ(ગોપો)ના ઉત્તમ ભાવ અને હલકા(બલભદ્રથી નાના)ના હલકાભાવનું નિરૂપણ કર્યું,[3] સમભાવવાળા (ગોપોએ) જે કર્યું તે ઉત્તરાર્ધમાં

૧. **'गोपाः'** મૂલમાં છે ત્યાં **'देवाः'** એવો બીજો પાઠ છે એમ જણાય છે. આ બીજો પાઠ લઈ તેનો અર્થ કરેલો છે. અથવા આ પછીના (૩૧મા) શ્લોકમાં 'તેઓએ આશિષો દીધી' એમ કહેલું છે, ત્યાં પોતાનું હિત બલભદ્રે કરેલું છે એવું તેઓને જ્ઞાન થયા પછી જ તેઓ આશિષો આપે એ સંભવે, તેથી તેમણે આશિષો આપેલી હોવાથી તેમને એવું જ્ઞાન થયું હતું એમ જણાવેલું છે. તેમના અંતઃકરણના દોષો દૂર કર્યા એ જ તેઓનું હિત કરેલું. પ્રલંબ અંતઃકરણના દોષરૂપ હતો એવું જ્ઞાન હોય, તો જ તેને મારવાથી તેમના અંતઃકરણના દોષો દૂર કર્યા એવું જ્ઞાન તેઓને થાય. તેથી 'પ્રલંબ અંતઃકરણના દોષરૂપ હતો' એવું પણ જ્ઞાન તેઓને થયું હતું, એમ આ આશિષો તેઓએ આપી તેથી સૂચવેલું છે. તેઓના અંતઃકરણના દોષો મટતાં તેઓનાં જ્ઞાન અને ઇંદ્રિયો આવી રીતે અલૌકિક થયાં હતાં; તેથી તેઓના એ દોષો જતાં તેઓ **દેવો થયા** હતા અને આવું બધું જ્ઞાન તેઓને થયું હતું એમ અહીં કહેલું છે.

'માત્ર દોષો દૂર થવાથી દેવભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે દોષરહિત થએલા તેઓના પ્રાણ વિગેરેએ **દેવભાવ**–આધિદૈવિકભાવ પ્રાપ્ત કર્યો. 'આસન્ય હરિની સેવાથી' આવો આધિદૈવિક ભાવ પ્રાપ્ત થાય. તેઓએ આસન્યની ઉપાસના કરી એ આવતા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ થશે.**(प्र)**

૨. ૩૨મા શ્લોકનું **'દેવ'** પદ અહીં લીધું છે. આ ભૂમિપરના દેવ છે. ૩૨મા શ્લોકમાં સ્વર્ગના દેવ કહ્યા છે. **(ले)**

૩. **ઉત્તમ ગોપો** એટલે ભગવાનનું ચિંતન કરનારા, **હીન ગોપો** એટલે બલભદ્રનું ચિંતન કરનારા, અને **મધ્યમ** (સમભાવવાળા) એટલે બંનેનું મિશ્રરીતે ચિંતન કરનારા. **ઉત્તમ ભાવ** એટલે આ અસુરને સારી રીતે માર્યો એવો ભાવ. બીજો ભાવ સ્પષ્ટ છે.**(प्र)**

કહે છે કે (બલભદ્ર) **મૃત્યુ પામીને પાછા આવ્યા હોય તેમ** (તેમને) **આલિંગન કરી પ્રેમથી વિહ્વલ ચિત્તવાળા** પણ **થયા**.

ભૂતલ ઉપરના પ્રાણીઓનું પ્રલંબના વધથી હિત થયું એટલું જ નહિ, પરંતુ દેવોનું પણ તેથી હિત થયું એમ આ શ્લોકમાં કહેછેઃ-

पापे प्रलम्बे निहते देवाः परमनिर्वृताः ॥

अभ्यवर्षन् बलं माल्यैः शशंसुः साधुसाध्विति ॥३२॥

પાપરૂપ પ્રલંબ હણાતાં **દેવો ઘણા સુખી થયા.** (તેઓએ) બલભદ્ર ઉપર **પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી અને 'સારું(કર્યું)સારું(કર્યું)' એમ (તેમની) પ્રશંસા** કરી.૩૨.

'પાપરૂપ' આ **'પ્રલંબ હણાતાં'** શુદ્ધ સત્ત્વવાળા **દેવો ઘણા સુખી થયા,** અને કંસ વિગેરેથી પણ ભયરહિત થયા. તેથી તેઓએ **બલભદ્ર ઉપર** પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવ્યો એટલે **પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી;** અને તેમની સ્તુતિ કરી એટલે **'સારું(કર્યું) સારું(કર્યું)' એમ પ્રશંસા કરી.** (આ બલભદ્રનું કાર્ય ઘણું સારું હતું) તેમ ન હોય તો (કારણ કે), એક બીજાને ઉપાડીને આકાશમાં લઈ જતો હોય ત્યાં જેને તે ઉપાડીને લઈ જતો હોય તે પોતાના રક્ષણની ચિંતા રાખતો હોય તો ઉપાડી લઈ જનારને મારે એ અશકય છે; (કારણ કે તેને મારવાથી પોતે પણ આકાશમાંથી ભૂમિ પર પડતાં પોતાના પ્રાણ પણ જાય), તેને મારવાનો બીજો કોઈ એવો પ્રકાર નથી (કે જેથી પોતાના પ્રાણ બચાવી શકાય), તેથી બલભદ્રે ઘણા સાહસથી (પોતાના પ્રાણના જોખમે) એ કાર્ય કર્યું, તેથી દેવોએ **'સારું કર્યું સારું કર્યું'** એમ કહ્યું. તેઓએ આવી રીતે **પ્રશંસા કરી,** તે તેઓનું દેવપણું જણાવે છે. **પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી** એ તેઓને થયેલ હર્ષ દર્શાવે છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે દોષો દૂર થાય તેથી તેના[1] અભિમાનીઓને પણ સુખ પ્રાપ્ત થાયછે, આવી રીતે ભગવાને અંતઃકરણનો દોષ દૂર કર્યો, તે કાર્યને તેઓએ[2] અને દેવોએ અનુમોદન આપ્યું.

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની શ્રીસુબોધિનીના
દશમસ્કંધના વિવરણમાં પંદરમા અધ્યાય[3]નું વિવરણ સમાપ્ત.

ઉત્તમ એટલે વૃદ્ધ ગોપો, તેમણે આશિષો આપી, એ ઉત્તમ ભાવ દર્શાવ્યો. **હલકા** એટલે નાના (બાલ) ગોપો, તેમણે પૂજા કરી અને સ્તુતિ કરી એ (પોતાનો) હલકો ભાવ દર્શાવ્યો એવો **અર્થ** છે. **(યો)** સમભાવવાળાનું કૃત્ય પણ આગળ કહેલું છે તે વિચારતાં યોજનામાં કરેલો અર્થ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

૧. **તેના** એટલે અંતઃકરણના અભિમાનીઓના, જેઓ અલૌકિકમાં પ્રવૃત્તિ થવાના કારણરૂપ છે **તેના. (લે) તેના** એટલે દોષના.

૨. **તેઓએ** એટલે દોષરહિત થએલ ગોપોએ 'સારું કર્યું સારું કર્યું' એમ કહી અનુમોદન આપ્યું.**(યો)**

૩. આ શ્રીપ્રધાન **અધ્યાય** છે. વૃંદાવનના ગુણોથી તેની શોભા થઈ તે શોભારૂપ શ્રી છે અને તેણે ત્યાં ક્રીડા કરી છે એમ પહેલાં સોળ શ્લોકથી કહેલું છે. **(પ્ર)**

આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય અંતઃકરણના દોષને દૂર કરવાનું છે અને પ્રલંબ તે દોષરૂપ હતો, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અધ્યાય પંદરમો સંપૂર્ણ.

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ૧૬ મો

अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निस्तन्निवारणम् ॥ षोडशे प्रोच्यते सम्यङ्निरोधः सेत्स्यते ततः ॥१॥

અજ્ઞાનરૂપ આત્માનો દોષ દવાગ્નિ છે, તેનું નિવારણ સોળમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. તેથી (તેના નિવારણથી) સારી રીતે નિરોધ સિદ્ધ થશે. કા. ૧.

અહીં સોળમા અધ્યાયનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવે છે, કથાની સંગતિ પહેલાંના (પંદરમા અધ્યાયના) જેવી જ છે, તેથી તે કહેતા નથી પણ સ્કંધાર્થની સંગતિ કહે છે. **અજ્ઞાનરૂપ** એટલે સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ પાંચમો **આત્માનો દોષ દવાગ્નિ છે.** (જીવ પોતાના સ્વરૂપને જાણતા નથી,) "જો (જીવ) પોતાને જાણતો હોય કે 'હું આ પુરુષ છું' તો કયા પદાર્થની ઇચ્છાથી અથવા શા કારણથી શરીરની પાછળ જ્વરિત થાય (દુઃખી થાય)?" એ શ્રુતિ પ્રમાણે એકઠું થએલું સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ જ્વર (તાપ) છે. **તેનું નિવારણ આ સોળમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.** અવિદ્યાનાં બીજાં પર્વોનું મૂલ આ પર્વ છે, તેનો નાશ અહીં કહેવામાં આવશે. તે અવિદ્યાનું પર્વ દૂર થતાં સાધારણ ભક્તોનો **નિરોધ સિદ્ધ થશે.** ભગવાનની લીલામાં પોતામાટે જે યોગ્ય હોય તેનું શ્રવણ તથા આચરણ કરવું અને અયોગ્ય હોય તેનું શ્રવણ તથા આચરણ ન કરવું અને દોષની નજર ન રાખવી, એવો તેઓનો નિરોધ થશે, તેથી સ્વરૂપની યોગ્યતા થાય તે માટે આ દવાગ્નિના નિવારણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. **(प्र)**

જીવમાં ભગવાનનું અજ્ઞાન (તે ભગવાનને ન જાણે તે) હોય, એ તેનો દોષ દવાગ્નિરૂપ છે, એવો **અર્થ છે.** તેનું નિવારણ થવાથી જીવોને સારી રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે...વિગેરે કારિકાથી, આનું **પ્રમાણ (અર્થાપત્તિથી અનુમાન)** કહેલું છે; કારણ કે દવાગ્નિનું નિવારણ થયા પછી ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવને ઉત્તમ દેવો માન્યા (શ્લો. ૧૪); એટલે તેઓને તેમનું જ્ઞાન થયું, તેથી દવાગ્નિ જ જીવનો ઉપર જણાવેલો (ભગવાનને ન જાણવારૂપ) દોષ છે એ યોગ્ય છે, એમ જણાવવા કારિકામાં **'हि'** શબ્દ યોજેલો છે. **(ले)**

શ્રીકૃષ્ણોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે "લોભ ક્રોધ વિગેરે દૈત્યો છે" તેથી શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં જેઓનો નાશ કરવામાં આવ્યો, તે બધા દૈત્યો હતા. અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ છે; તે પૈકી (૧) દેહાધ્યાસ–ધેનુકનો નાશ કર્યો; (૨) ઇંદ્રિયાધ્યાસ દોષ કાલિયનું દમન કરી મટાડ્યો; (૩) પ્રાણના દોષરૂપ પહેલા દવાગ્નિનો પણ નાશ કર્યો; (૪) અંતઃકરણના દોષરૂપ પ્રલંબનો પણ નાશ કર્યો; (૫) સ્વરૂપાજ્ઞાનરૂપ બીજો દવાગ્નિ છે, તેનો **નાશ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.** એ પ્રમાણે દેહ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ, એ ચારના અધ્યાસરૂપ ચાર દોષો અને સ્વરૂપનું વિસ્મરણ, એ પાંચે અવિદ્યાનાં પર્વો દૂર થાય છે. **(यो)**

અજ્ઞાનરૂપ એટલે સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ, આવી રીતે જુદા જુદા દૈત્યોનો વધ કરી તે તે દોષો દૂર કરી નિરોધ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેથી આ બધાં નિરોધનાં અંગ હોવાથી નિરોધના સ્કંધમાં (દશમસ્કંધમાં) તેમનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, એમ સ્કંધના અર્થની સંગતિ કહે છે. **(का)**

ततो दासैर्मुदा लीला स्वच्छन्दाग्रे भविष्यति ॥ स्त्रीणां चैव मनःप्रीतिस्तदासक्तिः फलिष्यति ॥२॥

તેથી (પછી) દાસો સાથે સ્વચ્છંદ લીલા આગળ થશે અને સ્ત્રીઓના મનની પ્રીતિ પણ થશે (અથવા સ્ત્રીઓના જ મનની પ્રીતિ થશે) ત્યારે ભગવાનમાં આસક્તિ ફલશે. કા. ૨.

આ પ્રમાણે સાધારણ નિરોધ સિદ્ધ થશે. તેનો પણ મુખ્ય લીલામાં ઉપયોગ હોવો જોઈએ, મુખ્ય લીલામાં તેનો ઉપયોગ ન હોય તો તે કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું, તેથી તેનો મુખ્ય લીલામાં ઉપયોગ શું છે તે આ કારિકાથી જણાવે છે. **તેથી** એટલે આસક્તિરૂપ નિરોધ થવાથી, **દાસો–ગોપો સાથે એવી સ્વચ્છંદ લીલા થશે** અને **સ્ત્રીઓની પણ ભગવાનમાં આસક્તિ ફલશે, 'एव'** મૂલમાં છે તે **'अपि'** (પણ)ના અર્થમાં યોજાએલ છે. તેથી સત્તરમા અને અઢારમા અધ્યાયમાં જે ભગવાનની લીલા કહેવામાં આવશે તે આ દોષો મટવાથી થતા નિરોધથી સિદ્ધ થશે; એટલે અગીઆરથી

સોળસુધીના પાંચ અધ્યાયો સત્તર અને અઢારમા અધ્યાયોમાં કહેલી લીલાના ઉપોદ્ઘાતરૂપે છે એમ જણાવ્યું છે. (प्र)

ભગવાનમાં પ્રીતિ થતાં આસક્તિરૂપ ફલ તો માત્ર સ્ત્રીઓને જ પ્રાપ્ત થવાનું છે, એમ દર્શાવવા આ કારિકામાં '**एव**' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે (પુરુષોને આવું ફલ થવાનું નથી). સત્તરમા અધ્યાયના આરંભની બીજી કારિકામાં 'ગોપોને પણ એવું ફલ થશે' એમ છે, પણ તે માત્ર સૂચવેલું છે, પરંતુ સ્ત્રીઓને તો આ ફલ થશે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે, તેથી અઢારમા અધ્યાયના આરંભની પ્રથમ કારિકામાં '**स्फुट**' શબ્દ યોજેલો છે. (**ले**)

પછી એટલે પાંચ પર્વોવાળી અવિદ્યા દૂર થયા પછી, **દાસો** એટલે દોષરહિત ગોપો જેમણે સ્વરૂપ જાણ્યું છે અને સેવા કરે છે, તેમની સાથે આનંદથી લીલા કરવામાં આવશે. તે લીલા સત્તરમા અધ્યાયમાં કહી છે. વળી વેણુનાદ કરી વ્રજસ્ત્રીઓના મનમાં ભગવાને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી, એ લીલા અઢારમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (**यो**)

તેથી એટલે આસક્તિરૂપ નિરોધથી, દાસો–ગોપો સાથે લીલા થશે તે સત્તરમા અધ્યાયમાં કહેવાશે, અને સ્ત્રીઓની ભગવાનમાં આસક્તિ ફલશે તે અઢારમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે એવો અર્થ છે.(**का**)

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે.

क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः ॥
स्वैरं चरन्त्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् ॥ १ ॥

ગોપો ક્રીડામાં આસક્ત થતાં તેમની ગાયો દૂર ગઈ, (અને) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચરતી ઘાસના લોભથી (ગીચ) જંગલમાં પેઠી. ૧.

એવી[1] રીતે પ્રલંબના વધના પ્રસંગને લીધે ગોપો ક્રીડામાં આસક્ત થતાં પોતાનાં પશુરૂપી ધનને વિસરી ગયા, તેથી તેઓની ગાયો જ્યાંત્યાં ગઈ. અંતઃકરણનો દોષ હરાતાં જીવની અસદ્ (ખરાબ) અવસ્થા[2] થાય છે, એટલે અજ્ઞાન સર્વથી બલવાન

૧. સ્કંધાર્થની સંગતિ કારિકામાં કહી, હવે અધ્યાયના અર્થનું તાત્પર્ય કહે છે. પદ્મપુરાણમાં પ્રલંબનો વધ ફાગણમાસમાં કર્યાનું લખેલું છે, અહીં ગ્રીષ્મઋતુનું ગયા અધ્યાયમાં વર્ણન કર્યું છે તેથી આ અધ્યાયમાં કહેલા સમયે પણ તે જ ઋતુ છે, અને ગોપો પ્રલંબનો વધ અને દાવાગ્નિના પાનની વાત વ્રજમાં એક જ દિવસે કહેશે; તેથી અહીં પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે (તે બે જુદા જુદા દિવસે થએલ) નથી, (પણ એક જ સમયે ગ્રીષ્મમાં થએલ છે) એમ જણાવવા આ વાક્યથી કથાની સંગતિ **એવી રીતે** પદથી કહે છે. (प्र)

૨. **અસદ્ અવસ્થા** એટલે કૈવલ્ય. (प्र) અંતઃકરણનો અધ્યાસ હોય ત્યારે 'હું આનો અનુભવ કરું છું; હું આનું સ્મરણ કરું છું' એવું જીવને જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાન અન્યથા (ખોટું) જ્ઞાન છે, પણ જીવ તેને લીધે પરતંત્ર રહેવાથી 'હું છું' એવું તેને ભાન રહે છે. જ્યારે અંતઃકરણનો દોષ જતો રહે છે ત્યારે જીવને આવું અન્યથાજ્ઞાન હોતું નથી, તેથી 'હું છું' એવું ભાન તેને સારી રીતે રહેતું નથી; તેથી તેનામાં જ્ઞાનનો અભાવ જ સર્વથી બલવાન હોય છે, આ તાત્પર્ય આ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવેલું છે, કારણ કે તેઓ પશુઓ ક્યાં ગયાં તે જાણી શક્યા નહિ, ત્યાં ત્રીજા શ્લોકના આભાસમાં (તેનું અવતરણ કરતાં) 'જેઓનો અંતઃકરણનો દોષ દૂર થયો હતો તેઓનું સ્મરણ કહે છે' એમ કહેલું છે, પણ તે તો 'તેઓ ગાયો ક્યાં ગઈ તે શોધતા હતા' એનું તાત્પર્ય જ કહેલું છે. (**यो**)

દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ જતાં તે પોતાના છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ, અને પોતાના ખરેખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું નથી (સ્વરૂપાજ્ઞાન હજી ગયું નથી) તેથી **અસદ્ અવસ્થા** છે. (**ले**)

હોય તેના જેવું[1] થાય છે; ઉપાધિ[2] દેહનો ખરાબ પદાર્થમાં પ્રવેશ થતાં તેના પ્રસંગને લીધે આત્મા પણ તે દોષવાળો થાય છે. એમ થાય ત્યારે ગાયોને[3] દાહ થતાં ગોપાલોને પણ દાહ થયો એમ કહેવાય છે. આવી રીતે **સર્વનો નાશ થવાનો સમય આવે ત્યારે**[4] **હરિ જે રક્ષણ કરનાર છે, તેમની(હરિની) ઉપેક્ષા(અવગણના) કરવામાં આવે તો સર્વનો નાશ જ થાય; પણ જો હરિને શરણે જવામાં આવે તો (સર્વનું) રક્ષણ થાય તેથી સર્વ ઉપાધિઓથી**[5] **છૂટેલ હોય તેણે પણ હરિને શરણે જવું જોઈએ**, એવો (સિદ્ધાંત છે). **ગોપો ક્રીડામાં આસક્ત થતાં** તેમના સંબંધવાળી એટલે **તેમની ગાયો**, કોઈ રક્ષણ કરનાર નહિ હોવાથી દૂર ચરનારી થઈ એટલે **દૂર ગઈ**, પછી **પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચરતી ઘાસના લોભથી (ગીચ) જંગલમાં** એટલે જરા પણ પ્રવેશ કરી શકાય નહિ તેવા સ્થાનમાં **પેઠી.** તેવી જ રીતે દેહની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે (દરકાર કરવામાં ન આવે), તો તે ઘણા અશકય સ્થાનમાં જાય છે.

अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद्वनम् ॥
इषीकाटवीं विविशुः क्रन्दन्त्यो दावतर्षिताः ॥ २ ॥

બકરીઓ, ગાયો અને ભેંસો એક વનમાંથી બીજા વનમાં પેસતાં ઇષિકાવનમાં પેઠી અને રડતી તાપથી તરસી થઈ. ૨.

દેહ ત્રણ પ્રકારના (સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ) છે, એમ જણાવવા તે દિવસે **બકરીઓ** રાજસ, **ગાયો** સાત્ત્વિક અને **ભેંસો** તામસ[6] (ચરતાં હતાં એમ કહેલું છે). પહેલાં ધર્મરક્ષા માટે જ પશુઓનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી રાજસ અને તામસ પશુઓ(બકરીઓ અને ભેંસો)નું નિરૂપણ કરેલું ન હતું. મૂલમાં **च અને** છે તે એમ દર્શાવે છે કે આ પશુઓ સાથે બીજાં હરણ વિગેરે અથવા લીલા માટે સાથે લીધેલા કૂતરાઓ પણ હતા. તેઓ **એક વન તજી બીજા વનમાં પેઠાં**. પહેલાં કહેલા વનમાં (વૃંદાવનમાં) દેવતા સમીપ હતી અને ઉપદ્રવ પણ ન હતો, તેથી તે વનનો ત્યાગ કરી તેઓ બીજા વનમાં ગયાં, એમ કરવામાં પણ તેઓની સાથે તેઓનું રક્ષણ કરનાર કોઈ

---

૧. ચાર પ્રકારના અધ્યાસરૂપ અવિદ્યા ગઈ (પણ સ્વરૂપાજ્ઞાન રહ્યું) તેથી બલવાન; છતાં ભગવાન તેને દૂર કરનાર છે, તેથી **બલવાન હોય તેના 'જેવું' (इव)** કહેલું છે. **(લે)**

૨. અન્યથા જ્ઞાનની **ઉપાધિ** થએલો દેહ. તે જ્યારે ખરાબ પદાર્થમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેમાં રહેલા આત્માને પણ કાંઈક દોષનો સંબંધ થાય. **(લે)**

૩. **'ગાય'** પદથી અહીં 'દેહ' કહેલ છે, બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચોથા પાદના પ્રથમ આનુમાનિક સૂત્રમાં પ્રકરણના (પૂર્વાપર સંબંધના) બલથી નીચે પ્રમાણે શબ્દોનો અર્થ કરેલો છેઃ–

મહત્=બ્રહ્મનું જ્ઞાન. અવ્યક્ત=(પ્રકટ નથી તે) ભગવાનની કૃપા. (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૪. ૧.) તે પ્રમાણે અહીં પ્રકરણના બલથી **'ગાય'** શબ્દ યોજેલો છે એમ જણાય છે. **(प्र)**

૪. એ પ્રમાણે દોષ કેવી રીતે થાય છે એ જણાવી, અહીંથી તે દોષ મટાડવાનો ઉપાય **હરિ** વગેરેથી કહે છે. **(प्र)**

૫. **સર્વ ઉપાધિઓથી છૂટેલ** એટલે ચારે પ્રકારના અધ્યાસરહિત. **(લે)**

૬. બકરીઓ, ગાયો અને ભેંસો **રાજસ, સાત્ત્વિક** અને **તામસ** દેહની તુલ્ય છે એમ જણાવ્યું છે. **(યો)**

નહિ હોવાથી તેઓ **ઇષીકાવનમાં પેઠાં**, ઇષીકાવનમાં પ્રવેશ કરવો કઠણ અને તેમાંથી બહાર નીકળવું પણ કઠણ હોય છે; કારણ કે તે ઇષીકા (એટલે મુંજ ઘાસ)એક વર્ષનું ઘરડું[1] અને નાશ પામવાની (મરણની) તૈયારીમાં હતું. તે પોતે જ મરવા પડેલું તે બીજાની રક્ષા કેવી રીતે કરે ? તેથી ત્યાં પ્રવેશ કરેલાં પશુઓ **રડવા** (રાડો પાડવા) **લાગ્યાં**[2] અને (ઉનાળાના) તાપને લીધે **તરસ્યાં થયાં.** આવી રીતે ગાયોએ (પશુઓએ) પોતાની મેળે પોતાના રક્ષક ગોપોનો સંબંધ ગૂમાવ્યો, અને અનિષ્ટ પદાર્થનો[3] તેમને સંબંધ થયો, એમ કહેલું છે.

જેઓનો અંતઃકરણનો દોષ દૂર થયો હતો તેઓને તેવા પશુઓનું સ્મરણ થયું[4] તે અહીં કહે છેઃ—

तेपश्यन्तः पशून् गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ॥
जातानुतापा न विदुर्विचिन्वन्तो गवां गतिम् ॥ ३ ॥

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બલભદ્ર વિગેરે ગોપો પશુઓને નહિ જોતાં પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, અને શોધતાં ગાયોની સ્થિતિ જાણી શકયા નહિ. ૩.

તે **ગોપાલો** (ગોપો) **પશુઓને નહિ જોતાં, શ્રી કૃષ્ણ અને બલભદ્ર** જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા થયા; ખોવાએલાં પશુઓની સ્થિતિ જાણવામાટે તેઓએ ભગવાનને પોતાઓમાં મુખ્ય (નાયક) બનાવ્યા અને 'માર્ગે માર્ગે ગયા', એમ આગળ (શ્લો. ૪માં) કહેલું છે, તે સાથે આનો સંબંધ છે. પહેલાં **ત્યારે** એટલે ક્રીડા પૂરી થઈ તે દશામાં (તે સમયે), પશુઓનું સ્મરણ થયા પછી **પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યા.** જે લીલા[5] (ક્રીડા) તેઓએ કરી તે ન કરી હોય તેવી જણાઈ (તેનો આનંદ જતો રહ્યો), તેથી જ **શોધતાં છતાં ગાયોની સ્થિતિ જાણી શકયા નહિ.** ધર્મનું પાલન કરવામાં તો ગાયો જ મુખ્ય[6] છે, (તેથી બકરીઓ અને ભેંસો કરતાં ગાયોની જ સ્થિતિ શોધવા પ્રયાસ કરતાં પણ તે જાણી શકયા નહિ.

પછી અનુમાનથી તેઓએ ગાયોની સ્થિતિ જાણી, એમ ૪થા અને ૫મા શ્લોકથી કહે છેઃ—

तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरङ्कितैर्गवाम् ॥
मार्गमन्वगमन् सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ॥ ४ ॥

---

૧. 'ગ્રામ્ય પશુઓનો સમૂહ અને વૃદ્ધને માટે સ્ત્રીલિંગ યોજાય છે' એ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે અહીં 'ઇષીકા' શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં હોવાથી, તે ઘાસ **ઘરડું** થયું હતું એમ જણાય છે. **(टि)**

૨. તેઓનું રક્ષણ કરનાર ગોપો તેઓની સાથે ન હતા, આ **રડવા લાગ્યાં** શબ્દથી જણાવેલું છે. **(ले)**

૩. 'તાપને લીધે તરસ્યાં થયાં' તેથી **અનિષ્ટ પદાર્થ**—તાપનો સંબંધ તેમને થયો એમ કહેલું છે.**(ले)**

૪ આ ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકનું તાત્પર્ય કહેલું છે, અવિદ્યાનું એક પર્વ પણ રહ્યું હોય ત્યારે બીજાં પર્વ પાછાં આવે છે, એમ સૂચવવા અહીં ગાયો(દેહ)નું પુનઃ **સ્મરણ થયું** એમ કહેલું છે. આવી રીતે દેહનું સ્મરણ થતાં, તેના પરિણામ તરીકે પશ્ચાત્તાપ, અજ્ઞાન, સ્થિતિ શોધવાનું કાર્ય અને તેમના રસ્તે રસ્તે જવાનું, એ કહેલાં છે એવો ભાવ છે. **(ले)**

૫. **લીલા** એટલે અંતઃકરણનો દોષ દૂર કરવાની લીલા. **(प्र)**

૬. ગાયો જ ધર્મમાં **મુખ્ય** છે, તે જતાં ધર્મ પણ ગયો એમ સૂચવેલું છે. **(प्र)**

નષ્ટ આજીવિકાવાળા ગભરાએલા સર્વે તેઓની ખરીઓ અને દાંતોથી કપાએલા, અને ગાયોના પગલાંઓની નિશાનીવાળા ઘાસથી(ગાયોના) માર્ગે ગયા.૪.

તેઓની એટલે ગાયોની **ખરીઓ અને દાંતોથી કપાએલા ઘાસથી** કરીને **ગાયોના માર્ગે ગયા.** ગાયો (આ વન તજી) બીજા વનમાં (ગઈ છે) એમ ખરીઓથી જાણ્યું; દાંતોથી ઘાસ કપાએલું તેથી સામાન્ય રીતે ગાયો કયાં કયાં ગઈ એ જણાયું. તેથી સામાન્ય રીતે અને ખાસ કરીને (ગાયોનો રસ્તો) જણાવનાર ઘાસથી અને **ગાયોના** એટલે ગાયના સંબંધવાળાં પગલાંઓથી અંકિત થએલાં એટલે ગાયોનાં **પગલાંઓની નિશાનીવાળા ઘાસથી** જ (તેઓએ ગાયો જે રસ્તે ગઈ હતી તે રસ્તો જાણ્યો). આ પ્રમાણે ઘાસ ત્રણ પ્રકારનું થયું હતું. (૧) મૂલથી જ કપાએલું, (૨) મધ્યમાંથી કપાએલું અને (૩) છાણ પડવાથી અને ખરીઓ ઉપર આવવાથી નમેલું. એવી રીતે ત્રણે પ્રકારનું ઘાસ રસ્તો જણાવનાર હોવાથી, એ રસ્તો ખોટો હોવાની શંકા ન હતી; તેથી **સર્વે તે માર્ગે ગયા**–ગાયોના માર્ગે ગયા; કારણ કે સર્વ **નષ્ટ આજીવિકાવાળા** થયા હતા.

'અચેતન જેવાના[1] માર્ગે ચેતન (ગોપો) કેમ ગયા?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તેઓ **ગભરાએલા** હતા. **ગભરાએલા** એટલે વિવેકવિનાના અથવા વ્યાકુલ થએલા હતા.

પછી ગાયોને મેળવીને તેઓ પાછા વળ્યા એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रन्दमानं स्वगोधनम् ॥

सम्प्राप्य तृषिताः श्रान्तास्ततस्ते सन्न्यवर्तयन् ॥५॥

મુંજના જંગલમાં માર્ગ ભૂલેલાં અને રાડો પાડતાં પોતાનાં ગાયોરૂપી ધનને મેળવીને, તરસ્યા અને થાકેલા તેઓએ પછી (તેને) પાછું વાળ્યું. ૫.

જો ગાયોને જતાં રસ્તામાં મુંજનું વન આવ્યું ન હોત તો તેઓ આગળ પણ જાત. પણ **મુંજના જંગલમાં** તેઓ **માર્ગ ભૂલેલાં** અને તેથી જ **રાડો પાડતાં** હતાં, કારણ કે (માર્ગ ભૂલતાં) હવે શું કરવું તેનું તેઓને ભાન ન હતું અને વળી મુંજનો ઘણો સ્પર્શ થવાથી તેઓ સારી રીતે દુઃખી થતાં હતાં. પછી એવાં **ગાયોરૂપી ધનને મેળવીને**, પોતે પણ **તરસ્યા અને થાકેલા** એટલે ગાયોના જેવા જ ગુણોવાળા થએલા (ગોપોએ) ત્યાં એક ક્ષણ વિશ્રામ લઈ પોતાની તરસ મટાડી, **પછી** એટલે ત્યારપછી ગાયોને સારી રીતે **પાછી વાળી.**

ता आहूता भगवता मेघगम्भीरया गिरा ॥

स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥६॥

મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી ભગવાને બોલાવેલી તેઓએ પોતાના નામનો અવાજ સાંભળીને ઘણો હર્ષ પામી સામો અવાજ કર્યો. ૬.

---

૧. **અચેતન જેવાના** એટલે ગાયોના અથવા શરીરોના. (प्र)

ગાયો અચેતન ન ગણાય, તેમ ગાયો આ રસ્તે ગઈ હશે એમ તો હજી તેઓએ અનુમાન જ કરેલું. તેથી **અચેતન જેવાના માર્ગે** 'એટલે 'ધાસના માર્ગે–ધાસે સૂચવેલા માર્ગે' હોય એમ જણાય છે, ઘાસ પણ ચેતન છે,' પણ સ્થાવર હોવાથી **અચેતન** જેવું છે.

સર્વ ગાયો પાછી આવી કે સર્વ નથી આવી (કોઈ બાકી રહી છે), એવો **સંદેહ રહેતાં ભગવાને** સામાન્ય રીતે અને ખાસ રીતે (દરેકનાં નામ બોલીને) વનમાં પેઠેલી **તેઓને બોલાવી.** ભગવાનના (તેઓને બોલાવવાના) શબ્દથી જ તેઓનો અંદરનો અને બહારનો તાપ જતો રહ્યો, એમ **'મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી'** એ શબ્દોથી જણાવેલું છે. પછી જેઓનો તાપ દૂર થયો છે તેવી ગાયોએ **પોતાના નામનો અવાજ** અથવા શબ્દ **સાંભળીને સામો અવાજ કર્યો.** તેઓ જ્યાં હતી ત્યાં જ રહીને તેઓએ સામો અવાજ કર્યો, અને **ઘણો હર્ષ પામી**; પછી તેઓ ભગવાનની પાસે આવી એમ જાણી લેવું. કેટલીક સમીપ આવી પણ ન હતી.

આ સમયે દૈત્યના અભિમાનવાળી[1], ઉપાસના કરેલી[2] દેવતા અને લૌકિકી[3] અંતઃકરણની દેવતાઓ[4] બધી ક્રોધ પામેલી તેઓ ભેગી થઈ દવાનલરૂપ[5] થઈ, અને તે દવાનલ (જ્યારે મુંજ વાગે તેની પીડાને લીધે ગાયો) નાસી જવાને સમર્થ ન હતી તે સમયે **ચારેતરફ** ઉત્પન્ન થયો, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ततः समन्ताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छयाभूत् क्षयकृद् वनौकसाम् ॥
समीरितः सारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजङ्गमान् महान् ॥७॥

પછી વનમાં રહેનારાઓનો ક્ષય કરનાર વનનો દવાગ્નિ ચોતરફ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થયો. સારથિએ સારી રીતે પ્રેરેલા (તે) મોટા (દવાગ્નિએ) તીવ્ર જ્વાલાઓથી સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને ગળવા માંડયાં. ૭.

વનના સંબંધવાળો (વનમાં ઉત્પન્ન થએલો) ધૂમકેતુ એટલે **અગ્નિ,** તે અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેને માટે અહીં **'ધૂમકેતુ'** પદ યોજેલું છે. ગોપો ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણે તે માટે આ દવાગ્નિ **અકસ્માત** જ એટલે કાલ. કર્મ, સ્વભાવ અથવા ભગવદિચ્છાથી (કાંઈ પણ જણાય તેવા કારણવિના જ) **ઉત્પન્ન થયો. 'વનમાં રહેનારાઓનો ક્ષય કરનાર'** શબ્દોથી તેની ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ કહેલું છે. તે અગ્નિ જેને વનનો સંબંધ હોય તેને માત્ર વનનો સંબંધ હોવાના કારણથી જ પીડા કરે છે, તેથી જેઓ વનમાં રહેનારા હોય તેઓને તો સારી રીતે દુઃખ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય? **'સારથિએ સારી રીતે પ્રેરેલો'** શબ્દોથી એવા અગ્નિને મદદ કરનાર પણ બીજો ઉત્પન્ન થયો એમ કહેલું છે. અગ્નિનો **સારથિ** એટલે તેના રથને ચલાવનાર વાયુ છે; અગ્નિનો રથ તેની જ્વાલા છે. (આવી રીતે

૧. હણેલા દૈત્ય પ્રલંબના **અભિમાનવાળી. (પ્ર)**

૨. પ્રલંબે **ઉપાસના કરેલી.(લે)** પ્રલંબના સૂક્ષ્મદેહવાળા તેના જીવાત્માએ **ઉપાસના કરેલી.(પ્ર)**

૩. **લૌકિકી**–લૌકિક કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી. અલૌકિક કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તો ધ્રષ્ટ જ છે, એમ ગયા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. **(લે)**

૪. અયોગ્ય સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થએલા પાપનો નાશ કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે, તે આ અંતઃકરણની **દેવતા** અને પ્રલંબના અભિમાનવાળી **દેવતા,** એ બંને દૈત્યના નાશથી અને અંતઃકરણના દોષના નાશથી બબ્બે પ્રકારની થઈ એટલે કુલ ચાર પ્રકારની **દેવતા ભેગી થઈ** તેઓ **દવાનલરૂપ થઈ.** ભગવાને જે કાર્ય કર્યાં, (૧) પ્રલંબનો વધ અને (૨) અંતઃકરણના દોષનો નાશ; તેથી આ બંને દેવતાઓ ભેગી થઈ અને ભગવાન જેઓનું રક્ષણ કરતા હતા તેઓનો નાશ કરવા **દવાનલરૂપ થઈ** એવો અર્થ છે.**(પ્ર)**

૫. **દવાનલરૂપ** એટલે અજ્ઞાનરૂપી દવાનલને વધારનારી. **(લે)**

સારથિથી સારી રીતે પ્રેરેલો) હોવાથી જ તે **તીવ્ર જ્વાલાઓથી** ગળવા મંડયો. સર્પની પેઠે (જે તેના માર્ગમાં આવે તે સ્થાવર જંગમ પ્રાણીને) ગળતો ગળતો આવ્યો. **પછી** આવી રીતે ઘણાનું ભક્ષણ કરવાથી પુષ્ટ થતાં **મોટો** (જબરો) થયો.

તેવો દવાગ્નિ ભગવદીયો (ગોપો અને ગાયો) જ્યાં હતાં તે સ્થળે પણ આવ્યો, તેથી[1] આ શ્લોક કહે છેઃ-

तमापतन्तं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ॥

ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः ॥८॥

તે ચારે તરફથી ઝડપથી આવતા દવાગ્નિને જોઈને ગોપો અને ગાયો ભય પામ્યાં; અને જેમ મૃત્યુના ભયથી પીડાએલા મનુષ્યો હરિને (શરણે જાય) તેમ બલભદ્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણને શરણ જઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:-૮.

તે ચારે તરફથી ઝડપથી આવતા એટલે ઉપરથી (માથા ઉપર) આવતા, તજી ન શકાય તેવા સહજ દોષરૂપ **દવાગ્નિને જોઈને ગોપો** એટલે તેને બુઝાવવાનો ઉપાય નહિ જાણનારા **અને ગાયો** એટલે મૂઢ (બુદ્ધિવિનાનાં પ્રાણીઓ) **ભય પામ્યાં,** અને પછી તેઓ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણતાં હતાં તેથી તેઓએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, એમ ઉત્તરાર્ધ શ્લોકમાં કહે છે. આ વિષયમાં ક્રિયાશક્તિ ઉપયોગી હોવાથી તેઓ **'બલભદ્રસહિત'** શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા, એમ કહેવાથી ક્રિયાશક્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા' એમ કહેલું છે. આ વિષયમાં સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ લીલા કરનાર હોવાથી, તેઓએ **શ્રીકૃષ્ણને શરણે જઈ** (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. તેઓનું દૈન્ય[2] દર્શાવવા આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં દૃષ્ટાંત આપેલું છે. **જેમ** ટાળી શકાય નહિ તેવા **મૃત્યુના ભયથી પીડાએલો** જેણે ઘણાં પુણ્યો કર્યા હોય તેવો કોઈ **મનુષ્ય** ગજેંદ્રની પેઠે **હરિને શરણે જાય,** તેવી રીતે બહુ જ દીન થઈને બધાંય શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયાં.

અહીંથી બે શ્લોકોથી તેઓની વિજ્ઞપ્તિ કહે છેઃ-

प्रार्थनामुपपत्तिं च क्रमेणाह निराकृतौ ॥२३॥

નિવારણ માટે ક્રમથી પ્રાર્થના અને ઉપપત્તિ કહે છે. કા. ૨૩.

ભગવાન દાવાગ્નિનું નિવારણ કરે તે માટે આ બે એટલે નવમા અને દશમા શ્લોકોથી અનુક્રમે ગોપો ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે અને ઉપપત્તિ દર્શાવે છે એટલે તે અગ્નિનું નિવારણ ભગવાન કરે એ યોગ્ય છે એમ જણાવે છેઃ-

कृष्ण कृष्ण महावीर्य हे रामामितविक्रम ॥

दावाग्निना दह्यमानान् प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ॥९॥

બહુ વીર્યવાળા હે કૃષ્ણ! કૃષ્ણ! હદવગરના પરાક્રમવાળા હે બલભદ્ર! દાવાગ્નિથી બળતા શરણે આવેલા (અમોને) રક્ષણ (બચાવવા, રક્ષણ કરવા) (આપ) યોગ્ય છો. ૯.

---

૧. **તેથી** તેઓને ભય થયો અને ભયને લીધે તેઓએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાનો આરંભ કર્યો એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. (લે)

૨. શરણે જવાનું અંગ **દૈન્ય** છે, (દૈન્ય હોય ત્યારે જ ભગવાનને શરણે જવાય છે) તેથી **દૈન્ય દર્શાવવા** દૃષ્ટાંત કહેલું છે.(પ્ર)

હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! એવું બે વાર સંબોધન, ગોપો તેઓના ભગવાન માટેના **આદરથી અને પોતાના** ગભરાટને લીધે કરે છે. આ કાર્ય માટે ઉપયોગી સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે, એમ જણાવવા **બહુ વીર્યવાળા** વિશેષણ યોજેલું છે. તે ગોપો બે પ્રકારના[1] હતા, તેથી **બલભદ્રને** પણ વિજ્ઞપ્તિ કરે છે, પરંતુ તેમનું નામ બે વાર લેતા નથી. **હદવગરના પરાક્રમવાળા** સંબોધનથી એમ કહેલું છે, કે પ્રલંબનો તમે વધ કર્યો તેથી આ કામ માટે ઉપયોગી (જોઈતું) સામર્થ્ય તમારામાં છે. **દાવાગ્નિથી બળતાનું** રક્ષણ કરો, એમ તેઓએ કરેલી વિજ્ઞપ્તિ કહે છે. રક્ષણ કરવાનું કારણ **શરણે આવેલા** શબ્દથી કહેલું છે. જે સમર્થ (સામર્થ્યવાળો) હોય તે જ શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાનો અધિકારી છે; તેથી **આપ રક્ષવા**(રક્ષણ કરવા)**યોગ્ય છો.**

એવી રીતે મર્યાદાના(મર્યાદામાર્ગના) વિચારથી પણ પોતાનું રક્ષણ કરવું આવશ્યક છે એમ જણાવી, આ શ્લોકમાં એમ જણાવે છે કે પુષ્ટિમાર્ગપ્રમાણે પણ તેઓનું રક્ષણ કરવું આવશ્યક છેઃ–

नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्येव सीदितुम् ॥
वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥ १० ॥

હે કૃષ્ણ! ખરેખર આપના બાંધવો નાશ પામવાયોગ્ય નથી જ કારણ કે હે સર્વ ધર્મોને જાણનાર! આપ જેઓના નાથ છો અને આપ જેઓના આધાર છો તેવા અમે છીએ. ૧૦.

અથવા ભગવાનના વિચારથી (ભગવાનની સ્થિતિનો વિચાર કરી) પોતાનું રક્ષણ તેમણે કરવું જરુરી છે એમ જણાવી, આ શ્લોકમાં એમ જણાવે છે કે અમારો (ગોપોનો) વિચાર કરવાથી (અમારી સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પણ) અમારું રક્ષણ કરવું આવશ્યક છે.

હે કૃષ્ણ! એમ સદાનંદનું સંબોધન, એમ જણાવવા કહેલું છે કે તેમના સદાનંદના સેવકો દુઃખી હોય એ યોગ્ય નથી. **આપના બાંધવો** એટલે આપ જ જેઓના બંધુ છો તેઓ—જેઓ આપની સાથે બંધુપણાનો સંબંધ છે એવા જ્ઞાનવાળા હોય તેઓ **નાશ પામવાયોગ્ય નથી**. મૂળમાં 'च' શબ્દ છે, તે એમ જણાવે છે કે જરા પણ ખેદ (દુઃખ) પામવાયોગ્ય તેઓ નથી જ. 'एव' જ શબ્દ એમ જણાવે છે કે કોઈપણ સમયે તેઓ દુઃખ પામવાયોગ્ય નથી. અથવા 'अवसादितुं' એવો પાઠ છે, (તેથી તેઓ દુઃખ પામવાયોગ્ય નથી એવો અર્થ થાય.)

ઉત્તરાર્ધ શ્લોકમાં પોતે ભગવાનના બાંધવો છે એ સિદ્ધ કરે છે. ધર્મો અનેક પ્રકારના છે. જુદા જુદા પ્રકારના લૌકિક (ધર્મો) અને જુદા જુદા પ્રકારના વૈદિક (ધર્મો) હોવાથી ધર્મોના અનંત પ્રકારના ભેદો છે. આ સર્વ ધર્મો આપ જ જાણો છો અને કયા ધર્મો બીજા ધર્મોનો બાધ કરનારા છે અને કયા ધર્મોનો બીજા ધર્મોથી બાધ થાય છે, એ પણ આપ જ જાણો છો; તેથી હરકોઈ પ્રકારથી અમે આપના શરણે આવ્યા છીએ,

૧. **બે પ્રકારના**–કેટલાક શ્રીકૃષ્ણના અને કેટલાક બલભદ્રના પક્ષપાતી; અથવા કેટલાક શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંનેને સમાન માનનાર (સાધારણ) અને કેટલાક શ્રીકૃષ્ણને જ માનનાર (અસાધારણ). (प्र)

તે શરણાગતિનો કોઈપણ ધર્મમાં સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ. જો એમ ન હોય તો અમારા નાથ આપ કેવી રીતે હો, એટલે **આપ જ જેઓના નાથ છો તેવા અમે** કેવી રીતે હોઈએ ?, કારણ કે ધર્મવિના (હરકોઈ) અમુક આકારથી આપ કોઈના નાથ થતા નથી. વળી **આપ જેઓના આધાર છો તેવા અમે છીએ,** આપ જ જેઓનું પરમ અયન એટલે પહોંચવાનું સ્થલ છો તેવા અમે છીએ. આપ નાથ હોવા છતાં આપમાં જ એકનિષ્ઠતા (અનન્યતા) હોવી બહુ દુર્લભ છે. જેવી રીતે ગાયોના પણ આપ નાથ છો એટલે ગાયોની પણ આપનામાં નિષ્ઠા છે, (તેવી રીતે આપ નાથ હોવાથી અમારી આપમાં નિષ્ઠા હોય, પણ આપમાં એકનિષ્ઠતા હોવી એટલે આપમાં જ નિષ્ઠા હોવી બહુ કઠણ છે). અમે તો [(૧) આપ જેઓના નાથ છો તેવા, અને (૨) આપને જ પરાયણ એટલે આપમાં એકનિષ્ઠાવાળા] એવા ઉભય પ્રકારના છીએ. અથવા 'આપ જેઓના નાથ છો,' એ વચન ગાયોસંબંધી છે; અને 'આપ જેઓના આધાર છો' એ વચન ગોપો સંબંધી છે.

તેઓએ જે કાર્યની પ્રાર્થના કરી તે ભગવાને તો[1] કર્યું, એમ અહીંથી બે શ્લોકોથી કહે છેઃ-

॥ **श्रीशुक उवाच** ॥ શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ-

वचो निशम्य कृपणं बन्धूनां भगवान् हरिः ॥

निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥ ११ ॥

બંધુઓનું કૃપણ વચન સાંભળીને ભગવાન હરિએ (તેમને) કહ્યું કે ચક્ષુઓ બંધ કરો, ભય રાખશો નહિ. ૧૧.

ઉભય પ્રકારના[2] **બંધુઓનું કૃપણ** એટલે ઘણું દીન વચન, (દાવાગ્નિમાંથી બચાવવાના) ઉપાયને જાણનાર અને (તે કરવાને) શક્તિવાળા **ભગવાને** સાંભળ્યું. ભગવાન સર્વ દુઃખને હરનાર **હરિ** છે. સર્વ દુઃખ (અથવા સર્વનાં દુઃખ) હરવાં, એ તેમનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. (તેથી દાવાગ્નિમાંથી તેમને બચાવવાનો ઉપાય કરતા પહેલાં તેમને ચક્ષુઓ બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી કારણ કે) **ભગવાનનું કર્મ દેવોથી ગુહ્ય[3] (છૂપું રાખવાનું) અને અજ્ઞાનીઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારું હોય છે.** (જે જ્ઞાનવાળા ગોપો (દેવો) હતા તેમનાથી છૂપું રાખવું જોઈએ તેથી, અને જે જ્ઞાનવગરના હતા તેમને ભય ન થાય તેવા હેતુથી કોઈને જોવા દેવું યોગ્ય ન હતું.)

(પહેલા દાવાગ્નિ વખતે આવી આજ્ઞા કરી ન હતી કારણ કે તે સમયે રાત્રિ હતી અને) રાત્રિના સમયે સારી રીતે જોઈ શકાય નહિ, તેથી તે સમયે ચક્ષુઓ બંધ કરવાનો (ભગવાને) ઉપદેશ કર્યો ન હતો; પરંતુ (ત્યારપછી ગોપોમાં) જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ

---

૧. ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર બંનેને પ્રાર્થના કરેલી, તેમાં બલભદ્ર શાંત જ રહ્યા; પરંતુ ભગવાને તો તેઓએ જે કાર્યની પ્રાર્થના કરી તે (તેઓનો બચાવ કરવાનું કર્મ) કર્યું, એમ જણાવવા '**तु**' **તો**' શબ્દ યોજેલો છે. (**લે**)

૨. બલભદ્રના પક્ષના અને પોતાના પક્ષના એમ **બે પ્રકારના** અથવા ભગવાન જેઓના નાથ હતા તેવી ગાયોના અને ભગવાન જ જેઓના આધાર હતા તેવા ગોપોના, એવી રીતે **બે પ્રકારના** બંધુઓના.(**લે**)

૩. શ્રીમદ્ભાગવત ૨-૭-૩૦માં જણાવેલ **બ્રહ્મા**ના વાક્યપ્રમાણે આ ભગવાનનું કર્મ **દેવગુહ્ય** (અલૌકિક) છે. (**પ્ર**)

થઈ હતી અને તેથી જ આ[1] થયું હતું. જો તેઓને અજ્ઞાન જ હોત તો જેમ અગ્નિમાં પતંગીઆં પડે છે તેમ આ[2] તેઓને હિત કરનારું જ થાત.

અથવા (આવી ચક્ષુઓ બંધ કરવાની તેઓને આજ્ઞા ન કરે તો) તેઓને બીજે લઈ જવા જોઈએ, એમ કરવાથી પણ તેઓને ભય થાત;[3] તેથી કોઈપણ પ્રકારે તેઓને ભય ન થાય તે માટે ભગવાને તેઓને કહ્યું કે **ચક્ષુઓ બંધ કરો**. 'એમ ચક્ષુઓ બંધ કરવાથી અગ્નિ અમને બાળી નાખશે' એવી શંકા રાખશો નહિ, એમ જણાવવા ભગવાને વધારામાં કહ્યું કે **ભય રાખશો નહિ**, એટલે તમે અગ્નિનો ભય રાખશો નહિ.

ભગવાનની આજ્ઞા થવાથી, તેમ કરવાથી અગ્નિમાંથી બચાવ કરવાનો ઉપાય થશે એમ જાણતા ન હોવા છતાં, તેઓએ તેમ કર્યું તે કહે છેઃ–

तथा निमीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणम् ॥
पीत्वा मुखेन तान् कृच्छ्राद् योगाधीशो व्यमोचयत् ॥ १२ ॥

તે પ્રમાણે તેઓએ ચક્ષુઓ બંધ કર્યાં ત્યારે યોગના ઈશ્વર ભગવાને મુખથી ઉગ્ર અગ્નિનું પાન કરી તેઓને સંકટમાંથી મુક્ત કર્યા. ૧૨.

આ શ્લોકના પહેલા ચરણથી કહે છે કે **તે પ્રમાણે તેઓએ ચક્ષુઓ બંધ કર્યાં ત્યારે ભગવાને** તે **તીવ્ર અગ્નિનું પણ મુખથી** જ **પાન કરીને** પહેલાંની પેઠે **તેઓને** (સંકટમાંથી) **મુક્ત કર્યા**. અગ્નિમાં દુષ્ટનો આવેશ થયેલો હોવાથી તીવ્રપણું હતું. સખ્ય(મિત્રતા)ના સંબંધથી જે દોષ પ્રાપ્ત થએલો તેનો દાહ કરવા ભગવાને તેનું

૧. **'આ'** એટલે પોતાના દોષરૂપ દાવાગ્નિના દર્શનથી ઉત્પન્ન થએલો ભય. પોતાના દોષ સ્ફૂરે એ જ્ઞાનની પૂર્વાવસ્થા (જ્ઞાન થવા પહેલાંની અવસ્થા) છે, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ પ્રકટ થવાથી જ ભય થયો. **(લે)**

ભય ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાનરૂપી જ્વર તેમનો જતો રહ્યો હતો અને તેથી જ તેઓને 'હે સર્વ ધર્મોને જાણનાર ! આપ જેઓના નાથ છો અને આપ જેઓના આધાર છો' તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થએલ. **'આ'** એટલે આવું તેઓનું જ્ઞાન. આ જ્ઞાનાધ્યાય હોવાથી અહીં ભગવાને તેઓની જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ કરેલી છે. **(પ્ર)**

૨. **'આ'** એટલે દાવાગ્નિનું પ્રકટ થવું. જેમ અગ્નિને પોતાનું હિત કરનાર માની પતંગીઆં તેમાં પડે છે તેમ આ પણ દાવાગ્નિમાં પડત, પણ પોતાને બચાવવાની પ્રાર્થના ન કરત એવો અર્થ છે; તેથી જ્ઞાન થવા પહેલાંની અવસ્થા છે એમ સૂચવવા ભગવાને તેમને દાવાગ્નિ દેખાડી, ચક્ષુઓ બંધ કરાવ્યાં. તેમ ન હોત તો દાવાગ્નિ દેખાડત જ નહિ એવો ભાવ છે. **(લે)**

'આ' એટલે દાવાગ્નિમાં પડવું તે. પતંગીઆં પેઠે અજ્ઞાનથી દાવાગ્નિમાં પડવાથી તેઓના દેહનો નાશ થતાં તેઓને કૈવલ્ય (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાત, તેથી એ હિત કરનાર હતું; પરંતુ તેમની સાથે ભગવાનને આગળ લીલા કરવી હતી, તેથી તે ઇષ્ટ ન હતું. **(પ્ર)**

આ **'આ'** **'एतत्'** શબ્દ નોટ નંબર ૧ અને ૨માં છે. એક જ શબ્દ પાસે પાસેના વાક્યમાં હોવાથી તેનો એક જ અર્થ હોય તે વધારે યોગ્ય ગણાય. **'આ'**ના અર્થ 'દાવાગ્નિનું પ્રકટ થવું તે' લઈએ તો બંને ઠેકાણે એ અર્થ સંભવે છે, તેથી એ અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય જણાય છે.

૩. બીજે લઈ જવાથી પણ તેઓને દાવાગ્નિના દર્શનથી થએલો **ભય રહેત જ**, કારણ કે **સંસ્કાર જતા નથી. (પ્ર)**

પાન કર્યું;[1] અથવા[2] તેઓના અગ્નિરૂપ દોષોનો[3] દાહ કરવા ભગવાને તેનું પાન કર્યું; કારણ કે આધિદૈવિકમાં જ[4] તેમનો દાહ થાય. 'પોતાના સેવકોમાં રહેલા ધર્મોને[5] તથા અગ્નિમાં રહેલા ધર્મોને[6] ભગવાને કેવી રીતે પ્રકટ કર્યા[7] ?' એવી શંકા થાય, તેથી **યોગના ઈશ્વર'** પદ યોજેલું છે. ભગવાન યોગોના ઈશ્વર એટલે સ્વામી છે, તેથી તેમને સારી રીતે એટલે જેમ તેઓનો સંસ્કાર પણ ન રહે તેવી રીતે મુક્ત કર્યા.

ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमापिताः ॥
निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः ॥ १३ ॥

---

૧. સખ્યદશામાં તેઓએ ભગવાનની અવગણના કરી હોય તેથી તેમને જે **દોષ** પ્રાપ્ત **થયો** હોય, તે જલથી નાશ થાય તેવો નહિ હોવાથી, તેનો નાશ કરવા ભગવાને **અગ્નિનું પાન કર્યું. (प्र)**

સખ્યમાં ભગવાન સાથે તેમને **સમાનપણું** સ્ફૂરે, તેથી 'અમે હરિના દાસ છીએ' એવું પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ તેઓ વિસરે; તેથી સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ **દોષ** તેમને થાય તેનો નાશ કરવા ભગવાને તે **અગ્નિનું પાન કર્યું;** કારણ કે જેઓનો નિરોધ કરવાનો છે તે ભક્તોનો સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ **દોષ** દાવાગ્નિ છે, એમ આ અધ્યાયના આરંભની કારિકામાં કહેલું છે. **(यो)**

જેઓને સખ્ય હોય તેઓ સમાન હોય, એવો નિયમ હોવાથી ભગવાનમાં પણ તેમનો **દોષ** આવે, પણ ભગવાન દોષરહિત હોવાથી તેમની અંદર રહેલા જગત્‌ને તે **દોષ** પ્રાપ્ત થાય તેનો દાહ કરવા માટે ભગવાને **અગ્નિનું પાન કર્યું. (ले)**

યોજનામાં કરેલો **અર્થ** વધારે સ્પષ્ટ જણાય છે.

૨. **'અથવા'** શબ્દ 'અને'ના અર્થમાં યોજેલો છે. **(प्र)**

સખ્યથી ભક્તોને દોષ થયો એમ ઉપર જણાવ્યું, પરંતુ ભગવાન સાથે સખ્ય પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે અને લીલામાં સખ્ય કરવાનું છે અને ભગવાને ઇચ્છેલું છે, તેથી તેને દોષ ગણવો એ યોગ્ય **નથી;** તેથી એ પહેલાં કરેલો અર્થ બરાબર નથી, એમ જણાતાં અહીં બીજી રીતે અર્થ કરે છે, (તે **'અથવા'** વિગેરે શબ્દોથી કહે છે.) **(यो)**

૩. **અગ્નિરૂપ દોષોનો**—આ **અગ્નિ** આધ્યાત્મિક દોષરૂપ હોવાથી જલથી તેનો નાશ **થઈ** શકે તેમ નથી, તેથી ભગવાને તેનું પાન કર્યું, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. **(यो)**

અવિદ્યાના કાર્યરૂપ આત્મવિસ્મરણરૂપ **દોષો** દાવાગ્નિરૂપ **થએલા.** તેવા **અગ્નિરૂપ દોષોનો** નાશ આધિદૈવિક અગ્નિથી જ થઈ શકે, તેથી **ભગવાને તેનું પાન કર્યું. (यो)**

લૌકિકોના અંતઃકરણોની (અભિમાની) દેવતા અને સ્વરૂપાજ્ઞાન દોષ. આ **દોષો** સંસારમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી લૌકિક **અગ્નિરૂપ** હતા; તે આધિદૈવિક **અગ્નિમાં** પડે તો જ તેઓનો **નાશ થાય,** તેથી ભગવાને દાવાગ્નિનું પાન કર્યું. **(ले)**

૪. ભગવાનનું મુખારવિંદ **આધિદૈવિક** અગ્નિરૂપ છે, તેમાં પડવાથી જ એ દોષોનો નાશ થાય. **(यो)**

અહીં **'ह्याधिदैविक एव'** પાઠ યોજનામાં લીધેલો છે, તે સારો જણાય છે. **પ્રસિદ્ધ પાઠ 'ह्याधिदैविका एव'** છે. તેમાં એક કાનો **'क'** પછી વધારે છે. યોજનાના પાઠ પ્રમાણે **અર્થ** કરેલો છે.

૫. **સેવકોમાં રહેલા** દોષરૂપ **ધર્મોને** એટલે તેઓના દોષોને. **(प्र)**

૬. અગ્નિમાં રહેલ અસુરપણું વિગેરે **ધર્મોને. (प्र)**

૭. **પ્રકટ કર્યા** એટલે જુદા કર્યા. (ભક્તોના દોષોને ભક્તોમાંથી કાઢી દાવાગ્નિરૂપે **તેમનાથી** જુદા કર્યા અને અગ્નિના આસુરપણું વિગેરે દોષોને અગ્નિથી જુદા કરી દાવાગ્નિરૂપે જુદા રાખ્યા). **(प्र)**

પછી તેઓએ ચક્ષુઓ ઉઘાડતાં પોતાને તથા ગાયોને ફરીથી ભાંડીર પહોંચાડેલા અને (ભયથી) મુક્ત થએલા જોઈને (અથવા સાંભળીને) તેઓ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. ૧૩.

પછી તેઓ ભય પામેલા હોવાથી, ભગવાને તે દાવાગ્નિનું પાન કરવા છતાં તેઓ ચક્ષુઓ બંધ કરીને જ રહ્યા હતા. **પછી** ભગવાને જ 'ચક્ષુઓ ઉઘાડો' એમ તેઓને કહેતાં **તેઓએ ચક્ષુઓ ઉઘાડતાં ફરીથી** કોઈ અલૌકિક જ પ્રકારથી પોતાને અને ગાયોને **ભાંડીર**(વડ) **પહોંચાડેલા** જોયા. તેઓ મુંજના જંગલમાં હતા ત્યાંથી પાછા ભાંડીરવડ જવાના રસ્તાનું તેમને જ્ઞાન ન હતું, અને જે રસ્તે ભાંડીરથી મુંજના જંગલમાં આવેલા તે રસ્તો તેઓ ભૂલી ગયા હતા. જે ઘાસનાં ચિહ્નોથી તેઓએ ગાયો કયા રસ્તે ગઈ હતી તેનું અનુમાન કરી ભાંડીરથી મુંજના જંગલમાં આવેલા તે ઘાસનાં ચિન્હો નવાં ચિન્હોથી નાશ પામેલાં (ઢંકાઈ ગએલાં, અથવા દાવાગ્નિથી બળી ગએલાં) હતાં; અને રસ્તો ભૂલેલા જો તે ચિહ્નોથી જાણવાનો બહુ પ્રયાસ કરી તે રસ્તે પાછા જવા પ્રયાસ કરે તો બહુ જ વિલંબ થાય; તેથી ભગવાને જ તેઓને ભાંડીર(વડે) પહોંચાડી દીધા. ભગવાને તેઓનાં ચક્ષુઓ બંધ કરાવેલાં અને તેઓનાં ચક્ષુઓ બંધ હતાં ત્યારે ભાંડીરવડે તેમને પહોંચાડી દીધા હતા. તેથી ભગવાન હરિ[1] એટલે સર્વ દુઃખ હરનાર હોવાથી તેમણે જ અમને અહીં પહોંચાડી દીધા, એમ તેઓએ અનુમાન કર્યું. તેથી પોતાને અને ગાયોને એ પ્રમાણે ત્યાં પહોંચાડેલા **જોઈને** અથવા સાંભળીને **તેઓ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. પોતાને અને ગાયોને** (ભયથી) **મુક્ત થએલા જોઈને** અથવા સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. પોતાને અને ગાયોને એમ છૂટા છૂટા જણાવેલા છે (કારણ કે અનુમાન કરી જાણેલું છે), પહેલાં જ્યારે તેઓએ ચક્ષુઓ બંધ કરેલાં ત્યારે તે પહેલાંનો સર્વ વૃત્તાંત તેઓ ભૂલી ગયા, પછી (જ્યારે ચક્ષુઓ ભાંડીરવડે ભગવાને ઉઘડાવ્યાં ત્યારે) ભગવાનના મુખારવિંદથી અથવા બલભદ્રના મુખથી તેઓએ એ બધો વૃત્તાંત સાંભળ્યો, એ સર્વ **'સાંભળીને'** શબ્દથી કહેલું છે.

પછી જેઓની અવિદ્યા (પાંચે પર્વની એટલે પૂરેપૂરી) જતી રહી છે તેવા તેઓની કેવી બુદ્ધિ (માન્યતા) થઈ, તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

कृष्णस्य योगवीर्यं तद् योगमायानुभावितम् ॥
दवाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य तं मेनिरेऽमरम् ॥ १४ ॥

દવાગ્નિમાંથી પોતાના રક્ષણરૂપ યોગમાયાએ અનુભવ કરાવેલા શ્રીકૃષ્ણના તે યોગવીર્યને જોઈને (તેઓએ) તેમને (શ્રીકૃષ્ણને) અમર માન્યા. ૧૪.

૧. પહેલાં જ્યારે ભગવાને ચક્ષુઓ બંધ કરાવેલાં ત્યારે (શ્લોક ૧૧) તેમને **'હરિ'** કહેલા. તેઓ અનુમાન કરી શક્યા તેનું કારણ જણાવવા એ પદનું સ્મરણ કરાવેલું છે. તેઓને દુઃખ ન થાય તે માટે ચક્ષુઓ બંધ કરાવેલાં, તે જો ત્યાં જ (મુંજના જંગલમાં જ) ઉઘડાવે તો બળેલું જંગલ જોવાથી તેમને દુઃખ થાય જ, (તેથી ભાંડીરવડે તેમને લાવ્યા પછી ચક્ષુઓ ઉઘડાવ્યાં.) **(લે)**

યોગમાયાએ અનુભવ કરાવેલું પ્રથમના વૃત્તાંતને ભૂલી જવું અને પાછું તેનું સ્મરણ થવું, એ સહિત **તે** ભગવાનનું અલૌકિક **વીર્ય** જે **પોતાનું દવાગ્નિમાંથી રક્ષણરૂપ** હતું, તે **જોઈને તે** ભગવાનને તેઓએ **અમર**[1] એટલે મરણનું નિવારણ કરનાર અથવા કાલથી અતીત (કાલ જ્યાં પહોંચી શકે નહિ તેવા) પુરુષોત્તમ **માન્યા.** અથવા તેઓ દેવોનેજ ઉત્તમ જાણતા હતા, તેથી તેઓએ તેમને ખરેખરા (મુખ્ય) **દેવ** માન્યા; કારણ કે દવાગ્નિ એવો હોય છે કે જે જે તેના સપાટામાં આવે તેનો નાશ કરે, તેમાંથી સર્વ રીતે બચાવી લેવું એ **રક્ષણ** છે જ.

એવી રીતે તેઓને સર્વપ્રકારે દોષરહિત કરીને, ભવિષ્યમાં તેઓમાંથી દૂર કરવાનો કોઈ દોષ તેઓમાં રહેલો નહિ હોવાથી અહીં જ[2] પાછા ફરે છે, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः ॥
वेणुं विरणयन् गोष्ठमगाद् गोपैरभिष्टुतः ॥ १५ ॥

સાંજે ગાયોને પાછી વાળીને વેણુ વગાડતા, ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા જનાર્દન રામસહિત નેસડે ગયા. ૧૫.

ગોપો વિગેરે ભય પામેલા જ પાછા જતા નથી, પરંતુ તેઓને જેમ સુખ થાય તેવી રીતે **સાંજે** જ જાય છે. **જના** એટલે અવિદ્યાનો ભગવાને નાશ કરેલો હોવાથી તે **જનાર્દન** છે. તેમણે દોષ દૂર કર્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇષ્ટ પણ કરેલ તેથી **રામ**–(રમણ કરાવનાર)**સહિત** ગયા એમ કહેલું છે. સર્વના સદ્‌ગુણોનું ઉદ્‌બોધન (જાગ્રત કરવાનું કાર્ય) કરતા[3] ગયા, એમ જણાવવા '**વેણુ વગાડતા**' ગયા એમ કહેલું છે. '**નેસડે ગયા**' એમ કહી, તે જ્યાં ગયા તે સ્થાનની પવિત્રતા જણાવેલી છે. '**ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા**' ગયા, એમ કહી એમ જણાવેલું છે કે ગોપો નેસડે (અજ્ઞાનીઓના સ્થાને) ગયા, તોપણ તેઓનું ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન દૃઢ રહેલું છે.

એવી રીતે ભગવાન વનમાં પધાર્યા હતા, તેથી ગોપોને સુખ થયું હતું તે કહી, હવે તે (પાછા) નેસડે પધાર્યા તેથી ગોપીઓને સુખ થયું, એમ આ શ્લોકમાં કહેછેઃ–

गोपीनां परमानंद आसीद् गोविन्ददर्शने ॥
क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥ १६ ॥

ગોપીઓને ગોવિંદના દર્શનથી પરમ આનંદ થયો. જેમનાવિના જેઓની (એક) ક્ષણ એકસો યુગો જેવી થઈ હતી. ૧૬.

---

૧. જેને લીધે '**મર**' એટલે મરણ થતું નથી તે '**અમર**'. એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી, જેને લીધે બીજાનું મરણ થતું નથી (અટકે છે) તે **અમર**; અથવા પુરુષોત્તમ કાલથી અતીત હોવાથી તે **અમર** છે. **(यो)**

૨. **અહીં જ** એટલે દિવસના પાંચમા ભાગમાં જ (સાંજે જ). **(प्र)** આ શબ્દ સમય નહિ પણ સ્થલ દર્શાવનાર હોવાથી, તેનો અર્થ 'વ્રજમાં' જ, અથવા 'નેસડે' જ કરવો યોગ્ય જણાય છે.

૩. સર્વ (ગાયોમાં) જે સાત્ત્વિક સ્તંભ વિગેરે સત અંશના ગુણો હતા તેને **જાગ્રત કરતા,** અથવા **સર્વમાં જે સત્ એટલે હતા તે ગુણોને જાગ્રત કરતા. (प्र)**

ગોપીઓને ગોવિંદના દર્શનથી આનંદ થયો. તેમને આનંદ થયો એનો અર્થ એ કે તેઓનું અજ્ઞાન મટી ગયું.[1] તેથી તેના અર્થથી જ તેઓનું અજ્ઞાન મટી ગયું એમ કહેવાઈ ગયું. તેમની **'ક્ષણ એક સો યુગો જેવી'** થઈ, એમ કહી એમ જણાવ્યું છે કે તેઓ પ્રપંચને વિસરી ગઈ. **જેમના** એટલે જે ભગવાનના **વિના જેઓની** એટલે જે ગોપીઓની એક **ક્ષણ એકસો યુગો જેવી થઈ હતી,** એટલે એક ક્ષણમાં તેઓ અનંતવાર ઉત્પન્ન થતાં (જન્મ લેતાં) અને મરણ પામતાં.[2] આ પ્રમાણે ભગવાનવિના તેઓને સંસારમાં જરા પણ સુખ થતું નથી, એમ કહેવાથી તેઓનો સંસાર નષ્ટ થયો હતો, (તેઓ પ્રપંચ વિસરી ગઈ હતી) એમ જણાવેલું છે.

ઇતિ શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીના
દશમસ્કંધના વિવરણમાં સોળમા અધ્યાયનું[3] વિવરણ સમાપ્ત.

૧. આ તામસપ્રમેયપ્રકરણના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં કહેલી લીલા મુખ્યલીલાની અંગભૂત (પેટાની) છે, એમ આ અધ્યાયના આરંભની બીજી કારિકામાં કહેલું છે (તે પરનો પ્રકાશ જુઓ). એમ હોઈ 'જે ગોપીઓ સાથે ભગવાને મુખ્ય લીલા કરી તેઓનું **અજ્ઞાન દૂર કર્યાનું** અવશ્ય કહેવું જ જોઈએ, છતાં તેવું કાંઈ કેમ કહ્યું નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી **અજ્ઞાન મટી ગયુ**, એમ કહેલું છે. **(પ્ર)**

૨. 'અત્યંત વિસ્મરણ થવું તે મૃત્યુ' એ વાક્યપ્રમાણે મૃત્યુનો અર્થ 'સર્વથા વિસ્મરણ' થાય છે. ફરી દેહ વિગેરેનું સ્મરણ થાય તે ઉત્પત્તિ. ગોપીઓને ભગવાનનો ઉગ્ર વિરહ થવાથી તેઓનાં **આવાં મૃત્યુ** અને **ઉત્પત્તિ** આ પ્રમાણે **અનંતવાર થતાં.** ભગવાનના વિરહનો પ્રભાવ અચિંત્ય હોવાથી દેહની સ્મૃતિ અને વિસ્મરણરૂપ **ઉત્પત્તિ** અને **મરણ** એક ક્ષણમાં **અનંતવાર થતાં** એમ જાણવું; તેથી ભગવાનનો વિરહ જ્યારે હોય ત્યારે દરેક ક્ષણમાં **અનંતવાર ઉત્પત્તિ** અને **મરણ થતાં** હોવાથી દરેક ક્ષણ એકસો યુગો જેવી થાય એ યોગ્ય જ છે એવો ભાવ છે. **(યો)**

૩. આ જ્ઞાનાધ્યાય છે, એમ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. (જુઓ શ્લોક ૧૧ નોટ ૧ પ્રકાશ.) **(પ્ર)**

અધ્યાય સોળમો સંપૂર્ણ.

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય સત્તરમો

लीला सप्तदशेऽध्याये निरुद्धैः सहितोच्यते ॥ वर्षाशरत्कालयोगात् सर्वतत्त्वं निरूप्यते ॥१॥

સત્તરમા અધ્યાયમાં જેઓનો નિરોધ થએલો છે તેવા ભક્તો સાથેની લીલા કહેલી છે, (અને) વર્ષા અને શરત્કાલ(ઋતુ)ના યોગથી સર્વના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે. કા. ૧.

સત્તરમા અધ્યાયનો અર્થ અહીં આ કારિકાથી કહે છે. 'ભગવાનની સર્વ લીલા જેઓનો નિરોધ થએલો છે તેવા ભક્તો સાથે જ કરેલી હોય છે, છતાં અહીં એમ કહેવાનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય તો જણાવવાનું જે પહેલાં કરતાં ભગવાનના મિત્ર–ગોપોની અને વ્રજવાસીઓની ભગવાનમાં વધારે આસક્તિ થઈ હતી તે ખાસ જણાવવા માટે અહીં કહેલું છે કે આ અધ્યાયમાં **આવા ભક્તો સાથેની લીલા કહેલી** છે. ભગવાને પ્રલંબનો વધ કર્યો અને દાવાગ્નિમાંથી પોતાના સખા(ગોપો)નું રક્ષણ કર્યું, તેથી તેઓની પહેલાં કરતાં વધારે આસક્તિ ભગવાનમાં થઈ, અને તેઓએ આ બધો વૃત્તાંત વ્રજવાસીઓને કહ્યો તે સાંભળવાથી તેઓની પણ ભગવાનમાં પહેલાં કરતાં વધારે આસક્તિ થઈ. આ પ્રમાણે તેઓની ભગવાનમાં પહેલાં કરતાં વધારે આસક્તિ થઈ હતી તેથી જ આ અધ્યાયમાં **નિરુદ્ધ ભક્તો સાથેની લીલા કહેલી** છે એમ કહેલું છે.

વળી અહીં નિરુદ્ધ ભક્તો પ્રભુ સાથે હતા એમ કહેલું નથી, પરંતુ **નિરુદ્ધ ભક્તો સાથેની (પ્રભુની) લીલા** કહેલી છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે જેમ સ્વામિનીઓ ભગવાનમાં પોતાની ઘણી આસક્તિ હોવાથી દિવસે એકબીજી સાથે ભગવાનની લીલાનું ગાન કરી લીલામય જ થઈ રહેતાં હતાં તેમ ભગવાનના મિત્ર–ગોપોની હવે ભગવાનમાં ઘણી આસક્તિ થવાથી રાત્રે તેઓ પણ એક બીજા સાથે ભગવાનની લીલાનું ગાન કરી તે ભાવ[1] પ્રાપ્ત કરતા. આમ હોવાથી ભગવાન જે જે લીલા કરતા તે ગોપોના હૃદયમાં (સ્થિર) રહેતી એમ જણાવેલું છે. (વર્ષા અને શરદ્ઋતુઓના યોગથી) **સર્વના**[2] એટલે લીલામાં આવતા સર્વ પદાર્થોના **તત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું** છે. (**ટિ**)

दोषापगमन एव सर्वतत्त्वस्य बोधनम् ॥ ज्ञाते च तत्त्वे सत्क्रीडा प्राजापत्ये[3] निरूप्यते ॥२॥

દોષો મટે ત્યારે જ સર્વના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં સત્તરમા અધ્યાયમાં સત્ક્રીડાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૨.

જે વર્ષા અને શરદ્ઋતુઓનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે તે પહેલાં પણ વર્ષા અને શરદ્ઋતુઓ આવેલી હતી, છતાં તે પહેલાંની ઋતુઓનું નિરૂપણ નહિ કરતાં આ ઋતુઓનું જ નિરૂપણ કરેલું છે તેનું કારણ એ છે કે પહેલાંની આ ઋતુઓ સમયે ભક્તોમાં દોષો હતા અને આ ઋતુઓ સમયે (આ પ્રકરણના પહેલા પાંચ અધ્યાયોમાં કહેલી લીલાથી ભગવાને તેઓના દોષ દૂર કરેલ હોવાથી) તેઓમાં દોષ ન હતા. દોષ હોય ત્યાંસુધી લીલામાં આવતા સર્વ પદાર્થોના તત્ત્વનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ **દોષો મટે ત્યારે જ તેવું જ્ઞાન થાય** છે.[4] તેથી હવે તેવું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ હોવાથી પહેલાં આવેલી આ ઋતુઓનું વર્ણન નહિ કરતાં, આ સમયે આવતી આ

---

૧. **તે ભાવ** એટલે સ્વામિનીઓનો ભાવ. (**પ્ર**) લીલાનો ભાવ પ્રાપ્ત કરતા અથવા લીલામય થતા.

૨. ઋતુના વર્ણનમાં આવતા **સર્વ** પદાર્થોના. આવા સર્વ પદાર્થોના વર્ણનથી આ અધ્યાયની પ્રકરણમાં સંગતિ થાય છે. (**પ્ર**)

૩. 'જે યજ્ઞની પાછળ આવતા સત્તરમા પ્રજાપતિને જાણે છે' એ શ્રુતિમાં યજ્ઞાત્મક પ્રજાપતિને સત્તરમા કહેલા છે, તેથી **પ્રાજાપત્ય**નો અર્થ **સત્તરમો** થાય છે. (**ટિ**)

૪. દોષ મટાડનાર ભગવાનની લીલાઓનું શ્રવણ કરવાથી, તે લીલાઓનું શ્રવણ કરનારના દોષો પણ ટળે છે, કારણ કે 'ભવિષ્યમાં પણ જે થશે તેઓ પણ (ભગવાનની લીલાનું) કીર્તન કરવાથી તેવા (દોષરહિત) થશે' એવું વાક્ય છે. એ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓનું શ્રવણ કરવાથી **દોષો જતાં લીલાના સર્વ પદાર્થોના તત્ત્વનું જ્ઞાન** (હાલના ભક્તોને પણ) **થાય છે. (લે)**

ઋતુઓનું વર્ણન અહીં કરે છે, આ લીલાના સર્વ પદાર્થોનું **જ્ઞાન થતાં આ અધ્યાયમાં સત્ક્રીડાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.** જે ક્રીડામાં દૈત્યનો સંબંધ જ નથી; દૈત્યોનો સંહાર કરવા માટે પણ જે ક્રીડામાં તેઓનો સંબંધ નથી, તેવી ક્રીડા સત્ક્રીડા[1] છે. (**टि**)

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु स्नेहः कृष्णे हि युज्यते ॥ तादृशैश्च मुदा क्रीडा तच्चाप्यत्र निरूप्यते ॥३॥

શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછી જ તેમનામાં સ્નેહ થાય તે યોગ્ય છે, અને તેવા (સ્નેહવાળા) સાથે શ્રીકૃષ્ણ આનંદથી ક્રીડા કરે (તે યોગ્ય છે), તેથી તેનું પણ અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૩.

શ્રીકૃષ્ણમાં લૌકિક સ્નેહ હોવો જોઈએ નહિ, એમ જણાવવા આ કારિકામાં '**तु**' શબ્દ યોજેલો છે. (તેમના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયા પછી તેમનામાં સ્નેહ થાય તે યોગ્ય છે) તેવા સ્નેહવાળા **ભક્તો સાથે** જ ભગવાન ક્રીડા કરે તે યોગ્ય છે. તેથી જ **તેનું** એટલે ભગવાનના માહાત્મ્યના જ્ઞાનનું **અહીં** (આ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં) **નિરૂપણ** કરવામાં **આવે** છે. (**ले**)

નિર્દોષ આનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં નિર્દોષ જ **સ્નેહ** હોવા યોગ્ય છે. (**का**)

॥ **श्रीशुक उवाच** ॥ શ્રીશુકદેવજી કહે છે.

ગયા અધ્યાયમાં (ભગવાન બલભદ્ર અને ગોપો) નેસડે આવ્યા એમ (શ્લોક ૧૫માં) કહ્યું. તેમાં પહેલાં કરતાં શું વિશેષ[2] હતું તે અહીં પહેલા બે શ્લોકોથી કહે છેઃ—

तयोस्तदद्भुतं कर्म दवाग्नेर्मोक्षमात्मनः ॥

गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलम्बवधमेव च ॥१॥

પોતાનું દવાગ્નિમાંથી રક્ષણ અને પ્રલંબના વધરૂપ, તેઓનું (તે બેનું) તે અદ્ભુત કર્મ ગોપોએ સ્ત્રીઓને જ કહ્યું. ૧.

બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણનું પ્રલંબના વધરૂપ અને પોતાનું દવાગ્નિમાંથી રક્ષણ કરવારૂપ **અદ્ભુત** એટલે જે પહેલાં કોઈએ જોયું ન હતું અથવા સાંભળ્યું પણ ન હતું તેવું અને સર્વ લોકમાં ઉત્તમ **કર્મ**, (ગોપોએ) **સ્ત્રીઓને કહ્યું. 'પોતાનું દવાગ્નિમાંથી રક્ષણ અને પ્રલંબનો વધ'** શબ્દોથી એ (અદ્ભુત) કર્મ જણાવે છે (કહે છે). જેમ જેમ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવામાં આવે છે તેમ તેમ તે શાંત રીતે કહેવામાં આવે છે, તેથી **ગોપોએ** ધીરે ધીરે પોતપોતાને ઘેર આવી **સ્ત્રીઓને** જ **કહ્યું**; કે જેથી તેઓ (સ્ત્રીઓ) પણ ભગવત્પરાયણ થાય. સ્ત્રીઓ પણ જો ભગવત્પરાયણ થાય તો તેઓના સંગનો દોષ પોતાને ન થાય[3] તેવા વિચારથી તેઓએ તે સ્ત્રીઓને કહ્યું. (સ્ત્રીઓને કહેતાં)

૧. **સત્ક્રીડા** એટલે આનંદરૂપ ક્રીડા, સંહાર કરવા માટે પણ જે ક્રીડાને દૈત્યનો સંબંધ નથી, તે ક્રીડા કેવલ આનંદરૂપ હોવાથી **સત્ક્રીડા** છે. (**का**)

૨. આ પહેલા બે શ્લોકોથી ગોપોએ શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સ્ત્રીઓને જણાવ્યું જેથી તે પુરુષોત્તમ છે, એવું તેઓને જ્ઞાન થયું એ **વિશેષ** છે. (**प्र**)

૩. ગોપાલોને ભગવાનમાં ઘણી આસક્તિ થતાં રાત્રે પણ તેઓ ભગવાનના ગુણોનું જ ગાન કરે. તેઓ એ પ્રમાણે રાત્રે પણ કરે તો તેઓને જાગરણ થાય, અને માતા વિગેરે સ્ત્રીઓની ભગવાનમાં તેમના જેવી ઘણી આસક્તિ ન હોય તો તેઓ આવાં જાગરણને દુઃખરૂપ સમજી તેમને ભગવાનના ગુણગાન કરતાં અટકાવે; પણ આ બે (પ્રલંબના વધરૂપ અને દવાગ્નિમાંથી ગોપોના રક્ષણરૂપ ભગવાનની

પ્રસંગથી (વૃદ્ધો ઘેર પાસે હોવાથી) વૃદ્ધોએ (જે ગાયો ચારવા વનમાં જઈ નહિ શકવાથી ઘેર રહેલા હતા તેઓએ) પણ તે સાંભળ્યું.

તેથી સર્વે વ્રજવાસીઓને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું, એ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः ॥
मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ ॥२॥

વૃદ્ધ ગોપો અને ગોપીઓ તેનું શ્રવણ કરી વિસ્મય પામ્યાં અને (તેઓએ) શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રને ઉત્તમ દેવોએ પણ પૂજવાયોગ્ય વ્રજમાં પધારેલા માન્યા. ૨.

મૂલ શ્લોકમાં **गोपवृद्धाः** પછી '**च**' '**અને**' છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે બહુ મૂઢ(અક્કલ વગરના)ને અને બાલકોને પણ ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું. વળી **गोप्यः** પછી બીજો '**च**' '**અને**' છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે ગોકુલમાં રહેનારી બીજી સર્વ સ્ત્રીઓને પણ એવું જ્ઞાન થયું. આ બધા (એટલે વૃદ્ધ ગોપો, બહુ મૂઢ અને બાલકો, ગોપીઓ અને બીજી ગોકુલમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ) તેનું એટલે ભગવાનના માહાત્મ્યનું **શ્રવણ કરીને વિસ્મય પામ્યાં.** ભગવાનના એ (પહેલા શ્લોકમાં કહેલું) કર્મનું શ્રવણ કરીને તેઓને ભગવાન વિષે જે જ્ઞાન થયું તે અહીં ઉત્તરાર્ધ (શ્લોક)માં કહેલું છે, કે **ઉત્તમ દેવોએ પણ પૂજવાયોગ્ય** વિગેરે. એટલે દેવોમધ્યે જે ઇન્દ્ર વિગેરે ઉત્તમ દેવો છે તેઓએ પણ **પૂજવાયોગ્ય. (देवप्रवरौ)**[1] એટલે પુરુષોત્તમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર છે, એવું તેઓને જ્ઞાન થયું. ઉત્તમદેવોએ પૂજવાયોગ્ય તેઓ છે એમ ઉપચારથી (એટલે વસ્તુતઃ તેઓ તેવા નથી, પણ કાંઈક એવો તેઓમાં ગુણ છે જેથી તેવા ગુણને લીધે તેમને એવા માનવામાં આવે છે એવી રીતે) તેઓ માનતા ન હતા, (પણ વસ્તુતઃ જ તેઓ ઉત્તમ દેવોએ પૂજવાયોગ્ય છે, એમ જ માનતા હતા) એમ દર્શાવવા તેઓનાં નામો '**શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર**' એમ કહેલાં છે.

લીલાનું શ્રવણ કરવાથી તેઓને પણ ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય અને તેથી ભગવાનમાં ઘણો દૃઢ સ્નેહ થાય એટલે તેઓને પણ ભગવાનનાં ગુણગાનમાં રુચિ થાય, તેથી તેઓ તેમને તેમ કરતાં અટકાવે નહિ એવો આનો અર્થ છે. (**टि**)

૧. '**देवप्रवरौ**' **देव** એટલે દેવો, તેઓની મધ્યે જેઓ **प्र** એટલે પ્રકૃષ્ટ, ઉત્તમ અથવા પૂજવાયોગ્ય છે. તેઓ કોણ છે એમ જણાવવા તેઓ ઇંદ્ર વિગેરે છે એમ કહ્યું છે (તેઓથી પણ **वरौ** એટલે પૂજવાયોગ્ય તે **देवप्रवरौ**) એવો અર્થ કહ્યો છે. 'દેવોમાં પ્રવર (ઉત્તમ) તે **દેવપ્રવર,** તેઓથી પણ વરૌ અથવા પૂજવાયોગ્ય તે દેવપ્રવરૌ' એવો સમાસ છે. '**वर**' શબ્દ બે વાર આવે છે તેનો સમાસ કરતાં એક વાર લોપ થાય છે. આ લોપ વેદના નિયમ પ્રમાણે અથવા વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે થાય છે.**(ले)**

આ શબ્દમાં '**प्र**' શબ્દનો અર્થ પ્રકૃષ્ટ અથવા ઉત્તમ છે. 'સંસ્કારનો આદર ન રાખતાં માત્ર અક્ષરના સામ્યથી અર્થ કરવો' એ નિયમ પ્રમાણે આવો અર્થ થાય છે. "સર્વ વેદોમાં જે **भाति** (પ્રકાશે છે,) સર્વ જંતુઓ પર જેમાં **रतिः** (પ્રેમ) છે, અને સર્વ પ્રાણીઓનું જેનાથી **तरणं** (તરવું) થાય છે તે **भारत** છે" એથી ભારતની નિરુક્તિ એવી રીતે કરેલી છે; તેથી **દેવોમાં જેઓ प्र** એટલે પ્રકૃષ્ટ અથવા **ઉત્તમ છે, તેઓથી પૂજવાયોગ્ય** એવા **દેવપ્રવરૌ શ્રીકૃષ્ણ** અને **રામ** છે, એવો અર્થ થાય છે. (**यो**)

'શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર તો વ્રજમાં રહેતા બે ગોપો છે એમ દેખાય છે, તેથી તેઓ ઉત્તમ દેવોએ **પૂજવાયોગ્ય** કેમ હોઈ શકે ?' એવી અયોગ્યતા જણાય તે **વ્રજમાં પધારેલા** શબ્દોથી દૂર કરે છે. (ઉત્તમ દેવોએ પૂજવાયોગ્ય તે બે) વ્રજમાં પધારેલા છે. જેમ મહારાજા કોઈવાર હરકોઈ સ્થલે (ગામડામાં અથવા ગરીબના ઝુંપડામાં) જાય, તેમ ભગવાન વ્રજમાં પધારેલા છે એમ **તેઓએ** માન્યું.

એ પ્રમાણે તેઓને જ્ઞાન થયું ત્યારપછી ભગવાનની ક્રીડા (સારી રીતે થઈ શકે તે) માટે વર્ષાઋતુ આવી, એમ અહીંથી બાવીશ શ્લોકોથી કહે છે. આરંભમાં[1] વર્ષાઋતુ પોતે જ આવી તે કહે છેઃ—

ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भवा ॥
विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥३॥

જેમાં સર્વ સત્ત્વનો ઉદ્‌ભવ થાય છે, સર્વ દિશાઓ વધારે પ્રકાશમાન થાય છે અને આકાશમાં ગડગડાટ થાય છે તેવી વર્ષાઋતુ પછી આવી. ૩.

'વર્ષાઋતુ આવે ત્યારે (એ ઋતુમાં) ભગવાનની કઈ લીલા થશે ?' (થઈ શકશે ? કારણ કે વર્ષાઋતુમાં બહાર નીકળાય નહિ અને રમત રમી શકાય નહિ.) એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે એ ઋતુમાં **સર્વ સત્ત્વનો ઉદ્‌ભવ થાય છે.** (૧) તેમાં સર્વ **સત્ત્વ** એટલે પ્રાણીઓની સારી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે. કારણ કે[2] ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓમાંજ[3] (સર્વ પ્રાણીઓનાં દુઃખ ટાળવા જ) ક્રીડા કરે છે. અથવા[4] (૨) ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓ માટે જ (સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ) ક્રીડા કરે છે. **અથવા**[5] (૩) તેમાં સર્વના સત્ત્વગુણનો ઉદ્‌બોધ થાય છે[6] (સર્વનો સત્ત્વગુણ જાગ્રત થાય છે). તેથી ભગવાન

૧. 'વર્ષાઋતુ આવી એમ પહેલા જ શ્લોકમાં કહેલું છે, તો પછી અહીંથી બાવીશ શ્લોકોથી કહે છે એમ કેમ કહેવાય ?' એવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે આ શ્લોકમાં તે ધર્મીરૂપે આવેલી છે અને પછીના ૨૧ શ્લોકોમાં તે ધર્મરૂપે આવશે, તેથી બાવીશ શ્લોકોથી વર્ષાનું આગમન કહેલું છે તે યોગ્ય છે. તેથી જ **આરંભમાં** એટલે બાવીશ શ્લોકોમાં પહેલા આ શ્લોકમાં, તે **પોતે** એટલે ધર્મીરૂપે **જ આવી** એમ કહેલું છે. (**લે**)

૨. ભગવાન દુઃખ મટાડવા ક્રીડા કરે છે, અને દુઃખી હોવું એ જીવોનો ધર્મ હોવાથી તેઓમાં જ ભગવાન ક્રીડા કરે એ યોગ્ય છે, એમ દર્શાવવા આ '**हि**' **કારણ કે** શબ્દ યોજેલો છે. (**લે**)

૩. ભગવાન પોતામાં જ રમણ (આત્મરતિ) કરે તેથી ક્રીડા થતી નથી, તેથી સ્વરૂપમાં અહીં રમણ કરતા નથી, એમ દર્શાવવા '**एव**' '**જ**' શબ્દ યોજેલો છે. (**લે**)

૪. **અથવા**-દેડકાંઓ વિગેરે જીવોનું અહીં (આ પછીના ૨૧ શ્લોકોમાં) વર્ણન કરેલું છે, તેઓની સાથે ભગવાન વિશેષ (ખાસ) ક્રીડા કરતા નથી, તેથી અહીં બીજો અર્થ કહે છે. (**લે**)

૫. **અથવા**-બાવીશે શ્લોકોમાં જીવોની ઉત્પત્તિ કહેલી નથી, તેથી અહીં ત્રીજો અર્થ કહે છે. (**લે**)

૬. અહીં જે સત્ત્વગુણનો ઉદ્‌ભવ થવાનું કહેલું છે, તે અપ્રાકૃત ભગવદ્ધર્મરૂપ સત્ત્વ છે. આવું સત્ત્વ ભગવાન પોતે જ થાય છે, એમ ૧૦-૩-૯ ઉપરની ચોથી કારિકામાં કહેલું છે. તેમ જ બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યના ત્રીજા અધ્યાયમાં આવા સત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાનની સચ્ચિદાનંદાત્મક લીલાનો પણ આવા અપ્રાકૃત ભગવદ્ધર્મરૂપ સત્ત્વમાં જ આવિર્ભાવ થાય છે. આમ હોવાથી સર્વ લીલાના પદાર્થોના સંબંધવાળા સત્ત્વગુણનો આવિર્ભાવ થાય, ત્યારે તે ગુણ જેઓમાં રહેલો છે તેઓના સત્ત્વગુણનો પણ

તે સમયે (વર્ષાઋતુમાં) સાત્ત્વિકો સાથે સત્ત્વથી[1] (સત્ત્વગુણથી) ક્રીડા **કરશે. એવી રીતે** કાર્યથી (વર્ષાઋતુનું કાર્ય સર્વ સત્ત્વનો ઉદ્‌ભવ તેથી) તે (ઋતુ) ભગવાનની ક્રીડામાં ઉપયોગી છે એમ કહી, સ્વરૂપથી[2] પણ તે ભગવાનની ક્રીડામાં ઉપયોગી છે, એમ **તેમાં સર્વ દિશાઓ વધારે પ્રકાશમાન થાય છે** એ શબ્દોથી કહે છે. '**परिघयः**' એટલે પરિતઃ અથવા સર્વ તરફથી આવરણ કરનારી દિશાઓ. (દશે દિશાઓ), તે બધી જ **બીજા સમયે** (બીજી ઋતુઓમાં) પ્રકાશતી હોવા છતાં, જ્યારે વર્ષાઋતુ આવે છે ત્યારે જ વિશેષ રીતે અથવા વધારે પ્રકાશમાન થાય છે. વળી તેમાં **આકાશમાં ગડગડાટ**[2] થાય છે. આથી[3] આ (વર્ષાઋતુ) ભગવાનની (ક્રીડા માટે) સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરનારી છે, **એવું તેનું નિરૂપણ** કરેલું છે; કારણ કે તે આવે ત્યારે ઉપર, નીચે અને સર્વ બાજુઓમાં સર્વ ગુણો **જાગ્રત થાય છે** (એમ કહેલું છે). જેમ મહારાજની (તેમને માન આપવાની) તૈયારી **કરવાની આવે** ત્યારે આખું ગામ જાગ્રત થઈ જાય છે (તેમ ભગવાનની ક્રીડા માટે વર્ષામાં ભૂમિ, આકાશ અને દિશાઓ જાગ્રત થઈ જાય છે). (૧) ભૂમિના ગુણો સર્વ જીવો છે (સત્ત્વ એટલે પ્રાણીઓ), (૨) દિશાઓનો ગુણ વીજળી છે (જેથી તેઓ વધારે પ્રકાશમાન થાય છે,) અને (૩) આકાશનો ગુણ ગડગડાટ છે, આ[4] જ તમઃ, સત્ત્વ અને રજઃ (ગુણો) પણ[4] છે.

તે (વર્ષાઋતુ) આવી ત્યારે ભગવાનની ક્રીડામાં ઉપયોગી સર્વ શક્તિઓ આવી **આવિર્ભાવ થાય** છે, અને તેથી લીલા સારી રીતે થાય છે; તેથી વર્ષાઋતુ તેના કાર્યથી લીલામાં ઉપયોગી થાય છે. (**टि+प्र**)

જેમ સર્વ અંશો ભગવાનમાં આવવાથી ભગવાન પૂર્ણ છે તેમ જે જે અંશરૂપ લીલા છે અને તે લીલામાં ઉપયોગી અંશરૂપ પદાર્થો છે. તે લીલા અને તે પદાર્થોમાં સત્ત્વનો આવિર્ભાવ થવાથી, આ લીલા પૂર્ણ છે એવો ભાવ છે. અંશાવતારમાં સત્ત્વ અવતારીના આકારવાળુ હોઈ તેને ઢાંકીને રહે છે, અહીં તો પાથરણાંની પેઠે તે (ભગવાનને ઢાંકયાવિના, સાધન જેવું) રહે છે એવો ભેદ છે. તેથી જ **અહીં 'સર્વ'** પદ પણ યોજેલું છે. ભગવાનની લીલાના અધિષ્ઠાનને યોગ્ય સર્વના જે સત્ત્વગુણો છે, તે બધા આ પછીના શ્લોકોમાં કહેલા આકાશ વિગેરે પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરાવનારી વર્ષાઋતુ છે. તે સત્ત્વ અધિષ્ઠાન તરીકે જે ભક્તોનો ગુણ છે તે સાત્ત્વિક ભક્તો છે એમ જાણવું. (**લે**)

૧. **સત્ત્વથી** એટલે ધર્મથી, **સાત્ત્વિકો સાથે** એટલે ધર્મીઓ (ધર્મવાળાઓ) સાથે. (**टि**)

૨. વીજળીથી દિશાઓનો **વિશેષ પ્રકાશ થાય** તેથી લીલાના ભક્તો લીલાનું સ્થલ જાણી ત્યાં આવે અને **આકાશમાં ગડગડાટ થાય** તેથી લીલામાં પ્રતિબંધ કરનારા ભય પામી ત્યાંથી જતા રહે; અને લીલાસ્થલની બહાર હોય તે ત્યાં ન આવે. એવી રીતે વર્ષાઋતુ **સ્વરૂપથી** લીલામાં ઉપયોગી થાય છે. (**લે**)

૩. **આથી** એટલે વર્ષાઋતુના ત્રણ વિશેષણો શ્લોકમાં કહ્યાં છે તેથી. (**લે**)

૪. **આ** એટલે અપ્રાકૃત ભગવદ્ધર્મરૂપ (ગુણો). (**टि**).

જીવોમાં આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી તેઓ આનંદરૂપ છે. વીજળી સત્તા (અસ્તિત્વ હયાતી) જણાવનાર હોવાથી સદ્રૂપ છે, અને ગડગડાટ (અવાજ કરવો) તે ચેતનનો ધર્મ હોવાથી ચિદ્રૂપ છે. વળી એકબીજામાં એકબીજાના ધર્મો પણ રહેલા છે, એમ દર્શાવવા '**अपि**' '**પણ**' શબ્દ યોજેલો છે. (**લે**) આ પ્રમાણે **આ** એટલે સત્ ચિત્ અને આનંદ ધર્મો થયા,

એમ જણાવવા તેના (વર્ષાઋતુના) દિવ્ય[1] એકવીશ ધર્મોને અહીંથી એકવીશ શ્લોકોથી[2] કહે છે. કારણ કે 'સ્વર્ગલોક એકવીશ પ્રકારનો છે' 'દેવલોકો એકવીશ છે'[3] એવી શ્રુતિઓ છે, અને 'બાર માસો, પાંચ ઋતુઓ, આ ત્રણ લોકો અને એકવીશમો તે સૂર્ય[4]' એમ આમાં જ સર્વની[5] પ્રતિષ્ઠા છે (એમ કહેલું છે). તેમાં (તે પૈકી) પ્રથમ આદિત્યવત પ્રકાશતું[6] સગુણબ્રહ્મ વર્ષાઋતુના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે, તેથી વર્ષાઋતુથી થતું બ્રહ્મનું દૃષ્ટાંત[7] આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

सान्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥
अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥ ४ ॥

વીજળી અને ગર્જનાવાળાં પ્રકાશતાં કાળાં વાદળાંઓથી ઢંકાએલું આકાશ, સગુણબ્રહ્મની પેઠે અસ્પષ્ટ તેજવાળું થયું. ૪.

'આકાશ જેનું શરીર છે તેવું બ્રહ્મ છે' શ્રુતિ આકાશ બ્રહ્મનું શરીર છે એમ કહે છે. તે (આકાશ) પ્રસિદ્ધ (બ્રહ્મ) શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ જેવું નથી તેથી શ્રુતિનો બાધ થતાં, (શ્રુતિનો અર્થ બરાબર નથી એમ જણાતાં), વર્ષાકાલ તેનું (તે શ્રુતિનું) સમર્થન કરે છે, કે આ શ્રુતિ 'આકાશ ભગવાનના રૂપ જેવું છે' એમ કહે છે તે સત્ય છે. તે (આકાશ ભગવાનના રૂપ જેવું છે તે) પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ હોવાથી લોકો તેનો અંગીકાર કરતા નથી; તેથી તેમાં જે ગુણો છે જ પણ જે બીજા સમયે ગુપ્ત રહેતા હતા તેમને, (વર્ષાઋતુ)

૧ આ વર્ષાઋતુ ભગવાનની ક્રીડામાટે તૈયારી કરનારી છે, એમ પાછલા શ્લોકમાં કહેલું છે. આ લૌકિકી નથી; પરંતુ લોકમાં જે અલૌકિક ગણાય છે તે સ્વર્ગલોક, તેનાથી પણ (સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી) અલૌકિક છે એમ જણાવવા, જેટલા સ્વર્ગલોક છે તેટલા શ્લોકોથી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. તેથી બાજી લીલાથી પણ આ જુદા પ્રકારની **દિવ્ય** છે એમ સિદ્ધ થાય છે. **(टि)**

સ્વર્ગલોક એકવીશ પ્રકારના છે તેથી તેટલા જ શ્લોકોથી વ્રજની વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરી, તે ભગવદીય સ્વર્ગ છે એમ સૂચવ્યું છે. જેમ સુકૃત કરનારાઓ સ્વર્ગમાં ઉત્તમ ભોગ ભોગવે છે તેમ શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તો વ્રજની વર્ષાઋતુમાં ઉત્તમ ભોગ ભોગવે છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. **(यो)**

૨. આ લોકથી જુદો, સુખરૂપ, માત્ર વેદથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવો અને તેથી અલૌકિક સ્વર્ગલોક જેવો છે તેવી જ આ વર્ષાઋતુ પણ છે, એમ જણાવવા જેટલા પ્રકારનાં સ્વર્ગ છે તેટલા જ **એકવીશ શ્લોકોથી** તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એવો ભાવ છે. **(टि)**

૩. પહેલાં જે શ્રુતિ કહી તે એક જ સ્વર્ગ એકવીશ પ્રકારનું છે એમ કહે છે, પણ સ્વર્ગો એકવીશ છે એમ કહેતી નથી; તેથી આ બીજી શ્રુતિ **(દેવલોકો એકવીશ છે** એ) કહેલી છે. **(प्र)**

૪. દેવલોકો ભલે એકવીશ હોય છતાં એક જ વર્ષાઋતુ એકવીશ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું સંભવે નહિ, તેથી કાલરૂપથી તે ઋતુ તેવી છે એમ જણાવવા આ ત્રીજી શ્રુતિ કહેલી છે. **(प्र)**

૫ આ **સર્વની** એટલે સર્વના સત્ત્વધર્મની પ્રતિષ્ઠા. **(प्र)** **આમાં જ** એટલે આ એકવીશ ધર્મોમાં જ. **સર્વની** એટલે સર્વ ભગવદ્ધર્મોની **પ્રતિષ્ટા** છે, એવો **અર્થ** છે. **(ले)**

૬. **આદિત્યવત્ પ્રકાશતું** એટલે આદિત્યમાં પ્રકાશતું. **(प्र)** **આદિત્યવત્** એટલે આદિત્ય(સૂર્ય) પેઠે સર્વ પદાર્થોમાં પ્રકાશતું. આ સર્વત્ર પ્રકાશે છે, પણ દૃષ્ટાંતથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. **(ले)**

૭. આકાશમાં **બ્રહ્મનું દૃષ્ટાંત** કહે છે. **(ले)**

પ્રકટ કરે છે.[1] તે ગુણોને કહે છે–'સાન્દ્ર એટલે **પ્રકાશતાં** અથવા ચિત્રવિચિત્ર જે **કાળાં વાદળાં**, (આકાશના) અવયવો જેવાં જળવાળાં વાદળાં, તેઓવાળું આકાશ.'

(આ) વાદળાંઓનો માત્ર રંગ જ (ભગવાનના) શરીર જેવો હોય તેથી (આકાશ) ભગવાનના શરીર જેવું ન થાય, તેથી વધારામાં કહે છે કે તે **'વીજળી અને ગર્જના-વાળાં'** હતાં. (ભગવાનના) પીતાંબર અને આભૂષણોને સ્થાને (તેમના જેવી) **વીજળી** છે. ભાતભાતના ભૂષણો, અને ગીત વેણુનાદ વિગેરેના રૂપ અને શબ્દ સિદ્ધ (બરાબર), થાય તે માટે (તે વાદળાં) **વીજળી** અને **ગર્જનાવાળાં** હતાં. (વીજળી ભગવાનનાં આભૂષણો જેવી જણાય અને ગર્જના ગીત તથા વેણુનાદ જેવી જણાય.) ગર્જનાઓ જાતજાતની થાય છે અને તેથી 'આકાશ જેનું શરીર છે તેવું' બ્રહ્મ હોય છે.

'(ભગવાનને જન્મ નથી છતાં) લોકોને વ્યામોહ કરવા ભગવાન જન્મ્યા હોય એવા દેખાય તે માટે ભગવાનનું શરીર અંદર તેજોમય હોય છે અને બહારથી ઢંકાએલા તેજવાળું હોય છે; આકાશ તેવું નહિ હોવાથી તે ભગવાનના રૂપ જેવું કેમ ગણાય?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે આકાશ પણ **'અસ્પષ્ટ તેજવાળું'** થયું. જેમાં સૂર્ય વિગેરે જ્યોતિઓ (ગ્રહો અને તારાઓ) સ્પષ્ટ ન હતા તેવું આકાશ થયું.

'એમ હોય તોપણ ભગવાન અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રો, ગૃહ અને ગોપિકાઓથી વીંટાએલા હોય છે. આકાશ તેવું ન હોવા છતાં તેમની તુલ્ય કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આકાશ પણ **ઢંકાએલું** હતું. આકાશ પણ મધ્યે (આકાશ અને ભૂમિ મધ્યે) રહેલાં વાદળાંઓથી ઢંકાએલું હતું. તેથી ભગવાનનું રૂપ એટલે અનંત ગુણોથી પરિપૂર્ણ સગુણબ્રહ્મ, તેના જેવું આકાશ થયું. તેથી 'આકાશ જેનું શરીર છે તેવું બ્રહ્મ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે, એવો ભાવ છે. (બ્રહ્મમાં) સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણો[2] છે, એવો પક્ષ લઈએ (એમ ગણીએ), તોપણ આકાશમાં પણ વાદળાં, અંધારું અને પ્રકાશ છે અને ભગવાનમાં પણ લોકોનો વ્યામોહ, ગોપિકાસાથેની લીલા, અને પ્રબોધન (જ્ઞાન) છે.[3] (તેથી આકાશ ભગવાનના શરીર સગુણબ્રહ્મ જેવું છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)[4]

એ પ્રમાણે વર્ષાએ બનાવેલ આકાશ(ના રૂપ)નું નિરૂપણ કરી, આ શ્લોકમાં વર્ષાઋતુના સંબંધવાળા[5] સૂર્યનું નિરૂપણ કરે છે:–

---

૧. **પ્રકટ** કરે છે એટલે આકાશમાં પ્રકટ કરે છે. (**પ્ર**)

૨. મૂલરૂપના અભિપ્રાયથી દૃષ્ટાંતનો અર્થ કહી, હવે અવતારરૂપના અભિપ્રાયથી દૃષ્ટાંતનો અર્થ કહે છે.(**પ્ર**)

૩. **પ્રબોધન** સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, ગોપિકાઓ સાથેની લીલા રજોગુણનું કાર્ય છે, અને લોકોનો વ્યામોહ તમોગુણનું કાર્ય છે. 'સગુણબ્રહ્મ જેવું થયું' તેમાં સગુણમાં જે ગુણો આવ્યા તે સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણો છે, એમ લેતાં આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે. (**યો**)

૪. આ શ્લોકમાં આવી રીતે આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય કહી સ્વર્ગલોકના આધારરૂપ આકાશના તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું. તેથી વર્ષાઋતુમાં તે સદા ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર છે, એવું જ્ઞાન ક્રીડામાં ઉપયોગી છે. (**પ્ર**)

૫. આ શ્લોકમાં અને આવતા (છઠ્ઠા) શ્લોકમાં, એમ ઉભય શ્લોકમાં વૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી એમાંથી એક શ્લોક વ્યર્થ થાય છે, એવી શંકા ન થાય તે માટે બન્ને શ્લોકમાં ભેદ દર્શાવવા, આ શ્લોક **વર્ષાસંબંધી સૂર્યનું નિરૂપણ** કરે છે એમ કહે છે અને આવતા શ્લોકમાં અંતરિક્ષનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેશે. (**ટિ**)

अष्टौ मासान् निपीतं यद् भूम्याश्चोदमयं वसु ॥
स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ॥ ५ ॥

આઠ માસસુધી ભૂમિનું જે જલરૂપ ધન સારી રીતે પીધેલું (ચૂસેલું) તે સમય આવતાં પર્જન્યે પોતાના કિરણોથી મૂકવા માંડયું. ૫.

'જે કિરણોથી આદિત્ય તપે છે તેથી(કિરણોથી) પર્જન્ય વર્ષે છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, આ જ સૂર્ય '**પર્જન્ય** છે. સૂર્યનું આધ્યાત્મિક રૂપ પર્જન્ય છે, આધિભૌતિક રૂપ આદિત્ય છે, અને આધિદૈવિક રૂપ સંવત્સર છે. તે (સંવત્સર) પ્રજાપતિ[1] છે. તેથી આ સૂર્ય જ **પર્જન્ય છે. આઠ માસસુધી** એટલે આઠ માસ દરમ્યાન નિરંતર **જે જલમય ધન સારી રીતે પીધેલું** (ચૂસેલું), (તે સમય આવતાં તે મૂકવા માંડે છે); કારણ કે ભીની (જલવાળી) ભૂમિ અન્ન વિગેરે સર્વ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જલ ધન જ છે અથવા ધનમાં મુખ્ય છે, કારણ કે જલથી જ અનાજ વિગેરે (ઉત્પન્ન થાય છે અને અનાજ વિગેરે)થી ધનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી આપેલું ગ્રહણ કરવું જોઈએ એમ હોવાથી તે ગ્રહણ કરી તેને પકાવી[2] તે જ પાછું આપે છે. **મેઘો** (વાદળાંઓ) તેનાં (પર્જન્યનાં) કિરણો જ છે. તેથી વર્ષાઋતુ આવતાં તે (જલ) **મૂકવા** (વર્ષવા) **માંડે છે.** જો તે (પર્જન્ય) તેમ ન કરે (વર્ષાઋતુ આવતાં પોતાનાં કિરણો–વાદળાંઓથી વર્ષવા ન માંડે) તો તે કાલ તેને પણ ઉપદ્રવ કરનારો થાય,[3] તેથી '**સમય આવતાં**' એમ કહે છે, તેથી જેમ (વર્ષાઋતુ આકાશને) બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બનાવે છે તેમ સૂર્યને પણ જગત્‌નો કર્તા અને સવિતા (પ્રેરક, અનાજ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનાર) બનાવે છે.[4]

એવી રીતે વર્ષાઋતુએ આકાશ અને સૂર્યને તેમના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી એમ કહી, સૂર્યલોક અને ઉપરના લોકના મધ્યમલોકને[5] (એટલે) અંતરિક્ષને પણ તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવનારી તે થઈ, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः ॥
प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करूणा इव ॥ ६ ॥

પ્રચંડવાયુથી કંપાવેલા વીજળીવાળા મોટા મેઘો કરુણોની પેઠે આ (વિશ્વ)ને બલ આપનાર અને પ્રાણ ટકાવનાર (જલ) મૂકવા મંડયા. ૬.

૧. 'સંવત્સર પ્રજાપતિ છે' એ શ્રુતિથી જગતનું કારણભૂત કાલ **પ્રજાપતિ** છે' એમ જાણવું.(**प्र**)

૨. 'જલથી જ ભૂમિમાં સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેની પાસેથી જલ ચૂસી ફરી તેને તે આપવાનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલું છે. પ્રજાપ્રતિરૂપ કાલ સૂર્યે આપેલું જલ ભૂમિ લે ત્યારે જ અનાજ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સૂર્ય તે **પકાવી** પાછું તે જ આપે છે, તેથી પાક ઉત્પન્ન કરવો એ જ તેમ કરવાનું પ્રયોજન છે. (**प्र**)

૩. 'આનાથી ભય થાય છે' શ્રુતિ પ્રમાણે જો તે (પર્જન્ય) નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે તો ભગવાન તેને પીડે એવો **અર્થ** છે. (**प्र**)

૪. **સૂર્ય સવિતા** છે, એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે ભગવાન પોતે જ લીલા માટે તેને નવો બનાવે છે, એવું જ્ઞાન થાય તેથી તે સદા ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર છે, એવું જ્ઞાન ક્રીડામાં ઉપયોગી છે.(**प्र**)

૫. સૂર્ય લોક અને ઉપરનો લોક, તે બંનેનો સંબંધી તેમની નીચે રહેલો **મધ્યમ લોક–અંતરિક્ષ.(લે)**

અંતરિક્ષ જેમની દેવતા છે તેવા મેઘો વાયુને અધીન હોય છે.[1] તે વાયુ જ બલનું કાર્ય[2] કરે છે; અને ઇંદ્ર વિગેરે સર્વ દેવો તેના[3] ભેદો જ છે, એવો નિર્ણય[4] 'ત્રણ દેવતા છે' એવા પક્ષમાં (સિદ્ધાંતમાં) કરેલો છે, તેથી મેઘોનું વાયુને અધીન હોવું એ ઇન્દ્રને અધીન હોવાપણું છે અને તેમાં (મેઘો વાયુને અધીન હોય અને ઇન્દ્રને પણ અધીન હોય તેમાં) કાંઈ વિરોધ નથી.

અથવા મેઘો ભૂતો (મહાભૂતના બનેલા) છે, વાયુ (તેઓનો) આત્મા છે, અને ઇન્દ્ર (તેઓનો) દેવતા છે. એવી રીતે એ ત્રણે એકરૂપ[5] છે. પુરુષના પ્રયત્નથી તેના શરીરની ચેષ્ટા (હાલચાલ) થાય છે, તેમ વાયુની પ્રેરણાથી મેઘો (પોતાના કાર્યમાં તત્પર રહે છે (પોતાનું કાર્ય કરે છે). તે મેઘો પોતાનું જલરૂપ સર્વસ્વ લોકોને આપતા હોવા છતાં, અવૈદિક ન્યાયે આપતા નથી, કારણ કે જો અવૈદિક ન્યાયે આપે તો (તેથી) ફલ થાય નહિ; કારણ કે માત્ર વૃષ્ટિ થાય તો તે ફલ (ફલરૂપ) નથી, પરંતુ વૃષ્ટિથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય તો તે ફલ છે. તે (મેઘોનું કાર્ય વૃષ્ટિ) અગ્નિમાં હોમ કર્યાવિના ફલ ઉત્પન્ન કરતું નથી, તેથી **વીજળીવાળા'** શબ્દથી હોમ કરવા માટે વીજળીરૂપ અગ્નિ (મેઘોએ) ગ્રહણ કરેલો છે એમ કહે છે. "વીજળી અગ્નિ છે, વર્ષ (વરસાદ) હવિઃ (જેનો અગ્નિમાં હોમ થાય તે) છે, મેઘ 'વષટ્' બોલનાર છે અને ગડગડાટ અનુવષટ્કાર (હોમ કરતી વખતે વષટ્ બોલવામાં આવે છે તે શબ્દ) છે." એ શ્રુતિ પ્રમાણે વીજળી અગ્નિ હોવાથી, (તેમાં હોમ કરવા મેઘો તેનું ગ્રહણ કરે છે.) **મોટા મેઘો** એટલે સારી રીતે શાસ્ત્રનો અર્થ કરનારા; તે **પ્રચંડ વાયુથી કંપાવેલા** છે, કારણ કે પ્રચંડ વાયુ દેહની મર્યાદાની દરકાર કરતો નથી, તેથી તેણે તેઓને કંપાવેલા છે. તેઓ **પ્રીણનમ્ એટલે બલ આપનાર** અને તાપ મટાડનાર અને **જીવનમ્** એટલે ભવિષ્યમાં અન્ન ઉત્પન્ન કરી **પ્રાણ ટકાવનાર** (જલ મૂકવા મંડયા).

'જલ જતું રહે એટલે તે (મેઘો) પણ ખાલી થઈ જાય, તેથી પોતાનું વિરોધિ (પોતાને ક્ષીણ કરનારું) દાન તેઓ કેમ આપે ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **કરુણો પેઠે** (તેઓ જલ મૂકે છે.) દધ્યંચઋષિ શિબિરાજા વિગેરે(કરુણ પુરુષો)એ બીજાઓના માટે પોતાના પ્રાણ પણ આપેલા. આ (મેઘો) કરુણાથી જલ મૂકતા નથી, પણ કાલરૂપ વાયુથી પ્રેરાઈ જલ મૂકે છે, તેથી **'કરુણોની પેઠે'** તેઓ જલ મૂકે છે એમ કહેલું છે.[6]

૧. વાયુ અને અંતરિક્ષ એક જ છે; તેથી મેઘોની દેવતા અંતરિક્ષ હોવાથી તેઓ **વાયુને અધીન છે**, અને અહીં મેઘોનું જે સ્વરૂપ વર્ણવેલું છે તેથી અંતરિક્ષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થાય છે એવો ભાવ છે.**(લે)**

૨. **બલનું કાર્ય** એટલે બલરૂપ કાર્ય. આવું કાર્ય વાયુ કરે છે, અને તે કરવા માટે તેને ઇંદ્ર વિગેરે કોઈની જરુર નથી, એમ જણાવવા '**एव**' જ મૂકેલો છે. **(લે)** ૩.**તેના ભેદો** એટલે અંતરિક્ષના ભેદો. **(લે)** વાયુના ભેદો, અંતરિક્ષ અને વાયુ એક જ છે, એમ ઉપર નોટ ૧માં જણાવેલું છે.

૪. બૃહદારણ્યકમાં શાકલ્યબ્રાહ્મણમાં 'કોણ ત્રણ' ? એવો પ્રશ્ન કરેલો છે, તેના ઉત્તરમાં એમ કહેલું છે કે "આ જ ત્રણ લોક છે, કારણ કે આમાં જ સર્વ દેવો છે." તેથી અગ્નિ, વાયુ, અને આદિત્ય જ્યાં રહે છે તે ત્રણ લોક દેવતા છે, અને સર્વ દેવોનો તેમાં જ સમાવેશ થાય છે, ત્યાં **આ નિર્ણય** કરેલો છે.**(પ્ર)**

૫. ઇંદ્ર આધિદૈવિક, વાયુ આધ્યાત્મિક અને મેઘો આધિભૌતિક છે; તેથી ત્રણે એકરૂપ છે. **(યો)**

૬. આ શ્લોકમાં એમ જણાવેલું છે કે અંતરિક્ષમાં વાયુ રહે છે અને તે મેઘોને કંપાવી તેમની

ક્રમ પ્રમાણે* પ્રાપ્ત થતી ભૂમિને વર્ષાઋતુએ કેવી કરી, તેનું આ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છેઃ-

तपःकृशा देवमीढा आसीद् वर्षीयसी मही ॥
यथैव काम्यतपसस्तनूः सम्प्राप्य तत्फलम् ॥७॥

જેમ કામ્ય તપ કરનારાઓ તેના ફલ(રૂપ) શરીરો પ્રાપ્ત કરી (પુષ્ટ થાય છે) તેમ તપથી શોષાયેલી મહી દેવથી સિંચાએલી પુષ્ટ થઈ. ૭.

પહેલાં (ગ્રીષ્મઋતુમાં) ઘણા તાપથી સર્વ જલ હરાતાં ભૂમિ શુષ્ક અથવા **શોષાએલી** થઈ, પછી **દેવે** ઇંદ્રે તેને સિચન કર્યું. (એટલે સિચાએલી થઈ.) **મીઢા** એટલે **સિંચાએલી**, કારણ કે **मिह्**નો અર્થ 'સિચન કરવું' છે (તેનું કર્મણિ ભૂતકૃદંતનું નારીજાતિનું રૂપ **मीढा** છે). દેવે તેને (જલનું) સિચન કર્યું, એટલે તે સિચાએલી થઈ, તેથી જાડી **પુષ્ટ થઈ.** (તે પહેલાં શોષાએલી હતી, કારણ કે) વર્ષાકાલના સંબંધની (તેને) ભૂખ હતી, અને ભોજનથી (હરકોઈ) પુષ્ટ થાય છે (તેમ જલનું ભોજન મળતાં પુષ્ટ થઈ.)

'દેવને ભૂમિને સિચન કરવાનું શું પ્રયોજન? ભૂમિમાટે જ તે જલ ગ્રહણ કરે છે અને પછી મૂકે છે (વરસે છે) એમ કહો તો તેથી ભૂમિને પણ કાંઈ ફલ થતું હોય એમ અમને જણાતું નથી.' એવી શંકા થાય, તેથી (તે દૂર કરવા) ઉત્તરાર્ધમાં (દૃષ્ટાંત આપે છે.) તપથી દેહનો શોષ થતાં,[1] તે તપના ફલ તરીકે જે દેહની વિશેષ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાથી સુખ અને પુષ્ટિ થાય છે. (તપ કર્યા) પહેલાં (શરીરની) જે પુષ્ટિ હોય તે સુખ ઉત્પન્ન કરતી નથી, તેથી તે પુષ્ટિ મટાડી પુનઃ (તપના ફલરૂપી) પુષ્ટિ કરે છે; તેથી ભૂમિ પણ તેમ કરે તે યોગ્ય જ છે. આ અર્થ 'જેમ તેના-કામ્ય તપના સંબંધવાળાં એટલે **ફલરૂપ શરીરો પ્રાપ્ત કરી પુષ્ટ થાય છે**' એ શબ્દોથી કહેલો છે.

અથવા '**तनूः**'ને બદલે '**तनुः**' પાઠ લેવો. ('જેમ કામ્ય તપ કરનારનું શરીર તેનું ફલ પ્રાપ્ત કરી પુષ્ટ થાય છે તેમ,' એવો અર્થ આ પાઠથી થાય.)

અથવા '**तनूः**' બીજી વિભક્તિ(નું બહુવચન છે, તે) પહેલી વિભક્તિના અર્થમાં (બીજી વિભક્તિ) યોજી છે. ('જેમ કામ્ય તપ કરનારાઓનાં શરીરો તેનું ફલ પ્રાપ્ત કરી પુષ્ટ થાય છે તેમ' એવો અર્થ આ પ્રમાણે થાય).

અથવા (જેમ) તપસ્વી તપના સંબંધવાળાં શરીરો એટલે સ્વર્ગ વિગેરે(માં હોય છે તેવા)ના દેહો પ્રાપ્ત કરી તેનું (તપનું) ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પૃથ્વીએ પણ (પુષ્ટ થઈ) અનાજ વિગેરે ફલ પણ પ્રાપ્ત કર્યું, એવો અર્થ છે.

"વૃંદાવનની 'ભૂમિનો ચોતરફનો રસ અને લીલાછમપણું વિષથી પણ તીવ્ર

મારફત જગતને બલ આપનાર અને પ્રાણ ટકાવનાર થાય છે. તેની એવી સ્થિતિ કરાવનાર વર્ષાઋતુ જ છે અને તેથી મેઘો વૈદિક પ્રકારથી ફલ આપનાર થાય છે, એવું જ્ઞાન ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર હોઈ ક્રીડામાં ઉપયોગી છે. (**प्र**)

* પ્રથમ આકાશ, પછી તેના સંબંધવાળો સૂર્ય, પછી તે નીચેનું અંતરિક્ષ, પછી તે નીચેની ભૂમિ, એવા **ક્રમથી પ્રાપ્ત થતી**.

૧. અહીં ભૂમિ તપથી શોષાએલી કહી, તે ૧૦-૧૫-૬માં કહેલા અર્થથી વિરુદ્ધ છે, એવી શંકા

સૂર્યનાં કિરણો ચૂસતાં નથી' એમ પહેલાં (અધ્યાય ૧૫ શ્લો.૬માં) કહેલું છે, **અને અહીં** તે ભૂમિને 'તપથી શોષાએલી' કહેવામાં આવે છે, તે તેથી વિરુદ્ધ છે." **એવી** શંકા ન કરવી, કારણ કે **અહીં** જે દૃષ્ટાંત આપેલું છે તેથી જ તે શંકા **મટી જાય છે;** કારણ કે જેમ કોઈ કામનાવાળો ભવિષ્યમાં પોતાને ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે **અસહજ** (કુદરતી ન હોય તેવું, પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું ન હોય તેવું) પણ તપ કરે છે, કારણ કે તેવા તપવિના તે (જેની કામના હોય તે) ફલ મળવાનો સંભવ નથી; તેમ ભવિષ્યમાં અનાજ ઉત્પન્ન થાય તે માટે જે સ્થલે તેની ઉત્પત્તિ થવાની હોય ત્યાં (સૂર્યનાં કિરણો) રસ (જલ) ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ બીજે (કોઈ) સ્થલે ગ્રહણ કરતાં નથી: કારણ કે પહેલાં જે પ્રદેશમાં ઘણો જ રસ હતો ત્યાં (કિરણો રસ ગ્રહણ ન કરે તો) વાવેલાં બીજનો પણ નાશ થાય; તેથી (ત્યાં કિરણો) રસ ગ્રહણ કરે એ આવશ્યક છે. તેથી જ (એ શ્લોકમાં) જલ વિગેરે પદ નહિ મૂકતાં 'રસ' પદ યોજેલું છે, કારણ કે 'રસ' પદનો અર્થ અનાજ ઉત્પન્ન કરી શકે તેવું‡ (જલ) થાય છે. અહીં (સૂર્યનાં કિરણો) વિષથી પણ તીવ્ર હોવાથી તેમાં ભૂમિને પણ બાળવાનું સામર્થ્ય છે એમ જણાવેલું છે. વિષ જીવિતથી વિરોધિ (જીંદગીનો નાશ કરનાર) હોવા છતાં, તેવાં (વિષથી તીવ્ર) કિરણો પણ રસ ગ્રહણ કરતાં નથી, તે વૃંદાવનનું માહાત્મ્ય છે. આથી એમ જણાવેલું **છે કે કાલ વિગેરે પણ વ્રજવાસીઓથી વિરુદ્ધ (આચરણ) કરવાને શક્તિવાળા નથી.** આ શ્લોકમાં કામ્ય તપના ફલનું દૃષ્ટાંત આપેલું હોવાથી, અહીં જે અનાજ વિગેરે ફલ કહેલું છે તે તેનાથી (વૃંદાવનના અનાજ વિગેરેથી) જુદા પ્રકારનું છે[1] એમ જણાવેલું છે. આ પહેલાં જ ૧૦-૫-૧૮ શ્લોકમાં કહેલું છે.[2]

કરવી નહિ; કારણ કે આ શંકાનો નિરાસ અહીં કહેલા દૃષ્ટાંતથી જ થાય છે. પહેલાં કોઈ જાતનું જેને કાંઈ દુ:ખ થયું ન હોય તેવો પુરુષ પણ પોતાના ઇચ્છેલા ફલની પ્રાપ્તિ માટે પોતે ઉદ્યમ કરી વેદમાં કહેલાં તપ વિગેરે કરે છે, કારણ કે એવાં તપવિના તેનું ઇચ્છેલું ફલ તેને મળવાનો સંભવ નથી. તેવી રીતે જો સૂર્યનો તાપ ન લાગે તો વૃષ્ટિના જલથી રેલછેલ થએલી ઘણાં જલવાળી ભૂમિમાં વાવેલું બીજ પણ નાશ પામે. તેથી જે ખેતરોમાં તાપની જરુર છે તે ખેતરોનો રસ (જલ) રવિનાં કિરણો ચૂસે છે જ; તે પણ પોતાના સ્વભાવથી ચૂસતાં નથી પણ ઉપર કહેલા દૃષ્ટાંત પ્રમાણે ગોપાલોની એવી ખાસ ઇચ્છા હોવાથી જ ચૂસે છે એમ માનવું. તેથી જ ૧૦-૧૫-૬માં ગ્રીષ્મનું વર્ણન કરતાં, 'ભૂમિનો રસ સૂર્યનાં કિરણો ચૂસતાં નથી' એમ કહ્યું છે, પણ જલ ચૂસતાં નથી એમ કહ્યું નથી; કારણ કે 'રસ' શબ્દનો અર્થ 'અન્નને ઉત્પન્ન કરવાનાં કારણરૂપ ભીનાશ' થાય છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે (સૂર્ય વિગેરે) વ્રજના લોકોની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કાર્ય કરે છે, બીજું કાંઈ કરતા નથી. આ જ ધ્યાનમાં રાખી શ્રીમદાચાર્યચરણે **'તપથી દેહનો શોષ થતાં...'** વિગેરે કહેલું છે. (**ટિ**)

‡ શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં **'सस्योत्पादनाशक्तेः'** પાઠ છે. વૃંદાવનપ્રેસવાળા ગ્રંથમાં **'तस्योत्पादनशक्तेः'** પાઠ છે. તેથી **'सस्योत्पादनशक्तेः'** પાઠ ટિપ્પણી પ્રમાણે જણાવાથી, એવો પાઠ લઈ અર્થ કરેલો છે.

૧. લૌકિક અનાજ માત્ર વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને વ્રજનું અનાજ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેથી તે બંને **જુદા પ્રકારનાં છે. (प्र)**

૨. આ **શ્લોકમાં** ટિપ્પણીમાં (નોટ ૧માં) દર્શાવ્યા પ્રમાણે વ્રજજનોની ઇચ્છા પ્રમાણે બીની

એવી રીતે સૂર્યસહિત ત્રણ લોકનું (આકાશ, અંતરિક્ષ અને ભૂમિ, એ ત્રણ-લોકનું અને સૂર્યનું) સ્વરૂપ કહી, બાકીનાઓનું સ્વરૂપ કહેવા, ઋતુનું વર્ણન[1] કરતાં પ્રથમ અહીંથી પાંચ શ્લોકોથી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ, બલ) કહે છે; કારણ કે ઋતુઓની ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠા છે,[1] અને માસો(મહિનાઓ)ની પ્રતિષ્ઠા ધર્મીમાં[2] છે.

निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ॥
यथा पापेन पाषण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ॥८॥

જેમ કલિયુગમાં પાપથી પાખંડો પ્રકાશે છે, (પણ) વેદો પ્રકાશતા નથી, તેમ રાત્રિના આરંભમાં અંધકારથી આગીઆઓ પ્રકાશે છે, પણ (ગ્રહો) પ્રકાશતા નથી. ૮.

अर्थः शब्दः फलं चापि त्रिविधं परिकीर्तितम् । अन्तर्बहिस्तथा चांगमांतरंचेतिभेदतः ॥४॥

અર્થ, શબ્દ અને ફલ, એમ ત્રણ પ્રકારની વસ્તુનું (ત્રણ શ્લોકોથી) નિરૂપણ કરેલું છે અને તે ફલનું બહારનાં અંગનું અને અંતરના અંગનું (બે શ્લોકોથી) નિરૂપણ કરેલું છે. એવા ભેદથી (પાંચ શ્લોકોથી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કહેલી છે.) અથવા*

અર્થ, શબ્દ, અને (૧) અંદરનું (અન્તઃ) ફલ (૨) બહારનું ફલ અને (૩) અંગમાં

રહેવું અથવા સૂકી રહેવું વિગેરે પોતાની સ્થિતિથી ફલ ઉત્પન્ન કરવાના ગુણો હોવારૂપ ભૂમિનું તત્ત્વ જણાવેલું છે. તેનું એવું જ્ઞાન ક્રીડામાં ઉપયોગી થાય તેથી જણાવેલું છે. **(प्र)**

૧. આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં બાર માસ, પાંચ ઋતુ વિગેરે એકવીશ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ કહેલી છે, તે પૈકી ચાર પદાર્થોનું નિરૂપણ કરી, હવે એ શ્રુતિમાં કહેલી પાંચ ઋતુઓનું નિરૂપણ કરે છે. બબ્બે માસની એક ઋતુ, એમ ગણતાં બાર માસની છ ઋતુઓ થાય, છતાં પાંચ જ ઋતુઓનું નિરૂપણ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે ઋતુઓની ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠા છે, અને (૧) અગ્નિહોત્ર, (૨) દર્શ, (૩) પૌર્ણમાસ, (૪) ચાતુર્માસ્ય અને (૫) પશુસોમ, એ પાંચ વૈદિક ધર્મો છે: 'વસંતમાં અગ્નિનું સ્થાપન કરવું' વિગેરે શ્રુતિઓ દરેક ઋતુના સમયમાં જ આ ધર્મોનું આચરણ કરવાની આજ્ઞા કરે છે, તેથી એ ધર્મોનું આચરણ કરવા માટે જ ઋતુઓના વિભાગ કરેલા છે એમ જણાવવા, ધર્મો જેટલી જ (પાંચ) ઋતુઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ જ આશયથી **ઋતુઓની ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠા** છે, એમ કહેલું છે. ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠા હોવી એટલે ધર્મનું આચરણ કરવામાં ઉપયોગી હોવું, અથવા ધર્મનું નિમિત્ત કારણ હોવું. જુદા જુદા વર્ણવાળાઓએ ઉપનયન, અગ્ન્યાધાન, જ્યોતિષ્ટોમ વિગેરે ધર્મો તથા જુદા જુદા યજ્ઞો, વસંત વિગેરે ઋતુઓમાં કરવાની વેદમાં વિધિ હોવાથી પણ ઋતુઓ ધર્મના આચરણમાં ઉપયોગી છે. **(टि)**

૨. **ધર્મી** એટલે વૈદિક ધર્મનું આચરણ કરનારા. પાંચ ધર્મો અને ધર્મી મળી છ થયા. તે દરેક સકામ (કામનાવાળા) અને નિષ્કામ (કામનાવિનાના) એમ બે પ્રકારના હોવાથી બાર થયા. એકનાં બાર અંગ છે, એમ ગણીએ તોપણ બાર પ્રકાર થયા. ધર્મીઓનું ધર્મ આચરણ કરવાનું સાધન તેમનું આયુષ્ય છે. તેનું માપ વર્ષોથી થાય છે, અને વર્ષ પણ બાર માસનું હોય છે; તેથી **'માસોની પ્રતિષ્ઠા ધર્મીમાં છે'** એમ કહેલું છે. આ પાંચ ઋતુનાં વર્ણનવાળા શ્લોકો પછી બાર શ્લોકોથી (૧૩થી૨૪) જે જીવો વિગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે તેમનો પણ ધર્મીમાં સમાવેશ થાય છે. **(टि)**

* આ કારિકાના બે રીતે અર્થ કરેલા છે. લેખકારે જે અર્થ કરેલો છે, તે પ્રથમ લખેલો છે. કારિકાર્થમાં પણ આવો જ અર્થ કરેલો છે. અહીં **'त्रिविधम्'** ત્રણ પ્રકારનું કહેલું છે, તે હીન (હલકી)

રહેલું અંદરનું ફલ, એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં ફલ (અનુક્રમે ૮થી ૧૨ સુધીના પાંચ શ્લોકોમાં) કહેલાં છે.[1] કા. ૪.

पुष्टिमार्गे हि मर्यादामार्गस्तत्र न शोभते ॥ अतः पञ्चविधस्यापि हानिरत्र निरूप्यते ॥५॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં ત્યાં મર્યાદામાર્ગ શોભતો નથી, તેથી પાંચે પ્રકારના (ધર્મની) હાનિનું અહીં (૮થી ૧૨સુધીના પાંચ શ્લોકમાં) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.[2] કા. ૫.

વસ્તુ ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે એમ જણાવેલું છે, જ્યારે કારિકામાં ત્રણ પ્રકારનું ફલ કહેલું હોય તેમ જણાય છે. પ્રથમ અંદરનું (અંતઃ) ફલ કહેલું છે. આ (અનુક્રમે) દશમા શ્લોકમાં કહેલું હોવું જોઈએ.

આ શ્લોકમાં અંદરનું ફલ કહેલું હોય તેમ ઉપરઉપરથી જણાતું નથી, તેથી કદાચ આવી રીતે અર્થ કર્યો હશે, પણ આ શ્લોકપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'અસ્વતંત્ર' શબ્દનો અર્થ 'ઇંદ્રિયોને પરવશ' કરેલો છે, તેથી ઇંદ્રિયોને પરવશ રહેવાથી જે ફલ થાય તે અંદરનું ફલ કહી શકાય તેમ છે. તેથી (૧) અંદરનું ફલ, (૨)બહારનું ફલ અને (૩) અંગમાં રહેલું અંતરનું ફલ, એવા ભેદથી ફલ ત્રણ પ્રકારનું છે એમ કહી શકાય તેમ છે અને તે પ્રમાણે અર્થ લેતાં ફલ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. કારિકામાં '**भेदतः**' 'ભેદથી' શબ્દ છે. તેનો અર્થ પણ બરાબર આવી જાય છે; જ્યારે પહેલી રીતે અર્થ લેવાથી '**भेदतः**' શબ્દનો સંબંધ 'પાંચ શ્લોકોથી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કહે છે' એ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીનાં વાક્ય સાથે લેવા લેખમાં જણાવેલું છે, પરંતુ એવી રીતે સંબંધ લેવો પણ ક્લિષ્ટ જણાય છે. તેથી આ બીજી રીતે અર્થ થાય છે તે જણાવેલો છે.

૧. અહીંથી પાંચ શ્લોકો (૮થી ૧૨)માં કહેલો અર્થ આ કારિકામાં અનુક્રમે કહેલો છે. (૧) વેદ ધર્મનું મૂલ છે, તેનો અર્થ વર્ણાશ્રમ ધર્મો છે, કારણ કે તે ધર્મોનું વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે; (૨) (વેદનું) અધ્યયન (પાઠ) શબ્દ છે, કારણ કે અધ્યયન કરતાં શબ્દોનું ગ્રહણ થતું હોવાથી, તેમાં શબ્દ જ મુખ્ય છે; (૩) કર્મનું નિષિદ્ધ ફલ; (૪) નિષિદ્ધ ફલ પ્રાપ્ત થતાં બહારની સંપત્તિ અને (૫) તેનાથી અંગમાં થતો મદ. આ પાંચે શ્લોકોમાં હીન પદાર્થોનાં દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે, તેનું તાત્પર્ય કા. ૬ માં કહે છે. **(टि)**

૨. આ કારિકાનો એવો અર્થ છે કે **પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી જુદા પ્રકારનો** છે, એમ જણાવવા એ પ્રમાણે કહેલું છે. (દૃષ્ટાંતો આપેલા છે.)

"એમ હોય તો આ શ્લોકના આભાસમાં (શ્લોકનું અવતરણ કરતાં) 'ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કહે છે' એમ કહેલું છે, તે કેવી રીતે ઘટે?" એવી શંકા થાય, તેથી તે કેવી રીતે ઘટે છે (યોગ્ય છે) એ નીચે જણાવવામાં આવે છેઃ-

(૧) લૌકિક સૃષ્ટિમાં જેમ પાપથી પાખંડ ધર્મોનો પ્રકાશ થાય છે, પણ વૈદિક ધર્મોનો પ્રકાશ થતો નથી; તેવી રીતે વર્ષાઋતુનો સહજ ધર્મ અંધકાર છે, અને અંધકારસિવાય બીજું બધું પાપ છે. આગીઆનો પ્રકાશ એ જ પાખંડ ધર્મનો પ્રકાશ છે, જુદો પાખંડ ધર્મનો પ્રકાશ નથી; તેમજ ચંદ્ર વિગેરેનો અપ્રકાશ (ઝાંખાપણું) એ જ વૈદિક ધર્મનો અપ્રકાશ છે, તેથી જુદો વૈદિક ધર્મનો અપ્રકાશ નથી, એવો અર્થ છે. આ વર્ષાઋતુની શોભા કરનાર છે અને એમ જણાવે છે કે અહીં પૂર્ણ વૈદિક ધર્મ છે. એથી એમ કહેલું છે કે આ વર્ષાઋતુ લીલાસૃષ્ટિનું સ્વરૂપ જણાવનારી છે. આ (લીલાસૃષ્ટિના) ક્ષુદ્ર જીવ (આગીઆઓ) પણ તેમાં પ્રકાશે છે અને લીલામાં ઉપયોગી ન હોય તેવા મોટા (ચંદ્ર વિગેરે) પણ તેમાં પ્રકાશતા નથી. વળી જે આવરણ કરનાર (ઢાંકનાર, પ્રકાશ ન પડે તેમ કરનાર, આગીઆઓ) છે તે જ પ્રકાશ કરે છે, એમ (**મર્યાદાથી પુષ્ટિમાર્ગનું**) જુદાપણું (ભેદ) પણ **આથી દર્શાવેલો છે.**)

પરોક્ષ(છૂપા, એકદમ ન સમજાય તેવા ગૂઢ અર્થવાળા)વાદથી મર્યાદામાર્ગથી આ માર્ગનો બીજો પણ ભેદ જણાવેલો છે, કારણ કે **खे** એટલે આકાશમાં **द्योतः** એટલે પ્રકાશ છે જેઓનો તે **खद्योतः** (આગીઓ). આ આગીઆ ગતિવાળા (ઉડતા) હોય ત્યારે જ તેઓનો પ્રકાશ હોય છે અને તે પણ

દિવસે હોતો નથી; પરંતુ અંધકારમાં જ હોય છે. આમ હોવાથી (આ શબ્દથી) એના જેવા **ધર્મવાળી ભગવાનને મળવા** જતી અભિસારિકા(પ્રેમીને મળવા જતી **સ્ત્રી**)ઓ કહેલી છે. તેઓનો **પ્રકાશ અથવા શોભા** શંકાવિના ભગવાનની પ્રાપ્તિ જ છે. તેથી જ '**રાત્રિના આરંભમાં**' શબ્દો કહેલા છે; **કારણ કે** (તેઓને) પ્રિય (ભગવાનની) પ્રાપ્તિ થયા પછી તો અલૌકિક ચંદ્ર (તેઓના મુખરૂપ) જ **પ્રકાશનાર છે. એમ ન હોત** (ભગવાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેમના મુખરૂપ અલૌકિક ચંદ્ર પ્રકાશનાર ન **હોત**) તો '**અંધકારથી પ્રકાશે છે**' એમ જ કહેત, (પરંતુ રાત્રિના આરંભમાં અંધકારથી પ્રકાશે છે **એમ ન** કહેત.) ગ્રહ એટલે ગ્રહણ અથવા જેઓના પાણિનું ગ્રહણ થએલું છે (જેઓનાં લગ્ન થએલ છે) **તેવી** સ્ત્રીઓ, આ પરોક્ષવાદ હોવાથી તેઓને 'પાણિગ્રહ' ન કહેતાં માત્ર 'ગ્રહ' કહેલી છે. તેવા (પાણિ ગ્રહણ કરનાર પતિ) પ્રતિ અભિસાર (પ્રેમીને મળવા જવું તે) સંભવતો નથી, તેથી તેઓ (પરણેલી **સ્ત્રીઓ**) પ્રકાશતી નથી. જે (પાણિ) ગ્રહણ કરે છે તે ગ્રહો (પરણેલ પતિ), તેઓ પોતાની **સ્ત્રીની** શોધ કરનાર છે અને તેમને અભિસાર કરતાં અટકાવનારા છે, અથવા તેમના પુરુષો (પતિ) છે. પાષંડ= પાપનું ખંડ, ખડ એટલે ચિહ્ન; કારણ કે 'અહીં ચિહ્નને ખંડ કહેલું છે' એવું વાક્ય છે. **આમ હોવાથી** જ્યારે મર્યાદામાર્ગમાં નિષિદ્ધ અભિસાર પાષંડ અથવા પાપનું ચિહ્ન છે અને તેથી અભિસાર કરનારીઓ પાપનું ભાન કરાવનારું ઘણું દુઃખ પામે છે, પણ સુખ પામતી નથી; ત્યારે અહીં **પુષ્ટિમાર્ગમાં (ભગવાન પ્રતિ કરેલા) અભિસારથી મુક્ત પુરુષોને પણ દુર્લભ અને શ્રુતિઓ પણ જેને માટે પ્રયાસ કરે છે, તેવા ભગવાનના સંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવી રીતે પુષ્ટિમાર્ગમાં મર્યાદા-માર્ગથી ઘણો ભેદ છે**, એવો ભાવ છે.

અહીં આ પ્રમાણે અર્થ છેઃ–'જે પોતે સર્વ તરફથી ભયરહિત હોય તે જ **પતિ** છે.' 'ચામડી, વાળ, રૂંવાડાં, નખ, કેશ વિગેરેથી ઢંકાએલું (શરીર)' વિગેરે વાક્યોથી (જણાય છે કે) **સ્ત્રીઓના પતિ ભગવાન જ** છે, પણ જીવ પતિ નથી. વૈદિક કર્મોમાં વિપણ્યાગમાં જેમ અસુરો જાણે નહિ તેવી રીતે જ ઉપાંશુ (ધીરા સ્વરે કરવાની પ્રાર્થના) કરવામાં આવે છે અને ઉપસદ (જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞનો ભાગ) **પણ** (તેવા હેતુથી) તેવી રીતે (ધીરા સ્વરે) કરવામાં આવે છે; કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે 'ઉપાંશુ **અને** ઉપસદ એવી રીતે કરીએ છીએ કે પાપી અસુરો જાણે નહિ.' અસુરોનું જ્ઞાન જ તેઓના **ધર્મરૂપ પાપને** તેમાં યોજે છે અને તેથી ફલ પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્ન આવે છે. (તેથી તેઓ ન જાણે તે **પ્રમાણે જ તે** કરવામાં આવે છે.) તેમ અભિસારિકાઓ પ્રભુ પ્રતિ પ્રકટ રીતે જાય તો આ માર્ગના અધિકારવિનાના (પતિઓ) તેઓને ભગવાનનો સંગ (ફલ) થાય તેમાં તેઓના ધર્મ (મર્યાદા) પ્રમાણે પ્રતિબંધ **(વિઘ્ન)** કરે, અને તેઓનો સ્વધર્મ તો ભગવાન પાસે જવાનો જ છે. એ રીતે મુખ્ય ધર્મ અહીં જણાવેલો છે.

(૨) અથવા, સર્વત્ર ધર્મના વિરોધનાં દૃષ્ટાંત આપેલાં છે. તેનું તાત્પર્ય અહીં કહેલું છે. આનો **અર્થ** આ પ્રમાણે છેઃ–**ફલરૂપ પ્રભુ પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય પ્રકટ કરી પોતે પ્રકટ થાય ત્યારે કોઈએ (પ્રભુના આશ્રયસિવાય) બીજું કાંઈ સાધન કરવાની આવશ્યકતા હોય જ નહિ**, છતાં વ્રજમાં તે સમયે વેદનું અધ્યયન વિગેરે **સાધનો** થતાં તે **મર્યાદામાર્ગીય ન હતાં**, પરંતુ **પુષ્ટિમાર્ગીય જ હતાં**, કારણ કે 'હું જેનો નાથ છું અને મેં જેનો અંગીકાર કરેલો છે' વિગેરે વાક્યોને લીધે તે મર્યાદામાર્ગીય હોઈ શકે જ નહિ. વળી સ્વસ્ત્યયન, આશીર્વાદ, દાન વિગેરેથી તેઓમાં (તે સાધનો કરનાર વ્રજજનોમાં) જે સામર્થ્ય હતું તેનો પણ ભગવાનમાં જ ઉપયોગ થતો અને તે લીલામાં ઉપયોગી થતું. 'મંત્ર જાણનાર વિપ્રો' એ વાક્યથી તેવા જ (એ વાક્યમાં કહ્યા તેવા જ) વિપ્રોના આશીર્વાદ નિષ્ફલ થાય નહિ, **કારણ કે** તેઓના **આશીર્વાદનો** પોતામાં વિનિયોગ થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા છે, અને તેથી ભગવાનની એવી ઇચ્છાથી જ એ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપેલા હોવાથી તે પુષ્ટિમાર્ગીય છે. તેથી અહીં (સર્વ પુષ્ટિમાર્ગના **જ ધર્મો છે અને) મર્યાદામાર્ગના ધર્મ નથી, એમ જણાવવા આવાં દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે.**

તેમાં આરંભમાં (પહેલા આઠમા શ્લોકમાં) **વેદાર્થની** (વેદના અર્થની) **હાનિ**[1]

(૩) **અથવા** ઋતુઓ ધર્મ છે. પુષ્પો, ઘામ, વાદળાં વિગેરે જે (વસંતાદિ) ઋતુઓનો ધર્મ છે તે ધર્મ બરાબર હોય ત્યારે તે ઋતુ ચાલે છે, એમ સર્વ તેની પ્રશંસા કરે છે; આ જ ઋતુની પ્રતિષ્ઠા. તેમાં અમુક પ્રકારનો અંધકાર, આગીઆનો પ્રકાશ, ગ્રહો વિગેરે ન દેખાવા, એ વર્ષાઋતુનો ધર્મ છે અને તે ઋતુની શોભાનું કારણ છે, તેથી અહીં એ ધર્મ કહેલો છે. પ્રકાશ અને ગ્રહો મર્યાદામાર્ગીય હોવાથી તેઓની શોભા નથી એમ કહેલું છે (શ્લોક ૮). મર્યાદામાર્ગથી અહીં જે વિરુદ્ધ છે તેવાં દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. દેડકાંનો શબ્દ પણ વર્ષાઋતુની શોભા કરનાર છે. બ્રાહ્મણો તો આ ઋતુમાં મેઘની ગર્જના સાંભળીને 'હવે અધ્યયન કરવાનો સમય નથી' એમ જાણી, વેદના અધ્યયનનો નિયમ હતો તે મૂકી દઈ, જુદી (વેદસિવાયની) વાણી બોલે છે. દેડકાંનો અવાજ અને બ્રાહ્મણોની વેદસિવાયની વાણી, એ બંને કર્મમાં ઉપયોગી નથી. તેથી વેદના અધ્યયનની મર્યાદાની શોભા પણ નથી એમ કહેલું છે (શ્લોક ૯). નાની નદીઓ આડા રસ્તે વહે છે, તે વેદની વિધિ ન હોય તેવાં દાનોનો ભોગ કરવાથી મર્યાદાનો ભંગ થાય છે એમ જણાવેલું છે (શ્લોક ૧૦). આગલ (૧૧મા) શ્લોકમાં કહેલા ધર્મો પણ તે સમયે વર્ષાઋતુમાં શોભા કરનાર છે, તેમાં 'માણસોની' એમ સાધારણ વચન કહેલું હોવાથી હલકા પદાર્થોથી ઉત્પન્ન થએલી લૌકિક શોભા જ કહેલી છે, તેથી તે મર્યાદામાર્ગની નથી. તેવી જ રીતે (૧૨મા શ્લોકમાં) ક્ષેત્રોમાં અનાજની સંપત્તિ વિગેરે સામાન્ય હલકા પદાર્થો કહેલા છે, તેમાં પણ મર્યાદાની શોભા નથી.

(૪) **અથવા અહીં મર્યાદામાર્ગનું તિરોધાન જ હેતુ** છે, એમ દર્શાવવા દૃષ્ટાંતો કહેલાં છે. (શ્લોક ૮માં ગ્રહોનો અપ્રકાશ કહેલો છે.) શ્લોક ૯ માં **કલિયુગના બ્રાહ્મણો વ્રજનાં વર્ષાઋતુનાં દેડકાં જેવા જ** છે એમ કહેલું છે, અને **તેમનાથી** પણ **હલકા** છે એમ જણાવેલું છે. શ્લોક ૧૦માં નાની નદીસિવાય કોઈ એવો અસ્વતંત્ર પુરુષ નથી એમ જણાવેલું છે, તેથી અહીં કોઈ ઇંદ્રિયોને પરવશ નથી એટલે બધા આંતરંગ (ભક્તો) છે એમ કહેલું છે. શ્લોક ૧૧માં હલકા આશયવાળા પુરુષોનું ક્ષુદ્ર પદાર્થરૂપ ધન મદ ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેમ અહીં ત્રણ ધર્મો કહ્યા છે તે સિવાય કોઈ હલકા પદાર્થ નથી એમ જણાવેલું છે અને આ ત્રણ મદ ઉત્પન્ન કરનારાં નથી; કારણ કે ૧૦–૫–૧૮માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે અહીં સર્વ પદાર્થ અને સંપત્તિ અલૌકિક છે, પણ મદ ઉત્પન્ન કરનારી નથી એમ જણાવેલું છે. વળી અહીં ભૂમિની શોભા જ લૌકિક મહારાજ્યની લક્ષ્મી બરાબર છે, અને તે પણ બહારની શોભા જ તેવી છે. ભગવાનના ચરણકમલના ચિહ્નથી થતી ભૂમિની બહારની શોભા અને ભગવાન એ ભૂમિ પર લીલા કરે છે તેથી ભૂમિને થતા આનંદરૂપ તેની આંતર શોભાનું તો દૃષ્ટાંત જ નથી (ન હોઈ શકે) એવો ભાવ છે. શ્લોક ૧૨માં એમ જણાવેલું છે કે ગોકુલમાં જડ ખેતરો પણ સર્વનાં જીવનનાં કારણરૂપ અન્નની ઉત્પત્તિ કરાવે તેવો પ્રયત્ન કરનારને આનંદ આપતાં હતાં, અને વસ્તુનાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી પોતાના દોષને લીધે બીજાઓનો દ્રોહ કરનારમાં નિરાશા ઉત્પન્ન કરી તેઓને દુઃખ દેતાં હતાં. તો પછી ત્યાં ચેતનો (જીવો) સર્વનું હિત કરે અને બીજો કોઈ કોઈનો દ્રોહ કરવાનો વિચાર કરે તો તેને તેમ કરતાં અટકાવે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તેથી અહીં પૂર્ણ ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી આ **'પાંચ શ્લોકોથી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કહે છે'** એમ બરાબર કહે છે. **(ટિ)**

૧. વ્રજમાં વેદની પ્રતિષ્ઠા છે એમ કહેવા, બીજે સ્થલે દૃષ્ટાંતથી તેની **હાનિ** કહે છે. **(પ્ર)**

કારિકામાં 'પાંચ પદાર્થોની **હાનિ** અહીં કહેલી છે' એમ સ્પષ્ટ છે. તેમાંનો પહેલો પદાર્થ 'અર્થ' એટલે વેદાર્થ છે. **તેની હાનિ અહીં આ શ્લોકમાં** (અથવા આ સ્થલે વ્રજમાં) **કહે** છે, **તેથી આવો અર્થ** વિચારવા જેવો છે.

કહે છે. બ્રાહ્મણો વસંતઋતુમાં ઉપનયન (જનોઈ પહેરવી તે), અગ્ન્યાધાન(ઘરમાં અગ્નિને નિરંતર રાખવાના કાર્ય)નો આરંભ, વિગેરે ધર્મો કરે છે. (આ આઠમા શ્લોકમાં વેદનો અભાવ કહ્યો એટલે) આ ધર્મોનો અભાવ થયો, તેથી (વસંતમાં જે ધર્મો કરવા જોઈએ તે અહીં નથી, એમ ધર્મરહિત) વસંતની વ્યવસ્થા કહેલી થઈ. ઉપનયન થયા પછી ગ્રીષ્મઋતુમાં વેદનું અધ્યયન (પાઠ) કરવું (શબ્દ) વિગેરે ધર્મો બ્રાહ્મણોએ કરવાના, તે ધર્મો માટે બ્રાહ્મણો બીજા (ધનવાનો) ઉપર આધાર રાખતા હોવાથી,[1] તેઓના (ધનવાનોના) માટે તેઓ તે ધર્મો કરે છે, (એટલે માત્ર ધન તેઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરવા તે ધર્મો કરે છે) તેથી ગ્રીષ્મમાં આચરવાના ધર્મો પણ અહીં નથી, એમ (નવમા શ્લોકમાં કહેલું હોવાથી તે શ્લોકથી) તેનું (શબ્દનું, વેદના અધ્યયનનું) સ્વરૂપ પણ કહેલું થયું. ત્યાર પછી વર્ષાઋતુનું કાર્ય જે કર્મનું ફલ છે તે પણ અસંગત (સાથે રહે નહિ એવું છે, કારણ કે 'આડે રસ્તે જાય છે' એમ દશમા શ્લોકમાં) કહેલું છે, તેથી (તે ઋતુનો ધર્મ પણ નથી એવું) તેનું વિવેચન પણ થાય છે. શરદ્ઋતુનું ફલ અલ્પ છે, બહારનું છે અને ક્લેશથી પ્રાપ્ત થાય એવું છે, એમ (અગીઆરમા શ્લોકમાં) 'તેના ફલને દોષોથી દુષ્ટ થએલું' એથી કહેલું છે; તેથી (શરદ્ઋતુના ધર્મો પણ નથી એવું) તેનું પણ સ્વરૂપ કહેલું થયું. ત્યાર પછી બાકીની બે રૂપવાળી (હેમંત અને શિશિર એ બે રૂપવાળી ઠંડી) ઋતુનું[2] ફલ અલ્પથી થતો સંતોષ અને તેનો (સંતોષનો) અભાવ (બારમા શ્લોકમાં કહેલો છે), (તેથી તે પણ ફલ હલકું કહેલું હોવાથી તેના પણ ધર્મ નથી એમ કહેલું થયું).

વર્ષાઋતુમાં **રાત્રિના આરંભમાં** અમુક પ્રકારના કીડાઓ–**આગીઆઓ** લોકોને પ્રકાશ કરનારા હોય નહિ તેવા થાય છે, અને તેઓ પોતે પણ પ્રકાશે છે. તેઓ પ્રકાશે છે તેનું કારણ **'અંધકારથી'** શબ્દથી કહેલું છે. કાલથી મેઘોએ કરેલી વૃષ્ટિ વિગેરેથી જે અંધકાર થાય છે તેનાથી જ તેઓનો પ્રકાશ થાય છે, અને તે પ્રકાશ પણ પ્રથમ જ (અંધકારના આરંભમાં જ) થાય છે, કારણ કે પછીથી વૃષ્ટિ થતાં તેઓ પોતે જ મરણ પામે એવો સંભવ હોવાથી, (પછી) તેઓ કોને પ્રકાશ કરનારા થઈ શકે? જે નિત્ય પ્રકાશ આપનાર **ગ્રહો** છે, તેઓ (તે સમયે) **પ્રકાશતા નથી.** આમ થવાનું જે કારણ[3] છે તે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે. **જેમ જેમ પાપ વધારે હોય છે તેમ તેમ વેદથી વિરુદ્ધ માર્ગમાં રુચિ થાય છે.**

वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ॥ ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः ॥९॥

જેઓનું કરણ (કાર્ય) જરા પણ વેદમાર્ગના વિરોધવાળું હોય તેઓને **શાસ્ત્રાર્થપણા** માટે (**શાસ્ત્રાર્થ** કહેવા માટે) વેષ ધારણ કરેલ પાખંડીઓ જાણવા. કા. ૯.

---

૧. ઉપનયન, અગ્ન્યાધાન વિગેરે ન કરતાં માત્ર દાન લેવામાં તત્પર રહેતા હોવાથી. (લે)

૨. પાંચ પ્રયાજ(યજ્ઞની મુખ્ય વિધિ)માં વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, અને શરદ્, એ ચાર ઋતુઓ જુદી જુદી કહે છે, પરંતુ હેમંત અને શિશિરને ભેગી કહેલી છે, તેથી જ બાર માસ અને પાંચ ઋતુઓ શ્રુતિમાં પણ કહેલી છે, તે પણ ઘટે છે. (યો)

૧. મર્યાદામાર્ગનું તિરોધાન જ કારણ છે એવો ભાવ છે. (ટિ)

જ્યારે ધર્મ પુષ્ટ થાય ત્યારે તેમાં (વેદથી વિરુદ્ધ માર્ગમાં) રુચિ થતી જ નથી, કારણ કે જેને ઉપનયન વિગેરે સંસ્કારો થયેલા છે તે (એ સંસ્કારો થયા) પહેલાંના જેવી વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છતો નથી. તેથી અહીં પણ **પાપથી જ પાખંડો** (પાખંડવાળા માર્ગો) (પ્રકાશે છે).

'જાગતા (સાવચેત) વેદની હયાતી છે ત્યાં સુધી પાખંડની પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે **'કલિયુગમાં વેદો (પ્રકાશતા) નથી'**. ધર્મ ત્રણ યુગ (સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગ) સુધી જ હોય છે, તેથી તેનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદ પણ તેટલા સમયસુધી જ રહેનાર હોય એ યોગ્ય છે. આ અર્થ જણાવવા **'हि'** શબ્દ શ્લોકમાં યોજેલો છે; કારણ કે વેદના અંતે કલિ (કાલ) થાય છે. **'युग'** શબ્દ યોજેલો છે, તે એમ જણાવે છે કે તેનું (કલિકાલનું) ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેવું નથી.[1]

એ પ્રમાણે અર્થથી વેદનું નિરાકરણ કરી (વેદાર્થ અથવા વેદમાં જણાવેલા ઉપનયન વિગેરે ધર્મો રહ્યા નથી એમ જણાવી), આ શ્લોકમાં શબ્દથી પણ વેદનું નિરાકરણ કરે છે. (વેદનું અધ્યયન પણ થતું નથી એમ જણાવે છે):-

श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः ॥
तूष्णीं शयानाः प्राग् यद्वद् ब्राह्मणा नियमात्यये ॥९॥

પહેલાં શાંત સૂતેલા બ્રાહ્મણો જેમ નિયમનું ઉલ્લંઘન થતાં (જે તે) વાણી બોલે છે તેમ મેઘની ગર્જના સાંભળીને દેડકાંઓ અવાજ કરવા મંડયાં. ૯.

'આ પશુઓને ઉપયોગી નથી, આ ગ્રામ્ય પશુઓને હિત નથી, અરણ્યમાં રહેનાર (પશુઓને) હિત નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે દેડકાંઓ કોઈ પણ પ્રાણીને ઉપયોગી નથી. તેઓની પેઠે બ્રાહ્મણો પણ જો સર્વ પ્રાણીઓને ઉપદ્રવ કરનારા હોય તો તેઓમાં વેદ કેવી રીતે હોય ? (તેઓ વેદનું અધ્યયન કરનાર ક્યાંથી હોઈ શકે ?) **'મેઘની ગર્જના સાંભળીને દેડકાંઓ અવાજ કરવા મંડયાં'** વિગેરેથી (આ શ્લોકમાં) એમ કહેલું છે કે બ્રાહ્મણોની વાણી અને દેડકાંઓનો અવાજ સર્વને ઉપદ્રવ કરનાર કાલને અધીન છે. તેઓની (અવાજ કરવાની) પ્રવૃત્તિ પર્જન્ય(મેઘ)ની સાથે જ થાય છે, કુદરતી હોતી નથી; કારણ કે વરસાદ સમયે જ તેઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે સમયે ઉત્તમ વાણી(વેદ અથવા યજ્ઞસંબંધી)નો લોપ થએલો હોય છે, અને ઉપર મેઘની ગર્જનાનો અથવા નીચે દેડકાંઓનો અવાજ થાય છે.

'બ્રાહ્મણો હયાત હોવા છતાં કેમ ઉત્તમ શબ્દ થતા નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી **'શાંત સૂતેલા'** એ દૃષ્ટાંતથી બ્રાહ્મણોનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રથમ કલિના બ્રાહ્મણો **પહેલાં સૂતેલા** જ હોય છે. પછી **નિયમનું ઉલ્લંઘન થતાં** (ધાર્મિક ક્રિયાનો સમય વહી જતાં) એટલે મર્યાદા નષ્ટ થતાં, પ્રભુ (રાજા તથા શેઠ) દાન વિગેરે આપે છે, એમ સાંભળીને તે સમયે વાણીનો ઉચ્ચાર કરે છે. નીચેની ઋક્ (ઋગ્વેદની શ્રુતિ) એ પ્રમાણે કહે છેઃ-

---

૧. ૧૦-૮-૧૪ પરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે કે યુગ એટલે ભગવાન અને જગત્ એ બે, તેથી યુગ (માં ભગવાનનો સમાવેશ થતો હોવાથી) ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેવું નથી.(યો)

'ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् अध्वर्यवो घर्मिणः शिश्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न केचित्'

सोमिनः સોમપાન કરવાને તત્પર થએલા ब्राह्मणासः બ્રાહ્મણોએ પોતાને ઠીક પડે તેમ वाचमक्रत વાણી ઉચ્ચારી; परिवत्सरीणं વર્ષે ઉત્પન્ન થાય તેવું ब्रह्म અન્ન વિગેરે कृण्वन्तः ઉત્પન્ન કરનાર ખેતી કરનાર (બ્રાહ્મણો) પોતાને ઠીક પડે તેમ વેદના શબ્દોનો પાઠ કરે છે, એવો અર્થ છે. વળી કેટલાક अध्वर्यवः યજ્ઞ કરનારા, घर्मिणः સોમયજ્ઞની પ્રાથમિક વિધિ કરનારા, शिश्विदानाः પ્રકાશતા (તેજસ્વી) गुह्याः છૂપા (રહે છે,) અને नाविर्भवन्ति (બહાર) પ્રકટ (પ્રસિદ્ધ) થતા નથી. વર્ષાઋતુમાં યજ્ઞ અને ધર્મ થતા નથી, તેથી ખેતી વિગેરે ઉપર આધાર રાખનાર બહિર્મુખ (બ્રાહ્મણો) જ તેમને ઠીક પડે તેમ વાણી ઉચ્ચારે છે.

આ જ અર્થ સારી રીતે સમજાવનારી બીજી ઋક્ નીચે પ્રમાણે છેઃ-

'देवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिणन्त्येते संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम्'

જે नरः પુરુષો देवहितिं (દેવની હિતિ એટલે વૃદ્ધિ અથવા ગતિ જેનાથી છે તેવી) ભગવાનના શબ્દરૂપ द्वादशस्य ऋतुं जुगुपुः સંવત્સર(બાર માસ)ના સંબંધવાળી મુખ્ય ઋતુ વસંતનું રક્ષણ કરે છે (તેમાં ધર્મ આચરતા નથી અને) न प्र मिणन्त्येते તેને જાણતા નથી, તેમજ જાણતા નહિ હોવાથી અજ્ઞાનને લીધે તે ઋતુમાં શાંત જ (વેદાધ્યયન કર્યાવિના) પડયા રહે છે, (તેઓ) संवत्सरे સંવત્સરમાં पावृषि आगतायां વર્ષાઋતુ આવતાં જ तप्ता घर्माः विसर्गमश्नुवते પહેલાં વિવિધ પ્રકારના સર્ગને પામે છે (એટલે ભાત ભાતની વાણી બોલે છે); એટલે મૂલભૂત (વેદના મંત્રો) વાણી બોલતા નથી, પરન્તુ જે તે બોલે છે એવો અર્થ છે; કારણ કે તેઓ घर्माः બીજાઓને પીડા કરનારા અને પોતે પણ तप्ताः દુઃખી થએલા છે.

તેઓ આડાંઅવળાં જે તે વચનો બોલે છે, તે બીજી ઋકમાં નીચે પ્રમાણે કહેલાં છેઃ-

"गोमायुरदादजमायुरदात् पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः"

વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થએલું ફલ પ્રાપ્ત કરી, 'આ ફલ તમને કોણે આપ્યું?' એમ પૂછાતાં (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપે છે. गोमायुः अदात् શીઆળે આપ્યું. अजमायुः વરૂ, पृश्निः ભૂમિ (અને) हरितो મેઘોએ नो અમને वसूनि ધન આપ્યું. વળી गवां शतानि मण्डूका ददतः सहस्रसावे (દેડકાંઓ સહસ્રસાવમાં સેંકડો ગાયો આપે છે), અને એક હજાર વર્ષ સુધીનું आयुः प्रतिरन्तः આયુષ્ય આપનાર થાય છે.

વળી વૃષ્ટિ થાય તે માટે દેડકાંની પત્નીની નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છેઃ-

"उप प्रवद मण्डूकि वर्षमावदतादुरि मध्ये ह्रदस्य प्लवस्य निगृह्य चतुरः पदः"

હે मण्डूकि દેડકી! उप નજીકમાં (થોડા સમયમાં) वर्षं प्रवद વરસાદ થશે એમ કહે. આ ચારે તરફ (વરસાદ થશે એમ) उरि દેડકો वदतात् કહે. એ દેડકાંની (પાછલા ભાગમાં) અવસ્થા કહે છે. मध्ये (ह्रदस्य प्लवस्य निगृह्य चतुरः पदः) (તળાવમાં અથવા મછવામાં ચારે પગે કૂદીને). આવા બ્રાહ્મણો હોય છે, દેડકાંઓ ઉપર આધાર તેઓનો રહે તેવા તે રહે છે. જે બ્રાહ્મણો તેવી જ રીતે દેડકાંઓ ઉપર આધાર રાખનાર હોય તેઓથી વેદની રક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે? તેથી શબ્દથી પણ વેદ રહેલા નથી, એમ સૂચવેલું છે.[1]

૧. આ શ્રુતિ નિરુક્તમાં કહી છે તે પહેલાં તેમાં એમ કહેલું છે કે 'વૃષ્ટિની ઇચ્છા રાખતાં વસિષ્ટે

'(વેદાર્થ અને વૈદિક શબ્દ પણ ન રહ્યા) તો વેદને રહેવા દો અને પાખંડમાર્ગોથી જ કામ ચલાવો' એવી શંકા થાય તેથી આ શ્લોકમાં કહે છે કે તે (પાખંડમાર્ગો) મોટા (પુરુષોને) ક્ષોભ કરે છે અને નાનાઓને વ્યામોહ કરે છે× તે કહે છેઃ-

आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योनुशुष्यतीः ॥

पुंसो यथास्वतंत्रस्य देहद्रविणसंपदः ॥ १० ॥

જેમ અસ્વતંત્ર પુરુષનાં દેહ, શક્તિ અને ધન આડે માર્ગે જાય અને નાશ પામે તેમ નાની નદીઓ આડે રસ્તે ફેલાઈ અને પછી સૂકાઈ ગઈ. ૧૦.

આડે રસ્તે વહેનારી નાની નદીઓ વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમને અકસ્માતથી (વૃષ્ટિ થવાથી) જ ઘણું નિષિદ્ધ ફલ (જલ) પ્રાપ્ત થયું, અને પોતે મર્યાદાવિનાની (નાની હોવાથી ઉંડાઈ અથવા પહોળાઈવિનાની) હોવાથી એ ફલ (પોતાની અંદર) રાખવાને શક્તિવાળી નહિ હોવાથી **આડા રસ્તે** (પોતાની હદ બહાર) **વહેવા લાગી**, અને **પછી** તરત જ **સૂકાએલી થઈ** ગઈ. હવે ઉત્તરાર્ધમાં ચાલતા પ્રસંગને ઉપયોગી થાય તેવું દૃષ્ટાંત કહે છે. **જેમ અસ્વતંત્ર** એટલે ઇંદ્રિયોને પરવશ (**પુરુષના**) **દેહ, ઇંદ્રિયો અને ધન આડે રસ્તે** પણ **જાય અને** પછી તરત **નાશ પામે છે** તેમ (તે નાની નદીઓ આડે રસ્તે જઈ તરત સૂકાઈ ગઈ.)[1]

હવે શ્લો.૧૧માં બહારની સંપત્તિ(બહારના ફલ)નું સ્વરૂપ કહે છેઃ-

हरिता हरिभि शष्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिताः ॥

उच्छिलीन्ध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥ ११ ॥

શ્યામ રંગના ઘાસથી શ્યામ, ઇંદ્રગોપોથી લાલ, અને બિલાડાના ટોપાઓએ છાયા કરેલી હોય તેવી માણસોની લક્ષ્મી જેવી ભૂમિ થઈ. ૧૧.

આ સર્વ ભૂમિ ત્રણ ગુણોવાળી થઈ, **માણસોની લક્ષ્મી જેવી**-રાજ્યની સંપત્તિ અથવા તેઓની જેવી લક્ષ્મીની સંપત્તિ થાય છે તેવી **ભૂમિ થઈ**. હરિત એટલે

પર્જન્યની સ્તુતિ કરી, તેને દેડકાંઓએ અનુમોદન આપ્યું. વસિષ્ટે દેડકાંઓની સ્તુતિ કરી.' તેથી આ શ્રુતિમાં કલિકાલના બહિર્મુખ બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ કહી છે, એમ કેમ કહેવાય? એવી શંકા ન કરવી. સૃષ્ટિ કરતી વખતે બ્રહ્માને તેની ચિંતા થયા કરતી, તેમ તે સમયે વર્ષાની ઇચ્છા રાખનાર વસિષ્ટને તેની ચિંતા થાય તે સંભવે છે. વળી જુદા જુદા કલ્પમાં એક જ વિષયમાં ભેદ હોય છે, એમ સમાનનામરૂપ સૂત્રમાં* સાબિત કર્યું છે, તેથી આમ કહેવામાં કાંઈ દોષ નથી. આ ઋચાઓ, પર્જન્યસૂક્તમાં છે અને વેદના ભાષ્યમાં તેનો અર્થ (સાયણે) જુદી રીતે કરેલો છે. છતાં નિરુક્તમાં એવો નિયમ છે કે અક્ષરની સમાનતાથી અર્થ કરવો. વળી આ અર્થને પુરાણનો પણ આધાર છે, તેથી આ અર્થ બરાબર છે.(**પ્ર**)

×મોટા અંતરંગ ભક્તો પણ ઇંદ્રિયોને પરવશ થાય તો તેમને ક્ષોભ થાય છે અને નાના ઇન્દ્રિયોને પરવશ થાય તો દેહ, ઇંદ્રિયોની શક્તિ તથા ધન ગૂમાવી તરત નાશ પામે છે.

૧. નાની નદીઓસિવાય ઉત્તરાર્ધમાં કહેલા ધર્મવાળો (ઇંદ્રિયોને પરવશ) કોઈ પુરુષ વ્રજમાં નથી, એમ અહીં કહેલું છે. તેથી ઇંદ્રિયોને પરવશ ન હોય તો અંતરંગ ભક્ત થવાય છે એમ કહ્યું.(**ટિ**)

* જુઓ સૂત્ર ૧-૩-૩૦ ઉપરનું અણુભાષ્ય.

શ્યામ રંગના ઘાસથી હરિતા એટલે શ્યામ રંગની ભૂમિ થઈ, અમુક પ્રકારના **ઈંદ્રગોપ** નામના **કીડાઓથી લાલ રંગની થઈ અને** છત્રરૂપ **બિલાડાના ટોપાઓએ** તેના ઉપર **છાયા કરેલી હોય તેવી** શ્વેત રંગની થઈ, આવી રીતે **ભૂમિ લાલ, શ્વેત અને શ્યામ રંગવાળી થઈ**. ઈંદ્રગોપ કીડો રાજા જેવો, બિલાડાનો ટોપો (તેના) છત્રજેવો અને ઘાસનાં તરખલાંઓ (તેની) સેના જેવાં થયાં. આથી જાણે યુદ્ધની સામગ્રી હોય નહિ ! તેવી ભૂમિનું વર્ણન થયું. તેથી જેમ ખડ્ગજીવિકા (લડાઈનો ધંધો કરનારાની જીવિકા) મરણનો નિશ્ચય કરનારી (મરણ માટે તૈયાર) હોય છે તેમ આ ખેતી વિગેરેની આજીવિકા (ખેતી વિગેરેથી આજીવિકા આપનારી ભૂમિ) પણ મરણનો નિશ્ચય કરનારી થઈ. શરત્કાલનો (શરદ્ ઋતુનો) ધર્મ તેવી જ રીતે (મરણ માટે તત્પર રહેવાથી જ) થાય છે.

હવે શ્લોક ૧૨માં અંદરનો સંતોષ અને તેનો અભાવ* કહે છે:–

क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षुकाणां मुदं ददुः ॥
मानिनामुपतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥ १२ ॥

ખેતરો અનાજની સમૃદ્ધિથી ખેડુતોને આનંદ આપવા લાગ્યાં અને (સર્વ) દૈવને અધીન છે, એમ નહિ જાણનાર અભિમાનીઓને પીડા કરવા લાગ્યાં. ૧૨.

અનાજની સમૃદ્ધિના કારણથી ખેતરો ખેડુતોને આનંદ આપવા લાગ્યાં, અને માનીઓ એટલે **અભિમાનીઓ** જે શત્રુનો વધ કરવા (સેના લઈ જવા) ઇચ્છતા હોય તેઓને (પોતાના રસ્તામાં) વૃષ્ટિથી (પાણી ભરાએલાં હોવાથી) તથા અનાજ વિગેરેથી અડચણો આવે છે, એ જાણીને દુઃખી થનારાઓને **પીડા કરવા લાગ્યાં. જય વિગેરે સર્વ તો ભગવાનને જ અધીન છે;** તેથી વૃષ્ટિએ કરેલી અડચણો રસ્તામાં ન હોત તોપણ તેઓનો જય જ થાત એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે (કોનો વિજય થાય) તે નિશ્ચય કહી શકાય નહિ. આ '**(સર્વ) દૈવને અધીન છે એમ નહિ જાણનાર**' શબ્દોથી કહેલું છે. જય થવો અથવા પરાજય થવો તેનું કારણ દૈવ જ છે.

એવી રીતે ઋતુના ન્યાયથી વર્ણન કરી, અહીંથી બાર (૧૩ થી ૨૪) શ્લોકોથી મહિનાના ન્યાયે બાર પ્રકારના (વર્ષાના) ધર્મોને કહે છે; કારણ કે મહિનાઓ (ધર્મી અમુક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે તેનું) નિમિત્ત[1] છે. આ વર્ણનમાં ધર્મીઓ [જેઓના ધર્મો (ગુણો) છે

* અહીં '**તદભાવાવાહ**' ને બદલે '**તદભાવાયાહ**' પાઠ પ્રકાશમાં લીધો છે. 'તેનો અભાવ એટલે કલિના લોકોમાં ખેતી વિગેરે જીવિકા મરણ માટે તત્પર છે એવા જ્ઞાનનો અભાવ' એવો તેનો અર્થ કરેલો છે; પરન્તુ આ (૮ થી ૧૨) પાંચ શ્લોકોના આભાસમાં પણ 'અલ્પથી સંતોષ અને તેનો અભાવ' આ બારમા શ્લોકમાં કહેલો છે, એમ આવી ગએલું છે. તેથી પ્રકાશનો પાઠ બરાબર જણાતો નથી.

૧. 'બાર માસ...' વિગેરે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ૨૧ પ્રકારથી વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરવાનું છે. તે પૈકી ત્રણ લોક અને આદિત્ય તથા ધર્મના પ્રધાનપણાથી પાંચ ઋતુના પ્રકારથી, એમ નવ પ્રકારથી તેનું વર્ણન કર્યું. હવે ધર્મીનાં પ્રધાનપણાથી મહિનાના જેટલા (બાર) શ્લોકોથી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. મહિનામાં શું શું થાય છે તેનો વિચાર કરતાં મહિનાઓ ધર્મીઓને અમુક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં **નિમિત્ત** (કારણ) છે. તેથી જીવો વિગેરે જેઓનું અહીંથી બાર શ્લોકોમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે બાર ધર્મીઓ તે જ અહીં (આ વર્ણનમાં) મુખ્ય છે. જ્યાં માત્ર જલ જ સાક્ષાત્ ભગવાનની

અથવા જેઓ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ] મુખ્ય[1] છે, અને તેઓના ગુણોનું[2] વર્ણન કરવાનું છે.

जीवा नद्यः पर्वताश्च मार्गाः कामिन्य एव च । विद्यावांश्चन्द्रमा बर्हो भक्ता वा तापसास्तथा ॥७॥
गृहिणो वैदिका मार्गा राजानश्चेति कीर्तिताः । त्रिविधाः सर्व एवैते मासभोग्याः प्रकीर्तिताः ॥८॥

(૧) જીવો, (૨)નદીઓ અને (૩)પર્વતો; (૪) માર્ગો અને (૫)કામિનીઓ; (૬) વિદ્યાવાળો (ગુણવાન)[3], (૭) ચંદ્રમા, (૮) મયૂર અથવા ભક્ત અને (૯) તાપસો (તપસ્વીઓ); (૧૦) ગૃહવાળાઓ, (૧૧) વૈદિક માર્ગો અને (૧૨) રાજાઓ કહેલા છે. આ સર્વે (ચાર પ્રકારના હોઈ) ત્રણ પ્રકારના[4] મહિનાના ન્યાયે ભોગ્ય[5] કહેલા છે.* કા. ૭-૮.

सर्वेप्येते वृष्टिकाले सुखं दुःखं च लेभिरे । पुष्टिमार्गस्थिताः सर्वे सुखं प्रापुर्न चापरे ॥ ९ ॥

વૃષ્ટિના સમયમાં આ સર્વેને સુખ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત થયું. પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા સર્વેને સુખ પ્રાપ્ત થયું અને બીજાઓને (સુખ પ્રાપ્ત) ન થયું. કા. ૯.

કોને સુખ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત થયું તે ક્રમથી નિરૂપણ કરતાં, આરંભમાં આ વર્ષાઋતુ ભગવદીય છે, એમ જણાવવા તે સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનારી થઈ એમ આ (તેરમા) શ્લોકમાં કહે છેઃ-

जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ॥
अबिभ्रद्रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥ १३ ॥

જેમ હરિની સેવાથી મનોહર રૂપ પ્રાપ્ત થાય તેમ જલ અને ભૂમિ ઉપર રહેનારા સર્વે (જીવોએ) નવાં જલનું સેવન કરવાથી મનોહર રૂપ ધારણ કર્યું.૧૩.

સેવામાં ઉપયોગી થાય તેવો દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે ત્યાં બીજી વસ્તુઓ તો તેવી અલૌકિક હોય જ તેમાં શું કહેવું? એવો ભાવાર્થ છે. (टि)

૧. **પ્રધાન** (**મુખ્ય**) એટલે તાત્પર્યાર્થ.(**ले**)

૨. **તેઓના ગુણો** સત્ત્વ વિગેરેનો અર્થ થઈ શકે તેવા છે, એવો અર્થ છે. (**ले**)

૩. **વિદ્યાવાળો** એટલે ભગવાનના જેવા ગુણવાળો અથવા ભગવદીય. (**ले**)

૪. **ત્રણ પ્રકારના** એટલે ચાર પ્રકારના હોઈ, તે દરેક ત્રણ પ્રકારના એટલે બાર પ્રકારના એવો અર્થ છે. (**ले**) **ત્રણ પ્રકારના** એટલે ત્રણ સમૂહરૂપ, ચારચાર પ્રકારના ધર્મીઓનો એક સમૂહ છે. તેવા ત્રણ સમૂહરૂપ એટલે બાર પ્રકારના એવો અર્થ છે. પહેલા ચાર (૧૩ થી ૧૬) શ્લોકમાં કહેલા ધર્મીઓનો સમૂહ અનુક્રમે નિર્ગુણ, રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ છે. આ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં ભૂમિ ઉપર ફરનાર અને જલમાં ફરનારને રાજસ અને તામસ કહ્યા છે, અને 'હરિની સેવા કરનાર'ને (દૃષ્ટાંતમાં કહેલ) સાત્ત્વિક કહેલા છે, છતાં 'હરિની સેવાથી' શબ્દને લીધે અહીં કહેલા બધા નિર્ગુણ જ છે, એવો કહેવાનો ભાવાર્થ છે, તેથી જ ૧૬મા શ્લોકપરનાં શ્રીસુબોધિનીના અંતના ભાગમાં નિર્ગુણ અને સગુણના ભેદથી વર્ષાઋતુએ કરેલા ચાર પ્રકારના ધર્મો કહ્યા' એમ કહેલું છે. શ્લોક ૧૭ થી ૨૦ના બીજા ચારના સમૂહમાં અનુક્રમે રાજસ, સાત્ત્વિક, તામસ અને નિર્ગુણ ધર્મીઓ કહેલા છે અને શ્લોક ૨૧ થી ૨૪ના ત્રીજા ચારના સમૂહમાં અનુક્રમે સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ અને નિર્ગુણ ધર્મીઓ કહેલા છે. એ પ્રમાણે બાર મહિનાઓમાં ભોગ્ય બાર ધર્મીઓ કહેલા છે. (**का**)

૫. ધર્મીના પ્રધાનપણાથી માસના ન્યાયે ભગવાનથી **ભોગ્ય**; અથવા ભગવાન જેનો ભોગ કરવાના છે તેવા ધર્મીઓ. (**ले**)   * બાર શ્લોકમાં અનુક્રમે બાર ધર્મીઓ કહેલા છે.

જલ અથવા ભૂમિ જેઓનું રહેઠાણ છે તેઓએ ભૂમિ ઉપર ફરનારા અથવા જલમાં ફરનારા રાજસ અને તામસ જીવોએ (મનોહર રૂપ ધારણ કર્યું, અથવા સુખી થયા). સાત્ત્વિક જીવોને સુખ થયું, એમ તો કહ્યાવિના પણ સમજાય છે.[1] તેથી તેમનું દૃષ્ટાંત દેવા તેઓને (દૃષ્ટાંતમાં) જુદા રાખ્યા. (આ ભૂમિ ઉપર ફરનારા અને જલમાં ફરનારા રાજસ અને તામસ) **સર્વે જીવોએ નવા જલનું સેવન કરવાથી** રુચિર અથવા **મનોહર રૂપ ધારણ કર્યું.** દોષથી[2] પણ જુદા પ્રકારનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય (રૂપ બદલાય), તેથી અહીં તેવી રીતે દોષથી રૂપ બદલાયું નથી, એમ જણાવવા **'હરિની સેવાથી'** એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. ભગવાનની સેવાથી (જીવ) ચાર ભુજાઓવાળું રૂપ અથવા અમુક પ્રકારનું તેજ પ્રાપ્ત કરે છે, (તેમ મનોહર રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું). **'હરિ'** પદથી એમ દર્શાવ્યું છે કે હરિએ ગજેંદ્રને તે જ સમયે (તેણે સ્તુતિ કરી કે તરત જ) બીજું ઉત્તમ રૂપ આપ્યું હતું, એ અર્થ સ્પષ્ટ કરવા જણાવેલું છે.

અભિમાની મોટો હોય તે તો મોહ જ પામે છે, એમ જણાવવા સમુદ્રનું નિરૂપણ કરે છેઃ-

सरिद्भिः संगतः सिन्धुश्चुक्षोभ श्वसनोर्मिमान् ॥
अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग् यथा ॥१४॥

કાચા યોગીના ગુણના સંગવાળા કામથી ખરડાએલા ચિત્તની પેઠે નદીઓના સંગવાળો અને પવનથી મોજાંવાળો સમુદ્ર ખળભળ્યો. ૧૪.

નદીઓ તેની (સમુદ્રની) સ્ત્રીઓ છે. તે બધીએ **નદીઓના સંગવાળો** સિંધુ એટલે **સમુદ્ર ખળભળ્યો**[3] અથવા ક્ષોભ પામ્યો; કારણ કે **વર્ષાકાલ કામીઓને અને**

---

૧. **સાત્ત્વિકો સુખી છે, એમ કહ્યાવિના પણ સમજાય છે.** છતાં પણ ભગવદીય વર્ષાએ તેમને પણ અધિક સુખ આપ્યું, એમ જણાવવા તેમનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ; તેથી 'હરિની સેવાથી' એવા દૃષ્ટાંતથી તેમનું નિરૂપણ કરેલું છે. (प्र) ૨.**દોષથી** એટલે ચિત્તના દોષથી.**(प्र)**

૩. ગયા એક શ્લોકમાં વર્ષાનું જલ અલૌકિક ગુણ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે એમ કહ્યું. હવે આ શ્લોકમાં દોષવાળી વસ્તુ વ્રજની સમીપમાં પણ નથી, એમ જણાવવા દૂર રહેલા સમુદ્રનું નિરૂપણ કરે છે. સમુદ્ર દ્વીપો(બેટો)ની મર્યાદા બાંધનાર છે, તેથી મર્યાદામાર્ગીય છે, તેથી તેને ક્ષોભ થાય છે એમ કહે છે. આથી એમ જણાવે છે કે (ભગવાનની) આ લીલામાં ઉપયોગી નથી તેવા મહાન્(મોટાઓ, મહંતો)ને પણ અનર્થ થાય છે. આમ કહેવાનો ભાવાર્થ ન હોય તો વ્રજમાં નથી, એવા સમુદ્રનું નિરૂપણ પ્રયોજનરહિત થાય; અહીં તો માત્ર ભગવદીય વર્ષાઋતુના કાર્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે ભગવદીય વર્ષાઋતુને વ્રજસિવાય બીજે ક્યાંય પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન નથી. આમ હોવાથી આધિભૌતિક વર્ષા તેનામાં (ભગવદીય વર્ષામાં) રહેલી છે, તેની મારફત તેણે (ભગવદીય વર્ષાએ) સમુદ્રને **ખળભળાવ્યો.** તેથી આ પ્રકરણમાં વ્રજની બહાર રહેલા સમુદ્રનું પણ વર્ણન કરેલું છે. લીલારસામૃતના સમુદ્ર (ભગવાન) વિરાજે છે ત્યાંસુધી બીજો કોઈ સમુદ્ર હોય તે ભગવદીય વર્ષાથી સહન ન થવાથી, તેણે પોતાના વૈભવથી તેને ખળભળાવ્યો એમ જણાય છે. વળી અસ્થિર સ્વભાવવાળી સ્ત્રી(નદી) અને તેવી સ્ત્રીનો પતિ ગોકુલમાં નથી, એમ જણાવી ગોકુલમાં દોષ નથી એમ સૂચવેલું છે. અહીં દૃષ્ટાંતથી એમ સમજાવેલું છે કે **ગોકુલમાં ગોપ અને ગોપી** (પુરુષ અને સ્ત્રી) **બંનેને ચિત્તની વૃત્તિઓનો સંયમ સિદ્ધ થએલો હોવાથી, તેઓ એક સ્થલે હોય ત્યારે પોતાની પત્નીના દર્શન વિગેરેથી પણ પતિને**

ખાસ કરી સ્ત્રીના સંગવાળાઓને ક્ષોભ ઉત્પન્ન **કરનાર છે** વળી **પવનને લઈને તે મોજાંઓવાળો થયો**. તરંગો (મોજાંઓ) ગર્વના[1] સ્થાને છે (ગર્વ[1] જેવાં છે); વાયુ રજોગુણવાળો છે; આવી રીતે તેને (સમુદ્રને) અનર્થ થયો તેનું નિરૂપણ કર્યું.

'મોટાને અનર્થ કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેનું ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટાંત આપી નિરાકરણ કરે છે. **જેનો યોગ પાકો** એટલે ફલની પ્રાપ્તિ કરાવે તેવો **થયો નથી તેવા** (યોગીના ચિત્તની પેઠે ક્ષોભ પામ્યો). **યોગ** એટલે ચિત્તની વૃત્તિઓનો સંયમ (કાબુમાં રાખવી તે). તે યોગ જો પાકો (થયો) હોય તો ચિત્તની વૃત્તિઓનો સંયમ કરે[2]; પણ **કાચો** હોય તો ચિત્તની વૃત્તિઓનો સંયમ થયો છે એમ જણાય, પણ પરીક્ષા કરતાં સંયમ ટકે નહિ; આ '**કામથી ખરડાએલા**' વિગેરે શબ્દોથી કહેલું છે. સ્વભાવથી **ગુણના સંગવાળો** એટલે ગુણોના સંબંધવાળો હોય તે જો કામથી ખરડાએલો એટલે વિષયોના સંબંધવાળો થાય તો તે સમયે (વિષયોનો સંબંધ થાય ત્યારે) ક્ષોભ પામે છે; અથવા કામરૂપી દોષવાળું ચિત્ત હોય અને તેને ગુણનો સંગ થાય એટલે તે વિષયોના સંબંધમાં આવે (ત્યારે ક્ષોભ પામે), તેથી સ્વભાવનો દોષ મટેલો નહિ હોવાથી મોટો પણ ક્ષોભ પામે.

તેમાં પણ વળી જે મોટાઓ દૃઢ ઉંચા અને ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળા છે, પણ જ્ઞાનીઓ પેઠે બધાને એકસરખા માનનાર નથી, તેવા સમુદ્રથી જુદા પ્રકારના મોટાઓને વર્ષાઋતુએ કરેલો ઉપદ્રવ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः।
अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः ॥१७॥

જેમ અધોક્ષજ (ભગવાન)માં ચિત્તવાળાઓ વ્યસનોથી પરાભવ થવા છતાં દુઃખ પામતા નથી તેમ વરસાદની ધારાઓથી હણાતાં છતાં પર્વતોને પીડા થઈ નહિ. ૧૫.

ક્ષોભ થતો નહિ, તેથી ગોપોને 'પોતપોતાની સ્ત્રીને પોતાની બાજુએ રહેલી માનનારા' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૩૦–૩૮માં) કહેલા છે, તે સ્થિતિ ત્યાં સદા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. આની પહેલાંના શ્લોકમાં માત્ર જલ જ મુખ્ય ભક્તિનું કાર્ય કરનારું હોવાથી ભક્તિરૂપ છે એમ કહ્યું અને આ શ્લોકમાં જલવાળી જ નદીઓને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારી કહી; તેથી પ્રાવાહિક ભક્તિવાળાનો લીલામાં પ્રવેશ નથી અને તેઓની પ્રભુના સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા નહિ હોવાથી જેમને તેઓનો સંગ થાય છે તેમને પણ તેઓ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે એમ જણાવેલું છે.(**टि**) આ શ્લોકમાં સૂચવેલો અર્થ ટિપ્પણીમાં ઉપર પ્રમાણે કહેલો છે.(**प्र**)

૧. અહીં સમુદ્રના ગર્વનું વર્ણન કરે છે. રજોગુણથી (વાયુથી) **ગર્વ** (તરંગો, મોજાંઓ) થયો એવો ભાવ છે. (**ले**) **ગર્ભને** બદલે **ગર્વ** પાઠ હશે, એમ ઉપરના લેખના લખાણથી જણાય છે. **ગર્વ** બરાબર જણાય છે- વૃંદાવન પ્રેસવાળાં તેમજ મગનલાલ શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં '**गर्भे**' શબ્દ હોવાથી હસ્તલિખિત જુની પ્રત શ્રીગટ્ટુલાલસંસ્થામાં જોતાં **गर्वे** પાઠ મળે છે, તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

૨. ચિત્તની વૃત્તિઓનો **સંયમ** ઉત્પન્ન કરે તે યોગ. યમ વિગેરે આઠ અંગવાળો યોગ એવો અર્થ છે.(**ले**)

(૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, અને (૮) સમાધિ, એ આઠ યોગનાં અંગો છે.

સદા **વરસાદની ધારાઓથી હણાતાં છતાં પર્વતોને**[1] વ્યથા થઈ નહિ એટલે તેઓને **પીડા થઈ નહિ,** કારણ કે તેઓની અંદર ખરું તત્ત્વ રહેલું છે.[2] (તેઓને પીડા ન થવાનું) કારણ (તેમની અંદર ખરું તત્ત્વ રહેલું છે તે) દૃષ્ટાંતથી ઉત્તરાર્ધમાં સ્પષ્ટ કરે છે. **જેમ અધોક્ષજમાં ચિત્તવાળા** એટલે ઇંદ્રિયો જ્યાં પહોંચતી નથી તેવા ભગવાનમાં જેઓએ પોતાનું ચિત્ત રાખેલું છે તેવાઓ, **વ્યસનોથી** એટલે સ્ત્રી વિગેરેથી અથવા ખરાબ સ્થિતિથી **પરાભવ થવા છતાં** એટલે વશ કરાવા છતાં ક્ષોભ પામતા નથી, તેવી રીતે (પર્વતોને વરસાદની ધારાઓથી હણાતાં છતાં પીડા થઈ નહિ).[3] તે સમયે (જ્યારે વરસાદની ધારાઓથી પર્વતો હણાય છે ત્યારે) તેમની ગુફા વિગેરેમાં ભગવાન હોવાથી, પોતે વરસાદની ધારાઓને ભગવાનનો સ્પર્શ કરતાં અટકાવી શકતા હોવાથી, તે કારણથી પોતાને જે આનંદ થાય છે તેનાથી ભરાએલ (ઘણા આનંદવાળા) હોવાથી, વરસાદની ધારાઓના કઠણ સ્પર્શને પણ, જેમ વાદળું સૂર્યના તાપને (સુખ માને) તેવી રીતે સુખ જ માને છે એવો અર્થ છે. **અધોક્ષજ** (ઇંદ્રિયો જ્યાં પહોંચતી નથી તે) શબ્દથી બીજાઓ ત્યાં પહોંચતા નથી એમ કહ્યું, તેથી એકાંતમાં શયન (ભગવાન એકાંતમાં પોઢેલા) સૂચવેલું છે. જ્યાં જડ અને કઠણ (પર્વતો) પણ આવા (ભગવદીય) છે ત્યાં ચેતનો(જીવો)નું તો કહેવું જ શું ! (તેઓ ભગવદીય હોય તેમાં શંકા જ હોઈ શકે નહિ) એવો ભાવ છે. સમુદ્રમાંથી તો રત્નો કાઢી લીધેલાં છે, તેથી તે સાર (કિંમતીવસ્તુ) વગરનો છે.[4]

એ પ્રમાણે (શ્લોક ૧૪–૧૫માં અનુક્રમે) રાજસી અને સાત્ત્વિકી વ્યવસ્થા કહી,[5] હવે આ શ્લોકમાં તામસી વ્યવસ્થા કહે છેઃ–

---

૧. 'ભગવદીય વર્ષાઋતુ પર્વત ભક્તોને ઉપદ્રવ કરે એ યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય તો જાણવું કે ઉપદ્રવ દુઃખ આપનારો છે. વરસાદની ધારાઓ પર્વતો ઉપર ન પડે તો પોતાની અંદર રહેલા ભગવાનને પોતે વરસાદની ધારાઓનો સ્પર્શ થવા દેતા નથી, એવા જ્ઞાનથી તેમને જે સુખ થાય છે તે ન થાત. આ આનંદ અને તેથી થતા સુખથી જ પર્વતો કૃતાર્થ છે. તેથી જ મૂલ શ્લોકમાં **'વરસાદની ધારાઓથી હણાવા છતાં'** એમ પર્વતોને હણાતાં કહેલા છે. (**ટિ**)

૨. પ્રભુની લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી અને સ્વરૂપમાં જ એકનિષ્ઠાવાળા હોવાથી જેઓએ નિશ્ચલ રહી ઘણો ઉંચો અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલો છે તેઓ તો અભિભવ કરનારનો સંબંધ થવા છતાં અભિભવ પામતા નથી, એમ જણાવવા **પર્વતોનું** દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ જેમ તેઓ ઉપર વરસાદની ધારાઓ પડે છે તેમ તેમ પોતાની ગુફામાં વિરાજતા પ્રભુને પોતે એ ધારાઓનો સંબંધ થવા દેતા નથી એવા જ્ઞાનથી તેઓને ઘણો આનંદ જ થાય છે, પરંતુ એ ધારાઓના સંબંધથી દુઃખ થતું નથી. એમ દૃષ્ટાંતથી જણાવેલું છે, તેમની **'અંદર ખરું તત્ત્વ રહેલું** છે.' એ શબ્દોથી શ્રીમદાચાર્યચરણે આ જ કહેલું છે. (**ટિ**) **'તેઓની અંદર ખરું તત્ત્વ રહેલું** છે' એ શબ્દોથી તેઓની સ્વરૂપ-યોગ્યતા જણાવેલી છે. (**લે**)

૩. જેમ બીજાઓ ભગવાનમાં ચિત્તવાળા છે તેમ આ પર્વતો પણ પોતાથી ભગવાનની જે સેવા થાય છે તેની ભાવનાથી ભગવાનમાં ચિત્તવાળા છે, એમ દૃષ્ટાંતથી કહેલું છે. (**લે**)

૪. સમુદ્ર સારવિનાનો હોવાથી ભગવાનમાં ચિત્તવાળો નથી. (**લે**)

૫. નિર્ગુણની વ્યવસ્થા શ્લોક ૧૩માં કહી છે. (**લે**)

मार्गा बभूवुः सन्दिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः ॥
नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव ॥ १६ ॥

બ્રાહ્મણોએ અભ્યાસ નહિ કરાયેલી શ્રુતિઓ કાલ જતાં નષ્ટ થાય (ભૂલાઈ જાય) તેની પેઠે ઘાસથી ઢંકાએલા માર્ગો સંસ્કારરહિત હોઈ સંદિગ્ધ (શંકાવાળા) થયા. ૧૬.

સર્વે માર્ગો[1] **ઘાસથી ઢંકાએલા** હતા તેથી **સંદિગ્ધ થયા**, આ (રસ્તાઓ સંદિગ્ધ થયા તે) અર્થ (હકીકત, વૃત્તાંત) યોગ્ય જ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષથી જ (નજરે જોતાં જ) સંદેહ જણાય છે (થાય છે). પહેલાં જેઓ તે માર્ગે જતા તેઓને તે માર્ગ સંદિગ્ધ થયા બીજાઓને તો તે માર્ગનું જ્ઞાન જ (ભાન જ) ન થાય, કારણ કે તે ઘાસથી ઢંકાએલા હતા.

'ત્યારે ભવિષ્યમાં તે માર્ગની પ્રવૃત્તિ કેમ થશે ? (તે માર્ગ કેવી રીતે જણાશે?)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે '**સંસ્કારરહિત**'(હતા). જ્યાંસુધી માર્ગ સંસ્કારવાળા (તે માર્ગે જનારના મનમાં તે ક્યાં હતા તેવી છાપવાળા) હોય, ત્યાંસુધી તેનો **સંદેહ** જ રહે, પરંતુ જો સંસ્કાર જતો રહે તો માર્ગનો લોપ જ[2] (થાય).

'(માર્ગે વારંવાર ગએલા હોવાથી) વારંવાર જોએલો (માર્ગ), (તે ક્યાં છે તે વિષયનો) સંદેહ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે ?' એવી શંકાનું ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટાંતથી નિવારણ કરે છે. **જેમ અભ્યાસ નહિ કરાએલી શ્રુતિઓનું** તેના તે જ (પહેલાં અભ્યાસ કરનારા જ) **બ્રાહ્મણો** ફરી સ્મરણ કરવા માંડે ત્યારે સંદિગ્ધ થાય છે, (તેમાં શંકા પડે છે કે શ્રુતિ આવી છે કે આવી) તેવી રીતે (માર્ગનો સંદેહ થાય છે). અભ્યાસ (વારંવાર બોલવું તે) વેદનો દંડ (નિયમમાં અથવા સ્મૃતિમાં રખાવનાર) છે. તે (અભ્યાસ) ન હોય તો તેમાં (વેદમાં) સંદેહ સહજ થાય છે, વળી **કાલથી** એટલે લાંબો સમય જતાં તે **નષ્ટ થાય છે** (ભૂલાઈ જવાય છે).

---

૧. લીલામાં ઉપયોગી વર્ષાઋતુમાં વ્રજમાં માર્ગો જ સંદિગ્ધ થતા, પરન્તુ વેદો કોઈ સમયે સંદિગ્ધ થતા નહિ એમ અહીં જણાવેલું છે, તેથી જ ' કાલ જતાં નષ્ટ થએલા ' એવું વેદોનું વિશેષણ મૂલશ્લોકમાં છે. જેમ **વેદો અલૌકિક રીતે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેમજ માર્ગો ભક્તોને એકાંતમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, તેથી એ બંને સરખા છે.** તેથી એમ જણાય છે કે જે માર્ગોએ વ્રજના લોકો વારંવાર આવજા કરતા તે માર્ગની અહીં વાત કરવામાં આવતી નથી (તેવા માર્ગ સંદિગ્ધ ન થાય). તેથી (આવજા વગરના રસ્તાની વાત હોવાથી જ) તેવા (ભગવાનને એકાંતમાં મળવા જનારા) જ ભક્તોને રાત્રે અથવા કોઈ વાર દિવસે પણ રસ્તામાં સંદેહ થતો. બીજાઓને તો આ રસ્તાનું જ્ઞાન પણ ન હતું. ' **પહેલાં જેઓ તે માર્ગે જતા** ' વિગેરે શબ્દોથી શ્રીમદાચાર્યચરણ આ જ કહે છે. તેથી જ જ્યાંસુધી રસ્તાના સંસ્કાર (મનમાં) ઉત્પન્ન થતા નહિ ત્યાંસુધી જ તેનો સંદેહ રહેતો, પણ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં રાત્રે પણ સંદેહ રહેતો નહિ, એવા આશયથી 'સંસ્કારરહિત' શબ્દ મૂલશ્લોકમાં યોજેલો છે. **(ટિ)**

૨. અહીં 'થાય' અધ્યાહાર છે; તેથી સંસ્કાર જરુરી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. **(ટિ)**

એવી રીતે (શ્લોક ૧૩માં) ગુણાતીત (નિર્ગુણ) અને (શ્લો. ૧૪થી ૧૬માં) સગુણના ભેદથી ચાર પ્રકારના વર્ષાના ધર્મો કહ્યા. ફરી વિપરીત રીતે ચાર પ્રકારથી તે(વર્ષાના ધર્મો)નું (શ્લોક ૧૭થી ૨૧વડે) નિરૂપણ કરે છેઃ-

लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः ॥
स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्वपि ॥ १७ ॥

જેમ કામિનીઓ ગુણવાળા પુરુષમાં પણ સ્થિરતા રાખતી નથી તેમ અસ્થિર સ્નેહવાળી વીજળીઓએ લોકના બંધુમેઘોમાં સ્થિરતા રાખી નહિ.૧૭.

આ બીજો (ચારનો સમૂહ) છે તેમાં પ્રથમ રાજસ, પછી સાત્ત્વિક, પછી તામસ, અને (છેવટે) ગુણાતીત, એવી રીતે (અહીંથી) આગળ (શ્લોક ૧૭ થી ૨૧માં અનુક્રમે) તામસભાવથી[1] ચાર રીતે (શ્રીશુક) નિરૂપણ કરે છે.

તેમાં રાજસ(જીવો)માં સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે. જો તેઓનો પતિ રાજસ અથવા તામસ હોય તો તેઓ (તેનામાં) સ્થિરતા રાખે, પણ જો પતિ સાત્ત્વિક હોય તો (તેમાં) તેઓ સ્થિરતા રાખે નહિ. વીજળીઓ અસ્થિર હોય છે (સ્થિરતા રાખતી નથી), તેનું કારણ આથી કહેલું છે. **મેઘો** (વાદળાંઓ) **લોકના બંધુઓ** છે. તે સર્વ લોકના બંધુઓ છે. જો તેઓ બધુંય જલ વીજળીઓને આપે તો વીજળીઓ (તેમનામાં) સ્થિર રહે; પરંતુ મેઘો લોકોનું હિત ઇચ્છનારા છે, તેથી તેઓ સર્વને (જલ) આપે છે; એટલે **વીજળીઓ** તેમનામાં **અસ્થિર સ્નેહવાળી થાય છે.** વીજળીઓ મેઘોનો પ્રકાશ કરે, અથવા તેમને શોભાવે એ તેમનો (તેઓ માટેનો) સ્નેહ. કારણ કે આ[2] (વીજળીઓ) **કામિનીઓ છે,** તેથી[3] લોકમાં પણ કામિનીઓ પરોપકારમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારમાં (**પુરુષોમાં**) **સ્થિરતા રાખતી નથી.** 'કામિની' શબ્દથી કુલવધૂ (કુલીન, કુલને શોભાવનારી પવિત્ર સ્ત્રીઓ) આવી હોતી નથી એમ જણાવેલું છે. '(પુરુષો) પોતાનું સર્વસ્વ (પરોપકારમાં) આપી દે તો સ્ત્રીઓની ખોરાકીનું શું થાય ? તેથી (એવા પુરુષોમાં તેઓ સ્થિરતા ન રાખે) એ વાત યોગ્ય જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી **'ગુણવાળામાં પણ'** શબ્દો યોજેલા છે. તે પુરુષો ગુણવાળા છે એટલે જેટલું દાન કરે છે તેના કરતાં પણ અધિક ધન પ્રાપ્ત કરશે. છતાં પણ (સ્ત્રીઓની) મતિ પ્રત્યક્ષ (જે દેખાય છે તે) સુધી જ પહોંચતી હોવાથી તેઓ તેમનામાં સ્થિરતા રાખતી નથી. (જેમ અહીં પુરુષો ગુણવાળા છે તેમ) મેઘો પણ ગર્જનાથી (ગર્જના કરે છે તેથી) ગુણવાળા છે.[4]

---

૧. **તામસભાવથી**–તામસભાવના પ્રધાનપણાથી. **(પ્ર)**

૨. આનો ભાવ એવો છે કે વ્રજમાં આ **વીજળીઓ જ કામિનીઓ** છે, વ્રજસ્ત્રીઓ કામિનીઓ નથી. **(લે)**

૩. વ્રજમાં રહેલી વીજળીરૂપ કામિનીઓ અસ્થિર છે **તેથી. (લે)**

૪. વ્રજમાં અસ્થિર પ્રેમવાળી વીજળીઓ જ છે, પણ બીજી કોઈ સ્ત્રીઓ તેવી નથી એમ જણાય છે. કોઈ સ્ત્રી એવી હશે (એમ કહેવામાં આવે) તોપણ તેનો પ્રેમ અસ્થિર હોવો જોઈએ. વ્રજમાં તો પ્રભુવિના બીજા કોઈમાં તેમનો પ્રેમ ન હતો, અને પ્રભુમાં તેમનો પ્રેમ નિત્ય હતો તેથી તેમનો પ્રેમ અસ્થિર ન હતો જ. **(ટિ)**

વિજાતીયો પણ વિજાતીયો(બીજી જાતનાઓ)માં શોભા પામે છે, એવો વર્ષાએ કરેલો ધર્મ (વર્ષાનો ગુણ) આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् ॥

व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान् पुरुषो यथा ॥ १८ ॥

(કર્મથી) પ્રસિદ્ધ ગુણોના ગુંચવાડારૂપ(સંસાર)માં ગુણરહિત પુરુષ જેમ શોભે તેમ ગુણવાળા આકાશમાં નિર્ગુણ મહેંદ્રનું ધનુષ પ્રકાશ્યું. ૧૮.

ગુણવાળા[1] એટલે વિદ્યાવાળા[2] **આકાશમાં** પણ વિષય નહિ હોવાથી **મહેંદ્રનું ધનુષ ગુણરહિત** હોવા છતાં પણ પ્રકાશ્યું (શોભ્યું). "આ મહેંદ્ર પણ વૃત્રના વધથી મોટો થયો, જેણે વૃત્રનો વધ કર્યો તે તેનું મહેંદ્રપણું" એ શ્રુતિ મહેંદ્રને ભગવાનનો સંબંધ થયો એમ નિરૂપણ કરે છે.[3] તેના સંબંધથી[4] **નિર્ગુણ** વજ્ર[5] પણ સગુણમાં શોભા પામ્યું. તે જ પ્રમાણે ભગવદીય પણ સર્વ સ્થલે શોભા પામશે એવું તાત્પર્ય છે.

જીવો તો સ્વભાવથી ત્રણ પ્રકારના છે; (૧) ભગવાનના જેવા ગુણવાળા, (૨) દોષવાળા અને (૩) ગુણ અને દોષથી રહિત. તેમાં દેવો ગુણવાળા છે, દૈત્યો દોષવાળા છે અને મનુષ્યો ગુણ અને દોષથી રહિત છે. તેઓ[6] પણ ભગવાનની કૃપાથી દેવોની પેઠે ગુણવાળા થાય છે. તેમ[7] ન હોય તોપણ કર્મથી **પ્રસિદ્ધ ગુણોના ગુંચવાડારૂપ** ત્રણ ગુણોવાળા સંસારમાં **પુરુષ ગુણરહિત** હોવા છતાં યોનિના (માતાના), બીજના (પિતાના), તથા વર્ણના ધર્મો પ્રાપ્ત કરી **શોભે છે.** અથવા[8] ગુણરહિત એટલે ગુણોથી અતીત (ગુણો જેને પહોંચી શકે નહિ તેવો) ભગવાનનો સેવક (ગુણવાળા સંસારમાં શોભે છે). ઇંદ્રધનુષને માટે ભગવાનના ધર્મોનું (ભગવદીયનું) દૃષ્ટાંત આપેલું છે તેથી

---

૧. 'હે ગૌતમ ! વાયુ તેનું સૂત્ર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વાયુરૂપ સૂત્રવાળા, એવો અર્થ છે, અવિદ્યા દોષરૂપ છે અને વિદ્યા ગુણરૂપ છે, તેથી એ સૂત્ર જ વિદ્યા છે એમ જાણવું. (લે)

૨. આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં 'આકાશ બ્રહ્મનું શરીર છે' એવી જે વિદ્યા જણાવી તે **વિદ્યાવાળા** આકાશમાં. (પ્ર)

૩. કૌશિતકી બ્રાહ્મણમાં પ્રતર્દનની આખ્યાયિકામાં આ **નિરૂપણ** કરેલું છે. (પ્ર)

૪. **તેના સંબંધથી** એટલે ઇંદ્રમાં આવેશવાળા ભગવાનના આયુધ(ચક્ર)ના આવેશથી. (લે)

૫. (અહીં **ચક્ર** પણ પાઠ છે) ઇંદ્ર વૃત્રનો વધ કરે તે માટે ઇંદ્રમાં ભગવાનનો આવેશ થયો ત્યારે જ તેને વજ્રનો સંબંધ થયો. અને વજ્રમાં ઇંદ્રમાં આવેશવાળા ભગવાનના આયુધ (સુદર્શન) ચક્રનો આવેશ થયો. તેથી જ 'આયુધોમાં હું વજ્ર છું' એમ (ગીતામાં) કહેલું છે. તે ચક્રના આવેશવાળું ગુણાતીત **વજ્ર** સગુણ ઇંદ્રમાં (ઇંદ્રના હાથમાં) શોભે છે એવો અર્થ છે. (ટિ)

'હે ઇંદ્ર ! આ તારું વજ્ર હરિના તેજથી અને દધીચિના તપથી તેજવાળું (થએલું) છે' એમ વૃત્ર કહે છે, અને ઇંદ્રમાં ભગવાને આવેશ કર્યો એટલે 'તેજના તત્ત્વ' સુદર્શને વજ્રમાં આવેશ કર્યો. તેથી **વજ્ર નિર્ગુણ** છે.(પ્ર) ૬. **તેઓ** એટલે મનુષ્યો અથવા અસુરોને અનુસરનાર અજ્ઞાનીઓ.(પ્ર)

૭. **તેમ ન હોય** એટલે તેવા ગુણો પણ ન હોય, તોપણ તેઓ પ્રકાશે છે. તો પછી તેવા ગુણોવાળા પ્રકાશે તેમાં શું આશ્ચર્ય ! એવી રીતે કૈમુતિકન્યાયથી આ તાત્પર્યાર્થ સિદ્ધ થાય છે એવો ભાવ છે.(લે)

૮. **અથવા**-ઉપરનો અર્થ ન રુચવાથી આ બીજો અર્થ કરે છે. (લે)

ભગવદીયા જ સંપત્તિ[1] **ગુપ્ત (રહેલા) ભગવદીયને**[2] **પ્રકાશે છે** (દર્શાવે છે, જણાવે છે), એમ તેના (ઇંદ્રધનુષના) માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે (ભગવદીય) ગુણ રહિત છે, એમ જણાવવા '**પુરુષ**' શબ્દ યોજેલો છે, (કારણ કે) પ્રકૃતિ તો ગુણવાળી જ હોય છે.

ગુણોમાં બાકી રહેલા (તામસ[3]) ચંદ્રનું આ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:-

न रराजोडुपश्छन्नः स्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैः ॥

अहम्मत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥ १९ ॥

જેમ પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશેલી અહંકાર બુદ્ધિથી (ઢંકાએલો) પુરુષ શોભતો નથી તેમ પોતાની ચાંદનીથી પ્રકાશેલાં વાદળાંઓથી ઢંકાએલો ચંદ્ર શોભતો ન હતો. ૧૯.

ક્ષુદ્ર(હલકા)નું (તારાનું અથવા નક્ષત્રનું) પોષણ કરનાર, નક્ષત્રોનો અધિપતિ **ચંદ્ર પોતાની જ ચાંદનીથી પ્રકાશેલાં જ વાદળાંઓથી** (ઢંકાએલો હોવાથી) **શોભતો ન હતો.** આ વિષયમાં ભગવદીયસિવાયના[4] અહંકારવાળા પુરુષનું દૃષ્ટાંત ઉત્તરાર્ધમાં આપે છે. **અહંબુદ્ધિ** એટલે અહંકાર, 'હું' એવી જે બુદ્ધિ હોય છે તે પણ **પોતાના પ્રકાશથી** એટલે આત્માના તેજથી જ **પ્રકાશેલી હોય છે**, છતાં **તેનાથી પુરુષ શોભતો નથી.**

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના(સગુણ)નું વર્ણન કરી, મેઘોની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર મયૂરો પેઠે જેઓ માત્ર[5] ભગવદીય છે, તેઓ સુખી થાય છે, તેથી વર્ષા તેમને જે સુખ આપે છે તેનું આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે:-

मेघागमोत्सवान्दृष्ट्वा प्रत्यनंदञ् शिखण्डिनः ॥

गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाच्युतजनागमे ॥ २० ॥

જેમ ઘરોમાં દુઃખી થએલા અને નિરાશ થએલા (પુરુષો) અચ્યુતજનોનું આગમન થતાં (તેમને) આવકાર આપે છે તેમ મેઘોના આગમનથી થતા ઉત્સવોને (અથવા મેઘોના આગમનથી જેઓને ઉત્સવ થાય છે તેઓને) જોઈને મયૂરોએ આવકાર આપ્યો. ૨૦.

---

૧. **સંપત્તિ** એટલે (ભગવાનની લીલામાટે) તૈયારી કરનારી વર્ષાઋતુ. (**લે**)

૨. **ભગવદીય** એટલે ધનુષ (ઇંદ્રધનુષ). (**લે**)

નોટ ૧ અને ૨માં લેખમાં સંકુચિત અર્થ કરેલો છે. વસ્તુતઃ વર્ષાઋતુ (ભગવદીયા સંપત્તિ) જ ઇંદ્રધનુષને (ગુણાતીત ભગવદીયને) પ્રકટ કરે છે, તે ઉપરથી અહીં શ્રીમદાચાર્યચરણ સામાન્ય નિયમ *કહે છે કે ગુપ્ત ભગવદીય હોય તેને* ***ભગવદીયા સંપત્તિ*** *જ (ઓળખી) પ્રસિદ્ધ કરે છે, (બીજાથી જાણી શકાતા નથી)*, એમ જણાય છે. ૩. અહીં ચંદ્ર માટે અભગવદીય અહંકારીનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે, તેથી તે **તામસ** છે; તેથી જ તે શોભતો નથી એવો ભાવ છે. (**ટિ**)

૪. આ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમ પ્રાકૃત પુરુષ શોભતો નથી તેવી જ રીતે અહીં વાદળાંઓથી છવાએલો લૌકિક ચંદ્ર જ શોભતો નથી; પણ ચંદ્રસિવાયનો બીજો કોઈ પુરુષ વ્રજમાં એવો નથી, એમ કહેલું છે. તેથી જ શ્રીમદાચાર્યચરણે **ભગવદીયસિવાયના** શબ્દ યોજેલો છે. (**ટિ**)

૫. **માત્ર** એટલે નિર્ગુણ હોવાથી ગુણોના સંબંધવિનાના. (**લે**)

મેઘોના આગમન સમયે જે ઉત્સવ થાય છે તે જેઓનો છે, તે અનાજ, વૃક્ષ, લતા વિગેરેને જોઈને, અથવા મેઘના (મેઘઆગમનના) **ઉત્સવો**–વૃષ્ટિ વીજળી વિગેરેને **જોઈને, મયૂરોએ**[1] **(તેમને) આવકાર આપ્યો**, કારણ કે ભગવાને જેઓને વિચિત્ર (રંગબેરંગી) કરેલા છે તેઓ જ (મયૂરો જ) ભગવદીય(મેઘ)ના ઉત્સવો માને છે. જેને માટે[2] આ નિરૂપણ[3] કરેલું છે, તે[4] ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. **ઘરોમાં** રહેલા, ઘર વિગેરેની ચિંતાથી અને દુઃસંગ, ખરાબ ઇંદ્રિયો વિગેરેથી **દુઃખી થએલા** (પુરુષો ભગવદ્-ભક્તો પધારે તેમને આવકાર આપે છે, તેવી રીતે મયૂરોએ આવકાર આપ્યો). તેથી ઘરો (બહુવચનમાં પ્રયોગ કરી) બહુ પ્રકારનાં કહેલાં છે, તેવા (ઘરોમાં દુઃખી થએલા) પણ જ્યારે **નિરાશ થએલા**[5] હોય છે; અથવા જ્યારે દુઃખથી જ નિરાશ થએલા હોય છે તેવાઓને **અચ્યુતજન**[6] એટલે જેમણે ઇંદ્રિયોને જીતેલી છે તેવા પરમહંસો, ત્રિદંડ ધારણ કરનારા અથવા ભગવાનના ભક્તો જેઓ ચારે તરફ ભમતા ભમતા વર્ષા-ઋતુમાં (જ્યારે) ગૃહસ્થના ઘરે જાય છે ત્યારે તેમનો **સમાગમ થાય છે**. તેઓ (ભગવાનના ભક્તો) જ્યારે આવે ત્યારે જેઓ (ઘરમાં દુઃખી અને) નિરાશ થએલા હોય છે, તેઓ તેમને **આનંદથી આવકાર આપે છે**, પણ જેઓ સંસારમાં નિરાશ થએલા નથી તેઓ (તેમને) આવકાર આપતા નથી, તેથી વર્ષાઋતુ સર્વે દુઃખીઓને સુખ આપનારી છે.

હવે અહીંથી (ચાર શ્લોકથી) જુદી રીતે (તામસોના) ચાર પ્રકાર કહે છેઃ–

૧. પરોક્ષવાદમાં (ગૂઢાર્થમાં) **મયૂર** પદથી દૃષ્ટાંતમાં કહેલા કામભાવવાળી સ્વામિનીઓ કહેલી છે, કારિકામાં પણ આ શબ્દથી સ્વામિનીઓ જ કહેલી. 'ભક્તો' પદ વિકલ્પમાં મૂકેલું છે તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.(**લે**)

૨. **જેને માટે** એટલે મેઘોનું આગમન ભગવદાનંદ આપનારું છે, એવો બોધ કરવા માટે. (**લે**)

૩. '**આ નિરૂપણ**' એટલે મેઘોના આગમનને આવકાર આપવાનું નિરૂપણ. (**લે**)

૪. '**તે કહે છે**' એટલે દૃષ્ટાંતમાં તે ભગવદાનંદ આપનારું છે એમ કહે છે. (**લે**)

અહીં દૃષ્ટાંતમાં એમ કહેલું છે કે ભક્તજનોનું આગમન પહેલાંનું દુઃખ મટાડી ભગવદાનંદ આપનારું છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે જ્યારે દિવસે પરિજને (નિજજને) કરેલ રોકાણથી ઘણો વિરહતાપ થાય અને કોઈક મિષથી શ્રીનંદના ઘેર જવાનું થાય, અથવા વનમાં જવાનું થતાં ત્યાં પ્રિય પ્રભુનો સંગ થાય ત્યારે મેઘો લાંબા સમય સુધી વૃષ્ટિ કરે છે; જેથી ત્યાં ઘણા સમય સુધી રોકાવાનું થાય તોપણ ઘરનાં માણસોને ઠપકો આપવાનું કારણ ન મળે. આવા સમયે એ વરસાદના આગમનને આવકાર આપે છે, બીજા સમયે મેઘો એવી વૃષ્ટિ કરતા નથી એમ જણાવેલું છે. 'જેને માટે આ નિરૂપણ કરેલું છે તે કહે છે' એ શબ્દોથી શ્રીમદાચાર્યચરણ આ જ કહે છે. (**ટિ**)

૫. ગ્રીષ્મમાં તાપ વિગેરેને લીધે ગિરિનું શિખર વિગેરે ખુલ્લા પ્રદેશમાં (પ્રભુ રહેતા હોવાથી) લીલા સંભવતી નથી; પરંતુ વર્ષામાં ભગવાન સર્વ સ્થલે આનંદ જ આપે છે, તેથી તેનું અભિનંદન કરવામાં આવે છે; નહિ કે તે વિષયનાં સુખ આપતી હોવાથી તેનું અભિનંદન કરવામાં આવે છે, એમ જણાવવા દૃષ્ટાંતમાં '**નિરાશ થએલા**' પદ યોજેલું છે. (**ટિ**)

૬. શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૪૪–૧૮માં (૧) દંડ ધર્મોનો ત્યાગ, (૨) વિહંગપણું અને (૩) ભિક્ષુ-ચર્યા, એવા ત્રણ ધર્મો કહેલા છે, તે (૧) **જેમણે ઇંદ્રિયો જીતેલી** છે, (૨) **પરમહંસો**, અને (૩) **ત્રિદંડધારણ કરનારા**, એ શબ્દોથી જણાવેલા છે. (**લે**)

पीत्वापः पादपाः पद्भिरासन् नानात्ममूर्तयः ॥
प्राक्क्षामास्तपसा श्रान्ता यथा कामानुसेवया ॥ २१ ॥

જેમ પહેલાં તપથી દુબળા થએલા અને થાકેલા (પુરુષો) ઇચ્છિત પદાર્થના સેવનથી પોતાનાં જુદાં રૂપવાળા થાય છે તેમ પાદપો (વૃક્ષો) થડોથી જલ પીને પોતાનાં જુદાં રૂપવાળાં થયાં. ૨૧.

પાદપો એટલે સર્વે વૃક્ષો તામસોમાં સાત્વિક છે. **જેઓનાં પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો છે તેવાં** તેઓ થયાં. (તેઓ જલનું) **પાન** (કરે છે તે) પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી તેથી **'થડોથી'** શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તેમ ન કહે તો 'પાદપ' **શબ્દ** રૂઢ (લોકોમાં પ્રચલિત થએલ અર્થવાળો) થાય; કારણ કે જલ જ તેઓનું **જીવન** છે, અને તેનું પાન કરવાનું સાધન તેઓનાં થડો (પગો) જ છે.[1]

અથવા પોતાની છાંયાથી જ ઘણા જ તાપ અથવા ટાઢ વિગેરેથી પોતાનાં થડો(**पादान्**)નું રક્ષણ કરે છે, (**पान्ति**) તેથી તે પાદપ[2] કહેવાય છે. વૃક્ષો ચોક્કસ રૂપવાળાં હોતાં નથી (ગમે તે આકારે ઉગે છે) એમ કહેવાય છે, તેથી સ્વભાવથી જ તેઓનાં જુદાં જુદાં રૂપ હોય છે; તે (જુદાં જુદાં વૃક્ષોનાં) જુદાં જુદાં રૂપો **અહીં** કહેલાં નથી, એમ જણાવવા **'आत्म'** 'પોતાનાં' પદ યોજેલું છે; એટલે જે વૃક્ષનું ગ્રીષ્મ-ઋતુમાં જે રૂપ હતું તેનું તેથી જુદું રૂપ (વર્ષામાં) થયું. જેને માટે આ નિરૂપણ પણ કરેલું છે[3] તે ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. **પહેલાં** જેઓ **દુર્બલ** હતા, તપથી જેઓના દેહો દુર્બલ થયા હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ તપથી જેઓ **થાકી ગએલા** હતા એટલે જેઓની ઇંદ્રિયોની શક્તિ પણ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, તેઓ જ્યારે તપના ફલ-રૂપ (પોતાના) **ઇચ્છિત પદાર્થોનું સેવન કરે છે** ત્યારે દિવસે દિવસે **તેઓનાં પોતાનાં જુદાં રૂપ થાય છે.** અહીં તેઓ વર્ષાઋતુમાં જ પુષ્ટ થાય છે, એવું નિરૂપણ કરેલું છે; કારણ કે બીજા સમયે તેઓનાં શરીરોનો શોષ કરનારા ઘણા પદાર્થો હોવાથી તેઓનું શરીર એકદમ જામતું નથી.

તેમાં (તામસોમાં) રાજસોનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કરે છેઃ-

सरस्स्वशान्तरोधस्सु न्यूषुरंगापि सारसाः ॥
गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥ २२ ॥

---

૧. આ શબ્દ રૂઢ (લોકોએ માની લીધેલ અર્થવાળો છે, અને યૌગિક એટલે તેના પોતાના પદોથી વ્યુત્પન્ન થએલા અર્થવાળો નથી) એવી શંકા દૂર કરવા આ કહેલું છે. (**प्र**)

૨. 'પીને' **'पीत्वा'** શબ્દ મૂલમાં છે. યૌગિક અર્થમાં તે આવી જતો હોવાથી શામાટે **જુદો પાદપ** શબ્દ કહે? એવી શંકા થાય છે, તેથી યૌગિક બીજો અર્થ (રક્ષણ કરે છે **पान्ति**) થાય છે, તે જણાવવા એ શબ્દ યોજેલો છે. (**प्र**)

૩. જલ વૃક્ષોનું જીવન છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પોતે શક્તિવાળાં નથી. તેનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરાવનાર થડનું તેઓ રક્ષણ કરે છે, પણ તેઓ ઘણાં દીન અને તાપથી તપેલાં હોય છે. તેઓને તેઓનું જીવન પ્રાપ્ત કરાવનાર આ વર્ષાઋતુ છે. તેથી જેઓ જે એક ઉપર જ આધાર રાખનાર છે તેઓને તે તેનું દાન કરનાર છે. તેથી જે ભક્તો માત્ર ભગવાનપર જ આધાર રાખનાર છે, તેઓને તે ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. સર્વ સ્થલે નિકુંજ, ઝાડી વિગેરે ઉત્પન્ન કરી તે તેઓને ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો અહીં ભાવ છે. (**टि**)

હે રાજન્ ! જેમ દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા ગ્રામ્ય (પુરુષો) જેનું કાર્ય ખૂટતું જ નથી તેવા ઘરોમાં રહે છે તેમ સારસો (સારસ પક્ષીઓ) પણ જેના કિનારા અટકતા નથી, એવાં સરોવરોમાં (સરોવરોના કિનારે) રહ્યાં. ૨૨.

સરોવરમાં જ જેઓને રસ પડે છે તે **સારસો**. વર્ષાના સમયમાં સરોવરો ભરપૂર ભરાઈ જાય છે. તેના ઉપર ઘણે દૂર સુધી જલ પહોંચે છે, ત્યારે તે સારસો માળો કરી કિનારા ઉપર રહે છે; વળી તે કિનારો પણ જલથી ભરાઈ રહે છે, ત્યારે તેના ઉપર (જલના છેડે) માળો કરે છે. પછી કોઈવાર તે કિનારો પણ (જલમાં) આવી જાય છે, આવી રીતે સરોવરો અનેક પ્રકારના દોષોથી દુષ્ટ હોવા છતાં, તેમાં જેઓને રસ આવે છે તેવા સારસો તેમાં રહે છે. કિનારો થોડા જ સમયમાં જલમાં આવી જવાનો છે, તેથી **જેના કિનારા અટકતા નથી તેવા** તોફાની **કિનારાવાળા સરોવરોમાં રહે છે** એમ સમજાય છે. જેને માટે આ કહેલું છે તે[1] ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. [2]**જેની અંદર કૃત્ય એટલે કર્તવ્ય** (કરવાનું કામ) **કોઈપણ સમયે પૂરું થતું નથી એવાં** (ઘરો હોય છે), કારણ કે **મરણ થાય ત્યાંસુધી ઘરની ચિંતા કોઈવાર મટતી નથી.** તેઓ (તેમાં રહેનારાઓ) પણ **ગ્રામ્ય** એટલે ગામડાઓમાં જ ઉત્પન્ન થએલા અને તેમાં જ આનંદ માનનારા, અથવા ઇંદ્રિયોના ગ્રામ(સમૂહ)ને પોષનારા હોય છે; તેવા પણ **દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા** એટલે અંતઃકરણના પણ દોષવાળા હોય છે. (તેઓ ઘરમાં પડી રહે છે.) જો બહાર નિકળતા હોય તો કોઈવાર દુઃખ થવાથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય, તીર્થનું દર્શન થાય, સત્સંગ થાય, અથવા ક્રિયામાં (કામમાં) રોકાઈ રહેવાથી ચિંતાનું વિસ્મરણ થાય; પરંતુ વર્ષાઋતુમાં આ સર્વ થઈ શકતાં નથી (કારણ કે બહાર નીકળાતું નથી).

એ પ્રમાણે (તામસોમાં) રાજસોનું વર્ણન કરી હવે તામસોનું વર્ણન કરે છેઃ-

जलौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे ॥
पाषण्डिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥ २३ ॥

જેમ કલિમાં પાખંડીઓના દુષ્ટ વાદોથી વેદમાર્ગો તૂટી જાય છે તેમ વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે જલના સમૂહોથી પૂલો તૂટી ગયા. ૨૩.

જલના સમૂહોથી પૂલો સારી રીતે ભેદાયા એટલે **તૂટી ગયા**, તેમાં (પૂલોને તૂટતા બચાવવાનો) કોઈ ઉપાય ન હતો. ઈશ્વર વરસતા (ત્યારે **એમ થયું**). **વરસાદ** (પર્જન્ય) ઈશ્વર છે, તે સર્વને સુખ થાય તે માટે **વરસે** છે. તેથી તેના સામે કાંઈ

---

૧ તે કહે છે એટલે દૃષ્ટાંતમાં ઘરમાં રહેનારાનું સ્વરૂપ કહે છે. (લે)

૨ દૃષ્ટાંતમાં ઘરમાં રહેનારા કહેલા છે તેઓના જેવા ગુણવાળા વ્રજમાં સારસો જ છે, પણ બીજું કોઈ નથી એમ જણાવેલું છે. અહીં પણ સારસોનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. સરસ એટલે રસવાળા જે ભક્તો તેઓની સાથે, જલનો (સરોવરનો) દોષ મનમાં લાવ્યાવિના તેઓ ભગવાનના વિહારસ્થાનમાં રહે છે, તેથી તેઓ 'સારસ' કહેવાય છે. દોષ મનમાં લાવવાનું બંધ કર્યું તે પહેલાં ગ્રામ્ય પુરુષોની ઘર વિગેરેમાં ઘણી આસક્તિ રહેતી તેથી તેઓનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. તેથી અહીં (વ્રજમાં) ઘરમાં રહેનારા પણ ભક્તો જ છે, પણ કોઈ પ્રાકૃત પુરુષ નથી એમ જણાવેલું છે. આ જણાવનાર આ વર્ષાઋતુ છે.(**ટિ**)

ઉપાય નહિ હોવાથી પૂલો તૂટી જ ગયા. આ પણ જે માટે વર્ણવ્યું છે તે ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે.[1] **કલિમાં** એટલે ભગવાનના બુદ્ધાવતારમાં તેણે (કલિએ, બુદ્ધે) **પાખંડોને વધાર્યા. તેઓના દુષ્ટવાદોથી** એટલે ખોટી યુક્તિઓ(દલીલો)થી સર્વ **વેદમાર્ગો**, કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, ઉપાસના વિગેરેનું પ્રતિપાદન કરનારા સર્વે વેદમાર્ગો **તૂટી ગયા**; કારણ કે કલિ(કાલ)માં તેઓનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

હવે (તામસોમાં) ગુણાતીત જે ગણાય તેનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કરે છે:–

व्यमुञ्चन् वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योथामृतं घनाः ॥
यथाशिषो विश्पतयः काले काले द्विजेरिताः ॥ २४ ॥

જેમ દેશાધિપતિઓ સમયે સમયે બ્રાહ્મણોથી પ્રેરાઈ આશિષો આપે છે તેમ વાયુઓથી પ્રેરાએલાં વાદળાંઓએ પ્રાણીઓને અમૃત આપ્યું. ૨૪.

વાયુઓએ પ્રેરેલાં વાદળાંઓએ પ્રાણીઓ માટે અમૃત[2] એટલે હસ્ત વિગેરેનું જલ અથવા મઘા વિગેરેનું જલ **આપ્યું**, કારણ કે બીજું (બીજાં નક્ષત્રોમાં વરસેલું) જલ તો જતું રહે છે, પણ મઘા વિગેરેનું જલ બંધાય છે (અનાજ ઉત્પન્ન કરે છે). દૃષ્ટાંતમાં **'કાલ'** પદ બે વાર કહેલું છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે જ્યારે જ્યાં જલની જરૂર હોય ત્યારે જ તે જ સ્થલે વૃષ્ટિ થાય છે. **'भूतेभ्यः'** 'પ્રાણીઓ માટે' એ ચોથી વિભક્તિનું રૂપ છે. આ પણ જેને માટે[3] કહેલું છે તે ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે–**દેશાધિપતિઓ બ્રાહ્મણોથી પ્રેરાઈ**[4] **આશિષો** એટલે ધન વિગેરે **આપે છે**; કારણ કે તેઓ પુરોહિતોથી પ્રેરાઈ, ગરીબોને વર્ષાઋતુમાં પોતાની મેળે કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી, તેઓને અન્ન વિગેરે આપે છે. 'જે વર્ષાઋતુમાં દાન કરે છે તે (ખરો) દાન કરનાર છે' એમ બ્રાહ્મણો પ્રેરણા કરે છે અને તે પ્રેરણાનું ઉપયોગીપણું પ્રત્યક્ષ જણાય છે (કારણ કે તેથી ગરીબોને અન્ન વિગેરે મળે છે.)

---

૧. જલ ઉપરના પૂલ (સેતુ) સિવાયના કોઈ સેતુનો વ્રજમાં નાશ થયો નથી એમ જણાવેલું છે. તેથી વેદનો સેતુ ત્યાં સદા છે જ એમ સૂચવેલું છે. આ જ અર્થ અહીં કહેલો છે. **(ટિ)**

૨. અહીં મૂલમાં **'અમૃત'** પદ છે. છટ્ઠા શ્લોકમાં **વાદળાંઓ** જલ 'આપે છે' એમ કહેલું છે. અહીં તે જ હકીકત ફરીથી કહેવામાં આવે તો પુનરુક્તિ દોષ પ્રાપ્ત થાય; તેમ ન થાય તે માટે અહીં **'અમૃત'** પદ યોજેલું છે, તેનો અર્થ આગળ કરેલો છે. આ મઘા અથવા હસ્ત વિગેરે નક્ષત્રોમાં અમૃતની વૃષ્ટિ ન થાય તો પહેલાંની વૃષ્ટિ પણ નકામી જાય, કારણ કે તેનાથી અન્ન વિગેરેની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. તેથી આ વૃષ્ટિ અમૃતની છે. ભૂખથી જે મૃતિ (મરણ) થાય, તેનું તે નિવારણ કરનાર હોવાથી તે **અમૃત** છે એવો ભાવ છે. **(ટિ)**

૩. દૃષ્ટાંતથી અહીં એમ જણાવેલું છે કે અહીં વ્રજના સાધારણ માણસોને પણ સર્વ સંપત્તિ મળતી અને બીજા કોઈની તેમને ગરજ રહેતી નહિ, કારણ કે **પ્રભુ જ સર્વને સર્વ સંપત્તિ આપતા.** આમ હોવાથી અહીં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ વર્ષાઋતુ ભગવાનની લીલા માટે સર્વ તૈયારી કરનારી છે એમ સૂચવેલું છે. **(ટિ)**

૪. દેશાધિપતિઓ બીજાઓની **પ્રેરણાથી જ** આપે છે, પરંતુ પોતાની મેળે આપતા નથી, તેવા અહીં (વ્રજમાં) મેઘો જ છે, પરંતુ બીજા કોઈ નથી; કારણ કે નંદ વિગેરે પોતાની મેળે જ સર્વને સર્વ આપે છે એમ જણાવેલું છે. **(ટિ)**

એવી રીતે એકવીશ પ્રકારથી (શ્લોક ૪થી ૨૪ સુધીમાં) અને સ્વરૂપથી (શ્લોક ૩માં) વર્ષાઋતુનું વર્ણન કર્યું. હવે અહીંથી સાત(શ્લોકો)થી તે વર્ષાઋતુમાં ભગવાનનું અને તેમના ગુણોનું રમણ કહે છે. તેમાં પ્રથમ આ શ્લોકમાં ભગવાને રમણ કરવા માટે (વનમાં) પ્રવેશ કર્યો તે કહે છેઃ-

एवं वनं तद् वर्षिष्ठं पक्कखर्जूरजम्बुमत् ॥
गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्धरिः ॥२५॥

એવા પાકાં ખજૂર અને જાંબુવાળા તે સર્વથી ઉત્તમ વનમાં ગાયો અને ગોપાલોથી વીંટાએલા હરિએ બલદેવસહિત રમણ કરવા માટે પ્રવેશ કર્યો. ૨૫.

એવું એટલે પહેલાં વર્ણવેલા પ્રકારથી સર્વગુણોવાળું **તે** પ્રસિદ્ધ **વન** વર્ષિષ્ઠ એટલે **સર્વથી ઉત્તમ** થયું.

'આ વનમાં રમણ કરવામાં આવે તો તરત ઘેર જવાનો સંભવ ન રહે. ભોજન કરીને રમણ કરવા પધારે તોપણ દિવસ બહુ મોટો હોવાથી, રમણ કરતાં ભૂખ લાગે અને કેરી વિગેરે ફળો તો વનમાં (વર્ષામાં) થઈ રહ્યાં હોય, તેથી ત્યાં કેવી રીતે રમણ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે **પાકાં ખજૂર અને જાંબુવાળું** હતું. 'પાકાં ખજૂરનાં અને જાંબુઓનાં ફળો જે વનમાં છે' તેવું તે હતું. ભગવાન ગુણાતીત છે, **બલભદ્ર**નું સત્ત્વમાં સ્થાન છે, **ગોપાલો**નું રજોગુણમાં સ્થાન છે અને **ગાયો**નું બાકીના એટલે તમોગુણમાં સ્થાન છે. તે બધાય ભગવદીયોથી **વીંટાએલા** ભગવાને પોતે જેઓને દોષરહિત જીવો બનાવેલા[1] છે **તેઓની સાથે** ઘણી સારી રીતે **રમણ કરવા માટે વનમાં પ્રવેશ કર્યો.**

તેઓમાંથી પ્રથમ ગાયોની શોભા (આ શ્લોકમાં) કહે છેઃ-

धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ॥
ययुर्भगवताहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥२६॥

મોટા આઉના ભારથી ગાયો ધીરે ધીરે ચાલતી હતી. ભગવાને બોલાવેલી (તેઓ) સ્તનમાંથી દૂધ ઝરતી પ્રીતિથી ઝડપથી ગઈ. ૨૬.

ભગવાને (ગયા શ્લોકમાં) વનમાં પ્રવેશ કર્યો તે (ભગવાનની) વીર્યશક્તિ[2] જેવો છે, અથવા વૈરાગ્યશક્તિ[3] છે. (આ શ્લોકમાં) (ભગવાનની) ઐશ્વર્યશક્તિ કહે છે.

---

૧. **स्वसम्पादितनिर्दुष्टजीवैः** એટલે પોતે જેઓને **બનાવેલા** (પ્રાપ્ત કરેલા) છે અને જેઓ **દોષરહિત** છે તેવા જીવો સાથે. **(प्र)**

પોતે કરેલાં ધેનુકવધ વિગેરે કાર્યોથી જેઓ **દોષરહિત** થએલા છે **તેવા જીવો સાથે. (ले)**

૨. વનમાં ભગવાને વત્સાસુર ધેનુક વિગેરે અસુરોને મારેલા, પ્રલંબને માર્યો, બે દાવાગ્નિઓનું નિવારણ કર્યું. જ્યાં ભય સંભવે છે તેવા આ વનમાં વીર્યવાળો જ પ્રવેશ કરે, તેથી પ્રવેશ **વીર્યશક્તિ જેવો** છે એમ કહેલું છે. **(यो)**

૩. આઠમા શ્લોકમાં (ટિપ્પણીમાં) પરોક્ષવાદથી ભગવાનની રહસ્યલીલા કહેલી છે. આવી રહસ્યલીલામાં આસક્તિવાળા ભગવાન, બલદેવ, ગાયો અને ગોપાલો સહિત બહિરંગ લીલા કરવા

ગાયો ધીરે ધીરે ચાલતી હતી, ગર્ભ હોવાથી તેને લીધે પણ ધીરે ધીરે ચાલે, તેથી તેમ ન હતું એમ જણાવવા **'મોટા આઉના ભારથી'** શબ્દો યોજેલા છે. તેઓના આઉ-(દૂધ રહેવાનું સ્થાન)નો જ ઘણો ભાર હતો. તેવી ગાયોને પણ **ભગવાને બોલાવી ત્યારે** ભગવાનના ઐશ્વર્ય(સત્તા)ને લીધે તેઓ **ઝડપથી ગઈ.** જરુરિયાત (જરુરી કામ) હોય તેથી પણ ઝડપથી જાય એ સંભવે છે, તેથી તેવું કાંઈ ન હતું એમ જણાવવા **'પ્રીતિથી'** શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાને તેઓને પ્રીતિથી બોલાવી, અને તેઓ પ્રીતિથી (ભગવાન પાસે) ગઈ, અને પ્રીતિથી જ **તેઓના સ્તનોમાંથી દૂધ ઝરતું હતું. સ્રુતસ્તનીઃ** એટલે જેઓના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરતું હતું તેવી તે હતી. (આ બહુવ્રીહિ સમાસ છે, તેમાં નારીજાતિનું રૂપ કરવામાં) **આ** અથવા **ઈ** એમાંથી ગમે તે પ્રત્યય લગાડાય છે.

આ શ્લોકમાં ગોપોને સુખ થયું તે કહે છેઃ-

वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ॥
जलधारा गिरेरासन्नासन्ना ददृशे गुहाः ॥२७॥

વનમાં રહેનારાઓ આનંદી (હતા); વૃક્ષોની હારો રસ ઝરતી (હતી); પર્વતમાંથી જલની ધારાઓ (પડતી) હતી અને સમીપમાં ગુફાઓ હતી. (તે) ભગવાને જોયાં.

વનમાં રહેનારાઓ આનંદી (હતા.), બીજા સમયમાં વનમાં રહેનારાઓને દુઃખ થાય છે પણ હમણાં (વર્ષાઋતુમાં) (સર્વ) શીતલ થવાથી, તે બધાને આનંદ થએલો; આથી તેઓમાં દોષ રહ્યો ન હતો અને તેઓને સહજ (કુદરતથી) સુખ થયું એમ કહેલું છે. હવે ભોજનની સામગ્રી કહે છે, **વૃક્ષોની** એટલે જાતજાતનાં સર્વ વૃક્ષોની **હારો રસ ઝરતી હતી** એટલે તેઓમાં રસ ભરપૂર હતો, અને તેમાંથી પણ રસનો પ્રવાહ ઝરતો હતો. **'પર્વતમાંથી જલની ધારાઓ (પડતી) હતી'**, એમ પાન કરવાની સામગ્રી કહેલી છે. પર્વતના સંબંધવાળી (પર્વતમાંથી પડતી) જલની ધારાઓ મેલવિનાની, શીતલ અને પાન કરવાયોગ્ય હોય છે. **'સમીપમાં ગુફાઓ હતી[1] (તે) જોઈ'** એમ વૃષ્ટિ થાય ત્યારે રહેવા માટે અને શયન કરવા માટે સ્થાન કહેલું છે. ગુફાઓ એટલે વિશ્રામનાં સ્થાનો સમીપમાં જ હતાં. આ ત્રણ પ્રકારની (ભોજન, પાન અને રહેઠાણ અથવા શયનની) સામગ્રીવાળા વનમાં રહેનારાઓને, ગોપાલોને અને બીજાઓને[2] (ભગવાને) **જોયા.**[3]

વનમાં શા માટે પ્રવેશ કરે? તેથી પોતાની વૈરાગ્યશક્તિથી જ તેમણે તેમ કરેલું છે. તેથી રહસ્યલીલામાં આસક્તિ હોવા છતાં તે માટે વૈરાગ્ય દર્શાવી બીજી લીલા કરે છે, એમ જણાવવા **'અથવા વૈરાગ્ય-શક્તિ છે'** એમ શ્રીમદાચાર્યચરણે કહ્યું, તે યોગ્ય જ છે. ટિપ્પણીમાં પણ ગુપ્ત રીતે આ જ કહેલું છે. **(લે)**

જે વિરક્ત (વૈરાગ્યવાળો) હોય તે ઘર ત્યજી વનમાં પ્રવેશ કરે. વિરક્ત વનમાં પ્રવેશ કરે અને ભગવાને વનમાં પ્રવેશ કર્યો; તેથી 'વનપ્રવેશ' સમાન હોવાથી જ **'અથવા વૈરાગ્યશક્તિ છે'** એમ કહેલું છે. **(ટિ)**

૧. **आसन्-હતી** પદનો ગુફાઓ સાથે પણ અન્વય છે. **(લે)** એટલે જલની ધારાઓ પર્વતમાંથી પડતી હતી અને નજીકમાં ગુફાઓ હતી.

૨. **બીજાઓને** એટલે ભીલ વિગેરે જંગલમાં રહેનારાઓને. **(લે)**

૩. **'ददृशे' 'જોયા'** એનો જુદો જ અન્વય છે, (તે જુદું જ વાક્ય છે. **(લે)**

'જોયા' પદથી જ્ઞાનશક્તિ કહેલી છે, તે ક્રિયાપદના કર્તા ભગવાન છે એમ જાણવું. **(પ્ર)**

તે સ્થલે બલભદ્ર રમણ કરતા તે આ શ્લોકમાં કહે છે:–

क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ॥
निर्विशन् भगवान् रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥२८॥

કોઈવાર વરસાદ વરસતો ત્યારે ભગવાન (બલભદ્ર) વૃક્ષના કોટરમાં અથવા ગુફામાં પ્રવેશ કરી, કંદ મૂલ તથા ફલ ખાઈ રમણ કરતા હતા. ૨૮.

દેવ (વરસાદ) **વરસતો** હોય ત્યારે **વૃક્ષના** ક્રોડમાં એટલે **કોટરમાં** અથવા **ગુફામાં પ્રવેશ કરી** તેને શોભાવતા એટલે તેમાં બેસી **ભગવાન બલભદ્ર (રમણ કરતા). મૂલ, કંદ અને ફલો જ**[1] **જેમનો ખોરાક હતો તેવા** (તે રમણ કરતા). વનમાં રહેલાં (ઉગેલાં) આ સર્વ (કંદ, મૂલ અને ફલ) સ્વાદિષ્ટ જ હોય છે. '**રમણ કરતા હતા**' **એ શબ્દથી** જણાય છે કે આ રામ(બલભદ્ર)ની વાત કહેલી છે. ભગવાનમાં શું વિશેષ હતું ? તે **હવે** (આવતા શ્લોકમાં) કહેશે. વળી કોટરમાં ભરાઈ બેસવું અને ફલાહાર કરવો, તે (ભગવાન માટે) યોગ્ય જણાતું નથી,[2] (તેથી અહીં બલભદ્રની વાત કહેલી છે.)

આ શ્લોકમાં ભગવાનની લીલા કહે છે:–

दध्योदनमुपानीतं शिलायां सलिलान्तिके ॥
सम्भोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्षणान्वितः ॥२९॥

સજાતીય ગોપો અને બલભદ્ર જેમની સાથે છે તેવા એ (ભગવાને) **જલની નજીક શિલાઉપર આણેલા દહિંભાતનું ભોજન કર્યું. ૨૯.**

છૂટો છવાયો મેઘ વર્ષતો હતો, ત્યારે ગોપોએ અથવા ગોપિકાઓએ, અથવા યશોદાએ અથવા રોહિણીએ તે જ સમયે **આણેલા દહિંભાતનું, શિલા ઉપર** એટલે પર્વતની ટોચ ઉપરના સ્થૂલ (લાંબા પહોળા) પ્રદેશ ઉપર, જલની સમીપમાં જ (ભગવાને ભોજન કર્યું). જલમાટે બીજા સ્થલે જવું ન પડે તે માટે **જલની નજીક જ ભોજન કર્યું**. તે સમયે ભગવાન સાથે સંભોજનીય એટલે **સજાતીય**[3] **ગોપો** અને **બલભદ્ર** હતા. વર્ષાઋતુમાં ભગવાને આ ભોજન કર્યું તે વર્ષાઋતુમાં જે સંપત્તિ[4] હતી તે પોતાની

૧, અહીં કંદ, મૂલ અને ફલોનો ખોરાક કહેલો છે, તેથી સત્ત્વગુણવાળા બલભદ્રની વૈરાગ્યશક્તિ કહેલી છે, ૨૫મા શ્લોકમાં વૈરાગ્યશક્તિ કહી છે, એમ ગણીએ તો અહીં બલભદ્રનું ચરિત કહેલું હોવાથી વીર્યશક્તિ કહી એમ જાણવું. (**प्र**)

૨. આ બલભદ્રની વાત છે, એમ માનવામાં પોતાનો આશય શ્રીમદાચાર્યચરણે અહીં કહેલો છે. આમ કરવાથી પણ એક બાલલીલા થાય, પરંતુ પ્રભુની લીલામાં સંકોચ (ભરાઈ બેસવું અને કંદ-મૂલનો જ ખોરાક કરવો) હોય તે યોગ્ય નથી, એમ માનવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણે આ કહેલું છે. આ બલભદ્રની જ વાત છે એમ માનવું યોગ્ય છે, એમ 'ભગવાનમાં શું વિશેષ હતું ? તે હવે કહેશે' એ શબ્દોથી જણાવેલું છે. (**टि**)

૩. '**સજાતીય**'નો પરોક્ષવાદમાં 'ભક્તો' અર્થ છે. (**प्र**)

૪. વર્ષાઋતુમાં પોતાની સંપત્તિ છે, એમ જણાવવા ભગવાન આ પ્રમાણે ભોજન કરે છે; તેથી અહીં 'શ્રી' શક્તિનું વર્ણન કરેલું છે. (**प्र**)

હતી, એમ જણાવવા ભોજન કરેલું. બીજા ગોપાલોએ જુદા રહી (જુદી રીતે)[1] ભોજન કર્યું, અથવા બલભદ્ર સાથે ફલાહાર[2] કરેલો.

'ગાયો હતી, છતાં તેમને આપ્યા(ખવરાવ્યા)વિના ભગવાને કેમ ભોજન કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ આ શ્લોકમાં કરે છેઃ–

शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ॥

तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ॥३०॥

તૃપ્ત થએલા અને લીલાઘાસવાળી જમીનપર બેસી આંખો બંધ કરી વાગોળતા બળદો અને વાછરડાંઓને તથા પોતાના આઉના ભારથી થાકેલી ગાયોને (જોઈ).

શાદ્વલ એટલે **લીલાં ઘાસવાળી જમીન**, તેના **ઉપર બેસીને** ચાવતા એટલે **વાગોળતા** (અને) **તૃપ્ત થએલા બળદોને, વાછરડાંઓને અને ગાયોને** જોઈ* એવો સંબંધ છે. જ્યારે (બળદો વિગેરે)વાગોળતા હોય ત્યારે તેમને (ખાવાનું ઘાસ વિગેરે) આપવું જોઈએ નહિ. અહીં ત્રણ પ્રકારનાં (બળદો, વાછરડાં અને ગાયો) ગણેલાં (કહેલાં) છે.

'પણ ગોગ્રાસ તો દેવો જોઈએ' એવી વધારે શંકા થાય તેથી કહે છે કે ગાયો **'પોતાના આઉના ભારથી થાકેલી'**[3] હતી. પોતાના આઉના ભારથી જેઓને શ્રમ (થાક) થયો હતો તેવી ગાયો હતી. આ પ્રમાણે સર્વનાં ભોજન, પાન, શયન અને વિહારનું નિરૂપણ કરેલું છે.

આવા વનનું ભગવાને અભિનંદન કર્યું, તે આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतसुखावहाम् ॥

भगवान् पूजयाञ्चक्र आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ॥३१॥

સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનારી અને પોતાની શક્તિથી વૃદ્ધિ પામેલી વર્ષાઋતુની તે શ્રી(શોભા)ને જોઈ ને ભગવાને તેનું અભિનંદન કર્યું. ૩૧.

તે વનમાં પોતાની આધિદૈવિક **વર્ષાઋતુની શ્રી** (શોભા) આવી. તે આધિદૈવિકી પણ શ્રીને જોઈને ભગવાને તેની પૂજા કરી. પૂજા કરવાનાં ત્રણ કારણો હતાં; (૧) તે **સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનારી** હતી, (૨) (ભગવાનની) **પોતાની** જેટલી **શક્તિઓ** હતી તેઓથી **તે વૃદ્ધિ પામેલી હતી** અને (૩) મૂલમાં '**च**' 'અને' શબ્દ છે તેથી સૂચવેલું તેનું આધિદૈવિકરૂપ હોવાપણું. **ભગવાને** (તેની પૂજા કરી એટલે) તેમાં ક્રીડા કરી–**તેનું અભિનંદન કર્યું**–(આવકાર આપ્યો અથવા સ્વીકારી).

---

૧. **જુદી રીતે** એટલે જુદા પાત્રમાં. એ પ્રમાણે જુદા પાત્રમાં તેઓ ભોજન કરે તેટલાથી જ તેઓ સંભોજનીય (જમાડવા યોગ્ય) સિદ્ધ થાય છે. **(લે)** ૨. ગયા શ્લોકમાં બલભદ્ર સાથેનો ફલાહાર કહેલો છે, તેથી અહીં તો (ભગવાનના ભોજન સમયે) તેઓની માત્ર હાજરી જ કહેલી છે. **(લે)**

* આવતા ૩૧મા શ્લોકમાં **वीक्ष्य** 'જોઈને' શબ્દ છે, તેની સાથે સંબંધ છે. જોઈને એટલે 'જોઈ અને.' શ્લોક ૨૭માં '**ददृशे**' 'જોયા' શબ્દ છે તે સાથે આનો સંબંધ છે, એમ કહેવાનો શ્રીમદાચાર્યચરણનો આશય હોય તેમ સંભવતું નથી.

૩. ગાયો અત્યંત તૃપ્ત થઈ હોય ત્યારે જ તેમના આઉનો ભાર બહુ થાય. તેથી અહીં ભગવાનની યશઃ શક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ સૂચવેલું છે. અત્યંત તૃપ્ત હોવાથી ગોગ્રાસ આપવા છતાં તે લેતી ન હતી, તેથી આપેલો નથી એમ પણ જાણવું. **(प्र)**

હવે પહેલાંની લીલાનો ઉપસંહાર કરી, બીજી લીલા કહેવા માટે અહીંથી અઢાર શ્લોકોથી શરદ્ઋતુનું વર્ણન કરે છે. એક શ્લોકથી (૩૨મા શ્લોકથી) સામાન્ય-રીતે શરદ્‌ની પ્રવૃત્તિ કહે છે, અને સત્તર (૩૩થી ૪૯) શ્લોકોથી તેનું કાર્ય (પરિણામ) કહે છે. તેમાં પ્રથમ આ શ્લોકમાં શરદ્‌ની પ્રવૃત્તિ કહે છેઃ–

एवं निवसतोस्तस्मिन् रामकेशवयोर्व्रजे ॥

शरत् समभवद् व्यभ्रा स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला ॥३२॥

એવી રીતે તેમાં (વનમાં) (અને) વ્રજમાં બલભદ્ર અને કેશવ વસતા હતા ત્યારે વાદળાંવિનાની અને સ્વચ્છ જલ અને કોમલ પવનવાળી શરદ્ થઈ. ૩૨.

એવી રીતે લીલા કરતાં કરતાં **તે** જ વનમાં **બલભદ્ર અને કેશવ વસતા હતા ત્યારે**, અને વ્રજમાં વસતા હતા ત્યારે **શરદ્ ઋતુ થઈ**. વર્ષામાં ભગવાને રમણ કર્યું એ જાણીને, 'મારામાં પણ ભગવાન રમણ કરશે' એમ વિચારી શરદ્ પણ આવી. વર્ષાથી તેનામાં (શરદ્‌માં) જે ભેદ (જુદા ગુણ હોવાપણું) હતું, તે જણાવવા **'વાદળાં-વિનાની'** હતી એમ કહે છે. વર્ષામાં (૧) મેઘો, (૨) વીજળી અને (૩) ગર્જના, એ ત્રણ ગુણો હતા એમ કહેલું છે, તેમ આમાં પણ (૧)વાદળાંનો અભાવ, (૨)જલમાંના મેલની નિવૃત્તિ (નીકળી જવું તે) અને (૩)વાયુના કઠોર સ્પર્શની નિવૃત્તિ, એ ત્રણ ગુણો છે એમ કહે છે. આથી (આ વર્ષાથી જુદા પ્રકારના શરદ્‌ના ત્રણ ગુણો કહ્યા તેથી) વર્ષા કરતાં આ ઉત્તમ છે એમ કહેલું છે; કારણ કે વર્ષા પ્રવૃત્તિ[1]ધર્મવાળી છે અને આ (શરદ્) નિવૃત્તિ[1]ધર્મવાળી છે. (શરદ્‌માં) ઉપર આકાશ નિર્મલ (વાદળાંવિનાનું) હોય છે, નીચે (ભૂમિ ઉપર) જલ નિર્મલ (મલરહિત) હોય છે અને ચારે તરફ વાયુ નિર્મલ (કઠોર સ્પર્શ રહિત) હોય છે. જેમ પ્રવૃત્તિમાં (પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં) ઉત્પત્તિ[2] મુખ્ય છે તેમ તેના (ઉત્પત્તિના) કરતાં ઉત્પત્તિનું (ઉત્પન્ન થએલાંનું) નિર્મલપણું મુખ્ય છે. ભૂમિ કરતાં જલ મોટું છે અને પરિધિ (દૃષ્ટિમર્યાદા) કરતાં વાયુ[3] મોટો છે, (અને શરદ્‌માં જલ અને વાયુ નિર્મલ છે) તેથી જ આ ઋતુમાં ભગવાન રમણ કરવાના[4] હોવાથી સ્ત્રીઓનો

---

૧. પ્રવૃત્તિમાં મલિનતા થાય છે અને નિવૃત્તિમાં નિર્મલતા થાય છે; આ ધર્મની સમાનતા વર્ષા અને શરદ્‌માં હોવાથી જ એમ કહેલું છે. વ્રજમાં પણ કેટલાક ભક્તો લીલારૂપ ગૌચારણ, કૃષિ વિગેરેમાં (પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં) આસક્ત હોય છે અને કેટલાક સર્વ કાર્યમાંથી (પ્રવૃત્તિમાંથી) નિવૃત્ત રહી, માત્ર સ્વરૂપપરાયણ (નિવૃત્તિમાર્ગમાં રહેનારા) હોય છે. આ બધા પોતપોતાની રીતે ઉપયોગી છે. છતાં જુદા પ્રકાર કહેલા છે; તેથી અહીં **પ્રવૃત્તિ** અને **નિવૃત્તિ** કહ્યાં, તે લીલારૂપ છે એમ જાણવું. **(टि)**

૨. ભૂમિના ગુણરૂપ સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ, આ વર્ષાની લીલામાં ઉપયોગી છે. **(प्र)**

ગર્જના રજોરૂપ છે, એમ પ્રથમ કહેલું છે; તેથી ગર્જના ઉત્પત્તિરૂપ છે. સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ પ્રથમ (શ્લોકમાં) કહેલું છે ત્યાં ભૂમિ કહેલી છે એમ જાણવું.

૩. દૃષ્ટિમર્યાદામાં (વીજળીનો) પ્રકાશ થવાથી માત્ર દૃષ્ટિને આનંદ થાય છે, પણ વાયુ નિર્મલ થાય તેથી સ્પર્શનું પણ સુખ થાય છે; તેથી વાયુ ક્રીડામાં ઉપયોગી હોવાથી મોટો છે. **(प्र)**

૪. ફલપ્રકરણમાં કહેલી ફલરૂપ રાસક્રીડા ભગવાન શરદ્‌માં કરવાના છે તેથી; સાધારણ ક્રીડા તો અહીં પણ (આ સમયે પણ) કરે છે. **(यो)**

આનંદ તેમાં (આ ઋતુમાં) રહેલો હોવાથી અને શુદ્ધિ માટે (બધાંને શુદ્ધ કરવા) આ ઋતુની પ્રવૃત્તિ હોવાથી, સોળ કળાવાળા સત્તરમા જીવની (સોળ જીવની કળાઓ અને સત્તરમા જીવની) શુદ્ધિ (૩૩થી ૪૯ સુધીના સત્તર શ્લોકોથી) કહે છે.

जलानां सर्वभूतानामभ्राणां ज्ञानिनां तथा ॥ कुटुम्बिनां दरिद्राणां विरक्तानां विमुक्तिनाम्॥१०॥
योगिनां गोपिकानाञ्च शरत्संबंधतो हरिः ॥ दश दोषान्निवार्याथ चित्तस्यापि निवार्य च ॥११॥
सर्वानशोभयद् देवः षड्गुणैश्चन्द्रमानवाः ॥ गावः पद्मानि भूमिश्च वर्णाश्चैव विभाविता ॥१२॥
शरदः कार्यमेतावद् भगवानविशद् यतः ॥१२½॥

શરદ્‌ના સંબંધથી હરિએ (૧) જલોના, (૨) સર્વ મહાભૂતોના, (૩) વાદળાંઓના અને (૪) જ્ઞાનીઓના, (૫) કુટુંબીઓના, (૬) ગરીબોના, (૭) વિરક્તોના, (૮) વિમુક્તિઓના,[1] (૯) યોગીઓના અને (૧૦) ગોપીઓના, દશ દોષોનું નિવારણ કરીને, અને વળી (૧૧) ચિત્તના દોષનું નિવારણ કરીને, દેવે (પ્રભુએ) સર્વને શોભાવ્યાં અને (પોતાના) છ ગુણોથી (૧૨) ચંદ્ર, (૧૩) મનુષ્યો, (૧૪) ગાયો, (૧૫) કમલો, (૧૬) ભૂમિ અને (૧૭) વર્ણોને પ્રસિદ્ધ કર્યાં.[2] આ શરદ્‌નું કાર્ય વર્ણવેલું છે, કારણ કે ભગવાને તેમાં (શરદ્‌માં) પ્રવેશ કર્યો હતો. કા. ૧૦થી ૧૨½.

તે પૈકી પ્રથમ શરદે જલોના દોષ મટાડ્યા એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ॥
भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥३३॥

જેમ (યોગથી) ભ્રષ્ટ થએલાનાં ચિત્તો ફરી યોગના સેવનથી નિરોધ (સંયમ) પામે તેમ જેમાં કમલોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેવી શરદ્‌થી જલો (પોતાની) મૂલસ્થિતિમાં આવ્યાં. ૩૩.

જલોથી સર્વની શુદ્ધિ થાય છે; તે જલ જો નિર્મલ હોય તો સર્વ શુદ્ધ થાય. **'જેમાં કમલોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેવી શરદ્‌થી'** એ શબ્દોથી શુદ્ધિનો પ્રકાર કહેલો છે. કમલોની ઉત્પત્તિ શરદ્‌થી જ થાય છે. **निर्गतं** નીકળી ગઈ છે **रजः** રજ (કચરો) જેમાંથી તે 'નીરજ' (કમલ). જલમાંની બધી ભૌતિક રજ ભૂમિ ઉપર (નીચે) ઉતારી મૂકી, આધ્યાત્મિક રજને પોતાનાં સ્વરૂપવાળી બનાવી, અને આધિદૈવિક રજને પોતાની અંદરના શુદ્ધ મકરંદ(રસ)રૂપ બનાવીને, તે જલની બધીય રજને (જલમાંથી)

---

૧. 'विमुक्तम्' 'મોક્ષ' જેમનો છે તે **વિમુક્તિ**, તેઓના. (**प्र**)

૨. દરેકથી એક એક શ્લોકનો અર્થ કહે છે. 'જલોથી' આરંભી 'ગોપિકાઓ' સુધીના (દશ શબ્દો)થી દશ વાક્યોનો (શ્લોકોનો) અર્થ કહ્યો, અને 'ચિત્તના' શબ્દથી એક શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. ત્યાર પછીના શ્લોકોના અર્થ '**भग**' શબ્દના અર્થ હોઈ (ભગવાનના છ ગુણોરૂપ હોઈ), 'સર્વને ભગવાને **પ્રસિદ્ધ કર્યાં**-શોભાવ્યાં' એમ કહ્યા પછી, ચંદ્ર વિગેરેનું ગુણરૂપથી જ નિરૂપણ કરેલું છે. (**टि**)

'જલોના'થી આરંભી 'ગોપિકાઓના' સુધીના દરેકથી એકએક શ્લોકનો, એમ દશ (૩૩થી ૪૨) શ્લોકોના અર્થ કહ્યા. 'ચિત્તના'થી ૪૩મા શ્લોકનો અર્થ કહ્યો. ત્યારપછીના વાક્યોના અર્થ '**भग**' શબ્દના અર્થ છે, તેથી 'સર્વને શોભાવ્યાં' એમ કહી તે અર્થો કહ્યા. ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણ તરીકે ચંદ્ર વિગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણે પોતાના છ ગુણોથી સર્વને શોભાવ્યાં એમ યોજના કરવી. તે કોણ એવી જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી છ ગુણરૂપ ચંદ્ર, મનુષ્યો વિગેરે છ કહ્યાં છે, એવી રીતે આ કારિકાઓથી સત્તર શ્લોકોના અર્થ કહેલા છે. (**का**)

કાઢી નાખે છે, તેથી તે 'નીરજ' કહેવાય છે. તે કમલો જો જલમાં ઉત્પન્ન થાય તો (જલના) દોષ દૂર થવાથી, **જલો પોતાની મૂલ સ્થિતિમાં આવે છે.** 'નીર'માં (જલમાં) 'જાત' એટલે ઉત્પન્ન થએલાં તે 'નીરજ' એવી પણ તેની વ્યુત્પત્તિ છે. તેથી જ્યારે પુત્ર (ઉત્પન્ન) થાય ત્યારે (પિતા પોતે) ઋણરહિત થાય છે અને પ્રકૃતિ (સ્વસ્થતા) પ્રાપ્ત કરે છે; નહિતો (પુત્ર ન થાય તો) ઋણથી (પિતૃઓ વિગેરેના ઋણથી) પીડાએલો રહે છે; (તેમ જલમાં કમલ થાય તો તે નિર્મલ થાય છે, અને તે ન થાય ત્યાંસુધી રજવાળું રહે છે). માત્ર આ મહાભૂત (જલના) દોષ દૂર કરવામાં જ શરદ્ એવું કરે છે એમ નથી, પરંતુ ભગવાનની ક્રીડા માટે (શરીરની) અંદર પણ તે હૃદયરૂપી કમલનો વિકાસ કરે છે અને તેથી હૃદય ગુણાતીત[1] થાય છે. આ કાર્ય યોગને ઉત્પન્ન કરીને શરદ્ કરે છે તેથી યોગનું અહીં દૃષ્ટાંત આપેલું છે; અથવા યોગથી ધીરે ધીરે શુદ્ધિ થાય છે, તેથી તે માટે (ધીરે ધીરે શુદ્ધિ જણાવવા) દૃષ્ટાંત કહેલું છે, તે ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે. **भ्रष्टा** એટલે યોગથી જેઓ **ભ્રષ્ટ થએલા** હોય તેઓનાં **ચિત્તો** પણ ભ્રષ્ટ થએલાં હોય છે. **ફરીથી** (તેઓ) **યોગનું સેવન કરે તેથી** તે ચિત્તો (પોતાની) વૃત્તિરૂપ રજનો (રજોગુણનો) **નિરોધ** (સંયમ, નિયમન) **પામે છે.**

એવી રીતે સર્વની શુદ્ધિનાં કારણરૂપ અંતઃકરણ અને જલની શુદ્ધિ કહીને, મહાભૂતોની શુદ્ધિ કહેતાં, આશ્રમોની શુદ્ધિનો પ્રકાર કહે છે:–

व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलम् ॥
शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाशुभम् ॥३४॥

જેમ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ આશ્રમવાળાઓનાં પાપને હરે છે તેમ શરદે આકાશનાં વાદળ, મહાભૂતો(અગ્નિ અને વાયુ)નું સાંકર્ય (ભેળસેળ), ભૂમિના અને જલના કાદવ (એવા ભૂતોના) મેલને હર્યો. ૩૪.

જો મહાભૂતો શુદ્ધ હોય તો (દેહ મહાભૂતોનો બનેલો હોવાથી) દેહ શુદ્ધ થાય, અને જો આશ્રમો શુદ્ધ હોય તો ધર્મ શુદ્ધ થાય તે માટે (મહાભૂતોની અને આશ્રમોની શુદ્ધિ માટે) આ શ્લોક કહે છે. **આકાશના** મલ[2]રૂપ **મેઘો જ**[3] છે. **મહાભૂતોનું સાંકર્ય એ અગ્નિ અને વાયુનો મલ છે.** (વર્ષામાં) સ્પર્શ[4]માટે અને ક્ષુધા[4] માટે તે

---

૧. હૃદયકમલનો ભગવાનના ગુણથી વિકાસ થતાં, 'મારામાં રહેલું નિર્ગુણ કહેલું છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વાત્મભાવ થતાં, હૃદય **ગુણાતીત** થાય છે એવો અર્થ છે.(**प्र**) **ગુણાતીત** એટલે ચિત્તરૂપ. નીરજની ઉત્પત્તિથી હૃદયકમલનો વિકાસ થતાં ચિત્તો પ્રકૃતિ એટલે પોતાના સ્વરૂપને પામે છે; એટલે ચિત્તરૂપ થાય છે.(**ले**) ૨.જેના કાર્યને જે અટકાવે તે તેનો **મલ.** અહીં મલ વાદળાં વિગેરે ચારે (વાદળાં, ભૂતોનું સાંકર્ય, ભૂમિનો કાદવ અને જલનો કાદવ) સાથે વિશેષણ તરીકે સંબંધ રાખે છે.(**प्र**) ૩. વાદળાં-વિનાનું આકાશ હોય ત્યારે 'આકાશ નિર્મલ છે' એમ કહેવાય છે, તેથી **આકાશનો મલ મેઘો છે.**(**प्र**)

૪. બહારના સૂકા પદાર્થના સ્પર્શ માટે વર્ષાકાલમાં અગ્નિ અને વાયુની જરુર રહે છે. (શરીરની) અંદર પણ વર્ષાકાલમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી ભૂખ લાગતી નહિ હોવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે (જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે) તેવાં ઓષધોની જરુર પડે છે, તેથી વાયુ અને અગ્નિનું સાંકર્ય સંભવે છે. (**प्र**)

સ્પર્શ માટે એટલે કામ માટે. કામ અગ્નિનો મલ છે. ભૂખ પ્રાણનો ધર્મ હોવાથી તે વાયુનો મલ છે. આ બે એટલે કામ અને ભૂખ (ખોરાક) માટે પ્રાણીઓની અંદર અંદર અથડામણ થાય છે. (**ले**)

(અગ્નિ અને વાયુનું સાંકર્ય સંભવે છે. **ભૂમિનો મલ કાદવ જ છે, અને જલોનો પણ (મલ) કાદવ જ છે.** આવી રીતે પાંચ મહાભૂતોનો[1] **(મલ) શરદે હર્યો.**

વળી આ શરદ્ આશ્રમોના મલને પણ હરે છે; કારણ કે વર્ષાઋતુમાં (૧) સંન્યાસીઓનો ધર્મ (પર્યટણ) અટકી પડે છે, તેથી તેઓને એક જ સ્થલે અન્નનું ભોજન કરવું પડે છે અને તેથી દોષો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે. (૨) બ્રહ્મચારીઓને ગુરુની સેવામાં (વરસાદને લીધે) સંકોચ થવાનો સંભવ રહે છે. (૩) ગૃહસ્થને (વાદળાંને લીધે) કાલ(સમય)નું જ્ઞાન થતું નથી અને તેથી કર્મનો લોપ થવા સંભવ રહે છે અને (૪) વનમાં રહેનારને (વાનપ્રસ્થ આશ્રમવાળાને) (વરસાદમાં બહાર નીકળી શકાય નહિ તેથી) સંગ્રહ કરી રાખવો પડે વિગેરે કારણોથી દોષ થવાનો સંભવ રહે છે. આ સર્વ (દોષ) શરદ્ મટાડે છે. ભગવાનની સન્નિધિ(નજીકમાં હાજરી)ને લીધે આધિદૈવિકની પેઠે તે દોષ મટાડનારી થાય છે, એમ **'જેમ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ આશ્રમવાળાઓનાં પાપને હરે છે'** એ દૃષ્ટાંતથી કહે છે. ભક્તિ હૃદયરૂપી આકાશના શોકને મટાડે છે. (શોક) નેત્રમાં જલ ઉત્પન્ન કરનારો હોઈ વાદળ(રૂપ) છે. ભૂતોનું સાંકર્ય એટલે ત્રણ પ્રકારના[2] જીવોનો ભેળસેળ ભક્તિ મટાડે છે, તેની (જીવોની ભેળસેળની) પ્રવૃત્તિ કરાવનાર આસન્ય[3] અથવા(આસન્ય અને) અગ્નિ[3] છે. (ભક્તિ થતાં) એક (આસન્ય)તેને (ભેળસેળને એકબીજાના સંગને) મટાડે છે અને બીજો (અગ્નિ) તેને બાળે છે. (વળી) (ભક્તિ) ભૂમિના[4] કાદવને

---

૧. જલોની શુદ્ધિ પ્રથમના (તેત્રીસમા) શ્લોકમાં કહી છે. છતાં જલનો **મહાભૂત**માં પણ સમાવેશ થતો હોવાથી અહીં ફરીથી કહે છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષ નથી એમ જણાવવા આ કહેલું છે. **(ટિ)**

૨. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ (દેવો, મનુષ્યો અને અસુરો), એ **ત્રણ પ્રકારના. (પ્ર)**

સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃના ભેદોથી **ત્રણ પ્રકારના. (લે)**

૩. આસન્ય ઇંદ્રિયોનું બલ ઉત્પન્ન કરી લૌકિક કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે, **અને અગ્નિ** વાણીનો અધિષ્ઠાતા હોઈ વાણીને પ્રેરણા કરી (બીજાનો) સંગ કરાવનાર છે, તેથી તેમણે કરાવેલ સંગ દોષરૂપ છે. પરંતુ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આસન્ય લૌકિક કાર્ય કરવાનું બલ ઇંદ્રિયોમાં ઉત્પન્ન કરતો નથી, પરંતુ ઉલટો લૌકિકનો સંગ મટાડે છે અને અગ્નિ વાણીને (બીજા લૌકિક પુરુષોનો) સંગ થાય તેવી રીતે પ્રેરણા કરતો નથી, પરંતુ તેવો સંગ ન થાય તેવી રીતે પ્રેરી તેવા સંગને બાળે છે. તેથી ભગવાનની કૃપાથી ભક્તિ થાય ત્યારે **આસન્ય** અને **અગ્નિ** તેને સહાય કરનારા થાય છે, એવો અર્થ છે. **(પ્ર)**

ભગવાનથી છૂટો પડેલો જીવ આનંદ માટે પ્રયત્ન કરતાં **આસન્ય**નો આશ્રય કરે છે, અને સત્ત્વ વિગેરે ભાવો પ્રાપ્ત કરી પ્રપંચમાં રમણ કરે છે, એવું બ્રહ્મવાદમાં નિરૂપણ કરેલું છે. **કામાગ્નિને લીધે પ્રકૃતિનો** આશ્રય કરનારો જીવ તેના ગુણોમાં આસક્ત થાય છે, એવું સાંખ્યમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આ મતભેદને લીધે જે સાંકર્ય (ભેળસેળ) થાય છે તે વાયુ અને અગ્નિનો મલ છે અને ભક્તિથી તે દૂર થાય છે. ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આસન્ય ઇંદ્રિયોને દેવતા બનાવી, જીવનું સગુણપણું મટાડે છે, અને ઘરમાં રહી ગએલી (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૯-૯) ગોપીઓની પેઠે પ્રાકૃત દેહને બાળી અલૌકિક દેહ ઉત્પન્ન કરે છે એવો અર્થ છે. **(લે)**

૪. **ભૂમિના કાદવને** એટલે હૃદયરૂપી ભૂમિના કામ વિગેરે વિકારોને; ભગવાનનો પ્રસાદ આવા વિકારોનો નાશ કરનાર છે, એ 'આપે ભોગ કરેલી માલા ગંધ' વિગેરે શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પણ પ્રસાદનું દાન કરી મટાડે છે. ભક્તિથી ધ્યાન ધરેલાં ચરણો ભક્તોના હૃદયમાં (તેમાં રહેલા) સ્નેહથી ભીંજાય છે, અને તેની જલથી થએલી ભીનાશ[1] મટાડે છે, કારણ કે તે (ચરણારવિંદ) ભૂમિરૂપ[2] છે. સર્વ જલોના મેલને ભક્ત મટાડે છે, એ તો પ્રસિદ્ધ[3] જ છે. (૧) બ્રહ્મચર્યમાં[4] ગુરુને જલદાન (જલ લાવી આપવાનું) હોય છે. ભક્તિમાં અલૌકિક દાન કરવાનું સામર્થ્ય[5] હોવાથી ભક્તિ તે (જલ લાવી આપવાનો શ્રમ) મટાડે છે. (૨) પ્રાણીઓ સાથે સાંકર્ય (સંગ, અથડામણ) ગૃહસ્થાશ્રમમાં થાય છે, ભક્તિથી તેની નિવૃત્તિ થાય છે (તે મટે છે) એ સ્પષ્ટ જ છે. (૩) ભૂમિ(મહાભૂત)ના સ્થાને વનવાસ (વાનપ્રસ્થ આશ્રમ) છે, તેમાં મલ ધારણ કરવો એ ધર્મ[6] છે. ભગવાનની સેવા માટે (સેવા થઈ શકે તે માટે) ભગવાનની ભક્તિ તે (મલને) દૂર કરાવે છે (મટાડે છે). (૪) જલોનો એટલે બહૂદકોનો[7] (ઘેર ઘેર ફરી ભિક્ષા માગી પેટ ભરનાર ભિખારીને બહૂદક કહે છે) મલ ચારેતરફ ભ્રમણ વિગેરેનો ક્લેશ છે. (ભગવાનની ભક્તિ થાય ત્યારે) ભગવાનના મંદિરમાં નિત્ય રહેવાનું થવાથી તે ક્લેશ (મલ) મટે છે. વળી ભગવાનની ભક્તિ અનિવાર્ય[8] (દૂર થઈ શકે નહિ તેવા, મટાડી ન શકાય તેવા) અશુભ એટલે પાપને પણ મટાડે છે. એ પાપના સંસ્કાર માટે (પાપના સંસ્કાર મટાડવા માટે) ઉત્તરક્રિયા[9] કહેલી છે.

---

૧. શોક વિગેરેથી થએલા જલથી થએલી **ભીનાશ.** (प्र) (यो)

૨. વૈશ્વાનરવિદ્યામાં 'પૃથિવી'જ (ભગવાનના) બે ચરણ છે' એવી શ્રુતિ છે, તેથી ભગવાનના ચરણારવિંદ આધિદૈવિક **ભૂમિરૂપ** છે. (प्र)

ભગવાનના ચરણારવિંદમાં અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત કરાવનાર રજ હોવાથી તે **ભૂમિરૂપ** છે. (ले)

૩. 'આપના જેવા મહાભાગ્યવાળાઓ પોતે તીર્થરૂપ હોઈ પોતાની અંદર ભગવાન હોવાથી તીર્થોને તીર્થ બનાવે છે' એ વાક્યથી **પ્રસિદ્ધ** છે.(प्र) 'સાધુઓ, શાંત, સંન્યાસીઓ' વિગેરે વાક્યથી **પ્રસિદ્ધ** છે.(ले)

૪. **બ્રહ્મચર્ય** આકાશ પેઠે નિર્લેપ (ખરડાયાવિનાનું) હોવાથી તે આકાશ સાથે સરખાવેલું છે. જેમ શરદ્ આકાશનો મેલ–વાદળાં મટાડે છે તેમ ભગવાનની ભક્તિ બ્રહ્મચર્યનો મેલ (ક્લેશ)–જલ લાવવાનો શ્રમ મટાડે છે, એવો અર્થ છે. (ले)

૫. **'पत्रं पुष्पं'** ન્યાયે, 'મને પત્ર પુષ્પ ફલ જે કાંઈ પ્રેમથી અર્પણ કરે છે તેનો હું ભોગ કરું છું' એ ન્યાયે ભક્તિમાં ભગવાનની પ્રીતિરૂપ ઉત્તમ પદાર્થનું **દાન કરવાનું સામર્થ્ય** છે તે. (प्र)

૬. 'કેશ, રૂંવાડાં, નખ, દાઢી, મેલ ધારણ કરવાં, દાંત સાફ ન કરવા' એ વાક્યથી તેમનો એવો **ધર્મ** છે.(प्र)

૭. (કુટીચક, બહૂદક, હંસ અને પરમહંસ, એ ચાર જાતના ભિક્ષુઓ છે.) કુટીચકને પરિભ્રમણ કરવાનું હોતું નથી, તેથી બહૂદક વિગેરે કહેલા છે. (प्र) 'બહૂદકો જેઓમાં આદિ છે' તે બહૂદકાદિ એમ તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ છે, તેથી બહૂદક, હંસ અને પરમહંસો એવો અર્થ છે. કુટીચકને પરિભ્રમણ કરવાનું નહિ હોવાથી તેમનો સમાવેશ કરેલો નથી. (ले)

૮. 'જેમ સૂર્ય ધૂમસને મટાડે છે તેમ વાસુદેવને પરાયણ કેટલાક માત્ર ભક્તિથી સર્વ પાપને મટાડે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે **બીજી કોઈ રીતે મટાડી શકાય નહિ તેવાં અશુભ (પાપને) પણ ભગવાનની ભક્તિ મટાડે છે.** (प्र) ૯. **ઉત્તરક્રિયા** એટલે આશ્રમોના સંસ્કાર માટે કરવાની પાપ મટાડનારી ક્રિયા, અથવા હવે પછીના શ્લોકોમાં સર્વસ્વદાન કરવાનું કહેવામાં આવશે તે ક્રિયા.(प्र) **ઉત્તરક્રિયા** એટલે ઉત્તરકાંડ(ઉપનિષદો)માં કહેલાં જ્ઞાનનાં સાધનો. (ले)

આ પ્રમાણે તેઓના (મહાભૂતોના અને આશ્રમોના) દોષો મટાડી શરદે અન્ન ઉત્પન્ન કરનાર મેઘોના પણ દોષો મટાડ્યા, એમ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ–

सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।
यथा त्यक्तेषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥३८॥

જેમ ઈષણાઓ તજેલા શાંત પાપરહિત મુનિઓ સ્વચ્છ તેજવાળા (થઈ) શોભે છે તેમ વાદળાંઓ સર્વસ્વ (સર્વ જલ) તજી સ્વચ્છ તેજવાળાં થઈ શોભ્યાં.

જેમ મરણ સમયે કોઈપણ કાંઈપણ (વસ્તુ પોતાની સાથે) લઈ જઈ શકતો નથી તેમ શરત્કાલમાં વાદળાંઓ પણ કાંઈપણ (જલ) પોતામાં રાખવા શક્તિવાળાં રહ્યાં નહિ. પોતાના ધર્મપ્રમાણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાથી જ સર્વ (પાપનું) પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. તેથી તેઓનો ધર્મ 'जलदाः' (જલ આપનારાંઓ) શબ્દથી કહે છે. તેઓએ **સર્વ જલ** જ્ઞાનપૂર્વક (બધું આપી દઈએ છીએ એમ જાણીને) મૂકી દીધું, અને પછી **સ્વચ્છ તેજવાળાં થઈ શોભ્યાં**; કારણ કે પાપનું રૂપ (રંગ) કાળાશ છે અને પુણ્યનું રૂપ સ્વચ્છ (ધોળું, શુક્લ) છે. તેથી વાદળાંનું કાળું રૂપ જતું રહ્યું અને ધોળું (સ્વચ્છ) રૂપ થયું. આ **'સ્વચ્છ તેજવાળાં'** શબ્દથી કહે છે. શુભ્ર (સ્વચ્છ) છે વર્ચઃ (તેજ) જેમનું તેવાં તેઓ થયાં. માત્ર સ્વચ્છ (ધોળાં) હોય તેથી જ સારાં ન ગણાય, કારણ કે એ નિયમનો કેશ (માથા પરના વાળ) વિગેરેમાં ભંગ થાય છે. (કેશ ધોળા હોય તો ઉલટા ખરાબ ગણાય છે); તેથી 'શોભ્યાં' એમ કહે છે. (શોભ્યાં એટલે) વધારે તેજવાળાં થયાં, કાલને લીધે[1] એવા પ્રકારનાં (સ્વચ્છ અને તેજવાળાં શોભતાં) થયાં.

'તે સમયે (શરદ્‌માં) વાદળાંઓમાં રમણ અથવા તેજ કાંઈ હોતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટાંતથી તે દોષો દૂર થતાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેજ થાય છે એમ કહે છે. અંતઃકરણ ચાર પ્રકારનું છે (ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન અને અહંકાર). તેમાં (૧) ચિત્તના દોષો ત્રણ ઈષણાઓ (કામનાઓ) છે, (૨) બુદ્ધિનો દોષ ઘોર વિમૂઢપણું છે, (૩) મનનો દોષ બહારના વિષયપણું (બહારના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહેવું તે, અથવા બહારના વિષયોનો સંબંધ) છે, અને અહંકાર તો સંનિપાતરૂપ દોષથી ભરેલો જ છે. તેથી અહીં (ઉત્તરાર્ધમાં) અનુક્રમે જ એ દોષોનું નિરાકરણ (દૂર થવું) કહે છે. **'ઈષણાઓ તજેલા'** એટલે તજેલી છે ઈષણાઓ જેઓએ તેવા. ઈષણાઓ ત્રણ છે; તેમાં (૧) લોકની ઈષણા, એ ભુવનની કામના અને જનની કામના એમ બે પ્રકારની છે. (૨) વિત્તની ઈષણા પદાર્થમાત્રની કામનારૂપ છે, અને (૩) અર્થની ઈષણા એટલે પુત્રસહિત સ્ત્રીની કામના (સ્ત્રીની અને પુત્રની કામના). આ(ત્રણ ઈષણાઓ)થી ધર્મ, અર્થ અને કામ કહેલા છે. આ ત્રણના (ધર્મ, અર્થ અને કામના) વર્ગનો પરિત્યાગ કરવાથી ત્રણે ઈષણાઓ જતી રહે છે.

શાંતિ સત્ત્વ(ગુણ)માંથી પણ (પ્રાપ્ત) થાય છે, પરંતુ તેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ હોય તો બીજા ગુણોનો ઉદ્‌ભવ થતાં તે જતી રહે છે. તેથી **શાંત** એટલે સ્વરૂપથી જ શાંત, અથવા શુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપથી શાંત.

૧. આ શરદ્ આધ્યાત્મિક છે, એમ દૃષ્ટાંતથી સૂચવેલું છે; એવા આશયથી ઉત્તરાર્ધના આભાસમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે. (લે)

'મનથી' જ આ પ્રાપ્ત કરવાનું છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, જેઓનું મન આત્મામાં પરોવાએલું છે તેઓ **મુનિઓ** છે.

અહંકારરૂપ **પાપ જેઓએ મૂકી** (તજી) **દીધેલું છે** તેઓ (પાપરહિત છે).[1] આવી રીતે જેઓએ દોષોને તજેલા છે તેઓએ બહાર સર્વનો પરિત્યાગ કરેલો હોવાથી, તેઓ શુદ્ધ પણ થાય છે અને પ્રકાશે પણ છે. ભગવાનસહિત[2] (ભગવાન જેમાં છે તેવી) શરદ્‌થી જ આ થાય છે. તેથી જ આગળ (૧૦-૩૦-૨૬માં) શરદ્‌ની સર્વ રાત્રિઓ ભગવાનની લીલાની રાત્રિઓ થઈ એમ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે શરદે જે દોષો મટાડ્યા તે કહી, હવે તેના ગુણો શ્લો. ૩૬માં કહે છેઃ-

गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम् ॥
यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥३६॥

જેમ જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું કોઈ સમયે દાન કરે છે અને (કોઈ સમયે) નથી પણ કરતા, તેમ પર્વતો કોઈ સ્થલે જલ મૂકતા (ઝરતા) અને કોઈ સ્થલે ઉત્તમ જલ ન મૂકતા. ૩૬.

જેઓની અંદર ખરું તત્ત્વ છે તેવાઓમાં જ જ્ઞાન ગુણ છે. અને તે જ્ઞાન શુદ્ધ અને સર્વ દોષો મટાડનારું હોય છે. અહીં જલનું નિરૂપણ કરતાં એવા જ્ઞાનનું દૃષ્ટાંતથી નિરૂપણ કરે છે. **પર્વતો કોઈ સ્થલે જલ મૂકતા** (ઝરતા) **હતા, અને કોઈ સ્થલે મૂકતા ન હતા.** જ્યાં ઝરણું વિગેરેનો માર્ગ હોય ત્યાં પોતાની અંદર રહેલું જલ મૂકે છે, પરંતુ વર્ષાથી થએલું (પર્વત ઉપર પડી ભરાએલું) મૂકતા ન હતા. આ '**शिवम्**' '**ઉત્તમ જલ**' શબ્દથી કહેલું છે. (શિવ એટલે) શાંત, શીતલ અને સ્વાદવાળું (જલ), મહાન્ પુરુષોને અંદર (મનની અંદર) તાપ હોતો નથી, તેથી સૂર્ય વિગેરે પણ તેઓને તાપ (દુઃખ) કરી શકતા નથી. (તેથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જલ અથવા જ્ઞાન આપે છે અથવા નથી આપતા.)

(તેઓ આપે છે અથવા નથી આપતા એવાં) તેમનાં બે રૂપો[3] તેઓ પોતાની બુદ્ધિથી કરે છે, કે સ્વાભાવિક છે એવો વિચાર કરી, જો તે સ્વાભાવિક હોય તો તેમાં શરદ્‌ની કાંઈ પ્રતિષ્ઠા હોઈ શકે નહિ તેથી તે તેઓની બુદ્ધિથી કરેલાં છે એમ કહેતાં, ઉત્તરાર્ધમાં (દૃષ્ટાંતથી) શરદ્ તેમાં (તેમની બુદ્ધિને) પ્રેરણા કરનારી છે એમ કહે છે. **જ્ઞાન** એ જ મરણ મટાડનાર **અમૃત** છે. જ્યારે **સમય** એટલે શુદ્ધ અવસર (ટાણું) હોય ત્યારે, (જ્ઞાનીઓ) **પોતે જ્ઞાનથી પૂર્ણ હોય તે** પણ, દેશ કાલ અધિકારી જોઈને,

૧. ચિત્તના દોષો ત્રણ ઐષણાઓ છે વિગેરેથી ચાર પ્રકારના અંતઃકરણના ચાર દોષો કહેલા છે, અને તે દોષોનું નિવારણ ઉત્તરાર્ધનાં ચાર વિશેષણોથી અનુક્રમે કહેલું છે. **(યો)**

૨. ભગવાન આત્મા છે, તેથી **ભગવાનસહિત** વર્તતી **શરદ્** આધ્યાત્મિક છે. 'દેવ' શબ્દનો અર્થ ક્રીડા કરનાર થાય છે, તેથી દેવના અધિકારથી વર્તતી શરદ્, જેમાં ફલપ્રકરણમાં કહેલી લીલા કરવામાં આવી તે આધિદૈવિક છે. **(લે)**

૩. જલ આપનાર અથવા ન આપનાર તેનાં **બે રૂપો** તેની પોતાની બુદ્ધિથી તેણે કરેલાં છે. જ્યારે ભગવાનને જલની જરુર હોય ત્યારે જલ આપે છે અને જ્યારે જરુર ન હોય ત્યારે આપતાં નથી. આવું જ્ઞાન તેઓને આધ્યાત્મિક શરદ્‌થી જ થાય છે એવો ભાવ છે. **(લે)**

જો તેઓ જ્ઞાન(આપવા)યોગ્ય હોય, ભવિષ્યમાં સંપ્રદાયને ટકાવી રાખે તેવા હોય, ખોટે માર્ગે જાય તેવા ન હોય, અને વિચારીને જ (બીજાને) જ્ઞાન આપે તેવા હોય, તો (એ બધાનો નિર્ણય કરીને) અમુક પુરુષને **જ્ઞાન આપે છે**; તેમ ન હોય તો **આપતા નથી.**

विद्यया सहितो विद्वान् म्रियेतैवाविचारयन्॥न त्वयुक्ताय तद्दद्यात् कथंचिदिति निश्चयः॥१३½॥

વિદ્વાને વિચાર કર્યાવિના વિદ્યાસહિત મરવું જ, પણ કોઈ રીતે અયોગ્ય (પુરુષને) **તે આપવી જોઈએ નહિ,**[1] એવો નિશ્ચય છે. કા. ૧૩½.

(આ) સર્વ બુદ્ધિ[2] શરદે જ કરેલી છે. તેથી શરદ્ (જ્ઞાન આપવું અથવા ન આપવું એ વિષયમાં) પ્રેરણા કરનારી છે.

એ પ્રમાણે શરદ્ જ્ઞાનમાટે ઉપયોગી છે એમ કહી, હવે આ શ્લોકમાં તે વૈરાગ્ય માટે પણ ઉપયોગી છે એમ કહે છેઃ–

नैवाविदन् क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः ॥

यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुम्बिनः ॥३७॥

જેમ મૂઢ કુટુંબવાળા નરો દરરોજ ક્ષય થતાં આયુષ્યને જાણતા નથી તેમ છીછરા જલનાં જલચરોએ દરરોજ ઘટતું જલ જાણ્યું નહિ. ૩૭.

શરદ્ જલનો ક્ષય કરનારી છે, અને જલ **ગાધ** એટલે માપી શકાય તેટલું (થોડું) છે. **જલચરોની** જલમાં જ ક્રિયાશક્તિ હોય છે (જલની બહાર તેઓ હાલી ચાલી શકતાં કે ફરી શકતાં નથી, (અને તેથી) જલ થઈ રહે એટલે તેઓનું મરણ જ થાય છે. તેથી જો (એ) જલ સાથે અગાધ (બહુ ઊંડા, માપી ન શકાય તેવા) જલમાં પ્રવેશ કરે તો કાંઈ પણ ચિંતા રહે નહિ, (પરંતુ) (તે ગાધ) જલમાં જ રહી; **જલ ઘટે છે એ તેમણે જાણ્યું નહિ**; અને તેથી જ (અન્યત્ર અગાધ જલમાં જવાનો) પ્રયત્ન (પણ કર્યો નહિ. આ પણ જો સ્વાભાવિક[3] હોય તો (તેમાં) શરદ્નો (કાંઈ પણ) ઉપયોગ નથી, તેથી આ **શાસ્ત્રીય** છે એમ સિદ્ધ કરવા[4] ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટાંત કહે છે.

૧. અપાત્રને વિદ્યા **ન જ આપવી** એવો અર્થ છે. **(का)** અયોગ્યને વિદ્યા આપવા કરતાં મરણ સારું એવો ભાવ છે. **(यो)**

મરણ સમય થાય અને કોઈ વિદ્યા લેનાર સત્પાત્ર ન મળ્યું હોય તોપણ અપાત્રને વિદ્યાદાન કરવું નહિ, પરંતુ વિદ્યા સાથે જ મરવું એવો ભાવાર્થ જણાય છે. કારિકામાં પણ એવો જ અર્થ ટૂંકમાં કહેલો છે.

૨. અહીં **બુદ્ધિનો** અર્થ જ્ઞાન છે. પહેલાં ભૂતોની શુદ્ધિ કહી તેથી આવું જ્ઞાન થાય છે. ભૂતોની શરદ્થી શુદ્ધિ થવાથી, તે શુદ્ધિથી આવી (સત્પાત્રને જ જ્ઞાન આપવાની) બુદ્ધિ થાય છે. 'શુદ્ધિ' પાઠ હોય ત્યાં 'ભૂતોની શુદ્ધિ' જ અર્થ છે. **(ले)**

૩. **સ્વાભાવિક** એટલે લોકમાં થતું જ આવે છે તેવું, (અને અહીં તો લોકમાં જે થાય છે તે માત્ર કહેલું જ છે.) **(ले)** **સ્વાભાવિક** એટલે કુદરતી, જેમાં કાંઈ ફેરફાર કરી શકાય નહિ તેવું.

૪. **શાસ્ત્રીય છે એમ સિદ્ધ કરવા** એટલે તાત્પર્યથી અહીંના (લોકના) કુટુંબીઓના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા, એવો અર્થ છે. અહીં જે કુટુંબીઓનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે તેના જેવા ગુણોવાળા વ્રજમાં જલચરો જ હતા, પરંતુ તેવા કોઈ નર (પુરુષ) ન હતા એવો ભાવ છે. તેથી શાસ્ત્રીયત્વ એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી લીલા સૃષ્ટિનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવનાર.**(ले)** **'શાસ્ત્રીય છે એમ સિદ્ધ કરવા'** એટલે શાસ્ત્ર **પ્રમાણે આયુષ્ય અક્ષય્ય કરી શકાય છે એમ સિદ્ધ કરવા. (प्र)**

આયુષ્યથી પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના છે, અને તે આયુષ્ય હદવાળું (ખૂટી જાય તેવું) છે, આવા હદવાળા આયુષ્યથી પણ જો તેનો નકામો વ્યય થાય તેવાં સ્થાન ઘરનો ત્યાગ કરી, ભયરહિત ભગવાનના ચરણારવિંદને (શરણે) જાય તો કાંઈ પણ નુકશાન થાય નહિ, કારણ કે ત્યાં (ભગવાનના ચરણારવિંદમાં) પૂર્ણ (ક્ષય ન થાય તેવું) આધિદૈવિક આયુષ્ય રહેલું છે. સર્વ પોતાના ઇચ્છેલા પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવે તેવા સાધનમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. (છતાં) આ તેવી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તેનું કારણ તેને આ (અહીં કુટુંબમાં આયુષ્ય ઘટે છે, અને ભગવાનના ચરણારવિંદને શરણે જવાથી તે ખૂટશે નહિ એવું) જ્ઞાન નથી. તેથી **'ક્ષય થતા આયુષ્યને જાણતા નથી'** એમ અજ્ઞાનની નિંદા કરે છે. **'ક્ષય્ય'** શબ્દથી (તે અક્ષય્ય કરવું શકય છે એવી) શકયતા જણાવેલી છે. જો આ (તેને) અક્ષય કરવા ઇચ્છે તો તે અક્ષય પણ થાય છે. પહેલાં કહેલું છે કે 'આયુષ્ય એ અમુક પ્રાણ છે. વળી 'પુરુષ' શત આયુષ્યવાળો છે' એમ પણ કહેલું છે,* અને 'સર્વત્ર મૃત્યુઓ છે અને તે દૂર કરવાના ઉપાયો છે'[1] એ પણ કહેલું છે; તેથી (અહીં) આયુષ્ય ક્ષય્ય (ક્ષય પામતું, ક્ષય પામે તેવું) છે એમ કહેલું છે. તે **'દરરોજ'** ક્ષય પામે છે એટલે પાછલથી (તેને અક્ષય્ય કરવાનું) જ્ઞાન થાય તો પશ્ચાત્તાપ કરવો નકામો થાય છે. આવું જ્ઞાન ન થવાનાં ત્રણ કારણો છે, (૧)**નરપણું** (૨)**મૂઢપણું** અને (૩) **કુટુંબીપણું**. (આ ત્રણથી અનુક્રમે) (૧) સ્વભાવથી (૨) શાસ્ત્રથી અને (૩) સંગથી જ્ઞાન થતું નથી, એમ નિરૂપણ કરેલું છે.

'કોઈવાર[2] અજ્ઞાન પણ સુખ આપનારું થઈ પડે છે, તેમ નરપણું વિગેરે (ગયા શ્લોકમાં જ્ઞાન નહિ થવાનાં ત્રણ કારણો કહ્યાં તે) પણ સુખ આપનારાં થાય છે, કારણ કે વૈરાગ્ય ન હોય ત્યાંસુધી તેમનાથી આ લોકનું સુખ ભોગવાય છે' એવી શંકા થાય, તેનો આ શ્લોકમાં નિરાસ કરે છેઃ-

गाधवारिचरास्तापमविंदन् शरदर्कजम् ॥
यथा दरिद्रः कृपणः कुटुम्ब्यविजितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥

જેમ ગરીબ, કૃપણ, કુટુંબવાળો અને જેણે ઇંદ્રિયો જીતેલી નથી તે દુઃખ પામે છે તેમ છીછરા જલમાં રહેનારાં(જલચરો)ને શરદ્‌ના સૂર્યથી થએલો તાપ (દુઃખ) થવા લાગ્યો. ૩૮.

છીછરા જલમાં રહેનારાં જલ હતું ત્યારે પણ **શરદ્‌ને લીધે દુઃખ પામ્યાં.** (કારણ કે) જો કાલ અથવા કર્મ (માણસને) પીડે નહિ ત્યારે જ અજ્ઞાન ઉપયોગી (સુખ આપનારું) થાય છે. તેથી અહીં શરદે મેઘોને દૂર કર્યા એટલે જલનું શોષણ કરનાર તાપ

---

* જુઓ ૩-૧૧-૧૨ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની.

૧. 'આયુષ્ય પ્રાણ છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી આયુષ્ય પ્રાણ છે. વળી શ્રુતિમાં અનેક મૃત્યુઓ છે અને તે **મટાડવાના અનેક** ઉપાયો **કહેલા છે;** તેથી તે ઉપાયો કરવાથી આયુષ્ય અક્ષય્ય (ખૂટે નહિ તેવું) થાય એમ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ છે. તેથી આપણા પોતાના પ્રયાસથી આયુષ્ય અક્ષય્ય કરી શકાય છે. **(પ્ર)**

૨. વિષયભોગ કરવામાં વિષયોના સ્વરૂપનું સત્ય જ્ઞાન ન હોય એટલે તેમના સ્વરૂપનું **અજ્ઞાન જ સુખ આપનારું** છે, તે પ્રમાણે વૈરાગ્ય ન હોય ત્યાંસુધી નરપણું વિગેરે પણ સુખ આપનાર હોય છે, એવો **અર્થ છે.(પ્ર)**

ઉત્પન્ન કરનાર સૂર્યને ઢાંકનાર (સૂર્ય અને જલાશયની વચ્ચે રહેનાર) કોઈ નહિ રહેવાથી, જલ સૂર્યના તાપથી ગરમ થતાં, તેઓ (જલચરો) દુઃખી થાય છે (થયાં). ત્યાં પણ (વ્રજમાં) (આવા) દોષ નથી, એમ જણાવવા પહેલાંની પેઠે[1] ઉત્તરાર્ધથી દૃષ્ટાંત કહે છે. ચાર દોષ ન હોય તો દુઃખ રહેતું નથી-(૧) અંતઃકરણ, (૨) ઇંદ્રિયો, (૩) શરીર અને (૪) વિષયો.* દરેક જુદાં અથવા બીજાઓ સાથે ભેગાં મળીને માણસનું પોષણ કરનારાં અથવા તેને સુખ દેનારાં છે. તે સર્વ (ચારે) પોતપોતાના સ્વભાવના દોષવાળાં છે. તેમાં (૪થો) **ગરીબાઈ** સર્વ વિષયોનો નાશ કરનારી અને બહિર્મુખોને દુઃખ દેનારી છે. (૧લો) **કૃપણતા એ અંતઃકરણનો** લોભરૂપ દોષ છે. ગરીબ હોવા છતાં જો લોભરહિત હોય તો દુઃખ ન પામે. (૩જો) શરીરનો તેમાં પણ જો એકલો હોય તો કાંઈ પણ હાનિ ન થાય, પરન્તુ તે **કુટુંબવાળો** છે. આ (કુટુંબવાળા હોવું તે) દેહનો દોષ છે. (૨જો) તેવો (ગરીબ, કૃપણ અને કુટુંબવાળો) હોવા છતાં પણ જો તેણે ઇંદ્રિયોને જીતી (વશ કરી) હોય તો કાંઈ ચિંતા ન રહે, પરંતુ તેણે **ઇંદ્રિયોને જીતેલી નથી.**

એ પ્રમાણે શરદે કરેલા ગુણસહિત[2] ત્રણ દોષોને[3] કહીને અહીંથી અગીઆર શ્લોકથી (શરદ્‌ના) માત્ર (દોષના સંબંધવિનાના) ગુણો કહે છેઃ-

शनैः शनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामं च वीरुधः ॥
यथाहम्ममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३९ ॥

જેમ ધીર (પુરુષો) જે આત્મા નથી તેવા શરીર વિગેરેમાંથી અહંતા અને મમતાનો ધીમેધીમે ત્યાગ કરે છે તેમ સ્થલોએ (જમીને) ધીરે ધીરે કાદવનો ત્યાગ કર્યો અને વેલાઓએ કાચાપણાંનો ત્યાગ કર્યો. ૩૯.

ધીમે ધીમે એટલે ક્રમથી જ **સ્થલોએ કાદવનો ત્યાગ કર્યો**, એટલે તામસોએ પોતાના તમામ દોષોને તજ્યા. **વેલાઓએ** એટલે લતાઓ તથા રોપાઓએ **आमम्** એટલે **કાચાપણાંનો ત્યાગ કર્યો**. મૂલમાં '**च**' '**અને**' છે તે એમ સૂચવે છે, કે વૃક્ષો જે સાત્ત્વિક છે તેમણે પણ કાચાપણાંનો ત્યાગ કર્યો. પહેલાંની પેઠે જ[4] ઉત્તરાર્ધથી દૃષ્ટાંત કહે છે. **મમતા** કાદવના ઠેકાણે (જેવી) છે, અને **અહંતા** આમ(કાચાપણાં)ને ઠેકાણે છે. જો કે અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ કરવામાં શાસ્ત્ર કારણરૂપ છે, તોપણ ધૈર્ય (ધીરજ) નહિ હોવાથી (પોતાના) સ્વભાવના દોષોથી[5] પીડાએલા (પુરુષો) શાસ્ત્રમાં

---

*. આ ચારેના દોષો નીચે જણાવેલા છે. ત્યાં દરેક કોનો દોષ છે તે જણાવવા અહીં તથા ત્યાં કૌંસમાં અંકો મૂકેલા છે. ૧. **પહેલાંની પેઠે** વર્ષાઋતુમાં વર્ણન કરેલું તે પ્રમાણે. **(प्र)**

૨. (૩૬મા શ્લોકમાં કહેલા) જ્ઞાન માટે ઉપયોગી હોવાપણું અને (૩૭મા શ્લોકમાં કહેલા) વૈરાગ્ય માટે ઉપયોગી હોવાપણું એ ગુણ. **(प्र)**

૩. (૧) જ્ઞાનીઓ કોઈ સમયે જ જ્ઞાન આપે એ તેમનો **દોષ**, (૨) કુટુંબી અને ગરીબ હોય તે આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે તે જાણતા નથી એ **દોષ**, અને (૩) ૩૮મા શ્લોકમાં કહેલ તાપ (દુઃખ), એ **ત્રણ દોષો. (प्र)** ૪. વર્ષાઋતુના વર્ણનમાં ગુણો જણાવવા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંત કહ્યાં તે **પેઠે. (प्र)**

૫. **સ્વભાવના દોષો** એટલે ગુણોનો ક્ષોભ અને તેનાં કાર્યો. **(प्र)**

કહેલાં[1](સાધન)ને માનતા નથી; તેથી[2] **ધૈર્યને** જ અહીં (અહંતા મમતાના ત્યાગનું) કારણ કહેલું છે. મોટા પુરુષોને મમતા જ હોય છે (અહંતા હોતી નથી), પરંતુ બીજાઓને અહંતા પણ હોય છે (અને મમતા પણ હોય છે); તેથી બંનેને કહેલાં છે[3] અને (બંનેનો) અભેદ[4] કહેલો છે (બંને એક જ હોય તેમ કહેલું છે.)

કેટલાક[5] આને આત્માની સાથે તાદાત્મ્ય (અભેદ), અને આત્મા સાથે સંબંધ કહે છે. (આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય એટલે એકપણું અથવા અભેદ તે **અહંતા** અને આત્માની સાથે સંબંધ હોવો તે **મમતા** એમ કહે છે).

બ્રહ્મવાદ અને નૈયાયિક વિગેરેના સિદ્ધાંતમાં અહંકાર નથી. **તેમાં** (શરીર વિગેરેમાં) **આત્માની બુદ્ધિ[6] રાખવી એ જ અહંતા**, એવો અમારો મત છે.

તેમાં (શરીર વિગેરેમાં) આત્માનો અધ્યાસ કરવામાં આવે તે **અહંતા**, એમ બીજાઓ કહે છે. તાદાત્મ્ય (એકપણું) તે **અહંતા**, એવો બીજાઓનો મત છે.[7] આ (અહંતા) સર્વથા ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ છે. ગૌણપક્ષમાં[8] પણ તેનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય જ છે. કરણપક્ષમાં[9] તો મમતા કરવાયોગ્ય છે, તેથી (એ પક્ષમાં) તેનો ત્યાગ કરવાનો

૧. **શાસ્ત્રમાં** કહેલું જ્ઞાનરૂપ સાધન. (**प्र**)

૨. **તેથી** ધૈર્ય આવશ્યક હોવાથી, સહકારિ ધૈર્યને જ કારણ કહેલું છે. (**प्र**)

૩. મૂલશ્લોકમાં '**शरीरादिषु**' છે, તેમાં '**आदि**' શબ્દથી ઇંદ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ કહેલાં છે, એમ માનીએ તો અહંતાનો જ ત્યાગ કરવાનો રહે, છતાં અહંતા અને મમતા **બંનેનો** ત્યાગ કરવાનું કેમ કહેલું છે? એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલું છે. (**प्र**)

૪. આગળ જણાવવામાં આવે છે તેમ બંનેમાં અમુક શરીર વિગેરે આત્મા છે, એવી બુદ્ધિ ગૌણ (હલકી) હોવાથી **અભેદ** ગણ્યો છે, અને તેથી એક જ '**अहम्ममता**' શબ્દથી તે બે કહેલાં છે.(**प्र**)

૫. આ મત પ્રમાણે અહંતા અને મમતા બંને અમુક પ્રકારના સંબંધો હોવાથી જુદા પદાર્થો છે. તેમાં અહંતામાં આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય હોય છે. આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય હોય તેનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ. તેથી અહંતાના વિષયમાં આ મત અયોગ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે. તેથી પછી પોતાનો મત કહે છે. (**प्र**)

૬. શરીર વિગેરેમાં 'આ આત્મા છે' તે ગૌણી બુદ્ધિ. (**प्र**)

૭. અહંતાના સંબંધમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ જુદી જુદી જાતના મતો છે; પણ મમતાના સંબંધમાં મતભેદ નથી, આત્માના સંબંધવાળું હોય તેનામા મમતા રહે છે. અહંતાના સંબંધમાં જુદા જુદા મતો છે, તોપણ બાલકને પોતાના શરીરમાં અહંબુદ્ધિ (અહંતા) દેખાય છે. બાલકમાં પહેલાંનો સંસ્કાર નષ્ટ થએલો હોવાથી તેને શરીરમાં આત્માનો અધ્યાસ થતો નથી, વળી શરીર અને આત્મા જુદા હોવાથી તેમનું તાદાત્મ્ય (એકપણું) પણ કહી શકાય તેમ નથી તેથી અધ્યાસ વિગેરેથી જુદા પ્રકારની, નાટકમાં કોઈ રામ થાય ત્યારે 'આ રામ છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે, તેના જેવી આ અહંતા ત્યાગ કરવાયોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે તે **અહંતા સર્વથા ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ છે**. નાટકમાં 'આ રામ છે' એવી બુદ્ધિ અનર્થ કરનારી નહિ હોવાથી ત્યાગ કરવાયોગ્ય નથી, પણ બાલકની અહંતા અનર્થકારક હોવાથી **ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ છે**. (**प्र**)

૮. **ગૌણપક્ષમાં** એટલે સાંખ્યમતમાં, આ મતમાં અહંકારને જુદો પદાર્થ ગણે છે, તેમાં પણ તે ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ છે. (**ले**)

૯. ભગવાનની લીલા સિદ્ધ થાય તે માટે લીલાના પદાર્થોમાં મમતા રાખવી એ **કરણપક્ષ**. (**ले**)

ભક્તો ભગવાનમાં મમતા 'આ **મારા** પ્રભુ છે' એવી બુદ્ધિ રાખે છે, અને એ બુદ્ધિ લાભકારક છે **કારણ કે તેવી બુદ્ધિથી તેમનો નિરોધ થાય છે**. (**प्र**)

નથી. તેથી જ 'ધીર' પુરુષો (તેનો ત્યાગ કરે છે એમ) કહેલું છે, પણ 'ભક્તો' (તેનો ત્યાગ કરે છે એમ) કહેલું નથી.

'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી પુત્ર વિગેરે કહેલા છે. તેઓમાં અહંતા હોય છે, એમ કેટલાક કહે છે. વૈદિક મતમાં[1] તો[2] પુત્ર અને સ્ત્રીમાં અહંતા જ હોય છે. ત્યાગ કરેલા ભાગનું ફરીથી ગ્રહણ ન થાય તે માટે 'ધીરેધીરે ત્યાગ' કહેલો છે. 'જુદા હોવું' એ ત્યાગ કરવાનું કારણ છે, તે 'अनात्मसु' 'જે આત્મા નથી' એ શબ્દથી સિદ્ધ કરેલું છે.

એ પ્રમાણે બહારના દોષોનો પરિહાર કરી, પછી અંતરંગ[3] (અંદરના) દોષોનો પરિહાર કરવા, આ શ્લોકમાં સમુદ્રનું નિરૂપણ કરે છેઃ-

निश्चलाम्बुरभूत् तूष्णीं समुद्रः शरदागमे ॥
आत्मन्युपरते सम्यङ् मुनिर्व्युपरतागमः ॥ ४० ॥

જેમ અંતઃકરણ સારી રીતે શાંત થતાં મુનિ વેદથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ શરદ્ આવતાં સ્થિરજલવાળો સમુદ્ર શાંત થયો. ૪૦.

પૃથ્વી કરતાં જલ ઉત્તમ છે, અને જલમાં સમુદ્ર[4] ઉત્તમ છે. તેમાં ચાંચલ્ય (અસ્થિરતા) દોષ છે. રજનો (પૃથ્વીના રજકણો, કચરો) સંબંધ તેને સ્વભાવથી જ નથી અને શબ્દ (ગડગડાટ) દોષ (જલની) ગતિથી જ થાય છે, આ બંને (અસ્થિરતા અને શબ્દ) રાજસ છે, તામસ દોષો પૃથ્વીમાં જ કહેલા છે.[5] એ બંને (અસ્થિરતા અને શબ્દ) નથી, એમ 'સ્થિરજલવાળો' અને 'શાંત થયો' એ શબ્દોથી કહે છે. તે આવો (બંને દોષોરહિત) થયો, તેનું કારણ શરદ્ જ છે. પહેલાંની પેઠે (ઉત્તરાર્ધથી) દૃષ્ટાંત કહે છે, 'આત્મા' એટલે અંતઃકરણ 'સારી રીતે શાંત થતાં' એટલે લય અને વિક્ષેપવિનાનું થતાં, મનન કરવાની ટેવવાળો મુનિ વેદથી પણ[6] નિવૃત્ત થાય છે એટલે તેને વેદના

---

૧. 'તું પોતે પુત્ર છે' 'જે સ્ત્રી છે તે પોતાનું અર્ધ છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે વૈદિકમાર્ગમાં સ્ત્રી અને પુત્રમાં અહંતા હોય છે. (લે)

૨. 'તો' 'तु' શબ્દ 'પણ' 'अपि'ના અર્થમાં યોજેલો છે. (प्र)

૩. શ્લોક ૩૩માં જલના દોષ દૂર કર્યાનું કહેલું છે, છતાં અહીં ફરીથી કહે છે છતાં પુનરુક્તિ દોષ નથી, કારણ કે શ્લોક ૩૩માં જલના બહારના દોષ (પૃથ્વીના રજકણો, કચરો) દૂર કર્યાનું કહેલું છે, અને અહીં જલના પોતાની અંદરના દોષો દૂર કરવાનું કહે છે. (प्र)

૪. સમુદ્ર વ્રજથી દૂર છે અને તે વ્રજની લીલામાં ઉપયોગી નથી, છતાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે દ્વારકાની લીલામાં તેનો ઉપયોગ થવાનો છે, અહીં સર્વ સ્થલની લીલાના અભિપ્રાયથી નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી સમુદ્રનું નિરૂપણ યોગ્ય જ છે. (प्र)

૫. કાદવ અને કાચાપણું એ પૃથ્વીના રાજસ અને તામસ દોષો ગયા શ્લોકમાં કહેલા છે. ચાંચલ્ય અને શબ્દ એ (જલના) રાજસ અને તામસ દોષો અહીં કહે છે. રોપાઓ પણ પૃથ્વી જ છે. (લે) પૃથ્વીના દોષો રાજસ અને તામસ નહિ, પણ તામસ જ કહેલા જણાય છે અને સમુદ્રના (જલના) દોષો રાજસ અને તામસ નહિ, પણ રાજસ જ કહેલા જણાય છે, કારણ કે અહીં 'उभयमपि राजसम्' 'બંને રાજસ છે' એમ કહેલું છે. 'तामसं पृथिव्यामेवोक्तं च' 'અને તામસ પૃથ્વીમાં જ કહેલ છે' એમ પણ કહેલું છે, વળી આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીના અંતે 'સાત્ત્વિક તેવો દોષ નથી' વિગેરે કહેલું છે.

૬. 'મુનિ' શબ્દથી પણ ચંચલતાનો અભાવ કહેલો છે, તેથી અહીં 'પણ' શબ્દ યોજેલો છે.(લે)

અર્થનું અનુસંધાન રહેતું નથી; કારણ કે આ સારી રીતે મુનિ થયો છે એટલે તેણે મનન અને નિદિધ્યાસનનાં સાધનો સારી રીતે કરેલાં છે. આગમ (વેદ) શબ્દ છે, અને ચંચલતાનો અભાવ એ ઉપરતિ (નિવૃત્તિ) છે. [પૃથ્વીના તામસ દોષો દૂર કર્યા, જલના રાજસ દોષો દૂર કર્યા (અનુક્રમે શ્લોક ૩૯, ૪૦)]. તેવો સાત્ત્વિક દોષ હોતો નથી તેથી અહીં પૃથ્વી અને જલ એ બેનું જ નિરૂપણ કરેલું છે.

આ શ્લોકમાં જલભેદોનું (જુદા જુદા પ્રકારના જલનું) નિરૂપણ કરે છેઃ-

केदारेभ्यस्त्वपोगृह्णन् कर्षुका दृढसेतुभिः ॥

यथा प्राणैः स्रवज् ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ॥ ४१ ॥

જેમ પ્રાણોથી સ્રવતું જ્ઞાન તેઓનો સંયમ કરીને યોગીઓ રાખે છે તેમ ખેડુતોએ દૃઢ સેતુઓથી (પાળાઓથી) કયારાઓ માટે જલ રાખ્યું. ૪૧.

ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે ખેતરોમાં જુદા જુદા ભાગ પાડેલા હોય છે તેને **કેદાર (કયારા)** કહે છે, તેઓને માટે (પર્વત નદી વિગેરેમાંથી) નીકળી જતાં જલોને **ખેડુતો** તેમના નીકળવાના માર્ગોને રોકીને ભરી રાખે છે, એ '**દૃઢ સેતુઓથી (પાળાઓથી)**' એ શબ્દોથી કહેલું છે, જલથી સર્વ ભીનું (પોચું) થઈ જાય છે, તેથી જલની ગતિ રોકવા (રોકી શકે તે) માટે (સેતુઓનું) દૃઢપણું (મજબૂતાઈ) કહેલી છે. આ ગુણ પણ સ્વાભાવિક નથી, એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધથી દૃષ્ટાંત કહે છે. શરદ્‌માં વરસાદ દુર્લભ છે, તેથી જેઓને જલ જોઈતું હોય તે તેઓ રોકી રાખે એ યોગ્ય છે; છતાં આ જલ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવું કાર્ય કરવું જોઈએ,[1] કારણ કે જલ ન હોય તો સર્વ ખેતી વ્યર્થ થાય; તેથી (જલની) રક્ષા માટે (પાળાઓની) દૃઢતાનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ.

પ્રાણ વિગેરે વાયુઓ જ્યારે (શરીરની) બહાર નીકળે છે ત્યારે જ્ઞાનસહિત જ નીકળે છે, તેવી જ રીતે ઇંદ્રિયો[2] પણ (જ્ઞાનસહિત જ) બહાર નીકળે છે, કારણ કે ભગવાન જ્ઞાનશક્તિવાળા અને ક્રિયાશક્તિવાળા છે. જો જ્ઞાન અને ક્રિયા (જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં સાધન ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ) જતાં રહે તો ભગવાન પણ જતા હોય તેવા જણાય. (જ્ઞાન અને ક્રિયા જતાં) તેમનું પ્રાકટ્ય મટી જ જાય છે. 'ઇંદ્રિયો વિષયોમાં આસક્ત થવાથી જ્ઞાન સ્રવે છે અને ઢોળાઈ જાય છે,' એ વાક્ય પ્રમાણે શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન પ્રકટ કહેવાય છે. જ્ઞાનને માટે જ યોગશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે.

ऊर्ध्वेन्द्रियैस्तु विक्षेपो ज्ञानस्याधो विनाशनम्। निरोधे पुञ्जभावेन स्वकार्यं साधयेद् ध्रुवम्॥१४½॥

[3]ઊર્ધ્વ ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન ઢોળાઈ જાય છે અને નીચેથી (જતું રહી) નાશ પામે છે.[4] તેથી નિરોધથી[5] તેનો સંચય[6] કરી પોતાનું કાર્ય જરૂર સાધવું. કા. ૧૪½.

પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોનો **નિરોધ (સંયમ) કરી (યોગીઓ સ્રવી જતું જ્ઞાન રાખે છે**. તેમાં યોગના માર્ગો મજબૂત સેતુઓ (પાળા) છે. '**केदारेभ्यः**' (કયારામાટે)

---

૧. વ્રજના ખેડુતોએ રાખેલા જલથી ભગવત્સંબંધી ફલ (ભગવાન માટે જોઈતું અન્ન વિગેરે) સાધવું (કાર્ય કરવું) જોઈએ. (**લે**) ૨. પ્રાણ શબ્દનો જ આ બીજો શ્રૌત અર્થ છે. (**प्र**)

૩. ઊર્ધ્વ એટલે યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે નિરોધ નહિ કરેલી.(**का**) ૪. છિદ્રવાળા ઘડામાંથી જલ ઢોળાઈ જતું રહે તેવી રીતે **નાશ પામે** છે.(**का**) ૫ **નિરોધથી**-ઇંદ્રિયોના **સંયમથી**.(**का**) ૬. **સંચય**-ઢોળાતું અટકાવી ભેગું કરી રાખવું તે. (**का**)

ચોથી વિભક્તિ છે. (મૂલશ્લોકમાં) 'तु' શબ્દ છે, તે પાણી સાચવી રાખવા છતાં સિદ્ધિ થતી નથી એમ જણાવે છે. તેથી સાધનદશામાં યોગ નિત્ય છે, (તેનો નિત્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ; તે નિત્ય આચરવો જોઈએ.) આસન પ્રાણાયામ વિગેરે (યોગનાં અંગો) સ્થિર થતાં (સારી રીતે આચરાતાં) જ્ઞાન ઢોળાતું (જતું રહેતું) નથી. યોગ શરદ્‌માં સિદ્ધ થાય છે તેથી, તથા (મહાભૂત વિગેરેની) શુદ્ધિ કરી તે દ્વારા (યોગનું આચરણ થઈ શકે તેમ કરે છે તેથી,) શરદ્ (આ જ્ઞાન રાખવાના) કારણરૂપ છે.

એ પ્રમાણે જલની આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક[1] શુદ્ધિ[2] કહી, આ શ્લોકમાં તેની આધિદૈવિક પ્રકારથી શુદ્ધિ કહે છેઃ-

शरदर्कांशुजांस्तापान् भूतानामुडुपोहरत् ॥
देहाभिमानजं दुःखं मुकुन्दो व्रजयोषिताम् ॥ ४२ ॥

જેમ મુકુંદ વ્રજની સ્ત્રીઓનું દેહના અભિમાનથી થએલું દુઃખ હરે છે તેમ ચંદ્રે શરદ્‌ના સૂર્યનાં કિરણોથી થએલા ભૂતોના તાપોને હર્યા. ૪૨.

શરદ્ સમયનો જે સૂર્ય છે તે ઘણો જ તીવ્ર (તાપ કરનારો) છે, તેનાં કિરણો પણ તેવાં જ તાપ કરનારાં છે, અને તેમનાથી થએલા **તાપો** (ગરમીઓ) પણ તાવ વિગેરે (રોગો) ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તીવ્ર છે, તેથી અહીં **'તાપો'** એમ બહુવચન યોજેલું છે. **ભૂતોના** એટલે ઉત્પન્ન થએલ (પ્રાણીઓના) (તાપોને હર્યા), કારણ કે **ચંદ્ર** જલનો અધિપતિ છે અને જલ પ્રકૃતિવાળો છે; અને પ્રાણીઓ પણ જલાત્મક છે. તેથી તે તેઓના (પ્રાણીઓના) **તાપને મટાડે** તે યોગ્ય જ છે. (ચંદ્રને માટે મૂલશ્લોકમાં **उडुप** શબ્દ યોજેલો છે. **उडु** = નક્ષત્રો + **प** = પાલનાર.) (ચંદ્ર) ઉડુપ (છે) તેથી નક્ષત્રોદ્વારા પણ તે તાપને હરે છે એમ કહેલું છે. બંને પ્રકારમાં[3] શરદ્ કારણરૂપ છે. દૃષ્ટાંત પહેલાંની પેઠે આપેલું છે તે કહે છે. જેમ ચંદ્રે આધિભૌતિક તાપ હર્યો તેમ ભગવાને આધ્યાત્મિક તાપ હર્યો. તે (આધ્યાત્મિક) તાપ **દેહના અભિમાનરૂપ** છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ[4] થવાથી તે ધીરે ધીરે હરાયો, (કારણ કે) **દેહ વિગેરેનો ભગવાનમાં વિનિયોગ** (ભગવાનના કાર્યમાં ઉપયોગ) **થવાથી, કોઈપણ અંશથી** (તેમના અભિમાનથી થતો)

૧. ગયા શ્લોકમાં પ્રાણની શુદ્ધિ કહી. 'પ્રાણ જલમય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે જલરૂપ હોવાથી પ્રાણની શુદ્ધિ કહેવાથી જલની **આધ્યાત્મિક** શુદ્ધિ કહેવાઈ. (**प्र**)

૨. **શુદ્ધિ** એટલે પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ. (**प्र**)

૩. **બંને પ્રકારમાં** એટલે તાપો કરવામાં અને તે મટાડવામાં. (**प्र**)

બંને પ્રકારમાં એટલે પોતે જાતે (ચંદ્ર), અને નક્ષત્રોદ્વારા તાપ હરવામાં. (**ले**)

૪. ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં, જેઓને ભગવાનમાં પ્રેમ હોય તેઓની રીતને અનુસરતાં અને તે જેમ ભગવાનનું ભજન કરતા હોય તેવી રીતે ભજન કરતાં, ક્રમથી શુદ્ધપુષ્ટિભક્તિમાં પ્રવેશ થાય છે. શુદ્ધપુષ્ટિમાં પ્રેમ પ્રધાન હોવાથી તે ભગવાનમાં પ્રેમવાળો થાય છે, અને તેથી દેહ વિગેરેનો પ્રેમથી ભગવાનમાં વિનિયોગ કરે છે. એ પ્રમાણે દેહ વિગેરેનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થવાથી તે **ભગવદીય** થાય છે અને તેથી તેઓનું અભિમાન હોય તોપણ તેમને તાપ થતો નથી. તેથી **પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ થવાથી તાપ હરાયો** એમ કહેલું છે. (**यो**)

તાપ રહ્યો નહિ. ભગવાને વ્રજની સ્ત્રીઓનો તાપ હર્યો, કારણ કે તે સમયે[1] તેઓ જ ત્યાં હતી. (ભગવાન) ચંદ્રની પેઠે (તેમના તાપોનું) નિવારણ કરે છે એમ કહ્યું, તેથી તેઓને દેહનું અભિમાન, સ્ત્રીપણાંનું અભિમાન, અજ્ઞાન, કામ અને કામે કરેલા તાપો રાત્રે જ થાય છે (એવો અભિપ્રાય છે).

'ભગવાન વ્રજની સ્ત્રીઓના તાપો હરે તો તેઓના જાતિ વિગેરે ધર્મનો નાશ થાય, છતાં ભગવાને કેમ તેઓના તાપો હર્યા ?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ભગવાન **'મુકુંદ'**–મોક્ષ આપનાર છે. જ્યારે ભગવાન મોક્ષનું દાન કરે ત્યારે પહેલાંની (બંધવાળી) અવસ્થાનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. તેથી તેઓના ધર્મોનો ત્યાગ થાય, એ ત્યાગ તો યોગ્ય જ છે (થવો જ જોઈએ). તેમ ન થાય[2] તો શરદ્‌માં તેઓ મરણ જ પામે અને ભગવાન ત્યાં વિરાજતા હોવા છતાં તેઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થાય. ભગવાને સર્વભાવથી (સંપૂર્ણરીતે) તેઓનું ગ્રહણ કરેલું છે, તેથી તેઓના બધા તાપો જતા રહ્યા. (તાપ હરવાનું) દેખાડનાર તરીકે (આ લીલામાં) શરદ્‌નો ઉપયોગ છે. ક્યારાનું દૃષ્ટાંત (ગયા શ્લોકમાં આપ્યું), તેથી જ વાયુની શુદ્ધિ પણ કહેવાઈ. અહીં (આ શ્લોકમાં) સૂર્ય અને ચંદ્રનું નિરૂપણ કર્યું, તેથી જ તેજની પણ શુદ્ધિ કહેવાઈ.

હવે આ શ્લોકમાં આકાશની શુદ્ધિપૂર્વક(પહેલાં શુદ્ધિ અને પછી) તેનો ગુણ કહે છે:–

खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ॥

सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥४३॥

જેમ સત્ત્વવાળું શબ્દબ્રહ્મ(વેદ)ના અર્થને જાણનારું ચિત્ત શોભે છે તેમ મેઘોવગરનું અને શરદ્‌ને લીધે વિમલ તારાઓવાળું આકાશ શોભ્યું. ૪૩.

મેઘો વગરનું આકાશ શોભ્યું, જેની અંદર શરદ્‌ને લીધે **વિમલ તારાઓ હતા.**

मासाष्टकं तथाकाशे तमस्तापैः कृतं रजः ॥ मेघैरपोह्यते सम्यगतः शरदि निर्मलाः ॥१५½॥ सर्वं नभो दिशश्चैव तारकाश्चन्द्र एव च ॥ १६ ॥

આઠ મહિનાઓ[3] સુધી આકાશમાં તાપે[4] કરેલું રજરૂપી તમઃ વાદળાંઓ (વર્ષાઋતુમાં) સારી રીતે દૂર કરે છે. તેથી શરદ્‌ઋતુમાં આખું આકાશ, દિશાઓ[5], તારાઓ અને ચંદ્ર[6] પણ નિર્મલ હોય છે. કા. ૧૫½–૧૬.

---

૧. 'પ્રાણીઓનો તાપ ચંદ્રે હર્યો' એમ કહી, 'મુકુન્દે વ્રજની સ્ત્રીઓનો તાપ હર્યો' એમ કહેલું છે. તેથી ચંદ્રે અને ભગવાને એક જ સમયે પ્રાણીઓના અને વ્રજની સ્ત્રીઓના તાપો હર્યા એમ થયું. આમ હોવાથી **તે સમયે** એટલે ચંદ્રનો ઉદય થતી વખતે **સંધ્યા સમયે** વ્રજની સ્ત્રીઓ જ ભગવાનના દર્શનમાટે આવેલી તે તેમની નજીક હતી, તેથી ભગવાને તેઓના તાપ હર્યા એમ કહેલું છે. (**यो**)

૨. **'તેમ ન થાય તો'** એટલે (તેઓના પોતાના ધર્મનો ત્યાગ ન કરતાં) પોતાની પહેલાંની સ્થિતિમાં જ રહે તો. (**ले**)

૩. ચોમાસાના ચાર માસસિવાયના **આઠ મહિનાઓ સુધી.** (**का**)

૪. જલનું શોષણ કરવાના પ્રકારે સૂર્યના **તાપે.** (**का**)

૫. કારિકામાં નભઃ (આકાશ) શબ્દ છે, આકાશમાં **દિશાઓ**નો પણ સમાસ થાય છે. (**का**)

૬. આ પછીના (ચુમાલીસમા) શ્લોકમાં **ચંદ્ર**નું વર્ણન કરવામાં આવશે. (**का**)

'શરદ્‌ને લીધે વિમલ તારાઓવાળું' શબ્દથી આ કહે છે–વાદળાંઓ ન હોવાં, એ દોષોનો અભાવ આધિભૌતિક છે; વિમલપણું (એ દોષોનો અભાવ) આધ્યાત્મિક છે; અને તારાઓ ગુણો છે, આ શરદ્ આધિદૈવિક[1] છે; એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધમાં દૃષ્ટાંત કહે છે, કે **સત્ત્વગુણવાળું ચિત્ત**, જેની **અંદર શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદનું દર્શન (અર્થજ્ઞાન) થાય છે તેવું શોભ્યું.** રજઃ અને તમઃ, એ ચિત્તના દોષો છે, અને (ચિત્તને) સત્ત્વનો સંબંધ થાય ત્યારે એ દોષો જતા રહે છે. સર્વ પદાર્થોનું તત્ત્વથી જ્ઞાન થાય, એ (ચિત્તનો) ગુણ છે. એ પદાર્થોનું જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથી (વેદથી) જ થઈ શકે છે, અને શુદ્ધ અંતઃકરણમાં વેદની ભાવના કરવાથી તેઓ (પદાર્થો) સ્ફુરે છે; શુદ્ધિ કરનાર તરીકે શરદ્‌નો ઉપયોગ છે. મેઘોના અભાવને સ્થાને સત્ત્વ છે. (આકાશમાં મેઘોનો અભાવ જેવો છે તેવું ચિત્તમાં સત્ત્વ છે, સત્ત્વ થતાં રજઃ અને તમઃ જતાં રહે છે એમ ઉપર કહ્યું; તેથી સત્ત્વ એટલે રજઃ અને તમઃનો અભાવ થયો). (આકાશના) વિમલપણાને સ્થાને શબ્દબ્રહ્મ (વેદ) છે, અને તેના (વેદના) અર્થનું જ્ઞાન (આકાશના) તારાઓને સ્થાને છે. એનાથી દૂર કરવાના દોષોનું (વાદળાં અને રજઃ તથા તમઃ) તથા શુદ્ધ બહારના[2] આકાશ(મહાભૂત)નું અને (શુદ્ધ) અંદરના[2] આકાશ(હૃદય અથવા ચિત્ત)નું નિરૂપણ કર્યું.

ત્યાં હૃદયમાં (ગયા શ્લોકમાં વર્ણવેલા સત્ત્વવાળા ચિત્તમાં) ભગવાન શોભે છે, એમ કહેવા આ શ્લોકમાં પહેલાં[3] આકાશમાં ચંદ્રની શોભા કહે છે, કારણ કે અનુક્રમ પ્રમાણે મહાભૂતો પછી મન[4] આવે છે.

अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी ॥
यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ॥४४॥

જેમ ભૂતલપર વૃષ્ણિચક્રથી વીંટાએલા યદુપતિ શ્રીકૃષ્ણ શોભે છે તેમ આકાશમાં અખંડ (આખા) મંડલવાળો ચંદ્ર તારાના સમૂહોથી શોભ્યો. ૪૪.

જેનું મંડલ (બિંબ) અખંડ (આખું) છે તેવો પૂર્ણિમાનો **ચંદ્ર** અથવા ભગવદીય ચંદ્ર **તારાઓના સમૂહો સાથે શોભ્યો.** ભગવદીય ચંદ્રની વ્યાવૃત્તિ માટે (ભગવદીય ચંદ્ર ન ગણાય તે માટે, તેને વર્ણન લાગુ ન પડે તે માટે) **શશીનું*** નિરૂપણ કરેલું છે. તે (ભગવદીય ચંદ્ર) પણ ચંદ્ર છે, અને ગોપીઓ વિગેરે તેને ચંદ્ર જ જુએ છે,[5]

---

૧. ચોતરીસમા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં **આધિદૈવિક** શરદ્ કહેલી છે, તેના જેવા ગુણ **અહીં** પણ છે. વળી આધિદૈવિકની પેઠે આ દોષો દૂર કરનારી છે, તેથી **આધિદૈવિક** કહી છે. (**લે**)

૨. દૃષ્ટાંતમાં અંદરનું આકાશ કહેલું છે અને દાર્ષ્ટાન્તિક(જેને માટે દૃષ્ટાંત કહેલું છે તે)માં **બહારનું આકાશ** (મહાભૂત) કહેલું છે. (**લે**) ૩. **પહેલાં** એટલે પૂર્વાર્ધમાં. (**લે**) આરંભમાં.

૪. ચંદ્ર **મન**નો અધિષ્ઠાતા છે તેથી મનના અધિષ્ઠાતા ચંદ્રનું નિરૂપણ કરેલું છે. (**લે**) મહાભૂતો પછી અનુક્રમમાં **મન** આવે છે તે માટે જુઓ ભગવદ્‌ગીતા. ૭–૪.

* **શશી** એટલે લાંછનવાળો ચંદ્ર. ભગવદીય ચંદ્ર તેવો લાંછનવાળો ન હોય.

૫. ભગવદીય ચંદ્રના નક્ષત્રોરૂપ સ્વામિનીઓનાં મનો છે, સ્વામિનીઓ ભગવદીય ચંદ્રનાં દર્શન કરે એટલે તે તેમનાં મનવાળો થાય છે અને તેથી શોભે છે એવો **અર્થ** છે. તેથી મૂલશ્લોકમાં **'અખંડ મંડલ'** પદથી ભગવદીય ચંદ્ર કહેલો છે અને **'શશી'** પદથી લૌકિક ચંદ્ર કહેલો છે. (**ટિ**)

અથવા ભવિષ્યમાં જેમ હૃદયમાં[1] (ભગવાન) પ્રકટ થાય તેમ તેનું પ્રાકટ્ય થવાનું **છે. યદુઓની** સાથે **યદુઓના પતિ શ્રીકૃષ્ણ ભૂતલપર અખંડમંડલવાળા શોભે છે.** જો કે યદુપતિ સર્વે સ્થલોમાં શોભે છે, કારણ કે બીજા અવતારોમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ જ શોભે છે, તોપણ **વૃષ્ણિઓના ચક્રથી વીંટાએલા** અને અવતાર ધારણ કરેલા સાક્ષાત્ ભગવાન અહીં જ શોભે છે.

શરદ્‌ના બીજા માસે કરેલું કૃત્ય શ્લોક ૪૫માં કહે છેઃ–

आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ॥

जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ॥४५॥

જેમાં ઠંડી અને ગરમી સરખાં છે તેવાં ફૂલનાં (સંબંધવાળા) વનના પવનનો આશ્લેષ કરીને માણસોએ તાપ તજ્યો; (પણ) શ્રીકૃષ્ણે હરેલાં ચિત્તવાળી ગોપીઓએ ન તજ્યો. ૪૫.

જેમાં ઠંડી અને ગરમી સરખાં છે તેવા, જેમાં **ફૂલોવાળાં** વનમાં પવન છે તેવા, ઠંડા અને ગરમ ભાવનો આશ્રય કરી (માણસોએ) તાપ તજ્યો; અથવા (તેઓએ) **વનના પવનનો** (આશ્રય કરી તાપ તજ્યો.) (ઠંડી અને ગરમીનું) સરખાપણું હોવાથી પવનમાં માંધ (મંદતા) છે. વળી ફૂલોનો સંબંધ હોવાથી તેમાં સુગંધ છે, એવા સર્વ ગુણવાળા વાયુનો **આશ્લેષ કરીને માણસોએ તાપ તજ્યો.** આ સહજ (કુદરતી) નહિ હોવાથી, અહીં દૃષ્ટાંત આપેલું નથી; પરંતુ **'ગોપીઓએ ન તજ્યો'** એમ કહી તેની (પવનની) હલકાઈ કહેલી છે. ગોપીઓએ તાપ ન તજ્યો તેનું કારણ એ છે કે તેઓ **'શ્રીકૃષ્ણે હરેલાં ચિત્તવાળી'** હતી. શ્રીકૃષ્ણે જ જેઓનું ચિત્ત હરેલું છે તેવી તેઓ હતી. સુખ ચિત્તને થાય અને તેઓનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણના સંબંધવાળા દેહમાં (શ્રીકૃષ્ણમાં) રહેલું છે. તેમણે (એ પવનનો) આશ્લેષ પણ ન કર્યો. અહીં (આશ્લેષનો) સામાન્ય રીતે નિષેધ કહેલો હોવાથી (ન કર્યો એમ કહેલું હોવાથી) તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનો પણ આશ્લેષ[2] કર્યો નહિ એમ આથી જ કહેવાયું. 'હરણ'[3] (ચિત્તનું હરણ કર્યું તે) શબ્દથી પણ (તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્લેષ કર્યો નહિ એમ કહેવાયું). તેથી આ આધ્યાત્મિકી શરદ્ (તેઓને) સુખ આપનારી થઈ નહિ. આધિદૈવિકી શરદ્ તો હવે પછી (શ્રીશુક) કહેશે.

---

૧. મૂલમાં 'આકાશમાં' **'व्योम्नि'** પદ છે, તેનો અર્થ દૃષ્ટાંતમાં **'હૃદયરૂપી** આકાશમાં' લેવાનો છે અને 'તારાઓના સમૂહોથી' તેને માટે દૃષ્ટાંતમાં 'યદુઓથી' છે. **(લે)**

૨. બેતાલીસમા શ્લોકમાં ગોપીઓના તાપની નિવૃત્તિ કહી છે અને અહીં તેમણે તાપ **તજ્યો** નહિ એમ કહેલું છે; તેનું કારણ એ છે કે **ભગવાનનો આશ્લેષ** કરવો એ દેહનું પ્રયોજન છે. **શરદ્‌ના** પહેલા માસમાં તેવો સંબંધ થયો હોય તેથી તાપ જાય, છતાં બીજા માસમાં તાપ રહે એ સંભવે છે. **(પ્ર)** પહેલાં ભક્તોએ (ગોપીઓએ) કરેલો **આશ્લેષ** કહેલો, અહીં શ્રીકૃષ્ણે કરેલા **આશ્લેષ**ની વાત કરે છે. **(લે)**

૩. જો ભગવાનનો આશ્લેષ થાય તો ચિત્ત પોતાના સ્થાનમાં જ રહે, એટલે તેનું **હરણ થયું** ન કહેવાય. **(લે)** અહીં **હરણ** થએલું કહ્યું છે, તેથી ચિત્ત પોતાના સ્થાનમાં નહિ હોવાથી ભગવાનનો આશ્લેષ થયો નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

આધ્યાત્મિક શરદ્‌નો પ્રસંગને લીધે બીજો ઉપયોગ પણ આ શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शारदाभवन् ॥

अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥४६॥

ગાયો, મૃગલીઓ, પક્ષિણીઓ અને સ્ત્રીઓ શરદ્‌થી પુષ્પવાળી અને પોતાના પતિઓથી અનુસરાતી, જેમ ઈશ્વરસંબંધી ક્રિયાઓથી ફલ પ્રાપ્ત થાય તેમ ફલ પ્રાપ્ત કરવા લાગી. ૪૬.

આ કાલમાં વરસાદથી બીજ ફૂટી નીકળે છે, તેથી આ ગર્ભનું આધાન કરવાનો સમય છે. **ગાયો, મૃગલીઓ અને પક્ષિણીઓ**, એમ તામસ વિગેરે ભેદો કહ્યા. તે (બધાંની) સ્ત્રીઓ જ, **અને** નારીઓ એટલે **સ્ત્રીઓ પણ શરદ્‌ને લીધે પુષ્પવાળી થઈ**; અથવા સ્પષ્ટ અર્થ જણાય તે માટે તેઓ જ (ગાયો, મૃગલીઓ અને પક્ષિણીઓ જ એટલે તેઓની નારીઓ જ) શરદ્‌ને લીધે[1] પુષ્પવાળી થઈ. શરદે તેઓની અંદર પ્રવેશ કરી તેઓના રજનો વિકાસ કર્યો, એટલે તેઓનો ઋતુકાલ થયો એવો અર્થ છે. નિમિત્તથી થતી રજ સ્ત્રીઓમાં જ[2] (ઋતુ) દર્શાવનારી હોય છે. તેઓ પોતાના પતિઓથી **અને** ફલોથી પણ અનુસરાયાં, એમ (વાક્યની) યોજના કરવાની છે. ફલ નિશ્ચય (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ જણાવવા, '**જેમ ઈશ્વરસંબંધી ક્રિયાઓ**' વિગેરે, એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. ઈશ્વરના સંયોગથી ફલ પણ પ્રાપ્ત કરે છે; ઈશ પતિને ઠેકાણે છે. તેઓ પણ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, તે ફલ ઇચ્છેલું હોય છે, અથવા સહજ (કુદરતી) હોય છે; પણ દૃષ્ટાંત તો ઇચ્છેલું ફલ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ છે (દૃષ્ટાંતમાં કહેલી ઈશ્વરસંબંધી ક્રિયાઓ ઇચ્છેલું ફલ આપનારી જ હોય છે). શરદ્‌ને ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી તેનામાં આ ગુણો છે.

જંગમોનું નિરૂપણ કરી, હવે સ્થાવરોનું નિરૂપણ શ્લોક ૪૭માં કરે છેઃ-

उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद् विना ॥

राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून् विना नृप ॥४७॥

હે નૃપ! જેમ ચોરસિવાયના લોકો રાજાથી નિર્ભય થાય છે તેમ સૂર્ય ઉગતાં કુમુદવિનાનાં કમલો ખીલ્યાં. ૪૭.

સૂર્ય ઉગતાં કમલો ખીલ્યાં. કુમુત્ એટલે કુમુદ્ (રાત્રે ખીલતું કમલ) **વિના**[3] એટલે કાલથી, ચંદ્રરૂપ કાલથી ખીલ્યું; અથવા **કુમદ્‌વિના** બીજાં કમલો ખીલ્યાં. અહીં **કુમુદ્** શબ્દમાં બીજી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થયો છે, (તેથી '**कुमुदं विना**' ને બદલે '**कुमुद् विना**' છે). આથી એમ કહેલું છે કે સાત્ત્વિકો સાત્ત્વિકના અધિપતિ તરફ જાય છે

૧. પિત્ત વિગેરેનો વધારો વિગેરે નિમિત્તોથી ઋતુકાલને દર્શાવનાર રજોદર્શન તો માત્ર સ્ત્રીઓને જ થાય છે (ગાયો વિગેરેને થતું નથી) આને શરદ્‌નો નિયમ નથી (આ સ્ત્રીઓને શરદ્‌માં જ થાય એવો નિયમ નથી). (**લે**) તેથી સ્પષ્ટાર્થ થાય તે માટે ગાયો વિગેરે જ **શરદ્‌ને લીધે પુષ્પવાળી થઈ** એમ કહેલું છે. ગો, મૃગો અને પક્ષીઓની નારીઓ જ **પુષ્પવાળી થઈ** એવો ભાવ થયો.

૨. ગાયો વિગેરે પુષ્પવાળાં છે, એમ દર્શાવનાર કાંઈ ચિહ્ન **સ્ત્રીઓમાં** હોય છે તેવું હોતું **નથી**, છતાં તેઓના પતિ (નરો) તેમની પાછળ જતા હોય છે તે જ એમ દર્શાવે છે. (**પ્ર**)

૩. **વિ** એટલે કાલ. તેનું ત્રીજીનું એકવચન '**વિના**' એટલે કાલથી. (**લે**)

(ખેંચાય છે), પરંતુ બીજાઓ તેના તરફ જતા નથી (ખેંચાતા નથી).[1] સાત્વિક સર્વને સુખ આપનાર હોય છે, છતાં તેનાથી સાત્વિકસિવાયનાને સુખ થતું નથી; કારણ કે તેઓનો આનંદ (**मुद्**) ખરાબ (**कुत्सित**) છે. (**कु + मुद् = कुमुद्**). આવું માત્ર ભૌતિકમાં જ નથી, એમ જણાવવા દૃષ્ટાંત કહે છે. **રાજાથી** બધાય **લોકો નિર્ભય થાય છે, પરંતુ ચોરો નિર્ભય થતા નથી**. તેઓ (ચોરો) કુમુદ્ (દુષ્ટમાં આનંદવાળા) છે. રાજા પરીક્ષિતની આ વિષયમાં સંમતિ લેવા '**હે નૃપ !**' એમ સંબોધન કરેલું છે. અહીં 'લોકો' શબ્દનો અર્થ ભુવનો થાય છે. (રાજાથી સર્વ ભુવનો પણ નિર્ભય થાય છે. આથી શરદ્‌માં ચોરીઓ થતી નથી એમ સૂચવેલું છે; કારણ કે ચોરીઓ થતી હોય તો ભુવનો નિર્ભય ન કહેવાય).

એ પ્રમાણે લૌકિક સર્વ (ગુણો) કહી શ્લોક ૪૮માં વૈદિક ગુણ કહે છે:–

पुरग्रामेष्वाग्रयणैरैन्द्रियैश्च महोत्सवैः ॥
बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ॥४८॥

પાકેલાં અનાજથી ભરપૂર ભૂમિ શહેરો અને ગામોમાં (ઉજવાતા) **વૈદિક અને સ્માર્ત ઉત્સવોથી અને સારી રીતે હરિની બે કલાથી શોભી**. ૪૮.

શહેરો સાત્વિક હોય છે; ગામો રાજસ હોય છે. આગ્રયણ એટલે **વૈદિક અને ઐન્દ્રિય** એટલે ઇંદ્રના સંબંધવાળા **સ્માર્ત**. મહોત્સવ એટલે લૌકિક **ઉત્સવ**. મૂલમાં '**च**' 'અને' છે તેથી કુલધર્મો કહેલા છે. '**શહેરો અને ગામોમાં**' એમ બહુવચન યોજેલું છે, તેથી ત્રણે પ્રકારનાં (શહેરો અને ગામો)નો સમાવેશ કરેલો છે. આ સર્વથી **ભૂમિ શોભવા મંડી**. '**પાકેલાં અનાજથી ભરપૂર**' એ શબ્દથી તેની આધિભૌતિક શોભા કહેલી છે. (તે) પાકેલાં અનાજથી ભરપૂર છે. '**બે કલાથી**' શબ્દથી તેની આધિદૈવિક શોભા કહેલી છે. રામ અને કૃષ્ણ એટલે સંકર્ષણ **અને શ્રીકૃષ્ણ***, એ બેથી તે શોભવા લાગી, કારણ કે તેનો ભાર ઉતારવા તે બે જ પધારેલા છે. વધારે (શોભા) '**સારી રીતે હરિના (સંબંધથી)**'એ શબ્દોથી કહે છે. હરિના સંબંધવાળી ભૂમિ, તેમનાં પગલાંઓથી, તેમના પ્રભાવોથી અને તેમની લીલાઓથી સારી રીતે શોભી.

આ વાક્ય ભૂમિના સંબંધમાં કહેલું હોવાથી, '**હરિ**' શબ્દથી ભૂમિના જ દુઃખ-હરનાર કહેલા છે, અને તે (ભૂમિનું દુઃખ હરનાર) પુરુષોત્તમ જ છે. ભૂમિનો ભાર સંકર્ષણે પણ (દૈત્યોનો વધ કરીને) હરેલો છે, તેથી તે પણ તેનું દુઃખ હરનાર છે. તેમની[2]

---

૧. કુમુદ્ જલમાં ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં, સૂર્યનો ઉદય થતાં તેને હર્ષ થયો નહિ. (**લે**)

* શ્રીકૃષ્ણને કલામાં ગણવાથી, 'શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાન્ છે' વિગેરે વાક્યોનો બાધ થાય છે, તેથી જ શ્રીમદાચાર્યચરણે નીચે **કલાના** અર્થો 'કેશો' તથા ચિત્ અને આનંદ કરેલા છે.

વિશ્વનાથચક્રવર્તી તેમની સારાર્થદર્શિની ટીકામાં આ શ્લોકમાં '**कलाभ्याम्**' શબ્દ છે, તેનો **कला आभ्याम्** એવો અર્થ કરે છે. એટલે ભૂમિ આ બે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રથી (તેમના સંબંધથી) તેમની **કલા થઈ**. આ અર્થને યોજનામાં વધાવી લીધો છે. શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૩૭–૫૫માં અક્રૂર ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યાં ઇલા(પૃથ્વી)ને ભગવાનની શક્તિ કહેલી છે, તેથી ભૂમિ ભગવાનની **કલા** છે તેથી આ અર્થ બરાબર છે એમ યોજનાકાર કહે છે, પરંતુ શ્રીસુબોધિનીમાં એવો અર્થ લીધેલો **નથી**.

૨. **તેમની એટલે ભૂમિનો** ભાર હરણ કરનાર સંકર્ષણની કલારૂપ. (**લે**)

કલારૂપ બે કેશો* છે, (તે બે કલાથી ભૂમિ શોભી). અથવા ભૂમિના દુઃખ હરનારના બે કેશો(સિતકેશ અને કૃષ્ણકેશ)થી (ભૂમિ શોભી). 'नितराम्' (સારીરીતે શોભી), એટલે અંતઃકરણનો સંતોષ થવાથી (શોભી); અથવા ચિત્ અને આનંદ[1] (એ બે કલાઓથી) શોભી. સત્ (કલા) તો હતી જ.[2]

ઉપસંહાર કરવા માટે શરદ્ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, એમ આ શ્લોકમાં કહે છે:–

वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे ॥

वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान् काल आगते ॥४९॥

જેમ વર્ષોસુધી સંયમપાળનારા સિદ્ધો સમય આવતાં પોતાના દેહો પ્રાપ્ત કરેછે તેમ વણિક્ મુનિ નૃપ અને સ્નાતકોએ બહાર નીકળી અર્થ પ્રાપ્ત કર્યા. ૪૯.

વણિક્, મુનિ અને નૃપ, એ (અનુક્રમે) વૈશ્ય, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેઓ (ઘરમાંથી) નીકળીને (પોતપોતાના) ધંધાના નિર્ણયે પહોંચ્યા (ધંધો કરવા મંડ્યા). **'અર્થ પ્રાપ્ત કર્યા'** એ શબ્દોથી તેમ કહેલું છે; કારણ કે 'અર્થ' શબ્દનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે (વણિક્ સંબંધમાં; 'ધન') કરવો જોઈએ; પછી (મુનિ સંબંધમાં) વૈદિક અર્થ (ધર્મ) કરવો જોઈએ અને પછી (નૃપના સંબંધમાં) સ્માર્ત અર્થ (કામ) કરવો જોઈએ. અર્થમાં (ધનમાં) તમો ગુણ પ્રધાન છે, પછી (ધર્મમાં) સત્ત્વગુણ પ્રધાન અને પછી (કામમાં) રજોગુણ પ્રધાન છે. આથી (ઘરમાં) રહેલાઓને (પોતાના અર્થની) સિદ્ધિ થતી નથી એમ કહેલું છે. જેના ઉપર ઉપકાર કરવાનો છે, (જેનું કાર્ય કરવાનું છે,) તેવા (નૃપના) ઉપર લૌકિક ઉપકાર કરનાર અને વૈદિક ઉપકાર કરનાર તેની (નૃપની) પહેલાં (અનુક્રમે વણિક્ અને મુનિ) કહેલા છે. સ્નાત એટલે **સ્નાતકો**, તેઓ તીર્થમાં વસનારા હોય છે. તેઓએ પોતે ઇચ્છેલા ધર્મ, અર્થ અને કામ (ત્રણ પુરુષાર્થો) પ્રાપ્ત કર્યા. તે દરેક (સ્નાતકે) પોતે ઇચ્છેલો ધર્મ, અર્થ અથવા કામ (પુરુષાર્થ) પ્રાપ્ત કર્યો, અથવા દરેકે પોતે ઇચ્છેલા બધા ધર્મ, અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત કર્યા; અહીં પણ પહેલાંની પેઠે ઉત્તરાર્ધથી દૃષ્ટાંત કહે છે. ઘણાં જ **વર્ષોસુધી** રુદ્ધ એટલે **સંયમ રાખેલા સિદ્ધોએ** પાછલથી ફલ પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારે **સમય આવતાં પોતાના** પહેલાં હતા તે જ **દેહો પ્રાપ્ત કર્યા.** યોગ વિગેરેથી ઘણા સમય સુધી પોતાનો નિરોધ કરી (સંયમ રાખી) પછી સિદ્ધો

*કેશો કેવી રીતે કલારૂપ છે એ સંબંધમાં કોઈ ટીકાકારે કાંઈ લખેલ નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ૨–૭–૨૬માં સિતકૃષ્ણકેશવાળા ભગવાને ભૂમિનો ભાર હરવા કલાથી અવતાર લીધો એમ કહેલું છે, તે અહીં શ્રીસુબોધિનીમાં 'હરિ' શબ્દનો 'ભૂમિનો જ ભાર હરનાર' અર્થ કરે છે તેને બરાબર મળતું આવે છે. તેથી અહીં બે કેશો કહેલા છે તે ત્યાં સિતકૃષ્ણકેશ કહેલ છે તે જ અવશ્ય હોવા જોઈએ, તેથી આ સંબંધમાં એ શ્લોકપરનાં શ્રીસુબોધિની જીજ્ઞાસુઓએ જોવાં.

૧. સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ કલાઓ પૈકી બે કલાઓનું હમણાં પ્રાકટ્ય થએલું છે. સત્ કલા તો સર્વદા હયાતી ધરાવનાર હોવાથી સિદ્ધ જ છે (હતી જ); કારણ કે સદંશ સદા સ્ફુટ હોય છે, ચિત્ અને આનંદ અંશોનો જ તિરોભાવ થાય છે. તે બે પણ હમણાં લીલા કરવામાં તત્પર શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના ચરણારવિંદોના સંબંધથી ભૂમિમાં પ્રકટ થાય છે, તેથી તે શોભે છે. (यो)

૨. પાકેલાં અનાજથી ભૂમિ ભરપૂર હોવાથી સત્ કલા તેનામાં છે જ. (ले)

થઈ, તેના (નિરોધના) ફલનો અનુભવ કરી, ફરી જ્યારે કાલ અથવા પ્રલય[1] થાય છે ત્યારે તેઓ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતા હોવાથી ફરી તેના તે જ દેવના દેહો અથવા પોતાના ફલરૂપ દેહોનું ગ્રહણ કરે છે. અહીં 'કાલ (સમય)' એટલે ફલનો કાલ કહેલો છે. પહેલાંનો કાલ તે સાધક (સાધન દશાનો કાલ) હતો, અને આ કાલ ફલરૂપ છે, એમ આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ભેદથી (કાલનું) નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે (ભગવાન) કાલના પ્રધાનપણા માટે[2] (પ્રધાનપણાનું સ્થાપન કરવા માટે) પધારેલા છે. એવી રીતે (ભગવાનની) લીલાસહિત[3] શરદ્દનું વર્ણન કર્યું.

ઈતિ શ્રીમદ્દવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્દભાગવતની શ્રીસુબોધિનીના દશમસ્કંધના વિવરણમાં સત્તરમા અધ્યાયનું[4] વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧. દૈનંદિન પ્રલય જે બ્રહ્માના દરેક દિવસને અંતે થાય છે. (લે)

૨. દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ તેમાં રાખીને ક્રીડા કરવી, તેવી લીલા રસશાસ્ત્રમાં સિદ્ધ છે. ભગવાન રસ માટે લીલા કરે છે, તેથી કાલના પ્રધાનપણાનું તેમાં સ્થાપન કરવા અહીં પધારેલા છે. તેથી લીલાના રસનું ઉદ્દીપન કરનાર (વધારનાર) તરીકે કાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એવો અર્થ છે. (લે)

૩. બેતાલીસમા શ્લોકમાં ભગવાને વ્રજસ્ત્રીઓનો તાપ હર્યાનું જણાવી ભગવાનની લીલા કહેલી છે, તેવી રીતે (બીજે) ભગવાનની લીલા પણ સૂચવેલી છે. (લે)

૪. આઠમા વિગેરે શ્લોકોમાં દૃષ્ટાંતમાં કલિની વ્યવસ્થા કહેલી છે, તેથી ભગવાનના ભક્તોને તથા વૈદિક ધર્મવાળા સત્પુરુષોને વૈરાગ્ય થાય એ સ્પષ્ટ છે. વળી ૪૫મા શ્લોકમાં સ્વામિનીઓને 'તાપ રહ્યો' એમ કહેલું છે. વિગેરે સ્થલે વૈરાગ્ય સ્પષ્ટ છે, તેથી આ વૈરાગ્ય અધ્યાય છે. (પ્ર)

અધ્યાય સત્તરમો સંપૂર્ણ.

તામસપ્રમેયપ્રકરણના અધ્યાય ૧૨ થી ૧૭ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો શ્રીવેણુગીત

इत्थंशरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगंधिना ॥
न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोच्युतः ॥ १ ॥

આ પ્રકારની શરદ્દઋતુથી જેનું જલ સ્વચ્છ થયું છે અને પદ્માકરના સુગંધવાળો વાયુ જેમાં વાય છે, એવા વૃન્દાવનમાં ગાયો અને ગોપાલોને લઈને અચ્યુત ભગવાને પ્રવેશ કર્યો. ૧.

શ્રીસુબોધિનીજી તથા સર્વ ટીકાના આધારે **વિવેચન** સહિત પ્રથમ અનુવાદ પ્રાપ્તભગવચ્ચરણ મ. ગ. શાસ્ત્રીજીએ કરેલો, તેનું સરળ ભાષાંતર કરી છપાવવામાં આવેલું છે, તેથી અહીં ફરી તે જ અધ્યાયનું ભાષાંતર મૂકવામાં આવ્યું નથી. તે **શ્રીવેણુગીત**ના નામે પ્રસિદ્ધ થએલું છે.